مەھمەت زۇنۇن
ئابدۇكېرىم راخمان

ئۇيغۇر خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىنىڭ ئاساسلىرى

شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى

مەھەممەت زۇنۇن
ئابدۇكېرىم راخمان

ئۇيغۇر خەلق ئېغىزەكى ئەدەبىياتىنىڭ ئاساسلىرى

شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى

مەسئۇل مۇھەررىرى: قەييۇم تۇردى
ئابلەت ئومەر

مۇندەرىجە

ئۇيغۇر خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى توغرىسىدا 1

1 - باب ئۇيغۇر خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىنىڭ ئېتنوگرافىيلىك شەكىللىرى 33

2 - باب ئۇيغۇر خەلق قوشاقلىرى 84

3 - باب ئۇيغۇر خەلق ناخشىلىرى ۋە "12 مۇقام" 242

4 - باب ئۇيغۇر خەلق داستانلىرى 286

5 - باب ئەپسانە ۋە رىۋايەتلەر 314

6 - باب ئۇيغۇر خەلق چوچەكلىرى 336

7 - باب ئۇيغۇر خەلق لەتىپىلىرى ۋە مەسەللىرى 362

8 - باب ئۇيغۇر خەلق ماقال - تەمسىللىرى 392

9 - باب ئۇيغۇر خەلق تېپىشماقلىرى 420

10 - باب يېڭى خەلق قوشاقلىرى ۋە قوشاقچىلار 438

قوشۇمچە: پايدىلانغان كىتابلار 498

ئۇيغۇر خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى توغرىسىدا

مۇقەددىمە

ئۇيغۇرلار ناھايىتى ئۇزۇن مەدەنىيەت تارىخىغا، جۇملە-دىن باي، خىلمۇ-خىل ۋە تارىخىي ئەھمىيەتلىك خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىغا ئىگە بولۇپ، ئۇلار ئۇزلىرىنىڭ پارلاق ۋە گۈزەل ئېغىز ئىجادىيەت بايلىغى بىلەن ۋەتىنىمىزنىڭ ئەدەبىيات غەزىنىسىدە چوڭ ئورۇن تۇتۇپ كەلدى. شۇنجاڭ "مەدەنىيەت رايونى"، "ناخشا-ئۇسۇل ماكانى" دېگەن بۇ ئۇمۇمى ناھا ئۇيغۇر خەلقىنىڭ شانلىق مەدەنىيەت ئەنئەنىسىگە، مول مىللى مىراسىغا، شۇنداقلا قىممەتلىك خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىغا ئىگە ئىكەنلىگىنىڭ جانلىق نامايانداسى ھېسابلىنىدۇ.

تارىخى ئېتنوگرافىيە جەھەتتىن قارىغاندا، ئۇيغۇرلارنىڭ كۆچمەلىك قىسمى ئاسىيادا ياشىغۇچى باشقا تۈركى خەلقلەردىن ئاۋالراق مۇقىم ئولتۇراقلىشىش ھالىتىگە كۆچۈپ، دېخانچىلىق، چارۋىچىلىق، باغۋەنچىلىك، بېلىقچىلىق، ھۈنەر-سەنئەت بىلەن مەشغۇل بولۇپ، كۆچمەنچىلىك ھالىتىگە خاتىمە بەرگەن. ئىجتىمائى ياشاش شارائىتىدىكى بۇ ئۆزگىرىش ئۇيغۇرلارنىڭ مەدەنىيەت تارىخىنىڭ، بولۇپمۇ ئېغىز ئەدەبىيات تارىخىنىڭ بۇرۇنراق باشلىنىشىغا سەۋەپچى بولغان ئىدى. ئۇيغۇر يازما

ئەدەبىياتنىڭ ئاساسى بولغان ئۇيغۇر خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىنىڭ باشلىنىش تارىخىنى بىبلوگرافىيە جەھەتتىن بىر تارىخىي باسقۇچقا باغلاپ قويغىلى بولمايدۇ، ئەلۋەتتە. خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىمۇ ئومۇمەن، ئىنسانىيەت جەمئىيتى شەكىللەنگەندىن باشلاپ ئىنسانلارنىڭ (جۈملىدىن ئۇيغۇرلارنىڭ) ئەمگەك پائالىيىتىگە ھەمراھ بولۇپ يېزىق پەيدا بولۇشتىن خېلى بۇرۇنلا بارلىققا كەلگەن ۋە ئىنسانىيەت تەرەققىيات تارىخىغا ئەگىشىپ راۋاجلانغان. ئۇ ئاددىلىقتىن مۇرەككەپلىككە، بىر خىللىقتىن كۆپ خىللىققا، تېپىزلىقتىن چوڭقۇرلۇققا، قوپاللىقتىن نەپىسلىككە قاراپ تەدرىجى تەرەققى قىلغان.

بىز ئۇيغۇر خەلق ئېغىز ئەدەبىيات غەزىنىسىگە قارىساق، ئۇنىڭدا جەلىقمىزنىڭ باشلانغۇچ جامائە دەۋرىدىكى تۇرمۇش ئالاھىدىلىكىنى، ئىدىيىۋى ئېتىقادىنى، ئىستېتىك كۆزقاراشلىرىنى ھەر تەرەپلىمە ئەكس ئەتتۈرگەن ئەپسانە - رىۋايەتلەرنى، ئېپوسلارنى ۋە قوشاقلارنى ئۇچرىتىمىز. بۇ ئۇلگىلەر يازما خاتىرىلەر ۋە ئېغىز ئارقىلىق بۈگۈنكى دەۋرىمىزگىچە يېتىپ كەلگەن. ھازىرچە بىزگە مەلۇم تارىخىي ماتېرىياللاردىن قارىغاندا، ئۇيغۇر خەلق قوشاقلىرىنىڭ يازما خاتىرىگە ئېلىنىش تارىخى مەشھۇر "تىلى قوشىغى" دىن باشلىنىدۇ. "تىلى قوشىغى" تۇنجى قېتىم ئىرانىڭ 4 - ئەسىردە خەنزۇچىغا تەرجىمە قىلىنغان بولۇپ، (يەنە بەزى خاتىرىلەردە ۋېي، جىن سۇلالىسى دەۋرىدە خاتىرىلەنگەن دىيىلىدۇ. ۋېي، جىن دەۋرى مىلادىدىن ئىلگىرىكى I - II ئەسىرلەرگە توغرا كېلىدۇ) مانا شۇ خەنزۇچە تەرجىمە نۇسخىسى ھازىرقى دەۋرىمىزگىچە ساقلانغان.

تىلى ۋادىسى، چوغاي ئېتىگى
چۆمكىگەن ئۇنى ئاسمان چېدىرى.
ئاسمان سۇپ - سۇزۇك، چەكسىز تاغ - دالا،
گۈزەل يايلاقتا تولغان قوي - كالا.

ئېغىزدىن - ئېغىزغا كۆچۈپ يۈرگەن بۇ گۈزەل قوشاقتا شۇ خەلقلەر ياشىغان يايلاقلارنىڭ جانلىق سۈرىتى تۇبرازلىق ھالدا سىزىپ كورسىتىلگەن.

ئۇيغۇر خەلقىنىڭ دۇنياغا مەشھۇر ئېپوسلۇق داستانى "ئوغۇزنامە"دە ناھايىتى ئۇزۇن بىر تارىخىي دەۋر ئەكس ئەتتۈرۈلگەن، يەنى ئۇنىڭدا خەلقىمىزنىڭ ئەڭ قەدىمقى ئېتىقادىي — تۇتەمىزم (ھايۋانلارنى مۇقەددەس بىلىپ ئۇنىڭغا مەبۇت قىلىش) دەۋرىدىكى ئىشلەپچىقىرىش شەكلى، تۇرمۇش ئادىتى، قەبىلە بولۇنۇشى، ئىدالوگىيە ھالەتلىرى قاتارلىقلار پۈتۈنلەي يول بىلەن ئېپادىلەپ بېرىلگەن.

"تىلى قوشىغى" بىلەن "ئوغۇزنامە"نى ھىساپقا ئالمىغاندا، ئۇيغۇر خەلقىنىڭ بۈيۈك ئالىمى ۋە تىلشۇناسى مەھمۇت قەشقەرىنىڭ «تۈركى تىللار دىۋانى» نامىلىق قامۇسىدىكى ئۇيغۇر خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىنىڭ ھەر خىل ئۇلگىلىرى ھازىرچە تېپىلغان ئېغىز ئەدەبىياتى ھېراسلىرىمىزنىڭ ئەڭ قەدىمقىسى ھىساپلىنىدۇ. چۈنكى ئۇنىڭدا كىتاپ يېزىلغان دەۋر (مىلادى 1072 — 1074) دىن كوپ ئەسىرلەر بۇرۇنقى ھېكايەتلىك سوزلەر، ماقال - تەمسىللەر، شېئىر - قوشاقلار، قەھرىمانلىق داستانلىرىدىن پارچىلار ساقلانغان، ھەتتا ئۇنىڭدىكى بەزى قوشاقلار باشلانغۇچ

جامائه دەۋرىگە مەنسۇپ. مەسىلەن، ئۇۋچىلىق قوشاقلىرىنى ئالايلى:

يىگىتلىرىڭ ئىشلەتو،
يېغاچ يەمىش ئىرغاتو،
قولان كىيىك ئاۋلاتو،
بازرام قىلىپ ئاۋنالىم.

تەرجىمىسى — (يىگىتلەرنى ئىشلىتىپ، دەرەخ مۇئىنىنى ئېغىتىپ، قولان، كىيىك ئوۋلىتىپ، بايرام قىلىپ كوكۇل ئاچايلۇق.)

چاغرى بېرىپ قوشلاتۇ،
تايغان ئېزىپ چىشلاتۇ،
تۇلكە، توكۇز تاشلاتۇ،
ئەردەم بىلە ئۇگىنەلىم.

تەرجىمىسى — (قارچىغۇنى قۇشلاپ، ئوۋ قىلىپ، تايغان ئىتلارغا چىشلىتىپ، تۇلكە، توكۇزلارنى تاش بىلەن ئۇرۇپ، يېقىتىپ، شۇ ھۈنەرلەرنى بىلەن ماختىنايلى.)

بۇ قوشاقلار خەلقىمىزنىڭ ئېپتىدائى ئىشلەپچىقىرىش شەكلى (تاش قوراللاردەۋرى)ۋە ئىجتىمائى ياشاش شارائىتىنى ئىنكاس قىلىدۇ.

ئالپ ئەرتوكا ئولدىمۇ؟
ئىيمىسز ئاڑون قالدىمۇ؟

ئۇزلەك ئوچىن ئالدىمۇ
ئەمدى يۇرەك يىرتىلور.

تەرجىمىسى — (باتۇر ئەرتون ئولدىمۇ، ۋاپاسىز دۇنيا قالدىمۇ؟
پەلەك ئۇنىڭدىن ئۇچىنى ئالدىمۇ؟ ئەمدى ئۇنىڭ-
دىن ئايرىلىپ قېلىش دەردىدە يۇرەكلەر پارە-
پارە بولماقتا.)

ئالپ ئەرتۇڭا (يولۋاسنى يەڭگۈچى باتۇر) غا بېغىشلانغان بۇ مەرسىيىلەر بولسا مەشھۇر "شاھنامە" دە بايان قىلىنغان ۋەقەلەر دەۋرىگە توغرا كېلىدۇ ۋە بۇ قوشاقتا تىلغا ئېلىنغان ئالپ ئەرتۇڭا ئىرانلىقلار تەرىپىدىن "ئەفرە سىياپ" دەپ ئاتالغان كىشى بولۇپ "شاھنامە" دە كورسىتىلىشىچە "توران" مەملىكىتىنىڭ خاقانى دېيىلىدۇ. "ئەفرە سىياپ" "شاھنامە" دە تەسۋىرلەنگەن ئىرانلىقلار بىلەن تورانلىقلار ئوتتۇرىسىدا ئۇزۇن يىللار داۋام قىلغان ئۇرۇشتا قۇربان بولغان بىر باتۇر شەخس. ئىلمى مەنبەلەرگە ئاساسلانغاندا، ئىران بىلەن توران ئوتتۇرىسىدىكى بۇ ئۇرۇش ئىرانىنىڭ 4 - سۇلالىسى ساسانيان (ساسانىلار) دەۋرىگە توغرا كېلىدۇ. "ساسانىلار مىلادى 226 - دىن 651 - يىلغىچە ھوكۇم سۈرگەن" (ش.سامى: "قامۇسولئەلەم". 4 - جىلد، 2481 - بەت) روشەنكى، "دىۋان" دا خاتىرلەنگەن قوشاقلارنىڭ مۇتلەق كوپچىلىگى بەلگىلىك تارىخى دەۋرنى ئەكس ئەتتۈرۈپ بېرىدۇ.

ئۇيغۇر خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىنىڭ تارىخى ناھايىتى ئۇزۇن بولۇپ، ئۇزىنىڭ قەدىمىلىگى، شەكىلىنىڭ كوپلۈگى، تەماتىك مەزمۇنىنىڭ كەڭلىگى، بەدىئى قۇرۇلمىسىنىڭ گۈزەللىگى،

ئوزدگه خاس سلسلی ئالاهىدىلىككه ئىگه ئىكەنلىگى قاتارلىق خۇسۇسىيەتلىرى بىلەن ۋەتەن ئەدەبىيات غەزىنىسىدە يۇلتۇزدەك چاقناپ تۇرىدۇ.

ئۇيغۇر خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىنىڭ كونكىرت مەزمۇنى ۋە بەدىئى ئالاهىدىلىكلىرى ئۇستىدە مۇلاهىزە يۈرگۈزۈشتىن ئىلگىرى خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى ۋە ئۇنىڭ خۇسۇسىيەتلىرىنى قىسقىچە ئىزاهلاشقا توغرا كېلىدۇ.

خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى ۋە ئۇنىڭ يازما ئەدەبىياتتىن پەرقى

خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى خەلقارا ئومۇم نام بىلەن "فولكلور" دەپ ئاتىلىدۇ. "فولكلور" دىگەن بۇ ئۇقۇم ئىنگلىزچە "folk" (خەلق) ۋە "lori" پەم-پاراسەت، دانىشمەنلىك، دىگەن مەنانى بېرىدۇ. دىمەك، مۇشۇ مەنىدە فولكلور ياكى خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى دىگىنىمىز يېزىق ۋوجۇدقا كېلىشتىن بۇرۇن باشلىنىپ، يېزىقنى يولغانىدىن كېيىنمۇ خەلق تەرىپىدىن ئىجات قىلىنغان ھەمدە ئەۋلاتتىن-ئەۋلاتقا، ئېغىزدىن-ئېغىزغا كۆچۈپ ئۆزگىرىپ داۋاملىشىپ كېلىۋاتقان خەلقنىڭ ئەدەبىيات-سەنئەت ئىجادىيىتىدۇر. ئۇ ئەمگەكچى خەلقلەرنىڭ پۈتمەس-تۈگىمەس مەنىۋى بايلىغى ۋە مەدەنىيەت غەزنىسى، ماكسىم گوركى ئېيتقاندەك: "خەلقنىڭ ئېغىز ئەدەبىياتى — يازما ئەدەبىياتنىڭ ئاساسى."

خەلق تەرىپىدىن يارىتىلغان ئېغىز ئەدەبىياتىنىڭ ئۇلگىلىرى ئۇزۇنىڭ تارىخىي ئەھمىيىتى ۋە بەدىئى گۈزەللىگى تەرەپ-

لەردىن ئومۇمەن ئىنسانىيەت مەدەنىيىتىنىڭ ئۇلۇغ ۋە قىممەتلىك يادىكارلىقلىرى ھىساپلىنىدۇ. خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى تۇرلۇك تارىخى شارائىتلاردا ئەمگەكچى خەلقلەرنىڭ ئىجتىمائى ھاياتىدىكى سىياسىي، ئىقتىسادىي، ئەخلاقى، مەدەنى ئوزگىرىشلىرىنى، بەختىيار ھاياتقا بولغان تەلپۇنۇشلىرىنى، ئۈمىت ۋە ئارزۇلىرىنى ئوزىنىڭ ھەقىقىلىغى، خەلقچىللىغى، كونكرېت ۋە جانلىقلىغى، ئىخچام ۋە ئامما‌باپلىغى ئارقىلىق چوڭقۇر ئەكس ئەتتۈرىدۇ.

فولكلور بەدىئى ئەدەبىياتنىڭ بىر شەكلى بولۇپ، ئوزىگە خاس بەزى خۇسۇسىيەتلەرگە ئىگە:

بىرىنچىدىن، ئېغىز ئەدەبىياتى پەقەت ئېغىزدا ساقلىنىدۇ، كوچۇلگە خاتىرلىنىپ ماڭىدۇ، بۇ ھال ئېغىز ئەدەبىياتىنىڭ يېزىق بىلەن زىچ ئالاقىدار ئەمەسلىگىنى كورسىتىدۇ. لېكىن بۇنىڭدىن نوقۇل ھالدا خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى يېزىق پەيدا بولمىغان دەۋرنىڭ مەھسۇلى دىگەن مەنا چىقمايدۇ. ئېغىز ئەدەبىياتى يېزىق مەۋجۇت بولغان دەۋردىمۇ، جۈملىدىن ھازىرمۇ پەيدا بولۇۋېرىدۇ ۋە ئۇزلۇكسىز تەرەققى قىلىۋېرىدۇ.

ئىككىنچىدىن، خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىنىڭ قايسى تۈرى بولسۇن، ئۇ ئەينى ۋاقىتتا مەلۇم بىر كىشى تەرىپىدىن ئىجات قىلىنىدۇ، كېيىن خەلق ئىچىگە ئومۇملىشىپ، ئېغىزدىن ئېغىزغا يوتكىلىپ، ئۇزلۇكسىز ئوزگىرىپ تۇرىدۇ. ئاشۇنداق ئوزگىرىش، ئومۇملىشىش ۋە تەرەققى قىلىش جەريانىدا ئۇ مەلۇم شەخس نامىدىن ھالقىپ ئوتۇپ، كوللېكتىپنىڭ ئىجادىي ئەمگىگى سۈپىتىدە ئاشكارىلىنىدۇ. شۇنىڭ بىلەن ئېغىز ئەدەبىياتىنىڭ ئاپتورى ئاساسەن كوللېكتىپ — خەلق بولۇپ قالىدۇ.

ئۈچىنچىدىن، خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىنىڭ تېكىستى يازما

ئەدەبىياتقا ئوخشاش قەغەز يۈزىدە ساقلانمىسىمۇ يەنىلا ئۇنتۇلماي ۋە يوقالماي ئەسىردىن - ئەسىرگە، ئەۋلاتتىن - ئەۋلاتقا داۋاملا - شىپ كېلەلىشىنىڭ سەۋەۋى شۇ يەردىكى، خەلق ئىچىدە بۇ مەدەنىي مىراسلارنى ساقلاشنىڭ ئىجتىمائى مەنبەسى مەۋجۇت، يەنى خەلق سەنئەتكارلىرى ۋە ئۇلارنىڭ ۋارىسلىرى، مەسىلەن، خەلق ناخشىچىلىرى، سازەندىلەر، مەشرەپچىلەر، داستانچىلار، ۋائىزلار (مەددادھلار)، لەتىپچىلەر ۋە باشقا سەنئەت خۇمارلىرى خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىنىڭ ئۇلگىلىرىنى بەلگىلىك سەنئەت شەكىللىرى بىلەن بىرلەشتۈرۈپ، خەلق ئىچىدە ئومۇملاشتۇرۇشتا ۋە ئەۋلاتلارغا يەتكۈزۈپ بېرىشتە كۆزۈگلىك رول ئويناپدۇ.

توتىنچى، خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىمۇ ئۇستقۇرۇلمىغا مەنسۇپ بولغان بىر خىل ئىدالوگىيە فورمىسى بولغاچقا، ھامان ھەرقايسى دەۋرلەرنىڭ روھىي ھالىتى ۋە مەزمۇنى سىڭدۈرۈلگەن بولىدۇ. دەۋر ئالاھىدىلىگى ۋە يەرلىك ئالاھىدىلىك سەۋەبىدىن خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىنىڭ بەزى تۈرلىرى ئوخشاشمىغان ۋاريانتلارغا ئىگە بولىدۇ. شۇنداقلا ئېغىز ئەدەبىياتىنى داۋاملاشتۇرۇپ ئېيتقۇچىلار مەلۇم جەمىيەتنىڭ بىر ئەزاسى سۈپىتىدە شۇ دەۋرنىڭ ئىجتىمائى كۆزقاراشلىرىنى ئىپادە قىلىشقا تىرىشىدۇ ۋە ئېغىز ئىجادىنى خەلقنىڭ ھېس - تۇيغۇ، ئارزۇ - ئارمانلىرىغا مۇۋاپىق ئۆزگەرتىپ ماڭىدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن ئېغىز ئەدەبىياتى گەرچە شەكلى جەھەتتىن نىسبى مۇقىملىققا ئىگە بولسىمۇ، مەزمۇن جەھەتتىن ئۆزگىرىشچانلىققا ئىگە.

بەشىنچىدىن، ھەرقايسى مىللەتلەر ئېغىز ئەدەبىياتى قۇرۇلۇش جەھەتتىن ئوزىگە خاس بولغان ئەنئەنىلىك قائىدىگە ئىگە بولىدۇ، يەنى تىل، ئۇسلۇپ، بايان قىلىش ئۇسۇلى، ئىستىلستىك

ۋاستىلىرى ۋە باشقىلار ھەرقايسى مىللەت خەلقلىرىنىڭ مەللى سەنئەت ئەنئەنىسىگە ئاساسەن ئومۇمەن بىر خىل بولۇپ، يازما ئەدەبىياتىنىڭ كوپ خىللىقىغا ۋە مۇرەككەپلىككە ئىگە ئەمەس. بۇ خۇسۇسىيەت خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىنى قىزىقارلىقىغا ۋە ئاممىباپلىقىغا ئىگە قىلىپ، نەچچە ئەسىرلەردىن بېرى ئۇنتۇلماي خەلق ئىچىدە ساقلىنىپ كېلىشكە ئاساس بولغان.

ئالتىنچىدىن، خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىنىڭ بەزى قەدىمقى ئۇلگىلىرى تېخى مىللەت شەكىللەنمىگەن دەۋرلەرنىڭ مەھسۇلى بولغاچقا، ئۇنىڭ ئىچىدىكى كوپلىگەن ئەسەرلەر ئومۇمى ئورتاقلىققا ئىگە بولمىدۇ. بولۇپمۇ ئاسىيادا ياشىغۇچى تۈركى خەلقلەر ئارىسىدا ئورتاقلىققا ئىگە بولغان خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىنىڭ بىرمۇنچە ئۇلگىلىرى بار. بۇ ھال ئۇيغۇر خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىنى يەككە-يىگانە ھالدا مۇلاھىزە قىلىشقا بولمايدىغانلىغىنى ئىسپاتلايدۇ. شۇنىمۇ ئېيتىش كېرەككى، مەلۇم ئورتاقلىققا ئىگە بولغان بەزى فولكلور ئۇلگىلىرى كېيىنچە مىللى ۋە يەرلىك تۈس ئالغان بولىدۇ. بۇلارنى رەتلەشكە توغرا كەلگەندە ئەمىلىيەتنى چىقىش نۇقتا قىلىپ، ئۇنىڭ خەلقىمىز ئىچىدە ئومۇملىشىش ۋە ئوزلىشىش ئەھۋالىغا قاراپ بىر تەرەپ قىلىش كېرەك.

بىز خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىنىڭ بۇ ئالاھىدىلىكلىرىدىن شۇنى كورۇپ ئالالايمىزكى، تارىخىنىڭ ئۇلۇغ، قۇدرەتلىك ھەرىكەتلەندۇرگۈچى كۈچى بولغان ئەمگەكچى خەلق ئاممىسى بارلىق ماددى بايلىقلارنىڭ يارىتقۇچىسى بولۇپ قالماستىن، بەلكى بارلىق مەنىۋى بايلىقلارنىڭمۇ يارىتقۇچىسى. ماكسىم گوركىنىڭ سوزى بىلەن ئېيتقاندا: "خەلق پەقەت ماددى بايلىقلارنى پەيدا قىلغۇچى كۈچلا ئەمەس، بەلكى ئۇ بىردىن-بىر تۈگىمەس-

پۈتمەس مەنبەسى، شۇنداقلا خەلق ئوزنىڭ قەدىمىلىگى، گۈزەللىگى ۋە دانىشمەنلىگى بىلەن بارلىق تىراگىدىيەلەرنى، شۇنىڭ ئىچىدە ئەڭ ئۇلۇغ تىراگىدىيە بولغان پۈتۈن دۇنيا مەدەنىيىتىنىڭ تارىخىنى يارىتقان پەيلاسوپ ھەم شائىر."

ئۇيغۇر خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىنىڭ تېماتىك مەزمۇنى ۋە ئالاھىدىلىگى

ئۇيغۇر خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى كوپ خىل ژانىرغا ئىگە، بۇنىڭ ئىچىدە قوشاق - بېيتلار، داستان ۋە قىسسەلەر، ئەپسانە ۋە رىۋايەتلەر، ھېكايە ۋە چوچەكلەر، لەتىپە ۋە مەسەللەر، ماقال - تەمسىللەر، تېپىشماقلار، ھېكمەتلىك سوزلەر، ئىرسالىنامە ۋە رىسالىلار، ناخشا ۋە مۇزىكىلار، ھەر خىل ئەدەبى ئويۇن ۋە چاخچاقلار... بولۇپ، بۇ ھەر بىر تۈر ۋە ژانىرنىڭ ئوز ئالدىغا بەلگىلىك ئالاھىدىلىكلىرى بار.

ئۇيغۇر خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىنىڭ مەيلى قايسى ژانىرى بولۇشىدىن قەتئىنەزەر، ئۇنىڭ تېماتىك مەزمۇنى ناھايىتى كەڭ بولۇپ، يىغىنچاقلىغاندا تۆۋەندىكى نۇقتىلارغا مەركەزلىشىدۇ:

1. ۋەتەنپەرۋەرلىك. ئۇيغۇر خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى ئىچىدىكى خېلى كوپلىگەن ئەدەبى پارچىلاردا خەلقىمىزنىڭ ۋەتەننى سۆيۈش، ئوز ئىلىنى قوغداش روھى ئەكس ئېتىپ، ۋەتەنپەرۋەرلىك كۈچلۈك مەدھىيىلەنگەن. ۋەتەنپەرۋەرلىك ئەلۋەتتە ھەر قايسى تارىخى دەۋرلەردە ئوخشىمىغان مەزمۇنلارغا ئىگە بولىدۇ. شۇڭا ئۇيغۇر خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىدا ئىپادىلەنگەن ۋەتەنپەرۋەرلىك تېمىسىغا قارىتا تارىخى نۇقتىدىن قاراشقا توغرا كېلىدۇ.

تۇغۇلغان يېرىنى قەدىرلەش، يۇرتنى سېغىنىش، ئەلگە ئاسايىش-لىق تىلەش قاتارلىق تېمىلارنىڭ ھەممىسى ماھىيەتتە ۋەتەن-پەرۋەرلىكنىڭ كونكرېت ئىپادىلىنىشى. مەسىلەن: تارىخى ئەھ-مىيەتلىك "كوچ - كوچ ناخشىسى" دا چارروسىيە تاجاۋۇزچىلى-رىنىڭ 19 - ئەسىرنىڭ باشلىرىدا يۇز مىڭدىن ئارتۇق ئىلى ئاھالىسىنى مەجبۇرى ھالدا ئانا ۋەتىنىدىن كوچۇشكە مەجبۇر قىلغانلىغى، زوراۋانلىقتىن قورقىمايدىغان ئىلى رايونىدىكى ھەر مىللەت خەلقلىرىنىڭ يۈكسەك ۋەتەنپەرۋەرلىك روھ بىلەن تاجاۋۇز-چىلارغا قارشى قەيسەرلىك بىلەن كۆرەش ئېلىپ بارغانلىغى تەسۋىرلەنگەن. (تېكىستنى 2 - باپتىن كورۇڭ)

مەككىگە بارماڭ يارىم،
بۇندىمۇ بىر مەككە بار.
ئاي يۈزۈڭنىڭ ھوسنى يارىم،
مىڭلىغان مەككىچە بار.

قۇمۇل خەلقىنىڭ بۇ قوشمغدىمۇ ۋەتەنپەرۋەرلىك تېمىسى ناھايىتى ئوبرازلىق ھالدا ئالغا سۈرۈلگەن. ئۇيغۇر خەلق ماقال-تەمسىللىرىدە بولسا ۋەتەنپەرۋەرلىك تېخىمۇ كونكرېت ۋە مەز-كەزلىك ھالدا ئوتتۇرىغا قويۇلغان. مەسىلەن: "ئانا يۇرتۇڭ ئامان بولسا رەڭگى - رويىڭ سامان بولىدۇ"، "يۇرت قوغدىساڭ ئوسەر-سەن، قوغدىمىساڭ ئوچەرسەن"، "ئەل ئامان، شەرىڭ ئامان"، "ئەل ئىچى ئالتۇن بوشۇك"، "ئەرنىڭ غېمى ئەلدە"، "كىشىنىڭ يۇرتىدا سۇلتان بولغىچە، ئوز يۇرتۇڭدا ئولتان بول" قاتار-لىق ماقال - تەمسىللەر خەلقىمىزنىڭ ئۇزۇن يىللىق تارىخى كوز

قاراشلرىنىڭ ۋە ئەملىي تەجرىبىلىرىنىڭ يەكۈنى ھىساپلىنىدۇ. بۇلاردىن تاشقىرى كوپلىگەن ئەپسانە ـ رىۋايەتلەردە، ھېكايە ـ چۆچەكلەردە، داستان ـ قىسسەلەردىمۇ ئۇخشاشمىغان ئۇسۇللار بىلەن ۋەتەنپەرۋەرلىك مەدھىيىلەنگەن بولۇپ، ۋەتەنپەرۋەرلىك تاريخىنى بېرى ئۇيغۇر خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىنىڭ ئاساسىي مەزمۇنى بولۇپ كەلدى.

2. سەنئىتىي كوزقاراش ۋە سىياسى خاھىش. ئۇيغۇر خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىنىڭ تېماتىك مەزمۇنى ئىچىدە ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋەتلىرىدىن شەكىللەنگەن سەنئىتىي زىددىيەت ئاساسلىق سالماقنى ئىگەللەيدۇ. ئەسىرلەردىن بېرى داۋام قىلىپ كېلىۋاتقان خەلقىمىزنىڭ ئېغىز ئەدەبىياتى يالغۇز سوز سەنئىتىلا بولماستىن، بەلكى ئۇ مەلۇم سەنئەتنىڭ سەنئىتىي قورالى بولۇپ، ئۇنىڭدا يارىتىلغان ئوبرازلار نۇرغۇن ئەسىرلىك كىشىلىك تارىخىنىڭ سەنئىتىي كوزقاراشلىرىدىن پەيدا بولغان مەنىۋى بايلىقىدىن ئىبارەت. ئۇيغۇر خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىدا سەنئىتىي قارىمۇ ـ قارشىلىق، سەنئىتىي مۇناسىۋەت كوپ تەرەپلىمە ئەكس ئېتىدۇ. ئۇيغۇر ئەمگەكچىلىرىمۇ باشقا خەلقلەرگە ئوخشاشلا تارىختىن بېرى چىدىغۇسىز قاتمۇ ـ قات زۇلۇم، دەھشەتلىك ئازاپ ـ ئوقۇبەت ئىچىدە ياشاپ كەلدى، فېئودال ھوكۇمرانلار تەرىپىدىن ھاياۋانلارچە خورلاندى. دىن ۋە شەرئىتنىڭ مادىدى ۋە مەنىۋى ئىسكەنجىسىدە پۈت ـ قولى كىشەنلەندى، ئىنسانى ئەركىنلىكتىن مەھرۇم قىلىندى. كۇرەشچان ۋە ئىجاتچان خەلقىمىز سەنئىتىي مۇناسىۋەتلەر پەيدا قىلغان بۇ ئىجتىمائى تەڭسىزلىكلەرنى ھامان ئۇزلىرىنىڭ گۈزەل ئېغىز ئەدەـ

بىياتسدا تولۇق ئەكس ئەتتۇرۇپ، خەلقىمىزنى قاراڭغۇ جاھا-
لەتكە قارشى كۈرەش قىلىش روھىدا تەربىيىلىدى. مەسىلەن:

ئاھ ئۇرارمەن ئاھ ئۇرارمەن،
ئاھلىرىم تۇتقاي سېنى.
كوز يېشىم دەريا بولۇپ،
بېلىقلىرىم يۇتقاي سېنى.

كەيدىم كېپىنەك تونىنى،
گۈلخاندا ياتارمەن دەپ.
ئالدىم "يا" بىلەن "ئوق"نى،
دۈشمەننى ئاتارمەن دەپ.

ئەمگەك قوشاقلىرىدا بولسا ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋەت-
لىرىدىكى تەڭسىزلىكلەرنى ئىپادىلەش ئارقىلىق، ئوتۇمۇشتىكى
ئېغىر ئەمگەك شارائىتى ۋە بۇ جەريانداا خەلقىمىزنىڭ تارتقان
جەۋرى - جاپاسى، ... قاتقىسى ئىجتىمائى تۈس ئالغان ئەمگەكنىڭ
سىنىپى زۇلۇم بىلەن بىرلەشكەنلىگى، ئەمگەك مۇناسىۋىتىدىكى
زىددىيەت ۋە توقۇنۇش ئوبرازلىق ئىنكاس قىلىنغان بولۇپ، ئۇ
ئەمگەكچى خەلقنىڭ قان - يېشى بىلەن يۇغۇرۇلغان. ئۇيغۇر خەلقى
ئىچىدە بىرقەدەر ئومۇملاشقان "ئوستەڭ ناخشىسى"، "خاڭ ناخ-
شىسى"، "سېپىل ناخشىسى"، "ھارۋىكەشلەر ناخشىسى"، "چاق
ئىگىرىش ناخشىسى"، "ئومىچىلار ناخشىسى"، "سالچىلار ناخشىسى"،
"پادىچىلار ناخشىسى" "دوديشاڭ قوشاقلىرى"، "ۋاڭ خولۇ قو-

شاقللىرى" - قاتارلىقلار،نىڭ ھەممىسى يۇقۇرقى مەزمۇندىكى قوشاق - لاردۇر.

بولۇپمۇ ئۇيغۇر خەلق چوچەكلىرى ۋە لەتىپىلىرىدە سىيا - سى ۋە سىنىپىي مەزمۇن روشەن بەدىئى ئوبرازلار ئارقىلىق چوڭقۇر ئىپادىلەنگەن. ئۇلاردا ئىجتىمائى تەڭسىزلىكلەرنىڭ تۈپ ماھىيىتى كونكرىت ئوبرازلار ئارقىلىق ئۇچىپ تاشلىنىش بىلەن - لا قالماستىن، ئوزلىرىنىڭ رىيال قەھرىمانلىرى ئارقىلىق ئەز - گۈچى ھوكۇمران سىنىپلار ئۈستىدىن غەلىبە قىلغانلىغى كورسە - تىلىدۇ. ئۇيغۇر خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىدىكى بۇ ئوپتىمىستىك روھ خەلقىمىزگە يوكسەك ئۈمىتۋارلىق بېغىشلاپ، ئۇلارنىڭ سىنىپى ئېڭىنى ئوستۈرۈشتە تۈرتكىلىك رول ئويناپدۇ. ئاچكوز بايلارنى كۈچلۈك ھەجۋى قىلىدىغان "ئۈزمە ساپىسى" دېگەن ھېكايىدا بىر تەرەپتىن، ئەزگۈچى سىنىپلارنىڭ رەزىل ئەپتى - بەشىرىسى ئېچىپ بېرىلسە، يانا بىرتەرەپتىن، خەلقنىڭ تەڭداشسىز كۈچى ئالدىدا ئۇلارنىڭ ھامان مەغلۇپ بولىدىغان - لىغىدىن ئىبارەت تارىخنىڭ مۇقەرەر يونۇلۇشى روشەن كورسە - تىپ بېرىلىدۇ.

ئۇيغۇر خەلق ماقال - تەمسىللىرىدە بۇ تېما تېخىمۇ ئېنىق ئىپادىلەنگەن. "باي - بايغا باقار، سۇ سايغا ئاقار"، "ھالۋىنى ھېكىم يەر، تاياقنى يېتىم"، "بايدىن ئايال سورىساڭ، ئۇ ساڭا تاياق بېرىدۇ"، "ئوڭدا ياتقان گىرە يەر، كەتمەن چاپقان جىگدە يەر"، "ياش توككىچە مۇش تۇڭ" قاتارلىق كوپلىگەن ماقال - تەمە - سىلەر روشەن سىنىپى ۋە سىياسى خاھىشقا ئىگە بولۇپ، ئۇنىڭ ئىجتىمائى ئەھمىيىتى ناھايىتى زور.

3. مۇھەببەت، ۋاپادارلىق ۋە ئىنسانپەرۋەرلىك. ئۇيغۇر

خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىدا مۇھەببەت، ۋاپادارلىق ۋە ئىنسانپەرۋەرلىك تېمىسى چوڭ سالماقنى ئىگەللەيدۇ. بۇنداق بولۇشنىڭ ئەلۋەتتە بەلگىلىك سەۋەبلىرى بار: ئوتسۇشتە فېودال-ئەزگۈچى سىنىپلارنىڭ چىرىك تۈرمۇش مەنپەئەتلىرىنى قوغداش ۋە مۇستەھكەملەش ئاساسىدا شەكىللەنگەن خىلمۇ-خىل فېوداللىق دىنىي ئەھكاملار ئۇزۇن تاردختىن بۇيان ئۇيغۇر ئەمگەكچىلىرىنىڭ ئىنسانىي ھوقۇقىنى ۋە ئەركىنلىگىنى دەپسەندە قىلىپ كەلدى. شۇڭا ئىنسانىي ئەركىنلىك ۋە دېموكراتىيىنى تەلەپ قىلىش ئەمگەكچى خەلقنىڭ فېوداللىققا قارشى ئاساسىي كۈرەش شوئارى بولۇپ، ئۇ ئېغىز ئەدەبىياتىدا ئەركىن مۇھەببەت ئىستىگى سۈپىتىدە ئىپادىلەندى. شۇنىڭ ئۈچۈن ئۇ ئەينى تارىخىي شارائىتتا بىر خىل ئىنقىلاۋىي دېموكراتىك ئىدىيەنىڭ ئىپادىسى بولۇپ، فېوداللىق تۈزۈمگە ۋە ئۇنىڭ قائىدە-يوسۇنلىرىغا ئېتىلغان ئوق.

ئۇيغۇر خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىدا ئاساسىي سالماقنى ئىگەللەيدىغان مۇھەببەت قوشاقلىرىنىڭ تۈپ ماھىيىتى فېوداللىزىم ئۇستىدىن قىلىنغان شىكايەت ھىسابلىنىدۇ. ئۇنىڭدا ئېجتىمائىي جەمىيەتتىكى مۇھەببەتنىڭ سىنىپىي خاراكتېرى كۆرسىتىلىدۇ، ئەمگەكچىلەرگە خاس چىن مۇھەببەت كۆزقارىشى بىلەن ئەكسىيەتچى سىنىپلارنىڭ پۇل ئۈستىگە قۇرۇلغان ساختا مۇھەببەت كۆز قارىشى سېلىشتۇرۇلىدۇ، ئەمگەكچىلەرنىڭ ئۆز ئەركىنلىگى يولىدا ھىچنىمىدىن قورقمايدىغانلىغىدىن ئىبارەت-يۈكسەك روھى ئۇبرازلىق سۈرەتلىنىدۇ.

ئۇيغۇر خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىدا مۇھەببەت تېمىسى ۋاپادارلىق ۋە ئىنسانپەرۋەرلىك بىلەن زىچ بىرلىشىپ كەتكەن. فېوداللىزىم جەمىيىتىدە ۋاپادارلىق ۋە ئىنسانپەرۋەرلىك ئەمگەكچىلەرگە

خاس ياخشى پەزىلەتنىڭ ئىنكاسى. شۇڭا خەلق ئېغىز ئەدەبى-
ياتىدا ۋاپادارلىق ۋە ئىنسانپەرۋەرلىك مەدھىيىلىنىدۇ، ۋاپاسىز-
لىققا نەپرەت بىلدۈرىلىدۇ.

بولۇپمۇ ئۇيغۇر خەلق داستانلىرىدىكى يارقىن ئوبرازلار ئارقىلىق جانلىق سۈرەتلەنگەن ئەركىن مۇھەببەت كوز قارىشى، ۋاپادارلىق ۋە ئىنسانپەرۋەرلىك روھى كىشىلەرنى چوڭقۇر ھاياجانلاندۇرىدۇ. خەلقىمىز ئارىسىدا بىرقەدەر ئومۇملاشقان "غېرىپ-سەنەم"، "تاھىر-زوھرا" "پەرھات-شىرىن"، "ھورلىقا-ھەمراجان"، "قەمەر شاھ" قاتارلىق خەلق داستانلىرىدا مۇھەببەت تىراگىدىيىسىنى تەسۋىرلەش ئارقىلىق ئۇيغۇر خەلقىنىڭ ئاشۇ دەۋرلەردىكى قارا تەقدىرىنىڭ ئومۇمى كارتىنىسى سىزىپ بېرىلىدۇ. ئەركىنلىك يولىدا كۈرەشكە ئاتلانغان غېرىپ ۋە سەنەمگە ئوخشاش قىز-يىگىتلەرنىڭ بىر بىرىگە بولغان كۈچلۈك ۋاپادارلىغى ۋە ئوزئارا چىن ئەقىدىسى مەدھىيىلىنىپ، فېئودالىزىمنىڭ ئەركىنلىكنى بوغىدىغان رەزىل ماھىيىتى چوڭقۇر پاش قىلىنىدۇ. "چىن تومۇر باتۇر"، "يېرىلىڭ تاشىم" قاتارلىق ھىكايە-چۆچەكلەردىمۇ فېئودال-لىق ئىدىكا تۈزۈمىگە قارشى خەلقىمىزنىڭ نارازىلىغى ئەكس ئېتىلىپلا قالماستىن، بەلكى بۇ مەسىلىنى كىشىنىڭ پاچاقلاپ تاش-لاش يولىدىكى قەيسەر روھى ئۇپتىمىستىك ھالدا كونكرېت ئوبرازلاردا ئوز ئىپادىسىنى تاپىدۇ.

4. ئىجتىمائى ئەخلاق ۋە كىشىلىك پەزىلەت. بۇ خىل مەزمۇنىدىكى ئېغىز ئەدەبىياتى ئۇلگىلىرىدە بىر تەرەپتىن، ئەمگەك-چىلەرگە خاس بولغان ئالىجاناپ ئەخلاقى پەزىلەت تەرغىپ قىلىنىدۇ، يەنە بىر تەرەپتىن، ئەزگۈچىلەرنىڭ چېرىك ئەخلاقى پاش قىلىنىدۇ ۋە تەنقىتلىنىدۇ، كەمتەرلىك بىلەن تەكەببۇرلۇق،

راستچىللىق بىلەن يالغانچىلىق، ئېھتىياتچانلىق بىلەن بىپەرۋالىق، ئىقتىساتچىللىق بىلەن ئىسراپچىلىق، نومۇس بىلەن نومۇسسىزلىق، سەۋرى - تاقەت، چىدام - غەيرەت بىلەن ئالدىراڭغۇلۇق ۋە چىدامسىزلىق، ئادەمگەرچىلىك بىلەن نائەھلىلىك، ئادىللىق بىلەن مەككارلىق، ئوچۇق - ئاشكارا بولۇش بىلەن ھىلىگەر ۋە سۈئىقەستلىك، سىخىلىق بىلەن بىخىللىق، ئىشچانلىق بىلەن ھورۇنلۇق،... قاتارلىقلار ئوزئارا بىر - بىرىگە سىلىشتۇرۇلۇپ، كىشى - لىك تۈرمۇش كوزقارىشى ھەققىدىكى بەزى پەلسەپىۋى پىكىرلەر ئوتتۇرىغا قويۇلىدۇ. بۇ ئارقىلىق ئادەملەرنى ئەخلاق - پەزىلەتلىك بولۇشقا، ھالال ياشاشقا، جاپا - مۇشەققەتتىن قورقماسلىققا، سەمىمى - راستچىل بولۇشقا، ئىتتىپاقلىشىپ كۈرەش قىلىشقا كەمتەر، ئېھتىياتچان بولۇشقا ئۈندەيدۇ. يەنە بەزى ئەسەرلەردە خەلق ئىچىدىكى ناچار ئىللەتلەر تەنقىتلىنىپ، كىشىلەر توغرا ئىش بىلەن شۇغۇللىنىپ، ھالال ياشاشقا دەۋەت قىلىندۇ. شۇنداقلا يەنە، ئۇيغۇر خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى ئىچىدە باتۇرلۇق ۋە قەھرىمانلىق، ئەقىل ۋە ئىدراك ئىلىم - مەرىپەت كۈيلەنگەن كوپ لىگەن ئەسەرلەرنى ئۇچرىتىمىز، قىسقىسى تۈرمۇشنىڭ ئوزى كەڭ ۋە چەكسىز بولغاچقا، رىيالىقنىڭ ئىنكاسى بولغان ئۇيغۇر خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىنىڭ تېمىتىك مەزمۇنىمۇ كەڭ ھەم كوپ تەرەپلىمە لىك بولۇپ، ئۇنىڭدا خەلق تۈرمۇشىنىڭ ئىنكاس قىلىنمىغان تەرىپى يوق.

ھەرقايسى مىللەتلەر ئېغىز ئەدەبىياتىنىڭ ئىپادىلەش شەكلى جەھەتتە ئوزىگە خاس ئالاھىدىلىگى بولغىنىدەك، ئۇيغۇر خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىمۇ ئوزىگە خاس مىللى ئالاھىدىلىكىگە ئىگە. ئۇيغۇر خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىنىڭ مىللى ئالاھىدىلىگى

ئالدى بىلەن شۇنىڭدا كورۇلىدۇكى، ناخشا، مۇزىكا، ئۇسۇل ئۇيغۇر ئېغىز ئەدەبىيات پائالىيەتلىرىدە بىر گەۋدە بولۇپ شەكىللىنىدۇ. بۇ ئۈچ خىل سەنئەت ئېغىز ئەدەبىياتىدا كوپ ئورتاقلىققا ئىگە بولۇپ، بىر-بىرىنى تولۇقلايدۇ، بىر-بىرىنى بېيىتىدۇ. بۇ خۇسۇسىيەت ئەدەبىياتنىڭ ئەمگەك ۋە تۇرمۇش بىلەن بولغان بىۋاستە مۇناسىۋىتىدىن، ئۇيغۇر خەلقىنىڭ ناخشا-ئۇسۇل، مۇزىكىغا ماھىر بولغان مىللى ئەنئەنىسىدىن كېلىپ چىققان.

ئۇيغۇر خەلقى ئۇزۇن يىللىق تارىخىي تەرەققىيات جەريانىدا باشقا مىللەتلەرگە ئوخشاش بولغان ئېغىز ئەدەبىياتىنىڭ ھەر خىل ژانىرلىرىنى يارىتىش بىلەن بىرلىكتە يەنە ئۆزىگە خاس خۇسۇسىيەتكە ئىگە نەسىرىدىن ئەپەندى لەتىپىلىرى، مولا زەيدىن لەتىپىلىرى، سەلەي چاققان لەتىپىلىرى قاتارلىق لەتىپە ئەدەبىياتىنى يارىتىپ، دۇنيا ئەدەبىيات غەزىنىسىنى زەڭگا-رەڭ تۇسكە ئىگە قىلدى. بۇ لەتىپىلەردە ئالاھىدە خاراكتېرلىق نەسىرىدىن ئەپەندى، مولا زەيدىنەڭ رىيال ئاساسقا، رومانتىزملىق روھقا ئىگە قەھرىمانلارنىڭ ئوبرازىنى يارىتىلىدى، بۇ ئوبرازلار ئىنتايىن جانلىق، يۇمۇرستىك خۇسۇسىيەتكە ئىگە بولۇپ، بۇلار يالغۇز مەملىكىتىمىزگىلا ئەمەس، بەلكى ئوتتۇرا ئاسىياغىمۇ مەشھۇر دۇر.

ئۇيغۇر خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى گۈزەل ئوبرازلىق سەنئىتى. خەلقىمىزنىڭ ماددى تۇرمۇش شارائىتى، ئورپ-ئادىتى ۋە مىللى تىراديتسىيىلىرى، ئىستېتىك كوز قاراشلىرى...ئوبراز يارىتىشنىڭ خىلمۇ-خىل سىموۋوللۇق بەلگىلىرىنى شەكىللەندۈردى. بىز ئۇيغۇر خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىنىڭ ھەرقايسى ژانىرلىرىغا قارىساق، ئۇنىڭدا ئەكس ئەتتۈرۈلگەن ئىجتىمائى

تۇرمۇش كارتىنىسى كونكېرىت، جانلىق ۋە ھەسسى بولغان گۈ-
زەل بەدىئى ئوبرازلار ۋاستىسى بىلەن ئىپادىلەنگەنلىگىنى كو-
رىمىز. بولۇپمۇ ئۇيغۇر خەلق قوشاقلىرىدا قوللىنىلغان مەجازى
ۋاستىلارنىڭ خىلمۇ-خىللىغى، رەڭدارلىغى، قويۇق مىللى پۇ-
راقىغا ئىگە بولغانلىغى قوشاقلارنى كۆچلۈك ئىجتىمايىلىققا ۋە
يۈكسەك بەدىئىلىككە ئىگە قىلغان. ئۇيغۇر خەلق ئېغىز ئەدەبىيا-
تىدا قوللىنىلغان سىمۋۇل، ئوخشىتىش، مۇبالىغە، مىتاپورا،
مىتانومىيە، ئېپىتىت، سىنىشتۇرۇش، جانلاندۇرۇش ... قاتارلىق
ھەرخىل ئىستىلىستىك ۋاستىلار ئۇيغۇر خەلقىنىڭ مىللى تۇرمۇش
ئالاھىدىلىگى بىلەن زىچ باغلانغانلىغى ئۈچۈن، ئۇ ئوقۇغۇچى-
لارنى روشەن بەدىئى زوق ھاسىل قىلالايدۇ.

ئۇيغۇر خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىدىكى ھەر خىل ژانىرلار-
نىڭ كومپوزىتسىيىلىك قۇرۇلۇشىمۇ ئۆزىگە خاس ئالاھىدىلىكلەر-
گە ئىگە. مەسىلەن: ئۇيغۇر خەلق قوشاقلىرىدا ئومۇمەن 1 - ۋە
2 - مىسرالىردا سىمۋۇللۇق ئوخشىتىشلار، تەقلىتلار ىپىزىلىدۇ، 3 -
4 - مىسرالىردا بولسا ئاساسىي پىكىر ۋە مەزمۇن ئوتتۇرىغا قو-
يۇلىدۇ. ھېكايە - چوچەكلەرنى ئالساق كوپ ھاللاردا باشلىنىشى
بىلەن ئاياقلىشىشى بىر - بىرىگە ئوخشاش تۈزۈلىدۇ. چوچەكلەر-
نى "بار ئىكەن، يوق ئىكەن، ئاچ ئىكەن، توق ئىكەن"،
"بۇرۇننىڭ بۇرۇنسىدا" ياكى "بۇرۇنقى ئوتكەن زامانىدا" دەپ
باشلاش ئۇيغۇر خەلق چوچەكلىرىنىڭ بىر خىل ئەنئەنىۋى
قائىدىسى.

ئۇيغۇر خەلق داستانلىرىمۇ تۈزۈلۈش جەھەتتىن روشەن
مىللى ئالاھىدىلىككە ئىگە، يەنى خەلق داستانلىرىدا نەسرى
ھەم نەزمىدىن ئىبارەت ئىككى خىل ئىپادىلەش ئۇسۇلى قول-

لىنىلىدۇ. داستاندىكى ۋەقەلىكنىڭ بۇرۇلۇش نۇقتىسى ئىخچام هالدا نەسرى يول بىلەن (بايانى جۈملىلەر بىلەن) ھىكايە قىلىنىدۇ، قەھرىمان ئوبرازلارنىڭ پائالىيىتى ۋە ئىچكى كەچۈرمىشلىرى نەزمى (شېئىر) ئارقىلىق ئىچىپ بېرىلىدۇ.

ئومۇمەن، ئۇيغۇر خەلق ئەدەبىياتى يۇقۇرقىدەك روشەن مىللى ئالاھىدىلىككە ئىگە بولغانلىقى ئۈچۈن قىممەتلىك سەنئەت بايلىغى سۈپىتىدە خەلقىمىز ئارىسىدا نەچچە مىڭ يىلدىن بېرى ئۆزۈلمەي داۋاملىشىپ كېلىپ، جانلىق، كونكرېت، ھېسسى ئوبرازلار ئارقىلىق خەلق ئاممىسىنىڭ تۇرمۇش ۋە كۈرەشلىرىنى، ئارزۇ ۋە ئارمانلىرىنى ھەقىقى رەۋىشتە گەۋدىلەپ بەردى.

خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىنىڭ ئىجتىمائى ئەھمىيىتى

خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى خەلق تۇرمۇشىنىڭ بەدىئى ئىنكاسى بولغاچقا ئۇ يۇكسەك ئىجتىمائى ئەھمىيەتكە ئىگە. شۇڭلاشقا ئۇلۇغ ئۇستازلىرىمىز، بۈيۈك سەنئەتكارلىرىمىز، پەيلاسوپ ۋە ئالىملىرىمىز خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىنىڭ ئىجتىمائى رولىغا ئىزچىل تۇرده يۇقۇرى باھا بېرىپ كەلدى. ئۇلۇغ ئۇستاز ماركس: "خەلق ئېغىز ئىجادىيىتى ئەينى تارىخى ھوججەت بولمىغان بىلەن خەلقلەر تارىخىنى پۈتتىك جەھەتتىن ئەكس ئەتتۈرمىدۇ، ئەمگەكچىلەرنىڭ جەۋرى - جاپالىرىنى تەسۋىرلەيدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن بۇ ئەسەرلەرنى ئەۋەتتە (بەدىئى ئىجادىيەتنىڭ خۇسۇسىيىتىنى نەزەردە تۇتقان هالدا) تارىخىي ئېتنوگرافىيىلىك ماتېرىيال دەپ قارايمىز" دېگەن ئىدى.

رىيال سۇپىتىدە پايدىلىنىش كېرەك" دەپ كورسەتتى. ھەقىقەتەن ماركس ئوزىنىڭ سىياسى، ئىجتىمائى پائالىيىتىنى ئېلىپ بېرىشتا خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىدىن ئەينەك سۇپىتىدە پايدىلاندى. ئۇ ياش چېغىدا كوپ ۋاقتىنى چىقىرىپ يۇنان ۋە گېرمان ئەپسانىلىرىنى تەتقىق قىلدى. «"سىياسى ئىقتىسات تەنقىدى"گە رەددىيە» دېگەن ئەسىرىنىڭ كىرىش سوزىدە يۇنان ئېپىك پوئېزىيىلىرىدىن مىسال كەلتۈرۈپ، خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى بىلەن سەنئەتنىڭ پەيدا بولۇشىدىكى ماتېرىيالىستىك قاراشقا ئاساس يارىتىپ بەردى. ئۇ ئاشۇ ئەسىرىدە: "جەمئىيەتنىڭ سىياسى ئەھۋالىدىن قارىغاندا قوشاقلار مېھنەتكەش خەلقنىڭ كۆرەش جەريانىدىكى جەڭگىۋارلىغىنى كورسىتىدىغان بىر ئىنقىلاۋىي سىگنال" دېگەن ئىدى.

ئېنگېلسنىڭ ئەينى ۋاقىتتا فرانسۇزلارنىڭ «مارسىلىزا» دېگەن خەلق ناخشىسىغا يۇكسەك باھا بېرىپ، بۇ ناخشىنىڭ فرانسىيەدىكى بۇرژۇئا ئىنقىلاۋى دەۋرىدە پەيدا بولۇپ، كېيىن خەلقارا پۇرولېتارىياتنىڭ ئەڭ سويۇملۇك ناخشىسىغا ئايلىنىپ كەتكەنلىگىنى كورسەتتى. ئۇ ماركس توپلىغان «جاناب گىتمان» دېگەن خەلق قوشىغىنى ئالاھىدە مەدھىيىلەپ: "خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى ھاكىملارنىڭ پەسكەشلىگى ۋە ئۇياتسىزلىغىنى ئېچىپ تاشلىدى. قوشاقلار پۇرولېتارىيات سىنىپىنىڭ ئىنقىلاۋىي ئېڭىنى ۋە سەزگۈرلۈگىنى ئويغىتىپ، ئۇلارنىڭ چىرىك تۈزۈملەرگە قارىتا جىددى زەربە بېرىدىغان ۋە كۆرەش روھىنى ئوستۈرىدىغان ئاساسى قورالدۇر" دەپ كورسەتتى. ئۇلۇغ ئۇستاز لېنىن: «پارتىيە تەشكىلاتى ۋە پارتىيە ئەدەبىياتى» دېگەن ئەسىرىدە: "دەۋرىمىزنىڭ كىشىلەر دىلىدىكى نازۇك ئويلىرىنى تەھلىل قىلمىدىغان

ئەڭ مۇھىم ماتېرىيال—خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى" دېگەن ئىدى. يۇ-
قۇرقىلاردىن شۇنى كورۇپ ئالالايمىزكى، خەلق ئېغىز ئەدەبى-
ياتىنىڭ جۇملىدىن ئۇيغۇر ئېغىز ئەدەبىياتىنىڭ ئەڭ ئاساسلىق
تەرىپى ئۇنىڭ مەزمۇنىنىڭ ئىلغار، ئىنقىلاۋىي بولغانلىغى، رو-
شەن خەلقچىللىققا ئىگە ئىكەنلىگىدىن ئىبارەت. ئۇ تارىختىن
بېرى ئېزىلگۈچى سىنىپلارنىڭ ئەزگۈچى سىنىپلارغا قارشى كۈچ-
لۈك جامائەت پىكرى سۈپىتىدە خىزمەت قىلىپ كەلدى. تارىخ-
تا ئوز قوشاقلىرى، داستانلىرى، ھېكايىلىرى ئارقىلىق ئومۇر
بويى زالىملار بىلەن كۈرەش قىلغان خەلق سەنئەتكارلىرى كوپ
ئۇچرايدۇ. ئۇيغۇر خەلقىنىڭ قەھرىمان قەدىمى نوزۇگۇم ئوز قو-
شاقلىرى ئارقىلىق مەنچىڭ ھوكۇمرانلىرى ۋە يەرلىك فېودالالار
بىلەن كۈرەش قىلىپ، دۇشمەنگە تىز پۈكمەي شەرەپلىك ھالدا
قۇربان بولغان. قەشقەرلىق بائىز ساتارچى مۇقام ئارقىلىق فېو-
دال ھوكۇمرانلار بىلەن كۈرەش قىلغانلىغى ئۇچۇن ياقۇپبەگ
(بەدولەت) تەرىپىدىن ساتارغا باغلاپ قاراڭغۇ زىندانغا چىرد-
تىپ ئولتۈرۈلگەن.

خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى مەھنەتكەش خەلقلەرنىڭ ھەر-
قايسى تارىخىي دەۋرلىرىدىكى ئىجتىمائى تۇرمۇشلىرىنى، ئىشلەپ-
چىقىرىش كۈرىشى ۋە سىنىپىي كۈرەش ئەھۋاللىرىنى بىۋاسىتە
ئەكس ئەتتۈرۈشتىن تاشقىرى، ئۇنىڭدا يەنە تارىخىي ماتېرىيال-
لارمۇ خېلى كوپ ئۇچرايدۇ، بىز خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى ئەچە-
دەكى بەزى ئەسەرلەر ئارقىلىق شۇ تارىخىي دەۋردىكى ئىجە-
تىمائى ئالاھىدىلىكلەرنى تارىخىي يوسۇندا چۈشىنىپ ئالالايمىز.
مۇشۇ نوقتىدا ماكسىم گوركىي: "خەلقنىڭ ئېغىز ئەدەبىياتىنى
بىلىمەي تۇرۇپ ئەمگەكچى خەلقنىڭ تارىخىنى بىلىش مۇمكىن

ئەمەس...“، ”فولكور ئەڭ قەدىمقى زامانلاردىن تارتىپ ھىچبىر ئىككىلەنمەستىن ۋە ئالاھىدە رەۋىشتە تارىخقا ھەمرا بولۇپ كەلـ-مەكتە“ دىگەن ئىدى. بىز ئۇيغۇر خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى ئىچىدىكى خىلى كوپ ئەسەرلەرگە قارىساق، ئۇنىڭ تارىخىي ۋەقەلەر بىلەن زىچ ئالاقىدار ئىكەنلىگىنى، ھەتتا تارىخىي ھوجـ-جەتلەردە خاتىرلەنمىگەن تارىخىي پائالىيەتلەرمۇ ئېغىز ئەدەبىيا-تى شەكلى بىلەن روشەن ئىپادىلەنگەنلىگىنى كۆرىمىز.

مەسىلەن: «ئوغۇزنامە» داستانى ئۇزۇن بىر تارىخىي دەۋرنى ئەكس ئەتتۈرىدۇ. ئەسەردە تەسۋىرلەنگەن باش قەھرەمان ئوغۇزخاقان ۋە ئۇنىڭ ئەتراپىدىكى بەگلەر تارىختىكى پۈتۈن قەبىلىلەرنىڭ ياكى قەبىلىلەر بىرلەشمىسىنىڭ سىمـ-ۋولىغا ئوبرازى. شۇنىڭ ئۈچۈن بۇ داستان خەلقىمىزنىڭ ئىپتىدائى تارىخىنى چۈشىنىشتە ۋە تەتقىق قىلىشتا بىزنى پايـ-دىلىق ماتېرىياللار بىلەن تەمىنلەيدۇ. ئۇنىڭدىن باشقا كېيىنكى دەۋرلەردە پەيدا بولغان ئۇيغۇر خەلقىنىڭ مەشھۇر مىللى قەھرەـ-مانى ۋە خەلق قوشاقچىسى «سادىر پالۋان قوشاقلىرى»، «نو-زۇگۇم قوشاقلىرى»، ۋەتەنپەرۋەرلىك جاراڭلاپ تۇرىدىغان «كوچـ-كوچ ناخشىسى»، «سىيىت نوچى داستانى»، تومۇر خەلىپە (قۇـ-مۇل دىخانلار قوزغىلىڭىنىڭ تۇنجى رەھبىرى) توغرىسىدىكى قوشاقلار، ماتېتەي (1912—1919-يىللار قەشقەردە ھو-كۈم سۈرگەن فاشىست ھەربىي ئەمەلدار) توغرىسىدىكى قوشاقلار، ياقۇببەگ (بەدولەت) توغرىسىدىكى قوشاقلار، «چىڭ مودەن ناخشىسى»، «گۈلەمخان ناخشىسى»... قاتارلىق نۇرغۇنلىغان قوشاق ۋە ناخشىلار مەلۇم تارىخىي پاكىتلار ئۈستىگە قۇرۇلغان بولۇپ، ئۇلار شۇ دەۋر تارىخىنىڭ بەدىئى ئىنكاسى ھىسابلىنىدۇ. ئېنېگلس

يۇنان خەلق داستانلىرىدىن «ئىلئادا» ۋە «ئودىسا»نى مىسال كەلتۈرۈپ: "...بۇ داستانلار يۇنان خەلقىنىڭ قەبىلىۋى جەمىيەتـ تىكى ئومۇمى تۇرمۇش كارتىنىسىنى كۆرسىتىپ بەردى" دېگەن ئىدى. "ئوغۇزنامە"نىڭ ئاساسىي قىممىتىمۇ خۇددى دۇنيادىكى ئاشۇنداق قەدىمقى داستانلارغا ئوخشاشلا خەلقىمىزنىڭ ئىپتىتـ دائى جەمىيەتتىكى ئومۇمى تۇرمۇش ھالەتلىرىنى تارىخىي ھالدا كۆرسىتىپ بەرگەنلىكىدە.

دېمەك، خەلقلەرنىڭ تارىخىنى تەتقىق قىلىشتا ۋە چۈشـ تىشتە خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى بىزنى پايدىلىق تارىخىي ماتىرىـ ياللار بىلەن تەمىن ئېتىدىغان مۇھىم غەزنە ھېسابلانغاچقا، ئۇنى جەمىيەتنىڭ ئىجتىمائى تۇرمۇشى، قانۇن-تۈزۈملىرى، ئۇرپ-ئادىتى، ئەخلاقى-پەزىلەتلىرى قاتارلىقلارنى كۆرسىتىدىغان جا-ھانىمە دېيىشكە بولىدۇ.

خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى يازما ئەدەبىياتىنى راۋاجلانـدۇ-رۇش ۋە ئوستۈرۈشتە تۈرتكىلىك رول ئويـنايـدۇ. ھەرقايـسى مىللەتلەر يازما ئەدەبىياتىنىڭ پەيدا بولۇش، ئوسۇش ۋە تەرەققـ قى قىلىش تارىخى شۇنى ئىسپاتلىدىكى، خەلق ئېغىز ئەدەبىـ ياتى ھامان "يازما ئەدەبىياتـنىڭ سۈت ئانـسى" بولۇپ، ئۇ ئېغىز ئەدەبىياتىدىن ئوزۇقلىنىش، ئىلھاملىنىش ۋە ئۆگىنىش ئا-ساسىدا بارلىققا كەلگەن ۋە راۋاجلانغان. ژانىرلارنىڭ ئوزگىرىش ئەھۋالىدىن قارىغاندا، خەلقنىڭ ئېتىبدائى قوشاقلىرى ھازىرقـى زامان شېئىرىيىتىمىزنىڭ بارلىققا كېلىشىگە ئاساس يارىتىپ بەر-گەنىگە ئوخشاش، قەدىمقى رىۋايەت-چوچەكلەردىن ھازىرقى زا-مان پروزىسى؛ داستان، قىسسەلەردىن ھېكايە، رومانلار؛ خەلق ئېيتىشىشلىرىدىن سەھنە ئەسەرلىرى... بارلىققا كەلدى. بولۇپمۇ

هەرقايسى خەلقلەرنىڭ مىللى ئەدەبىيات شەكىللىرى ئاساسەن شۇ خەلقلەرنىڭ ئېغىز ئەدەبىياتى شەكىللىرىدىن پەيدا بولدى. ئومۇمەن خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىدىكى بايلىقلاردىن مەشھۇر يازغۇچى، شائىرلاردىن تارتىپ ئادەتتىكى ھەۋەسكارلارغىچە ئۇز ئىجادىيەتلىرىدە خام ئەشيا سۈپىتىدە پايدىلىنىپ كەلدى. ئەدەبىيات تارىخىغا قارىساق، خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىنىڭ مەھسۇلاتلىرىدىن پايدىلىنىپ يېزىلغان كىلاسسىك ئەسەرلەرنى كوپ ئۇچرېتىمىز. يازما ئەدەبىيات مەھسۇلاتلىرىدىن مۇنداق ئىختىيارىچە خام ماتېرىيال سۈپىتىدە پايدىلانغىلى بولمايدۇ، ئەلۋەتتە. ستالىن: "پەقەت خەلقلا مەڭگۈ ئۇچمەس، ئۇنىڭدىن باشقىلىرىنىڭ ھەممىسى ۋاقىتلىق، خەلقلا مەڭگۈ ئۇلارنىڭ ئىجادىيىتىدە مەۋجۇت بولىدۇ. ئۇلارنىڭ ئىجادىيىتى تولۇق مۇكەممەللەشكەن ۋە بەدىئىلەشكەن بولۇپ، دائىما ئىلھاملاندۇرىدىغان تۇگىمەس-پۈتمەس مەنبەدۇر" دېگەن ئىدى. يولداش ماۋزېدۇڭ يولداش چىن يىغا «شېنىيەت توغرىسىدا يازغان خىتى»دە: "خەلق قوشاقلىرىنىڭ ھەرھالدا بىرمۇنچە ياخشىلىقى بار. كەلگۈسىدە بارا-بارا خەلق قوشاقلىرىدىن ئۇزۇق ۋە ئۇلۇغ ئېلىپ كەڭ كىتاپخانىلارنى جەلپ قىلىدىغان بىر يۇرۇش يېڭىچە شېئىرلارنىڭ مەيدانغا كېلىشى ئېھتىمالغا ناھايىتى يېقىن" دەپ كورسەتتى.

ھەقىقەتەن، خەلق ئېغىز ئىجادىيىتى ئىچىدە بىزنىڭ ئۇگىنىشىمىزگە تېگىشلىك بولغان نەرسىلەر ناھايىتى كوپ، بولۇپمۇ بەدىئى ئىپادىلەش ۋاستىلىرى، ئوبراز يارىتىش ۋە بەدىئى تىل ئالاھىدىلىكلىرى، شەكلى ۋە قۇرۇلۇشىدىكى ئوزگىچىلىك قاتارلىق نۇرغۇن تەرەپلەر بىزنىڭ دىققەت-ئېتىۋارىمىزنى قوزغايدۇ. گوركى شۇنىڭ ئۈچۈن: "ياش يازغۇچىلار ھەممىسىم

خەلق ئەدەبىياتىغا مۇراجەت قىلىپ تۇرۇشى كېرەك، چۈنكى خەلق ئەدەبىياتى ئۇلارنى تىل مەسىلىسىدە ئاددىلىققا ۋە يەڭىچاقلىققا ئۈگىتىدۇ. سوزنىڭ ئاددىلىغىدا ئەڭ ئۇلۇغ داناشمەنلىك بار؛ ماقالالار بىلەن ناخشىلار ھەرقاچان قىسقا بولىدۇ، ئەمدى ئۇلاردىكى ئەقىل ۋە سەزىم بولسا پۈتۈن بىر كىتابقا تەڭشىلىك" («ھەۋەسكارغا خەت») دەپ كورستىپ، ياش يازغۇچىلارنى خەلق ئېغىز ئىجادىيىتىدىن ئەستايىدىل ئۆگىنىشكە چاقىرغان ئىدى. گوركى ئوزىمۇ ئىجادىيەتكە قەدەم بېسىشتىن بۇرۇن خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىغا كۆچلۈك مۇھەببەت باغلىغان بولۇپ، باللىق دەۋرىدە مومىسى ئاكولىنا ئىۋانوۋنادىن نۇرغۇنلىغان خەلق چوچەكلىرىنى ئاڭلىغان ئىدى. ئۇ چوچەكچى مومىسى توغرىسىدا يازغان خاتىرىسىدە: "ئۇنىڭ بىلەن بىللە تۇرۇشتىن ئىلگىرى مەن خۇددى بىر قاراڭغۇ جايدا ئۇخلاپ ياتقان ئىدىم، ئۇ كېلىپ مېنى ئويغاتتى ۋە يورۇقلۇققا چىقاردى" دېگەن ئىدى. گوركى يەنە ئالىكسى پوشكىنىڭ ئۇلۇغ رۇس مىللى شائىرى بولۇپ قېلىشىنىڭ ئاساسى سەۋەبى ئۇنىڭ خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىنى ناھايىتى پۇختا ئۆگەنگەنلىگىدىن ئىبارەت، دەپ مۇقىملاشتۇرغان ئىدى. بىز ئۇيغۇر يازما ئەدەبىيات تەرەققىيات تارىخىنى ئەسلىسەك بۇ نۇقتىنى تېخىمۇ چوڭقۇر ھېس قىلىمىز.

"شەكلى مىللى، مەزمۇنى سوتسىيالىستىك" ئەدەبىيات.

ئەت يارىتىش پىرىنسىپى خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىدىن ئۇنۇملۇك پايدىلىنىشنىڭ زورۇرلىگىنى مەركەزلىك ھالدا يېغىنچاقلاپ كورسەتتى. بۇ دېگەنلىك دەۋرىمىزنىڭ سوتسىيالىستىك مەزمۇنلىرىنى شۇ مىللەت خەلقى ياخشى كورىدىغان ئەنئەنىۋى مىللى شەكىللەر بىلەن ئىپادىلەش كېرەك دېگەنلىك. خەلق

ئېغىز ئەدەبىياتىنىڭ شەكلى ئەنئەنىلىك مىللىي شەكىل بولۇپ، ئۇ خەلقىمىزنىڭ ئۆزۈن يىللىق ئىجادى ئەمگىگىنىڭ مەھسۇلى.

ھالبۇكى، خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىنىڭ زور كۆپچىلىگى قەدىمقى تارىخى دەۋرلەرنىڭ مەھسۇلى بولغاچقا، ئۇ مەزمۇن جەھەتتىن ئەلۋەتتە تارىخى چەكلىمىگە ئىگە. ئوتمۇش كونا جەمىيەتتە فېئودال ھوكۇمران سىنىپلارنىڭ ئىدىيىسى ھامان ھوكۇمران ئورۇندىكى ئىدىيە بولغاچقا، ئېغىز ئەدەبىياتى ئارىسىغا بەزى ساغلام بولمىغان ئىدىيۋى خاھىشلارمۇ ئارىلىشىپ قالغان. خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى ئۆچىدىكى مۇنداق پاسسىپ ئامىللارغا قارىتا، تارىخى ماتېرىيالىستىك نۇقتىنەزەر بويىچە، ئەينى تارىخى شارائىت بىلەن بىرلەشتۈرۈپ تەتقىق قىلىشىمىز لازىم ۋە شۇ ئاساستا "قەدىمقى فېئودال - ھوكۇمران سىنىپلارنىڭ ھەممە چىرىك نەرسىلىرىنى قەدىمقى دېموكراتىيىلىكى ۋە ئىنقىلاۋىلىغى بولغان گۈزەل خەلق مەدەنىيىتىدىن پەرقلەندۈرۈشىمىز" لازىم. (ماۋزېدۇك: «يېڭىمەن ئەدەبىيات - سەنئەت سوھبەت يىغىنىدا سۆزلىگەن نۇتۇق»)

خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىنى توپلاش ۋە رەتلەش توغرىسىدا

ماكسىم گوركى: "ئۆزەكلارنىڭ فولكلورۇكلارنى توپلاكلار ۋە ئۇگىنىكلار" دەپ ۋەسىيەت قىلغان ئىدى. بۇنىڭدىن مەقسەت سوتسىيالىستىك ئەدەبىيات - سەنئىتىمىزنى تېخىمۇ راۋاجلاندۇرۇپ، ئۇنى ھەقىقى ھالدا خەلقىمىزنىڭ روھى مۇلكىگە ئايلاندۇرۇشتىن ئىبارەت. ئەدەبىيات - سەنئەتنى ئەمگەكچى خەلق

ئاممىسنىڭ توۋەن قاتلىمىدا ئەڭ چوڭقۇر يىلتىز تارتقۇزۇش ئاممىنىڭ ھىسسىياتى، پىكىر ۋە ئىرادىسى بىلەن بىرلەشتۈرۈش، ئاما ئىچىدىكى خەلق سەنئەتكارلىرىنى ئويغىتىش ھەم ئۇلارنى ئىلھاملاندۇرۇش ئۈچۈن ئالدى بىلەن خەلقنىڭ مەنىۋى بايلىغى ھىساپلانغان خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىنى توپلاش ۋە رەتلەشكە كۈچ بولۇپ، ئۇنىڭدىن ئەستايىل ئۈگىنىش ۋە ئوزۇقلىنىش لازىم.

ئۇيغۇر خەلقى ئېغىز ئىجادىيىتىگە ئىنتايىن باي بولغان خەلقلەرنىڭ بىرى. خۇددى "گۈاڭمىڭ رىباۋ"نىڭ 1954 - يىل 1 - ئايدىكى بىر سانىدا كورىستىلگىنىدەك: "شىنجاڭ ھەقىقى مەنىسى بىلەن ئەدەبىيات ۋە سەنئەتنىڭ غەزىنىسىدىن ئىبارەت"، شۇڭا ئۇيغۇر مەدەنىيىتىنىڭ ئاساسى بولغان ئۇيغۇر خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى قەدىمدىن تارتىپ ۋەتىنىمىزنىڭ ئاتاغلىق ئەدىپلىرى ۋە ئالىملىرىنىڭ دىققەت - ئېتىۋارىنى قوزغاپلا قالماستىن، دۇنيا جامائەتچىلىگىنىڭمۇ دىققىتىنى قوزغىدى. خەن سۇلالىسىدىن تارتىپ ("خەن سولالىسى تارىخى—غەربىي رايون تەزكىرىسى") تاڭ، سۇي ۋە چىڭ سۇلالىلىرىغىچە كوپ قېتىم ئىلمىي تەكشۈرۈشلەر ئېلىپ بېرىلىپ ئۇيغۇر مەدەنىيىتى، جۈملىدىن ئۇيغۇر خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى ھەققىدە قىممەتلىك خاتىرىلەر قالدۇرۇلدى. "كۇللى تاڭ نامىلىرى"، "قەدىمقى ۋە ھازىرقى ئىشلار تەپسىرى"، "جىن كىتابى مۇزىكا تەزكىرىسى"، خۇيلىنىڭ "مۇزىكا تەزكىرىسى" ،جىن شاۇسۇن: "غەربىي زىمىن ھەققىدىكى شەرھى تەسىراتلار"، "شىيۇي تۇجۇ"، ... قاتارلىق كىتابلاردا بۇ ھەقتە ئىنىق بايانلار بار.

چەتئەللەردە ئۇيغۇر خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىنى توپلاش ۋە

تەقدىق قىلىش 18 - ئەسىرنىڭ باشلىرىدىن تارتىپ زور دولقۇنغا ئايلاندى. چەتئەللىكلەرنىڭ ئۇيغۇرلار ھەققىدە ئېلىپ بارغان ھەر خىل ئارخېلوگىيىلىك تەكشۈرۈشلىرىنىڭ ئاساسى نۇقتىسى ئۇيغۇر مەدەنىيىتى، بولۇپمۇ ئېغىز ئەدەبىياتىغا ئائىت تارىخى يادىكارلىقلار بولدى. ئۇلار دەسلەپكى قەدەمدە ئىگەللىگەن ئۇيغۇر خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىنىڭ بەزى قەدىمقى ئۇلگىلىرىنى ھەر خىل تىللاردا دۇنيا جامائەتچىلىگىگە تونۇشتۇردى. مەسىلەن: مارتىن ھورتمانىنىڭ 1915 - يىلى ئىلان قىلغان «"تۈركى تىللار دىۋانى" دىكى ئەدەبى پارچىلار» دېگەن كىتابى كورولىزادە فوئاتنىڭ «"تۈركى تىللار دىۋانى" ئاپتورى مەھمۇت قەشقەرى ۋە ئەدەبىياتىمىزنىڭ 20 - ئەسىرلىك تارىخى» (1915 - يىل)، كارىل بروككېلمانىنىڭ «قەدىمقى تۈركىستان خەلق ئەدەبىياتى»، (1923 - 1924 - يىللار)، نەجىپ ئاسىمنىڭ «قەدىمقى ماقال ۋە قوشاقلار» (1920 - يىل)، جوزەيننىڭ «قەدىمقى شېئىرىيەت"» (1927 - يىل)، ئەخمەت كامالنىڭ «قەدىمقى تۈرك فولكلورى» (1929 - يىل)، فىتزەتنىڭ «قەدىمقى تۈرك خەلق ئەدەبىياتى»، (1927 - يىل)، مالوپنىڭ «قەشقەر خەلق قوشاقلىرى» (1948 - يىل)، «ئۇيغۇر يېزىغى»، (1950 - يىل)، ئەلى ئۇلۇغنىڭ «"دىۋان لۇغەت تۈرك" دىكى خەلق قوشاقلىرى ۋە ماقال - تەمسىللەر» (1935 — 1937 - يىللار) ... قاتارلىق كىتابلىرىدا ئۇيغۇر خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىنىڭ بەزى ئۇلگىلىرى تونۇشۇرۇلدى. بولۇپمۇ بۈگۈنكى كۈندە دۇنيادىكى ھەرقايسى مەملىكەتلەرنىڭ تورکىلوگلىرى ئۇيغۇر خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىغا تېخىمۇ يېقىندىن قىزىقماقتا.

لېكىن ئۇيغۇر خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىنىڭ پۈتمەس - تۈ-

گىمناس غەزىنسىنى تولۇق قېزىپ، ئۇنىڭدىن مۇكەممەل ئىلمىي يەكۈن چىقىرىش پەقەت بىزنىڭ ئۇلۇغ سوتسىيالىستىك ۋەتىنىمىز- دىلا تولۇق ئىمكانىيەتكە ئىگە بولالايدۇ. بىزدە ئەتراپلىق ۋە سىستېمىلىق ھالدا ئۇيغۇر خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىنى توپلاش، رەتلەش ۋە تەتقىق قىلىش خىزمىتى ئازاتلىقتىن كېيىنلا باش- لاندى. ئازاتلىقتىن بۇرۇن ئەكسىيەتچى ھوكۈمران گۇرۇھلار ئۇيغۇر خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىنى توپلاپ رەتلەشكە توسقۇنلۇق قىلىپلا قالماستىن، ئۇنى ئۇجۇقتۇرۇپ يوقىتىۋېتىشكە ئازلا قال- غان ئىدى. ئازاتلىقتىن كېيىن جۇڭگو كوممۇنىستلار پارتىيە- سىنىڭ يېتەكچىلىگىدە، جۇڭخۇا مىللەتلىرىنىڭ ئىسىل ئەدەبى مىراسلىرىغا ۋارىسلىق قىلىش قاتاردا ئۇيغۇر خەلقىنىڭ ئېغىز ئەدەبىياتىنى توپلاش ۋە رەتلەشكە زور ئەھمىيەت بېرىلگەچكە بۇ ساھەدە كوزگە كورۇنەرلىك نەتىجىلەر قولغا كەلتۈرۈلدى. داۋاملىق ھالدا ئۇيغۇر خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىنىڭ ھەرقايسى ئۇلگىلىرى گىزىت - ژۇرناللاردا ئاممىغا تونۇشتۇرۇلغانلىقى سىر- تىدا مەخسۇس توپلاملار ئىشلەندى ۋە بەزىلىرى تەرجىمە قىلىنىپ، قېرىنداش مىللەتلەرگە تونۇشتۇرۇلدى. خەلق سەنئەت- كارلىرىغا مادىي ۋە مەنىۋى تەرەپلەردىن ئالاھىدە غەمخورلۇق قىلىندى. ئۇيغۇر خەلقىنىڭ دۇنياغا داڭلىق "12 مۇقامى" ئاتاغ- لىق خەلق سازەندىسى مەرھۇم تۇداخۇن ئاكا ۋە روزى تەمبۇرلارنىڭ ياردىمى بىلەن قايتىدىن يورۇقلۇققا چىقىپ، تو- لۇق نوتىلاشتۇرۇلۇپ، جۇڭخۇا مىللەتلىرىنىڭ مەدەنىيەت غەزىنە- سىگە بىر زور توھپە بولۇپ قوشۇلدى.

لېكىن، ئەمدى بىلەۋ ۋە لەنىتى "4 كىشىلىك گۇرۇھ" نىڭ مەدەنىيەت مۇستەبىتچىلىگى ۋە فاشىستىك دىكتاتورىسى ئاستىدا

باشقا ساھەلەرگە ئوخشاشلا ئۇيغۇر خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىنى توپلاش ۋە رەتلەش خىزمىتىمۇ ئىنتايىن زور بۇزغۇنچىلىققا ۋە ۋەيرانچىلىققا ئۇچرىدى. ئۇلار خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىنى بىر يوللا ئىنكار قىلىپ، تارىختا كەچۈرگىلى بولمايدىغان جىنايى شۇملۇقلارنى ئىشلىدى. لىن بياۋ ۋە "4 كىشىلىك گۇرۇھ" ئاغدۇرۇپ تاشلىنىڭ ئەكسىلەت ساندۇغىغا تاشلانغاندىن كېيىن، ئۇيغۇر خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىنى توپلاش، رەتلەش ۋە تەتقىق قىلىش خىزمىتى قايتىدىن قولغا ئېلىنىدى.

شۇنىسى ئىنىقكى، خەلق ئاممىسى ئىچىدە ھىلىمۇ مول ۋە رەڭگا-رەڭ ئېغىز ئەدەبىيات بايلىقلىرى كومۇلۇپ ياتماقتا. نوۋەتتە خەلقىمىز بۇ ئالتۇن كانىنى تولۇق قېزىپ چىقىرىشنى جىددى تەلەپ قىلماقتا، خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىنى توپلاش ۋە رەتلەش ئىشى ۋاقىت خاراكتېرىغا ئىگە بىر خىزمەت بولغاچقا، كىچىكتۇرگەنسىرى يوقلىپ كېتىش ئېھتىمالى بولىدۇ. چۈنكى خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىنى بايلىق ھىساۋىدا ساقلاپ كېلىۋاتقان خەلق سەنئەتكارلىرىنىڭ كوپچىلىگى ياشىنىپ قالغان كىشىلەر، بىر-بىرىنىڭ قول ماتېرىيالغا ئىگە بولۇش ئۈچۈن ئەڭ ۋەقتە ئاشۇ كىشىلەرگە يولىنىشكە، ئۇلارنى ئىلھاملاندۇرۇش ۋە رىغبەتلەندۈرۈشكە توغرا كېلىدۇ.

خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىنى توپلاش ۋە رەتلەش ئىشى سەممىيەتلىكنى تەلەپ قىلىدىغان ئىنچىكە ئىلمى خىزمەت، خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى ھەرقايسى تارىخى دەۋرلەرنىڭ مەھسۇلى بولغاچقا، ئۇنى توپلىغۇچىلار ئەستايىدىللىق بىلەن ئەسلىگە سادىق بولۇشلىرى كېرەك، ئۇزىنىڭ ئىدىيىۋى خاھىشى بويىچە ئەسلى نۇسخىسىنى ئۆزگەرتىشكە ياكى خالىغانچە پىششىقلاپ ئىشلەشكە

بولمايدۇ. خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى ئېغىزدىن - ئېغىزغا كوچۇپ يۈرگەچكە ھەر خىل ئوزگىرىشلەرگە ئىگە بولۇشى تەبىئى. بۇنداق ئەھۋالغا دۇچكەلگەندە، ئەسلى ھالىتىگە كەلتۈرۈش ئۇچۇن رەتلەش جەريانىدا مەلۇم دەرىجىدە پىششىقلاپ ئىشلەشكە يول قويۇلىدۇ. لېكىن ئالدى بىلەن خەلقنىڭ ئېجادى ئەمگىگە ھورمەت قىلىش پىرىنسىپى ئاستىدا مۇمكىن قەدەر ئەسلى بەدىئى شەكلىگە سادىق بولۇش كېرەك ھەمدە خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىنى توپلاش ۋە رەتلەش تېخنىكىسىغا ئائىت بولغان ساۋاتلارنى پۈختا ئىگەللەپ، باشتىن ئاخىر تارىخىي ماتېرىيالىزملىق كوزقاراشنى يېتەكچى قىلىش لازىم. پەقەت شۇنداق قىلغاندىلا، يەرپەك يولىنىڭ ئىجاتچىسى، مەشھۇر تارىخىي شەخس جياڭ چىيەن شىنجاڭغا قىلغان سياھىتى ئارقىلىق "موقدول موقامى" نى چاگىئەنگە ئېلىپ كەتكەندىن تارتىپ، تاكى "خەلق گۈگشېسى ياخشى" دېگەن ئوشاق مۇقامى ئاساسىدا ئىشلەنگەن سەھنە مەشرىپىنىڭ ھەرقايسى جايلاردا زور ئالقىشقا ئىگە بولۇشىغىچە ئوتكەن ئىككى مىڭ يىلدىن ئارتۇق ۋاقىت ئىچىدە خەلقىمىزنىڭ ياراتقان قىممەتلىك ئېغىز ئەدەبىيات مىراسلىرىنى تولۇق قازغىلى ۋە ئۇنىڭدىن مۇكەممەل ئىلمىي يەكۈن چىقارغىلى بولىدۇ.

1 - باب

ئۇيغۇر خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىنىڭ ئېتنوگرافىيىلىك شەكىللىرى

ئۇيغۇر خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىنىڭ تارىخى ئۇزۇن، مەزمۇنى بايى، شەكلى خىلمۇ-خىل، تارقىلىش دائىرىسى كەڭ، ۋاقىت سىلىق خاراكتېرى كۈچلۈك، ئىجتىمائى تۇرمۇشتىكى رولى چوڭ. مۇنداق خۇسۇسىيەتلەرنى شەكىللەندۈرۈشتىكى مۇھىم سەۋەبلەرنىڭ بىرى شۈكى، ئۇيغۇر خەلقى ئۇزۇن يىللىق تارىخى تەرەققىيات جەريانىدا تەبىئەت ۋە جەمئىيەت تۇغرىسىدىكى تونۇشى، تۇراۋۇك ئورپ-ئادەتلىرى، سەنئەتكە بولغان خىلمۇ-خىل ھەۋەسلىرى تۇپەيلىدىن ئوزىگە خاس مىللى ئالاھىدىلىككە ئىگە بولغان تۇراۋۇك ئېتنوگرافىيىنى شەكىللىرىنى ياراتتى ۋە ئۇنى راۋاجلاندۇردى. ئۇيغۇر خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىنىڭ بۇ خىل ئېتنوگرافىيىلىك شەكىللىرى—ئۇيغۇر خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىنىڭ يارىتىلىشى، تەرەققى قىلىشى، دەۋرىدىن-دەۋرگە كۆچۈشى ۋە تەرىبىيۋى رولىنى جارى قىلىشتا كۆزۈكلۈك رول ئويناپ كەلدى.

ئۇيغۇر خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىدىكى بۇ خىل ئېتنوگرافىيىلىك شەكىللەرنىڭ بەلگىلىك قائىدە-يوسۇنى بار. بۇنى خەلق

ئىختىيارى ئۇيۇشتۇرۇپ، تەدرىجى ھالدا مىللى سەنئەت ئادەتتىگە ئايلاندۇرغان. ئۇيغۇر خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىنىڭ ئېتنوگىرافىك شەكىللىرىنى ئېغىز ئەدەبىياتىنىڭ ئامبۇرى، مىللى تەشكىلى شەكلى، كورەك سەھنىسى دەپ ئاتاشقا بولىدۇ.

ئۇيغۇر خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىنىڭ بۇ خىل ئېتنوگىرافىك شەكىللىرىنى تەتقىق قىلىش، ئۇيغۇر ئېغىز ئەدەبىياتىنىڭ مەزمۇنى ۋە ئۇنىڭ ئوزىگە خاس، مىللى ئالاھىدىلىگىنى ئوگىنىش ئۈچۈنلا پايدىلىق بولۇپ قالماستىن، بەلكى بۈگۈنكى كۈندە مۇشۇ خىل مىللى ئېتنوگىرافىك شەكىللەردىن پايدىلىنىپ، سوتسىيالىستىك ئامبۇرى ئىجادىيەتنى تەرەققى قىلدۇرۇشتىمۇ مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە.

ئۇيغۇر خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىنىڭ خەلق ئىچىدە بىرقەدەر ئومۇملاشقان ئېتنوگىرافىك شەكىللىرى توۋەندىكىلەردىن ئىبارەت:

1 - قارلىق — قارلىق ھەر يىلى دەسلەپكى ياققان قارنىڭ شەرىپىگە ئۇيۇشتۇرۇلغان ئەدەبى مۇراسىم بولۇپ، ئۇ ئادەتتە:

قاردا قارلىق تاشلىدۇق،
بىز بۇ ئويۇننى باشلىدۇق.
يېڭى قارنىڭ خوشلۇغىدا،
سىزگە قارلىق تاشلىدۇق.

دېگەندەك قوشاقلار يېزىلغان قارلىق خېتى تاشلاش بىلەن باشلىنىدۇ. قارلىق ئويۇنى ئۇيغۇر خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىنىڭ ئەڭ قەدىمى ئېتنوگىرافىك شەكىللىرىنىڭ بىرى، بۇ ئويۇننىڭ

دەسلەپكى يافقان قارلىق شەرىپىگە ئويۇشتۇرۇلغانلىقى بىزگە شۇنى ئوختۇرىدۇكى، كىشىلەر بىر يىللىق تىرىقچىلىقنى يىغىش-تۇرۇپ بولۇپ، ھاردۇق ئېلىش، ئىجتىمائى ئىشلەپچىقىرىش ۋە تۇرمۇش كۇلپەتلىرىنىڭ ئازاۋنى روھىي جەھەتتىن يېڭىش، قىش-تىن ئامان-ئېسەن چىقىپ، كېلەر يىللىق تىرىقچىلىقنىڭمۇ ئاسايىش-لىق بولۇشىنى، ئاق قاردەك يورۇق، ۋە كوڭۇللۇك بولۇشنى ئارزۇ قىلىشتىن كېلىپ چىققان.

ئويغۇر خەلقىدە ئۇزاق تارىختىن بۇيان (ئىسلام دىنى كىرىشتىن بۇرۇنلا) ئاق نەرسىلەرگە (قار، ئاپتاپ، ئاق چېچەك ۋە باشقىلارغا) بىر خىل سېغىنىش ئادىتى بولۇپ، ئۇلار بۇنى بەختنىك، ياخشىلىقنىڭ، ئوڭۇشلۇقنىڭ سىمۋولى قىلىپ تەسەۋ-ۋۇر قىلىپ كەلگەن. مەسىلەن «تۇركى تىللار دىۋانى»دا مۇنداق بىركۇبلىت قوشاق بار:

تۇرلۇك چېچەك يارىلدى،
بەرچىم يازىم كىرىلدى،
ئوجماق يىرى كورۇلدى،
تومۇلۇغ يەنە كەلگۈسىز.

(خىلمۇ-خىل گۈل-چېچەكلەر ئېچىلدى، يىپەك گىلەم يېيىلدى، جەننەتتەك يەرگورۇندى، سوغاق ئەمدى كەلمەيدۇ.)

روشەنكى، خەلق ئاق چېچەك بىلەن ئاق قارنى بەختنىك، ئاسايىشلىقنىڭ سىمۋولى قىلغان. قارلىق ئويۇنىمۇ خەلقنىڭ ئا-زاپ-ئوقۇبەتتىن قۇتۇلۇشنىڭ، توقچىلىقنى، ئوڭۇشلۇقنى تىلەش ئارزۇسىنىڭ ئەدەبىيات-سەنئەتتىكى ئىپادىلىنىشى.

ئۇيغۇر خەلقى ئىسلام دىنىگە ئېتىقات قىلغاندىن كېيىن قارلىق ئويۇنىغا ئىسلام ئەقىدىلىرى سىڭدى. قارغا بولغان سېغىنىش، قارنى توقچىلىقنىڭ بەلگىسى دەپ قاراش ئوزگەرمىگەن بولسىمۇ، لېكىن بۇنى خۇدانىڭ ئىلتىپاتى، رەھمىتى دەپ قارىدى. مەسىلەن:

ھەقتى ئاللا رەھمىتىدىن يەر يۈزىگە ياغدى قار،
رەھمىتىدىن بەندىلەرگە پەزىلىتىن قىلدى ئاشكار.
قىش بولسا ئالەم خەلقىغە رەسمى بولۇپتۇ قائىدە،
بىر يەرگە قارلىق تاشلىماق قەدىمدىن بارۇ-بار.

گەرچە قارلىق ئويۇنىغا خىلمۇ-خىل دىنى ئەقىدىلەر تەسىر كۆرسەتكەن بولسىمۇ، لېكىن ئۇ ئوزىگە خاس مىللى ئالاھىدىلىككە ئىگە ئېغىز ئەدەبىياتىنىڭ ئېتنوگىرافىك شەكلى سۈپىتىدە، دەۋرىدىن-دەۋرگە كوچۈپ، ئەۋلاتتىن-ئەۋلاتقا مىراس بولۇپ ساقلىنىپ كەلدى.

قارلىق ئويۇنى (بەزىمىسى) مۇنداق ئوتىدۇ: دەسلەپكى قار ياققان كۈنى كىشىلەر (بىر قانچىسى ئوز ئارا مەسلىھەتلىشىپ) كوچىلى خالىغان بىر يېقىن ئادىمىنىڭ ئويىگە يوشۇرۇن ھالدا قارلىق خېتى تاشلايدۇ، بۇ خەت ئاساسەن شېھىر بىلەن يېزىلىدۇ. قارلىق تاشلىغۇچىلار بۇ قارلىق خېتىدە، ئالدى بىلەن قارلىق تاشلىنىدىغان كىشىنى ياكى شۇ ئائىلىنى يېڭى قار بىلەن قۇتلۇقلايدۇ. ئاندىن قارلىق بەزىمىنىڭ كونكىرىت تەلەپلىرىنى بايان قىلىپ، قارلىق شەرتى بويىچە بەزمە كېچىسى ئۇيۇشتۇرۇپ بېرىشنى تەلەپ قىلىدۇ. قارلىق تاشلانغان كىشى ياكى ئائىلە قار-

لىق خېتىدىن دەل ۋاقتىدا خەۋەردار بولالمىسا، قارلىق تاشلىغۇ-
چىنىڭ نامىغا بەزمە كېچىسى ئۇيۇشتۇرۇپ بېرىدۇ. مۇبادا ۋاق-
تىدا تۇيۇپ قالسا، خەت تاشلىغۇچىنى تۇتۇۋالىدۇ. ھەتتا يۇزىگە
قارا سۇركەپ ياكى پاتقاق سۈرتۈپ ئات ئۇلاقتا تەتۈر مىنگۈزۈپ، ئو-
زىنىڭ ئويىگە تاپشۇرۇپ بېرىدۇ. نەتىجىدە تۇتۇلۇپ قالغۇچى
تۇتۇپ ئالغۇچىنىڭ نامىغا قارلىق بەزمىسى ئوتكۈزۈپ بېرىدۇ.
بۇ بەزمىدە ھەركىم ئوزىنىڭ بىلگەن ئويۇنىنى كورسىتىدۇ. شېىر-
ۋە بىيىتلار ئوقۇلىدۇ، ساز-نەغمىلەر چېلىنىدۇ، لەتىپىلەر سوزلىنىدۇ.

قارلىق بەزمىسىدە ھەركىم ئوزىگە لايىق داستىخان سالىدۇ.
مۇھىمى ئەدەبى ئويۇن ئاساس قىلىنىدۇ. كوڭۈل ئېچىش يېرىم
كېچىگىچە داۋاملىشىدۇ. قارلىق بەزمىسىنىڭ داستىخىنى كەم-
بەغەللەر ئارىسىدا ئاددى بولىدۇ. قارلىق بەزمىنىڭ شەرتلىرىدە
كىشىلەرنى ئىقتىسادىي جەھەتتىن قىيناپ قويماسلىق شەرت
قىلىنىدۇ، بۇ، قارلىق خېتىدىمۇ ئالاھىدە تەكىتلىنىدۇ. مەسىلەن:

تاپقىنى قوي ئولتۇرۇر،
تاپمىغىنى چوجە-غوراز.
تاپقىنى گۈل كەلتۇرۇر،
تاپمىغىنى بىر باش پىياز.

بايلار ئارىسىدا بولسا قارلىق ئويۇنى ئەيىشى-ئىشرەت
بەزمىسىگە ئايلىنىپ كېتىدۇ. بۇنداق قىلىش ئۇلارنىڭ قارلىق
خەتلىرىگە بەزمىنىڭ شەرتلىرى تەرىقىسىدە پۈتۈلىدۇ.

مەسىلەن: غەم قىلمىغىن ئامەتتىن، جابدۇق ھەممە تەييارلۇر،
مىڭ شۈكرى ئالەم توقچىلىق، ئاش-نان دە-
گەن كەڭرى بار.
قوتاندا قوي، تاغاردا ئۇن، ساندۇقتا پۇل، خىز-
مەتتە قۇل،
لازىملىغىنى يەل-يېمىش، قەندۇ-شېكەر با-
زاردا بار.

.....

قارلىق بەزىسى ھازىرمۇ بەزى جايلاردا ئانچە-مۇنچە ئوتكۇ-
زۇلۇپ تۇرىدۇ، لېكىن ئۇنىڭ مەزمۇنى كۈندىن-كۈنگە يېڭىلا-
ماقتا.

2-نورۇز — نورۇز يېڭى يىلنى ۋە باھارنى قارشى ئېلىش
بايرىمىدۇر. ئۇنىڭ مەزمۇنى كونا يىل بىلەن خوشلىشىش، يېڭى
يىلنى قۇتلۇقلاش، باھارنىڭ ئاسايىشلىق ۋە توقچىلىق ئېلىپ
كېلىشىنى ئۈمىت قىلىشتىن ئىبارەت. بۇ مەزمۇن نورۇز قوشاق-
لىرىدا مۇنداق ئىپادىلىنىدۇ:

نورۇز كەلدى جاھانغا، جاھان بولۇر ئەرزانلىق،
ياغدىلەر ئابى نىسان① بۇغدايلار بولۇر دانلىق،
ئاچ ئورۇق ھەم كەمبەغەل بارچىسى بولۇر جانلىق،
نانغا تويۇپ ھەر گاھار ئويىدە قىلۇر خانلىق،

① ئابى نىسان—باھار يامغۇرى. نورۇز بايرىمىغا ئاتاپ تەييارلىنى-
دىغان ئاشنىمۇ "ئابى نىسان" دەپ ئاتايدۇ.

توخۇلار تۆخۇم بېسىپ چوجىلەر كۆندۈر بۇگۈن.
كەلدى نوروز يىل بېشى كەتتى كوگۈلنىڭ چىركىنى،
نوروز دىبان كېلورلار خوتۇنلارنىڭ تورىكىنى،
گۈللەر قىسىپ قىز - ئوغۇل ئەگرى قويار بوكىنى.
مەجلىس قىلىپ ئويىنىشار ئاچۇر كوگۈل مۇڭكىنى،
قايغۇ - مېھنەتلەر كېتىپ يايرىشار كۆندۈر بۇگۈن.

نوروز بايرىمىدا ئويىنىلىدىغان ھەر خىل ئويۇنلارمۇ قىشنى قوغلاش (زۇلمەتنى قوغلاش) باھارنى (ئاسايىشنى) كۈتۈۋېلىش مەزمۇنىنى ئىپادىلەيدۇ. مەسىلەن، نوروز بايراملىرىدا ئويىنىلىدىغان ئويۇنلارنىڭ ئاخىرىدا ھەربىر يۇرت ۋە مەھەللىلەردىن كەلگەنلەر بىر ئادەمنى قىش بوۋاي قىلىپ ياسايدۇ. بىر مەھەل ئويۇن بولغاندىن كېيىن، قىشلىق كىيىملىرىنى يېشىندۇرۇپ، يېلىڭ كىيىملەر بىلەن باھارنى كۈتۈۋالىدۇ. سوغاقنى مانا مۇشۇ ئۇسۇل بىلەن ھەيدەيدۇ. بەزى رايونلاردىكى نوروز بايراملىرىدا (خوتەن قاتارلىق جايلاردا) مەخسۇس يولۇاس ئويۇنى ئويىنىلىدۇ. بىر كىشى يولۇاس شەكلىدە ياسىنىپ، 2 دانە خوتەن تەلپىگىنى قولاق قىلىدۇ. 4 پۇتلۇق بولۇپ يولۇاس ھەركىتىنى قىلىدۇ. بىر كىشى قولىدا قىزىلگۈل تۇتۇپ يولۇاسنى ھەر خىل ئۇسۇلغا سالىدۇ. ساز ئورنىدا يەرلىك قويچى راۋابى بىلەن داپ چېلىنىدۇ. ئاخىرىدا يولۇاس ئويۇنى ئويىنىغان كىشى كىيىملىرىنى يېشىپ تاشلىغاندىن كېيىن، ئۇنىڭغا قىزىلگۈل تەقدىم قىلىنىدۇ. بۇنىڭ بىلەن سوغاقنى ھەيدەپ باھارنى قارشى ئالىدۇ، بەزى رايونلاردا نوروز بايراملىرىدا ئارغىماق ئويۇنى ئويىنىلىدۇ. بۇنىڭدا بىر كىشى ياغاچ ئارغىماق بىلەن

بايرام كىيىملىرىنى كىيىپ ئۇسۇل ئويناپ مەيدانغا كىرىدۇ. بۇنىڭغا نەي تەڭكەش قىلىنىدۇ، بۇمۇ بىر خىل باھارنى كۈتۈۋېلىش ئويۇنىدۇر.

نوروز بايرىمى خەلق ئۆزۈن تارىخقا ئىگە بولۇپ ئىرادىن بۇرۇنلا شەكىللەنگەنلىگى مەلۇم. نوروز بايرىمى قەدىمقى زاماندا ئۇيغۇر خەلقى جۈملىدىن ئوزبېك، قازاق، قىرغىز قاتارلىق تۈركى خەلقلىرى ئىچىگە كەڭ تارقىلىپلا قالماي، ئىچكى ئولكىلەردىكى باشقا مىللەت تۇرمۇشىغىمۇ چوڭقۇر تەسىر كۆرسەتكەن. نۇرغۇن خەنزۇ تارىخچىلىرى ۋە يازغۇچى ـ شائىرلىرىنىڭ دىققەت ـ ئېتىۋارىنى قوزغىغان. مەسىلەن: تاڭ دەۋرىنىڭ تارىخچىسى خۇيلىن «مۇزىكا تەزكىرىسى» دېگەن كىتابىدا نوروز بايرىمىدا ئويىنىلىدىغان ئۇسۇللار ھەققىدە توختىلىپ: "تۇلپار ئۇستىدە ئويناپدىغان خونىتو ئۇسۇلى، سالما تاشلاش، باتوداممەن (ھايۋانلار قىياپىتىدىكى ئويۇن)لار، گۈيزى (كۈچار) ئۇسۇلى ئويىنىلاتتى، بۇنى يەرلىك تىلدا 'سومۇز' ئويۇنى دەپ ئاتايتتى" دەپ يازغان. ئۇ يەنە "مۇشۇ خىل گىرىمچىلىك ئويۇنلىرى ئارقىلىق، جىن ـ ئالۋاستىلار ھەيدىلىپ، خەلق بېشىغا كەلگەن ئاپەت قوغلىناتتى" دېگەن. ئۇ يەنە بۇ ئويۇنلار يىلدا 2 ـ ئاينىڭ 8 ـ كۈنى ئويىنىلىدىغانلىغى، شۇ كۈنى ئەر ـ ئايال كۈن ـ تۈن ناخشا ـ ئۇسۇل بىلەن شۇغۇللىنىدىغانلىغىنى بايان قىلغان. بۇ خاتىرىلەر بىزنىڭ نوروز بايرىمىنىڭ خەلق ئۆزاق تارىختىن ئېگە ئىكەنلىگىگە بولغان چۈشەنچىمىزنى ۋە تەسەۋۋۇرىمىزنى كۈچەيتىدۇ.

نوروز مۇراسىمىنى ئوتكۈزۈشنىڭ بىزگە مەلۇم بولغان قائىدە ـ يوسۇنلىرى مۇنداق: يىلنىڭ ئاخىرى كىشىلەر يېڭى يىل ۋە باھار شەرىپىگە تۇرلۇك قوشاق ۋە بەيىت ("نوروزنامە)

لارنى تەييارلايدۇ. نوروز كىرگەن كۈنى كىشىلەر يۈرت بويىچە (بىر كەنت ياكى بىرەر يېزا بويىچە، قەدىمقى زاماندا بولسا، ئۇرۇق-جەمەتى بويىچە) بىرەر جايغا، كوپۈنچە ئىبادەت ئورۇنلىرىغا، بازار بولىدىغان جايلارغا يىغىلىشىدۇ. تۇرلۈك ئويۇنلار بولىدۇ. شائىر ۋە قوشاقچىلار شېئىر ۋە قوشاقلارنى توقۇشىدۇ. ناخشىچى ۋە سازەندىلەر نەغمە - ناۋا قىلىشىدۇ. ئۇسۇلچىلار ئۇسۇل ئويناىدۇ. مەدداھلار خەلق داستانلىرىنى ھىكايە قىلىدۇ. قىز - يىگىتلەر نوروز مۇناسىۋىتى بىلەن شېئىر ۋە قوشاقلار ئارقىلىق بىر - بىرىگە مۇھەببەت ئىزھار قىلىشىدۇ. مەكتەپ بالىلىرىمۇ ئوزئارا سەپ تۈزۈپ نوروز ناخشىلىرىنى ئېيتىدۇ، ئوقۇغۇچىلار گۈللۈك ياغاچ - لارغا يېزىلغان نوروزنامىلارنى كوتىرىشىپ، بىر - بىرى بىلەن ئالماشتۇرىدۇ. مۇنداق نوروزنامىلار ئوقۇغۇچىلارنى ئىلىم - مەرىپەتكە ئۈندەيدۇ. مەسىلەن:

كېلىپ تۇر خوش مۇبارەك، ئۇشبۇ كۈن يارانلار - يارانلار،
ئەجەپ مۇزلۇق دەرەخلەرنى يارار كۈن - كۈندە بورانلار.
تەرەددۇت بىرلە مەكتەپتە ئوقۇك ئوقۇغانلار، ئوغلانلار،
بولۇرسىز بىر كۈنى ئالىمدە زور ئىنسانلار، ئوغلانلار.

يەنە مەسىلەن:

كەلدى نوروز بارچىگە، ئالەم مۇنەۋۋەردۇر يەنە،
بارچە گۈللەر، ئاچىلورلەر، ھەمدۇ بوستاندۇر يەنە.
ئى ئاتا خەمزەمەت قىلىڭ ئوستازىمىزگە ئىلمى ئۈچۈن،
ئىلمى ئوقۇتقان بەندىلەر جەننەتتە جەۋلان ئەيلىگەي.

نوروز بايراملىرىدا جامائەتتىن يىغىش قىلىپ چوڭ داش قازان ئېسىلىدۇ. بەزى ئائىلىلەر ئوز چاممىسىنىڭ يېتىشچە نوروز ئېشى تەييارلاپ (نوروز ئېشى كوپۇنچە بۇغداي كوجەسى ياكى ئۇماش بولىدۇ) جامائەت مۇراسىمىغا ئوزى ئېلىپ بارىدۇ. نوروز ئېشىنى "ئابى نىسان" (Abinesan) دەپ ئاتايدۇ.

نوروز — ئۇيغۇر خەلقىنىڭ ئەڭ قەدىمقى ئېغىز ئەدەبىياتىنىڭ ئېتنىك شەكلى بولۇپ، ئەدەبىيات - سەنئەت پائالىيەتلىرىنى ئۇيۇشتۇرۇشتا چوڭ رول ئوينىغان. ھازىرمۇ خوتەن قاتارلىق ئايرىم جايلاردا بۇ ئويۇن داۋاملىشىپ كەلمەكتە.

3. سەيلە — بۇ، ئەمگەكچى خەلق ئاممىسىغا خاس بولغان ئامېۋى خاراكتېرلىق كوڭۇل ئېچىش پائالىيىتىدۇر. ئۇنىڭ پەسلى خاراكتېرىۋى بۇنى ئىسپاتلايدۇ.

ئۇيغۇرلار ئاردىسىدا، قەدىمدىن تارتىپ چوڭ - كىچىك بولۇپ ھەر يىلى 3 قېتىم—باھار، ياز، كۈزدە سەيلە ئوتكۈزۈلۈپ كەلگەن.

بىرىنچىسى، قىزىلگۈل سەيلىسى. بۇ ئەتىيازلىق تېرىلغۇدىن كېيىن، تېرىلغۇ ئەمگىكىنىڭ ھاردۇغى سۈپىتىدە 5 - ئايدا ئوتكۈزۈلىدۇ.

ئىككىنچىسى، باغ سەيلىسى. بۇ يازلىق مەۋە پىشقان، بۇغداي سېرىق تال بولغان مەزگىللەرگە (6 - ئاينىڭ ئاخىرى ۋە 7 - ئاينىڭ باشلىرىغا) توغرا كېلىدۇ.

ئۈچىنچىسى، قوغۇن سەيلىسى. بۇ يازلىق زىرائەتلەر ئېلىنىپ بولغان، كۈزلۈك تېرىلغۇنىڭ ئالدىدا (قوغۇن پىشقاندا

9 - ئايدا) ئوتكۇزۇلىدۇ.

ھەر بىر سەيلىنىڭ ۋاقتى بىر ھەپتىدىن ئۇچ ھەپتىگىچە بولىدۇ. بۇنىڭ ئىچىدە قىزىلگۈل سەيلىسى بىلەن قوغۇن سەيلىسى چوڭ داغ - دۇغا بىلەن ئوتكۇزۇلىدۇ. كولىسى كەڭ، بىر شەھەر ياكى بىر ۋىلايەت بويىچە بولىدۇ.

سەيلىنىڭ تارىخى ئىنتايىن ئۇزۇن. بەزى تارىخى ھوجەتلەرگە قارىغاندا، ئۇيغۇرلار قەبىلە بولۇپ ياشاۋاتقان دەۋرلەر - دىمۇ قەبىلىلەر بويىچە يىلدا 3 قېتىم (باھار، ياز، كۈز) سەيلە ئويۇشتۇرۇلغان. بۇسەيلىلەردە ھەر خىل ئەدەبى پائالىيەتلەردىن باشقا ئوغلاق تارتىش قاتارلىق ئويۇنلارمۇ بولغان. قەبىلە باشلىقلىرى بۇ سەيلە بايراملىرىنى ئۇرۇشقا سەپەۋىر قىلىدىغان، قەبىلىگە ئائىت چوڭ ئىشلارنى ئوختۇرىدىغان سورونلارغا ئايلاندۇرغان.

سەيلىنىڭ ئىجتىمائى خاراكتېرى كۈچلۈك، دائىرىسى كەڭ، سەيلە مەزگىلىدە كىشىلەر بىرەر چوڭ شەھەرنىڭ مەنزىرىلىك جايلىرىغا، ياكى مۇھىم خاتىرە ئورنىدىكى جايلارغا ئالدىن تەييارلىنىپ، ياخشى كورگەن كىيىم - كېچەكلىرىنى كىيىشىپ، ئوزۇق تۈلۈكلىرىنى جوندەپ كېلىشىدۇ. سەيلە مەيدانلىرىدا راۋاپچىلار قوشاق ۋە داستانلارنى ئوقۇيدۇ. مەددادھلار ھىكايە سوزلەيدۇ، داۋازلىق، سەھىرگەرلىك ئويۇنلىرى ئويىنىلىدۇ، نەغمە - ناۋا قايناىدۇ.

سەيلىلەر ئىچىدە قىزىلگۈل سەيلىسىنىڭ ئوزىگە خاس ئالاھىدىلىگى بار، خىلمۇ كوپ. ئۇنىڭ مۇھىم بىر ئالاھىدىلىگى شوكى: سەيلە باشلىنىش بىلەنلا قىز - يىگىتلەر يېڭى ئېچىلغان گۈللەردىن گۈلدەستە تەييارلاپ بىر - بىرىگە سۇنىشىدۇ. قىزىل

گۈل مەدھىيىسى ئارقىلىق ئۇزئارا مۇھەببەت ئىزھار قىلىشىدۇ.

مەسىلەن: ئاق تىكەندىن شىكەر ئالدىم،
كوك تىكەندىن لەيلىگۈل.
سەن يارىڭغا ئالما بەرسەڭ،
مەن يارىمغا دەستە گۈل.

دەستە گۈلنى يارغا بەردىم،
غۇنچىسى بەرگى بىلەن.
سەن تېخى نادان ئىكەنسەن،
مەن تېخى ۋەدەم بىلەن.

يەنە مەسىلەن: ئىشىك ئالدىڭ گۈلزارلىق،
قىزىلگۈل غۇنچىسى يارىم،
قىزىلگۈل ئاچىلىپ قاپتۇ،
قايان كەتتىڭ تۇلۇن ئايىم.

باغدىن چىقىپ كەلدى بىر قىز،
قىزىلگۈلنى ئارىلاپ.
كىشى كورۇپ قالمىسۇن دەپ،
گۈل ئارىسىدىن ماڑلاپ.

ئاھ ئۇرۇپ مەن گۈلنى سۇندۇم،
خوش كورۇپ ئالۇرمۇ دەپ،

مېھىر باغلاپ كۆڭۈل بەردىم،
مېھرىۋان بولۇرمۇ دەپ.

يىراق جايلارغا بولسا گۇل دەستىلەر ئەۋەتىشىدۇ. قىزلار خالىسا گۈلنى چېكىسىگە قىستۇرۇپ ئالىدۇ. خالىمىسا قايتۇرۇۋېتىدۇ. بۇ گۈلدەستىلەر بىلەن پىراقنامىلەر ئەۋەتىدۇ، بەزىدە گۈلدەستىلەر بىلەن قوشۇپ سامان دانىلىرىنىمۇ ئەۋەتىدۇ.

گۈل بولسا ئەۋەتكۈچىنىڭ سۆيگۈ ئۈمىدى بولۇپ، سامان بولسا "سېنىڭ دەردىڭدە ياكى سېنى سېغىنىپ چىرايىم سامانداەك ساغىرىپ كەتتى" دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

مۇھەببەت نامە قىلدى بۇ گادايىڭ،
دېگەچ قۇللۇق سالام بىرلە دۇئايىڭ.
مېنىڭدە قالمىدى سەبرو-قارارىم،
سېنىڭ ھالىڭ نېچۈك ئەي مېھرىۋانىم.
بايان قىلسام ساڭا بۇ ئازرۇ-ھالىم،
قېشىڭغا بارغىلى پېكرى-خىيالىم.
ئۈزەم مۇنداق خىيالىم سەندە يايرىم،
ساڭا مەلۇم ئەمەس بۇ مېنىڭ ھالىم.
ئەگەر بىلسەڭ بۇ ھالىمنى نىگارىم،
سامانداەك ساپ-سېرىق بولدى چىرايىم،
سېزىپ كەتتى بۇ تەندىن ئۇستىخانىم،
ساڭا يەتسەم بولۇر ھاسىل مىرادىم.

قىزىلگۈل سەيلىسى نۇرغۇن كىلاسسىك شائىرلارنى قىزىقتۇرۇپ، ئۇلارنىڭ شېئىرلىرىغا ئىلھام بولغان.

شائىر خىرقىتى (1634 - يىلى قەشقەر تازىغۇندا تۇغۇلۇپ 1724 - يىلى ۋاپات بولغان) قىزىلگۈل سەيلىسىدىكى مۇھەببەتنامىلار توغرىسىدا مۇنداق يازغان ئىدى:

قىلىپ گۈلنى يىگىتلەر دەستە - دەستە،
بىرورلەر مەشۇقىغە بەستە - بەستە.
.....

سەيلىلەر جەنۇبى شىنجاڭ ئۇيغۇرلىرى ئىچىدە كەڭ تارقالغان بولۇپ ھازىرمۇ مۇۋاپىق ھالدا ئەمگەكچى خەلقىنىڭ ھارغىن ۋە ئېلىش ۋە كۆڭۈل ئېچىش مۇراسىملىرى سۈپىتىدە ئوتكۇزۇلۇپ تۇرىدۇ. بىراق سەيلىلەرنىڭ ئەدەبى مەزمۇنى دەۋر روھىغا ماس ھالدا يېڭىلانغان.

4. مەشرەپ — مەشرەپ ئۇيغۇر خەلقى ئىچىدە بىرقەدەر ئومۇملاشقان ئېغىز ئەدەبىياتىنىڭ ئەنئەنىۋى شەكلى ھىساپلىنىدۇ. بۇ، ئىشتىن تاشقىرى كۆڭۈل ئېچىش بولۇپ، كەچتە ئوتكۇزۇلىدۇ، كوپۇنچە قىش كۈنلىرى بولىدۇ.

مەشرەپ تەڭتۇش ئاغىنىلەر ئارا ھەم مەھەللە بويىچە ياش - قېرى، ئەر - ئاياللار ئارىلاشقان دائىرىدە ئوتكۇزۇلىدۇ. ئاشۇ دائىرىلەر بويىچە كىشىلەر نوۋەت بىلەن بەلگىلىك قەرەلدە ئاخشىمى بىرسىنىڭ ئويىگە يىغىلىشىدۇ. مەشرەپ بەرگۈچى ساھىپخان ئۇزىنىڭ چامىنىڭ يېتىشچە داستىخان تەييارلايدۇ. تەڭتۇش ئاغىنىلەر ئارىسىدا بولىدىغان مەشرەپنىڭ تەرتىپ - ئىنتىزامى

تىزام قائىدىسى بولۇپ، مەشرەپ ئەھلى (30 ئوغۇل) تەرىپىدىن سايلانغان بىگىت بېشى مەشرەپنىڭ تەرتىۋىنى باشقۇرىدۇ. تەرتىبنى بۇزغۇچىلارغا (كېچىكىپ قالغان ياكى كىشىلەرنىڭ تەلىۋىنى ئورۇنلىمىغانلارغا، مەشرەپ ئىنتىزامىغا خىلاپلىق قىلغۇچىلارغا) مەشرەپ ئەھلىنىڭ پىكرىگە ئاساسەن چارە كۆرۈلىدۇ. بۇ جازا ئاساسەن ھەر خىل ئويۇن كۆرسىتىپ بېرىش مەجبۇرىيىتى يۈكلەشتىن ئىبارەت بولىدۇ.

مەشرەپ جەريانىدا ئويىنىلىدىغان ئويۇنلارنىڭ تۈرى كوپ، جۈملىدىن مەشرەپنىڭ ئۇيۇشتۇرۇلۇشىمۇ خىلمۇ-خىل شەكىلدە بولىدۇ. ئۇنىڭ كوپرەك تارالغان، بىرقەدەر مۇقىملاشقان شەكلى تۆۋەندىكىچە:

چىمەن گۈل: مەشرەپتە چوڕىدەپ ئولتۇرغانلارنىڭ بىرسى قولىغا گۈللۈك چىننى ئېلىپ 3 قېتىم "چىمەن گۈل" دەپ توۋلايدۇ. ئۇنىڭ يېنىدا ئولتۇرغان ئىككىنچى بىرسى يەنە بىر گۈلنىڭ نامىنى ئاتايدۇ. ئاندىن كېيىن ئۈچىنچى، تۆتىنچىسى... شەرتى شۇكى: بىر قېتىم ئاتالغان گۈلنىڭ نامىنى ئىككىنچى بىرسى ئاتىماسلىق كېرەك. مۇبادا كىممەكىم ئاتالغان گۈلنىڭ نامىنى تەكرارلىسا، ئۇ يىگىلىگەن بولىدۇ. بۇ چاغدا يېڭىلگۈچى، ناخشا-قوشاق، بىيىت ئېيتىپ بېرىشكە ياكى بىرەر قىزىقچىلىق قىلىپ بېرىشكە مەجبۇر بولىدۇ.

چاي تۇتۇش: بىرسى ئوزىگە قۇيۇلغان چاينى (شارابنى) كۆڭلى خالىغان بىرسىگە بىيىت بىلەن سۇنىدۇ. ئالغۇچى بۇ چايىنى ئىچىپ ياكى بىر ئوتلاپ چاي تۇتقۇچىغا يەنە بىيىت ئوقۇپ جاۋاپ قايتۇرىدۇ. ئەگەر چىننى قايتۇرۇپ بەرمىسە، بىر مەزگىل ئوتكەندىن كېيىن ئۇنىڭ ئۇستىدىن چاي تۇتقۇچى يىگىت

بېشىغا (مەشرەپ بېشىغا) شىكايەت قىلىدۇ. بۇ شىكايەتلەرمۇ بەيت خاراكتېرىدىكى سوز ئويۇنلىرىدىن ئىبارەت. يىگىت بېشى گۈۋاچىلار ئارقىلىق مەسىلىنى ئىنىقلاپ پىيالىنى يېتۈرمىگان كىشىنى چوڭچىلىق ياكى بىبەرۋالمىتا ئەيىپلاپ جازالايدۇ. جازا مەجبۇرىيىتى بويىچە بىرەر ئويۇن (قانداق شەكىلدە بولسا بولۇۋېرىدۇ) كورسىتىپ بېرىش تەلەپ قىلىنىدۇ. ئەگەر كورسىتىپ بىرەلمىسە، ھوكۈمگە قارشىلىق قىلغان ھىساپلىنىپ، ئۇنىڭغا بىرەر ھايۋانىنى دورۇتۇش، ھەتتا تالادا سوغاقتا تۇرغۇزۇپ قويۇش قاتارلىق جازالار قوللىنىلىدۇ.

مەشرەپنىڭ بۇ ئىككى خىل شەكلىدە بىيت ئېيتىش ئاساسلىق سەنئەت ئادىتى، ئاساسەن لەپەر شەكىلدە ئوزئارا بېيت ئېيتىش بولىدۇ. بولۇپمۇ قىز-ئوغۇل بېيت ئېيتىقاندا بېيت مەزمۇنى بىر-بىرىگە ماس كېلىشنى تەلەپ قىلىپلا قالماي بەلكى رىتىم، قاپىيىنىڭ بىردەكلىگى، رويىس شەكىلدە بولۇشنى تەلەپ قىلىنىدۇ.

مەسىلەن: يىگىت: خېنىم، خېنىم-جانان خېنىم،
بېيت ئېيتاي ئاڭلاڭ خېنىم.
ئوتتۇز ئوغۇل گۈۋا خېنىم،
ئاشىق مەن خۇما خېنىم.
.....
چىمەن بولۇپ تۇرساڭ خېنىم،
قوزاڭ بولۇپ ئويناي خېنىم.
دەردىم تولا بىلگىن خېنىم،
خوش كەتتى چاي ئالغىن خېنىم.

قىز: يىگىت - يىگىت جانان يىگىت.
بېيىت ئېيتاى ئاڭلاڭ يىگىت.
خەلقى ئالەم گۈۋا يىگىت،
مەنمۇ كويەك خۇما يىگىت.
.....
قىسۋالسام بىر گۈل يىگىت،
سوزى شىكەر قابۇل يىگىت.
مەلۇم بولسۇن ھالىم يىگىت،
ماناچىنە تازىم يىگىت.

يەنە مەسىلەن:

يىگىت: ھەي خېنىم، جېنىم خېنىم.
يولەنمىگىن تېرەككە.
كويدۇرسەڭمۇ ئولمەيمەن،
كىم ئولۇپتۇ كويەككە.

قىز: ئادەم دېگەن ھول نىمە؟
ئوت كەتمەيدۇ يۇرەككە.
كويدۇرسەڭمۇ كويدۇرگىن،
قارىمايمەن بولەككە.

پەقەت مۇشۇ بېيىتنىلا ئېيتىش شەرت ئەمەس، ھەر ئىككى تەرەپ ئوزى بىلگەن ھەر خىل مەزمۇن ۋە ھەر خىل شەكىلدىكى بېيىتلارنى ئېيتىسمۇ بولۇۋېرىدۇ.

پوتا ئويۇنى: مەشرەپتە ئۇسۇلغا ئوق نەغمە باشلانغان چاغدا بىرسى چىرايلىق پوتىنى گۈل چىقىرىپ چېگىپ (گۈل-

دەستىگە ئوخشىتىپ) كوڭلى خالىغان بىر ئادەمنىڭ يېنىغا كې-
لىپ، ئىگىلىپ تازىم قىلىپ پوتىنى تەڭلەيدۇ. قارشىدىكى كىشى
ئورنىدىن تۇرۇشىغا ئۇ: ئۇسۇلىلۇق ھەركەت بىلەن بىر مەرتىۋە پە-
قىراپ ئاندىن پوتىنى بېرىدۇ. پوتىنى ئالغۇچىمۇ پوتىنى ئالغاندىن كې-
يىن شۇنداق بىر پىقىراپ، پوتا بەرگۈچىگە تازىم قىلىپ، ئۇسۇلغا
چۈشۈپ كېتىدۇ. ئاندىن ئۇمۇ يەنە بىرسىنىڭ ئالدىغا كېلىپ پو-
تىنى بېرىدۇ. شۇ يوسۇندا ئۇسۇل داۋاملىشىدۇ. بەزىدە بۇ ئويۇننى
چاي تۇتۇش بىلەنمۇ ئېلىپ بارىدۇ. ئۇسۇلغا تەڭكەش قىلغان
ھالدا تۇرلۇك ناخشىلار، بولۇپمۇ مۇھەببەت ناخشىلىرى ئوقۇلىدۇ.
پوتا ئويۇنىنىڭ ئالاھىدىلىگى شۇكى، بۇنىڭدا ئۇسۇل ۋە پە-
قىرما ھەركەت ئاساسى ئورۇندا بولۇپ، پىقىرما ھەركەت ئىنتا-
يىن قىزىق ۋە خىلمۇ-خىل بولىدۇ. بۇ جەھەتتىن ئۇنىڭ دە-
راماتىك خاراكتېرى بار.

مەشرەپ ئۇيغۇر خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىدىكى مۇھىم ئېتە-
نوگىرافىيىلىك شەكىللا بولۇپ قالماي، ئېلىمىزدىكى مىللەتلەر
ئارا مەدەنىيەت ئالماشتۇرۇشنىڭمۇ مۇھىم ھەركەت شەكلى بولدى.
نۇرغۇن خەنزۇ تارىخچىلىرى ۋە شائىرلىرى ئوز ئەسەرلىرىدە
مەشرەپنى زور قىزىقىش بىلەن تىلغا ئالغان. تاڭ دەۋرىنىڭ تا-
رىخچىسى دون جىە يازغان «مۇزىكا مۇئەسسىسىنىڭ خاتىرىلىرى»
دېگەن كىتابىتا مەشرەپتە ئوينىلىدىغان ئۇيغۇر ئۇسۇللىرىنىڭ
"ئۇچقان قارلىغاچ، ئاقتوغا ئوخشاش نەپىسلىگى"، ئۇسۇللار قا-
تارىدا "گۈل ئۇسۇلى"، "ئەۋرىشىم ئۇسۇلى"، "ئات ئۇسۇلى"،
"قىلىچ ئۇسۇلى" "پىقىرما ئۇسۇلى" (ساما)، "باھار بۇلبۇلى ناۋاسى
ئۇسۇلى"، "چەش ئۇسۇلى" قاتارلىق ئۇسۇللارنىڭ بارلىقىنى ياز-
غان.

تاڭ دەۋرىنىڭ شائىرى لىۋ يەنشىنىڭ مەشرەپ تۇغرىسىدا ئىككى شېئىرى بار. بۇ شېئىرلاردا ئۇسۇلچى تار يەڭلىك كويىنەك كىيگەن زەر كەمەر تاقىغان، پۇتىغا رەڭدار يۇمشاق ئوتۇك كىيگەن، قولىدا ئۇزۇم سوۋۇتى توتقان، بېشىغا زەر باسقان دوپپا كىيگەن، چىرايى جىك قاش تېشىدەك ئاق، قاڭشالىق، بۇرۇت قويغان" دەپ تەسۋىرلەپ "خۇتىلدا" ئۇيغۇر تىلىدا باشلىنىش سوزى سوزلەيدىغانلىغى يېزىلغان. لىۋ يەنشى شېئىردا مۇنداق دەپ يازىدۇ:

قولىدىكى ئۇزۇم تۇتقان سوۋۇتىنى قويۇپ يەرگە،
كۇن پېتىشقا بىردىن قاراپ ياد ئالدى ئوز يۇرتىنى.
رەڭدار يۇمشاق زەر باپ چەككەن ئوتۇگىنى تېپىپ سەكرەپ،
يالتىراتتى زەر كەمەرنىڭ ئۇستىدىكى ياقۇتىنى.
جىمجىت ھەرىان ھەممە كىشى سوز قىلىماستىن نەزەر سالغان،
پىپا بىلەن نازۇك نەيمۇ كورسەتكەچكە قۇدرىتىنى.
ئاق ھەم قىزىل گۇللۇك زىلچى توپىسىدە ئەۋجەپ ئۇسۇل،
ئەسكە سالدى كەچتە چىمەن ئىچرە يانغان شام ئوتىنى.
مەيلەر تۇگەپ، سوز توختىدى، ئاياقلاشتى ئۇسۇلمۇ ھەم.
توزغاق كولى غەربىدە ئاي كوتەرگەندە ئوغمقىنى.

تاڭ دەۋرىنىڭ ئاتاقلىق شائىرى بەي جۇيىيى «چەش ئۇسۇلىغا مەدھىيە» ناملىق شېئىردا:

تاۋا - دۇردۇن دوپپىسىدا ئۇنچە مارجان يالتىرار،
خۇش پۇراقلىق يېڭى كويىنەك پىچىلىشتىن يېڭى تار.

دەپ يازغان بولسا، يەنە بىر شېئىرىدا مۇنداق دەپ يازىدۇ:

قىزىل شاللار ئەسلىتىدۇ قىزىل تۇغاچ ياپرىغىنى،
سوسىن كوينەك ئەسلىتىدۇ شۇ تۇغاچنىڭ شاخلىرىنى.
ئالتۇن تەڭگە تاققان شاھى چىمەن ياغلىق بەللىرىدە،
جاراڭلىغان قوڭغۇرىغى ماختار ھوسۇن ئاقلىغىنى.

بۇ يازما خاتىرىلەر مەشرەپ ئۇيۇنلىرىنىڭ ئالاھىدىلىگىنى ۋە ئۇنىڭ كۆچلۈك ئىجتىمائى تەسىرىنى ھەمدە ئۇزۇن تارىختا ئىگە ئىكەنلىگىنى چۈشەندۈرىدۇ.

دادۇر مەشرىپى: تۇرپان، قۇمۇل ئەتراپلىرىدا "دادۇر مەشرىپى" دەپ ئاتىلىدىغان بىر خىل مەشرەپ ئۇيۇشتۇرۇلىدۇ. ياش قۇرامى ئوخشاپراق بولغان بىرقانچە ياشانغان كىشىلەر ئادەتتە 4 - 5 كىشى بۇ ئويۇنگە جەم بولۇشىدۇ. ئوي ئىگىسى مەشرەپ ھورمىتى ئۈچۈن بىر قاچا دادۇر پىشۇرۇپ داستىخانغا قويىدۇ. مەشرەپ ئىشتىراكچىلىرى بىر تەرەپتىن دادۇر يېگەچ ئۆزئارا ھېكايە، داستان، رىۋايەتلەر ئېيتىشىدۇ، ئۆزئارا سوز ئويۇنى قىلىشىدۇ. تارىخىي قەھرىمان شەخسلەر ھەققىدە قىزغىن تالاش - تارتىش قىلىشىدۇ. "دادۇر مەشرىپى" كوپىنچە قىش كۈنلىرى ئۇيۇشتۇرۇلىدۇ. دادۇر مەشرىپىدە باشقا مەشرەپلەردەك ناخشا - ئۇسۇل ۋە مۇزىكا بولمىسىمۇ، قىزغىنلىق داۋاملىشالايدۇ.

يۇقۇرقىلار بىرقەدەر روشەن ئالاھىدىلىككە ئىگە بولغان مەشرەپ تۇرلىرىدۇر. ئۇلاردىن باشقا يەنە، ھەرقايسى جايلارنىڭ شەرت - شارائىتى ۋە ئالاھىدىلىگىگە ماس ھالدا ئوتكۈزۈلىدىغان، يەرلىك تۈس ئالغان خىلمۇ - خىل مەشرەپ تۇرلىرى بار.

مەشرەپ ئۇزاق يىللاردىن بېرى ئۇيغۇر خەلقى ئېچىدىكى ئەدەبىيات - سەنئەت پائالىيەتلىرىنى ئۇيۇشتۇرۇشنىڭ مۇھىم شەكلى سۈپىتىدە بەلگىلىك رول ئويناپ كەلدى. ئۇيغۇر خەلقى مەشرەپنى ئىنتايىن ياخشى كۆرىدىغانلىقى ئۈچۈن، ئۇنى قەدىردىن تارتىپ ھازىرغىچە ئۆزلىرىنىڭ ئاممىۋى خاراكتېرلىق مىللى سەنئىتى سۈپىتىدە داۋاملاشتۇرۇپ كەلمەكتە.

يەنە شۇنىمۇ ئەسكەرتىش كېرەككى، ھەرقايسى جايلاردا ئوتكۈزۈلىدىغان مەشرەپلەرنىڭ ئۆزىگە خاس ئالاھىدىلىگى بولىدۇ. مەسىلەن، دولان مەشرەپلىرىدە كوپرەك پوتا ئويۇنى، نەپىس دولان ئاھاڭلىرى ۋە دولان ئۇسۇلى ئاساس قىلىنىدۇ. قۇمۇل مەشرىپىدە "چىمەن گۈل" شەكلى ئاساس قىلىنىدۇ ھەم قۇمۇل مۇقاملىرى بىلەن بىرلەشتۇرۇلىدۇ.

ئازاتلىقتىن كېيىن خەلق ئېچىدىكى ئەدەبىيات - سەنئەتنى قانات يايدۇرۇش، ئىشتىن سىرتقى سەنئەت ئۇمەكلىرىنى تەشكىللەش ۋە تەربىيىلەشتە مەشرەپ ئالاھىدە رول ئويناندى، ھازىرمۇ خەلقنىڭ كۆڑەش غەلبىسىنىڭ تەنتەنىسى سۈپىتىدە يېڭى دەۋر ئۇچۇن خىزمەت قىلماقتا.

5. توي مەرىكىسى — بۇ، ئۇيغۇر خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىدا ئىنتايىن مۇھىم ئورۇن تۇتىدىغان، تارىخى ئۇزۇن مىللى ئەدەبىي ئورپ - ئادەت شەكلى. توي مەرىكىلىرىنىڭ بىر پۈتۈن جەريانىنى تەشكىل قىلغان مەشغۇلات ۋە ئادەتلەردە سەنئەت ئالاھىدە ئورۇننى ئىگىللەيدۇ. توي مەرىكىلىرىدە بولىدىغان بۇ ئەدەبىي مەشغۇلاتلار توي مەرىكىلىرىنىڭ خىلمۇ - خىل خۇسۇسىيەتلىرىگە ماسلاشقان بولۇپ، ئۆزىگە خاس ئالاھىدىلىككە ئىگە.

توي مەرىكىسى — يالغۇزلا قىز - يىگىتنىڭ توي مەرىكىسلا

ئەمەس، توي مەرىكسىنىڭ تۇرمۇ كوپ، ئۇيغۇرلادا مۇنداق بىرقانچە توي مەرىكىلىرى بار:

1. قىز توي: بۇ 4 خىل شەكىلدە ئوتىدۇ.

① نىكا تويى: بۇ قىزنى يوتكەش تويى بولۇپ، بۇنىڭدا ئوغۇل تەرەپتىن قىزنىڭ ئويىگە كىشى بېرىپ قىزنى كوچۇرۇپ كېلىدۇ. بۇ ئارىلىقتا يىگىتنى تەكشۈشلىرى نىكاغا ئېلىپ بارىدۇ. قىزنىمۇ ئۇرۇق - تۇققان ۋە تەكشۈشلىرى بەلگىلىك قائىدە - يوسۇن بىلەن كوچۇرىدۇ. نىكا تويىدا كوپرەك "يولەن" ناخشىسى ئېيتىلىدۇ. "يولەن" ناخشىسىنى يىگىتلەر نىكاغا بېرىش ۋە نىكادىن يېنىش ئارىلىغىدا كوچىلاردا ئېيتىدۇ. شۇڭا "يولەن" ناخشىسىنى "كوچا ناخشىسى" دەپمۇ ئاتايدۇ. "يولەن" ناخشىسىغا ئاساسەن داپ تەكىشى قىلىنىدۇ. ناخشىغا كوللېكتىپ قوشۇلىدۇ. "يولەن" ناخشىسى شىمالىي شىنجاڭ ئۇيغۇرلىرى ئىچىدە كەڭ تارقالغان بولۇپ، ئۇنىڭ مەزمۇنى ئىنتايىن كەڭ. بۇ ئاساسەن تويىنىڭ خوشاللىقى، يارغا بولغان ۋاپادارلىق، ئويلەنمەسلىكنىڭ ئەلىمى، ياش يىگىتلەرنى ئويلىنىشقە دەۋەت قىلىش قاتارلىق مەزمۇنلارنى ئوز ئىچىگە ئالىدۇ. مەسىلەن:

ئاپپاق - ئاپپاق توشقانلار سايدا تولا،
ئويلەنمىگەن يىگىتلەر تويدا تولا.
قارا - قارا قاغىلار خاماندىدۇر،
ئويلەنمىگەن يىگىتلەر ئارماندىدۇر.

"يولەن" ناخشىلىرى ئىچىدە كونا جەمىيەتتىكى ئادالەتسىز نىكا تۇزۇمىدىن زارلىنىش، ئۇنىڭغا بولغان ئوچمەنلىك ئاساسىي سالماقنى ئىگەللەيدۇ. مەسىلەن:

هاي - هاي يولەن، هاي يولەن گۈل قايدا بار، ياري - يار،
بىر ياخشىغا بىر ياماڭ ھەر جايدا بار ياري - يار.
شلدىر - شلدىر قومۇشقا سىرغام چۈشتى ياري - يار،
سىنالمىغان يىگىتكە سىڭلىم چۈشتى ياري - يار.

نىكا كۈنى يىگىتلەرنىڭ قىز تەرەپكە بارغاندا ئېيتىدىغان يەنە بىر ناخشىسى "چۈن - چۈن سالۇات" دۇر. بۇ ناخشىنى يىگىتلەر قىز تەرەپكە بارغاندا بوسۇغىدا تۇرۇپ ئېيتىدۇ. بۇ يىگىت ۋەكىللىرى تەرىپىدىن ئېيتىلىدىغان "چۈن - چۈن سالۇات" ناخشىسىنىڭ ئاساسىي مەزمۇنى تۆۋىنى تەبرىكلەش، كۈيوغۇلنىڭ ئوتەشكە تېگىشلىك ۋەزىپىسى، ئەدەپ - قائىدە، قېيناتا - قېينانا ۋە باشقا تۇققانلارنى ھورمەت قىلىش قاتارلىق مەزمۇنلارنى بايان قىلىشتىن باشقا، توي مەرىكىسىگە تېخىمۇ قىزغىن تۈس بېرىش ئۈچۈن چاخچاق خاراكتېرلىق قوشاقلار ئوقۇلىدۇ. "چۈن - چۈن سالۇات" ئېيتىش ئاساسەن ئىككى ئۇيغۇرلىرى ئارىسىدىكى توي مەرىكىسىدە بولىدۇ. مەسىلەن:

مەن ئوزەم باتۇر ئىدىم،
تاغدا كىيىك ئاتۇر ئىدىم،
قالپىغىمنى قىرلاۋېلىپ،
قىرىق قىزنى قوغلۇۋېدىم.
باتۇرلۇغۇمنى شۇندىن بىلىڭ،
يېنى يوق قوڭغۇزنى
قىرغا تارتماي مىنۋېدىم.
يېرىم شىڭ كىپەكنى

ئەلگە يولەتمەي ئاتۇبدىم.
ئۇنمىگەن چىغ تۇۋدىن
تورەلمىگەن توشقان چىقتى.
پۇتمىغان چوماق بىلەن ئۇرسام،
كولىمغان ئوربغا چۈشتى.
ئىككى كىشىگە باستۇردۇم.
توت كىشىگە سويدۇردۇم.
ئالتى پاتمان يېغى چىقتى.
يەتتە پاتمان چاۋىسى
قىشتىن بىرى يەۋاتىمىز
ھىلىمۇ بار تەڭ ياتسى.....

مۇشۇنداق قىزىقچىلىقلاردىن كېيىن تۇيۇ مەرىكىسىگە ئائىت مۇھەببەت ناخشىلىرى ئېيتىلىپ، نەغمە-ناۋا ئۇسۇل بولىدۇ.

ئەمدى قىز تەرەپكە كەلسەك "يار-يار" ناخشىسى ئېيتىلىدۇ. بۇنى ئاساسەن قىز ئولتۇرۇشدا قىزنى ئۇزىتىدىغان چاغدا، قىز قۇرداشلىرى ئېيتىدۇ. "يار-يار" ناخشىنىڭ ئاساسىي مەزمۇنى قىزنىڭ كۆڭلىنى يوپۇتۇش، قىزغا خوشاللىق ۋە بەخت تىلەش، بولۇپمۇ ئادالەتسىز نىكا تۇزۇمىدىن زارلىنىش ۋە ئۇنىڭغا نەپرەت ئوقۇشتىن ئىبارەت.

مەسىلەن:

يىغلىماڭ قىز، يىغلىماڭ خوش بولۇرسىز،
قارچۇغىدەك يىگىتكە قوشۇلۇرسىز.

يمغلىماڭ قىز، يمغلىماڭ بەختىڭ بولۇر،
ئالتۇن گۈللۈڭ كوشۇگە تەختىڭ بولۇر.
.....
يمغلىماڭ قىز، يمغلىماڭ باغرىم يارا،
كوينىگىنىگە تەگمىگەنىڭ بەختى قارا.
ئانام مېنى پۇلغا سېتىپ شەھەر ئالامدۇ،
تونۇمىغان سىرداشمىغان ئەرگە بېرەمدۇ.

"يار - يار" ناخشىسىغا ئۇلاپ، ئۇسۇلغا ماسلاشقان ھالدا ھەر خىل ئاھاڭلار بىلەن يۇقۇرقى مەزمۇنلاردىكى قوشاقلار ئېيتىلىدۇ. توي مۇراسىمى كۈنى قىزنى ئىلىپ ماڭىدىغان چاغدا ئېيتىلىدىغان يەنە بىر ناخشا قىز ئانىسىنىڭ مۇڭ-زار ناخشىسىدۇر. بۇ ناخشىدىمۇ ئوتتۇرىشتىكى فېئودالىلىق نىكا تۈزۈمىدىن زارلىنىدۇ. فېئودالىلىق نىكا تۈزۈمى شارائىتىدا ئانا قىزىدىن ئايرىلغانلىغىغا ئەھمىيەت بەرمەيدىغان نىكا تۈزۈمىدىن يىغلايدۇ ۋە ئۇنى قاغايدۇ.

مەسىلەن:

مەن بالامنى بەرمەيتتىم، ۋاي بالام، ۋاي بالام،
ئاخچىسىنى ئالمايتتىم، ۋاي بالام، ۋاي بالام،
تاۋار - دوردون نېمىسى، ۋاي بالام، ۋاي بالام،
بالامنىڭ يوق بارغۇسى، ۋاي بالام، ۋاي بالام.

(2) ھوجۇر كېچە: قىز - يىگىتنىڭ ھوجرىسىدا ئوتكۈزۈلىدۇ. ھوجۇر كېچىسىگە مېھمانلار چاقىرىلىدۇ، سوغا - سالاملار بېرىلىدۇ.

نەغمە - ناۋا قاينايدۇ، ھەر خىل قىزىقچىلىقلار بولىدۇ، ئوقۇلىدىغان ناخشىلار كوپىنچە تۇيۇقسىزلا بىغەملىنىپ بولىدۇ. مەسىلەن:

قوي كېلىدۇ قوزى بىلەن يار، يار ئايلىنىمەن،
بىر - بىرسىنىڭ ئىزى بىلەن بار، يار ئايلىنىمەن.
.....
.....

چىم - چىم ئەتتىم چىم بىلەن
كاۋاپ ئەتتىم زىخ بىلەن.
ئەس ۋە يادىم سەن بىلەن.
سەن يۇرىسەن كىم بىلەن.

(3) يۇز ئاچقۇ تويى: بۇ نىكا تويىدىن كېيىنكى مەرىكە بولۇپ، چۈشتىن بۇرۇن ئاياللار ۋە قىزلار ئىچىدە بولىدۇ. كېيىن يىگىت ۋە قۇرداشلار كېلىپ بوسۇغىدا تۇرۇپ ئاتا - ئانىغا سالام بېرىدۇ. ئاندىن ئىككى ئايال قىزنىڭ يۈزىنى ئاچىدۇ، بىر مەھەل ناخشا - ساز، ئۇسۇل بولىدۇ. بۇنداق سورۇنلاردا ئاساسەن قىز - يىگىتنىڭ مۇھەببىتى، بىر - بىرىگە سادىق بولۇش، ۋاپادارلىق بىلەن ئۇمۇر ئوتكۈزۈش قاتارلىق مەزمۇنلاردىكى قوشاق ۋە بەيتلار ئېيتىلىدۇ. مەسىلەن:

ياردىم مەن سېنى باشتا،
گۈللۈك باغچىدا كورگەن.

سەندىن ئايرىلالمايمەن،
ئوزەم ئازىلاپ سويگەن.

4. چىللاش تويى: بۇمۇ قىز تويىنىڭ تەركىۋى قىسمى بولۇپ، بىرقانچە كۈن ئوتكەندىن كېيىن قىزلار تەكتۈشلىرىنى، ئوغۇللارمۇ تەكتۈشلىرىنى باشلاپ ئاتا-ئانا، ئۇرۇق-تۇققانلار بىلەن بىرگە قىز تەرەپكە ھەم ئوغۇل تەرەپكە چىللاققا بارىدۇ. چىللاق جەريانىدا قىز دوستلىرى بىلەن ھەر خىل ئويۇنلارنى قىلىشتىن باشقا مەخسۇس چىمچاچاق (ئىلاگۈچ) سېلىپ، ئىلانگۈچتا ئۇچۇپ تۇرۇپ ناخشا ئېيتىدۇ. بۇنى "چىمچاچاق ناخشىسى" دەپ ئاتايدۇ. ئوتمۇشتىكى توي-توكۇنلەر فېودالىق نىكا-تۇزۇمى ئاساسىدا بولغانلىقىغا ئۇچۇن "چىمچاچاق" ناخشىلىرىنىڭ ئاساسى مەزمۇنى فېودالىق تۇزۇمگە بولغان نارازىلىق ۋە قارشىلىق روھىنى ئىپادىلەيدۇ.

مەسىلەن: چاپسىنمىڭ يېڭىنى،
شاتاۋادا ئۇچلىغان.
ئەرگە تەگمەيمەن دېسەم،
ئانام بېشىمغا مۇشلىغان.

قارىغايىنى ئەككۈنچە،
مەيلىم يوققا تەككۈنچە،
ئولۇپ كەتسەم بولمامدۇ.
شۇنداق دەرتنى تارتقۇنچە،
تۇرنا بولۇپ ئۇچتۇممەن،

شال بويىغا چۈشتۈممەن،
تەلىيمىنىڭ يوقىدىن،
بىر نادانغا چۈشتۈممەن.

چاۋا تەردىم چاۋاچاق،
ساڭا كويدۇم چىمچاچاق.
بۇ زالىمدىن قۇتۇلسام،
نەدىن كەلدىڭ توكاچاق.
.....

بۇ خىل ئادەتلەر جەنۇبىي شىنجاڭدا ھازىرمۇ ساقلانماقتا. ئۇندىن باشقا چاچ تۇي (جۇگان تۇي)، بالا تۇي، (بوشۇك تۇي) قاتارلىق تۇي مەزكىللىرى بولۇپ، بۇنىڭدىمۇ خىلمۇ-خىل ئەدەبى پائالىيەتلەر ئۇيۇشتۇرۇلىدۇ.

يۇقۇرىدا ئېيتىلغان تۇي-مەزكىللىرى ھەممىلا جايدا بىر خىل يوسۇندا ئوتكۈزۈلمەسلىكى، ئومۇمەن ئۇيغۇر تۇرمۇشىدا بىرقەدەر ئومۇملاشقان. بەزىلىرى ھازىرمۇ ساقلىنىپ، يېڭى مەزمۇنلار بىلەن بېيىدى. مىللى، ئاممىۋى خاراكتېرىدىكى ئەدەبىيات-سەنئەت شەكلىگە ئايلاندى.

6. ئولۇم-ماتەم مۇراسىمى — ئۇيغۇر خەلقى ئۆزاق ئوتمۇشتىن تارتىپ مەرھۇمنى سېغىنىپ، ھەر خىل قائىدە-يوسۇنلار بىلەن ماتەم مۇراسىملىرىنى ئوتكۈزۈپ كەلدى. مۇراسىملاردا قوشاق ئارقىلىق مەرھۇمنىڭ ياخشىلىقلىرى ۋە ئۇنىڭ ئىسىل پەزىلەتلىرى كۆيلەندى، جۇدالىق ھەسرەتلىرى بايان قىلىندى. ئولۇم-ماتەم مۇراسىمىغا بېغىشلانغان قوشاقلار "مەرسىيە قوشاقلىرى" دېيىلىدۇ. "مەرسىيە قوشاقلىرى" ئوخشىمىغان

ئورۇنلاردا ئوخشاش بولمىغان قائىدە-يوسۇنلار بىلەن ئېيتىلىدۇ. بۇ قوشاقلار بەزىدە مەرھۇمنىڭ ئۇرۇق-تۇققانلىرى تەرىپىدىن ئېيتىلىدۇ، بەزىدە پۈتۈن مەھەللە جامائىتى تەرىپىدىن خور قىلىپ ئېيتىلىدۇ. ئومۇمەن مەرھۇم ۋاپاتىنىڭ بىرىنچى كۈنىدىن باشلاپ قىرقىنچە بولغان ئارىلىقتا ئۈزۈلمەي ئېيتىلىدۇ. "مەرسىيە قوشاقلىرى" ئىنتايىن ئۈزۈن تارىخقا ئىگە. مەھمۇت قەشقەرىنىڭ «تۈركى تىللار دىۋانى» دا بۇنىڭدىن مىسالار يىللار ئىلگىرى خەلق ئىچىگە تارالغان مەرسىيە قوشاقلىرىنىڭ بەزى نەمۇنىلىرى مىسال كەلتۈرۈلگەن:

ياغى ئوشىن ئوچۇرگەن،
تويدىن ئانى كەچۈرگەن.
ئىشلار ئۈزۈپ كەچۈرگەن،
تەگ ئوقى ئولتۈرۈر.

(دۇشمەن ئوتىنى ئوچۇرگەنتى، ئۇلارنى لەشكەر گاھىدىن قوغلاپ چىقارغانتى، ئېغىر ئىشلارنى بېشىدىن كەچۈرگەنتى— بىراق (ئۇنىڭغا) ئەجەل ئوقى تېگىپ ئولتۈردى)

ئالىپ ئەر تۇڭا ئولدىمۇ،
ئىسسىز ئاڭون قالدىمۇ.
ئوزلەك ئوچمىن ئالدىمۇ،
ئەمدى يۇرەك يىرتىلۇر.

(ئالىپ ئەرتۇڭا ئولدىمۇ؟ ۋاپاسىز دۇنيا قالدىمۇ؟

پەلەك ئوچىنى ئالدىمۇ؟ ئەمدى يۇرەك - باغرىلەر تىلىنماقتا.)

«تۇركى تىللار دىۋانى»دىكى بۇ خىل قوشاقلاردا ئۇرۇشتا قەھرىمانلىق كورسىتىپ بولغانلارنىڭ باتۇرلۇق خىسلىتى بايان قىلىنىپ كىشىلەرنى ئىلھاملاندۇرغان.

ئۇيغۇر خەلقى قەدىمقى زامانلاردىن تارتىپ مەرھۇمنى ھەر خىل ئۇسۇللار بىلەن دەپنە قىلغان. دىنى ئېتىقاتنىڭ ئوخشىماسلىغى بىلەن كويدۇرۇش، يوغان تۇغراقلارنى ئويۇپ ئۇنىڭ ئىچىگە قويۇش ئادەتلىرى بولغان. كېيىنكى ۋاقىتلاردا يەرلىك كولاپ قويۇش ئادەتلىرى شەكىللەنگەن. مىيىتنى قاز - داق قائىدە - يوسۇندا ئۇزاتمىسۇن ھەمدە "مەرسىيە قوشاقلا - رى" ئوقۇلغان.

مەرسىيە قوشاقلىرىنىڭ ئاساسىي مەزمۇنى: ئاتا - ئانا، ئۇرۇق - تۇققان، قېرىنداشلارنى سېغىنىش، ئۇنىڭ پەزىلىتىنى بايان قىلىش، ئۇنىڭ ۋاپاتىغا ئېچىنىشتىن ئىبارەت. ئاتا - ئانىنىڭ پەرزەنتلەر قەلبىدە مەڭگۈ ياشايدىغانلىغىنى مەرسىيە قوشاقلىرىدا مۇنداق بايان قىلىنىدۇ.

ئانام سەكراتقا چۈشكەندە،
خورەك تارتتى دەپتىمەن.
كوزلىرى يۇمۇلغاندا،
ئۇخلاپ قالدى دەپتىمەن.
ئىگىسى تېگىلغاندا
رومال ئارتتى دەپتىمەن،
كوزلىرى يۇمۇلغاندا

ئارام ئالدى دەپتىمەن.
غۇسلە سۇيى قۇيۇلغاندا،
تەرەت ئالدى دەپتىمەن.
كىپەن تونى كىيىلگەندە،
كوينەك كىيدى دەپتىمەن.
جىنازىغا سالغاندا،
مەپىگە چۈشتى دەپتىمەن.
خەلقى ئالەم يىغىلغاندا،
توي بولدىغۇ دەپتىمەن،
.....
يېتىمپ باردۇق مازارغا
كىرىپ كەتتى سارايغا،
قاراپ قالدۇق كاماغا،
يىتىم قالدۇق تالادا.....

ئۇتمۇش كونا جەمىيەتتە ئەمگەكچى خەلق ئاممىسىنىڭ، بولۇپمۇ ياش ئوغۇل - قىزلارنىڭ ئولۇمىگە فېودالىلىق تۈزۈم سەۋەبچى بولغان. شۇڭا مەرسىيە قوشاقلىرىدا فېودالىق تۈزۈمىگە بولغان خەلقنىڭ نارازىلىغى، فېودالىق ئادالەتسىزلىكىنى ئۇستىدىن قىلىنغان شىكايەت بايان قىلىنىدۇ. مەسىلەن: ئۇتمۇشتە خوتەن چېرىيىلىك سەلىمەم دېگەن كەمبەغەل قىزنى بايلارنىڭ بالىلىرى ئوز نەپسانىيىتى ئۈچۈن تالىشىپ، بىر-بىرىنى ئولتۇرگەندە ئادالەتسىز فېودالىق سوت بىگۇنا قىزنى دارغا ئېسىپ ئولتۇرىدۇ. بۇ چاغدا سەلىمەمنىڭ ئانىسى قىزنىڭ جىنازىسى ئالدىدا تۇرۇپ مۇنداق قوشاق توقۇيدۇ.

قارا كىگىز جىنازا،
ئوزى ئىگىز جىنازا.
كورۇڭالاي قىزىمنى،
توختاپ تۇرغىن بىر ھازا.
ئۇزۇن - ئۇزۇن قارا چاچ،
جانغا پاتسا مەيلىمۇ؟
ئىسىت قىزىم سەلىمەم،
گوردا ياتسا مەيلىمۇ،
چىدىمايمەن بۇنىڭغا،
ئېسىلىمەن بوينۇڭغا،

نەقرات
ئاھ ھەسرىتا، ۋاھ ھەسرەت!
بىزگە كەلدى بۇ قىسمەت!

سېنى ئاسقان ئىگىز دار
ئورۇلمىدى، قېپ قالدى.
تەڭشەلمىگەن بۇ زامان،
چورۇلمىدى، قېپ قالدى.
ئاھ ھەسرىتا، ۋاھ ھەسرەت!
باشقا چۈشتى مىڭ قىسمەت.
قارا كىگىز جىنازا،
ئوزى ئىگىز جىنازا،
مېنى بىللە سېلىپ كەت،
قىزىم بىلەن ئېلىپ كەت.
قانداق قىلاي ئىلاھىم.
رەھىمىڭ يوقمۇ خۇدايىم.

يۇرت - جامائەت ئىچىدە بەلگىلىك تەسىرگە ئىگە شەخسلەر، نامدار قەھرىمانلار ۋاپات بولغان چاغدا ئېيتىلىدىغان مەرسىيەناملاردا مەرھۇمنىڭ پۇتۇن ھايات پائالىيىتى بايان قىلىنغان بولۇپ، مۇنداق قوشاقلار كوپىنچە داستان خاراكتېرىنى ئالىدۇ، شەخسنىڭ تىراگىدىيىسى سۆپىتىدە مەيدانغا چىقىدۇ. مەسىلەن: يېقىنقى زامان ئۇيغۇر خەلق داستانلىرىدىن «سېيىت نوچى»، «ئابدۇراخمان خان غوجا» توغرىسىدىكى قوشاقلار مانا مۇشۇنداق داستانلاردۇر.

مەرسىيە قوشاقلىرى كىشىلەرنىڭ مۇڭزارىغا ماس ھالدا ئاھاڭغا سېلىنغان بولۇپ، بۇ ئاھاڭلار ئوزىگە خاس ئالاھىدىلىككە ئىگە بولىدۇ. مەسىلەن: ئاتۇش خەلقى ئىچىدە كەڭ ئومۇملاشقان «قەمبەرنسا»، «ئامىنەم»، «دامۇللام» قاتارلىق خەلق ناخشىلىرى بەلگىلىك تارىخى شەخسلەر نامىغا توقۇلغان مۇقىم ئاھاڭلىق مەرسىيە قوشاقلىرىدۇر.

7. پىر ۋە رامىزان — ئۇيغۇر خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى ئىچىدە دىنى ئېتىقات بىلەن باغلىنىشلىق بولغان ئەدەبىي تۈسكە ئىگە بەزى ھەرىكەت شەكىللىرى بار. ئۇنىڭ مەزمۇندا گەرچە فېودالىق دىنى ئېتىقات ۋە خۇراپاتلىققا ئوخشاش پاسسىپ ئامىللار بولسىمۇ، لېكىن بەزىلىرى ئۇيغۇر خەلقىنىڭ دىنى ئېتىقادىنىڭ ئوزگىرىشىنى ۋە بەلگىلىك ئىجتىمائىي، سىنىپى مۇناسىۋەتلەرنى ئىنكاس قىلىدۇ، ئەنئەنىۋى مىللىي ئالاھىدىلىكنى ئىپادىلەيدۇ، ئۇيغۇر خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىنى تەرەققى قىلدۇرۇشتا مەلۇم رول ئويناپدۇ، شۇنداقلا خەلقىمىزنىڭ ھەرقايسى تارىخى دەۋرلەردىكى ئىدىيىۋى ئىشەنچلىرىنى مۇتالىيە قىلىشتا بىزنى بەزى ماتېرىياللار بىلەن تەمىنلەيدۇ.

پىر ئويىنتىشنى ئالساق، ئۇنىڭدا ئوتقا بولغان ئەقىدە ئاساسىي ئورۇندا تۇرىدۇ. گەرچە پىر ئويىنتىش دەۋر تەرەققىياتى بىلەن ئاللا بۇرۇن خەلقنىڭ نەزىرىدىن چۈشۈپ قالغان بولسىمۇ، ئۇنىڭ رەسمى - قائىدىلىرى، ئېتىقات شەكىللىرى بۇنىڭ - دىن ئون نەچچە ئەسىر بۇرۇنقى شامانىزىم ئېتىقادىنى ئەكس ئەتتۈرىدۇ.

پىرىخۇنلۇق ئاساسىي جەھەتتىن ئىدىيالىزىملىق نۇقتىمىنە - زەرگە ئاساسلانغان. شۇنىڭ ئۈچۈن پىر قوشاقلىرىدا خۇداغا، پەيغەمبەرلەرگە، ھەر كەسپىنىڭ ئاتالمىش پىرلىرىگە سېغىنىش، چىھلىتەنلەرگە سېغىنىش ۋە ئۇلاردىن مەدەت تىلەش ئاساسى سالماقنى ئىگەللەيدۇ. مۇنداق پاسسىپ مەزمۇن - دىكى پىر قوشاقلىرىدىن سەلبىي ماتېرىيال سۈپىتىدە پايدىلە - نىشقا بولىدۇ.

شۇنىمۇ ئېيتىپ ئوتۇش كېرەككى، بەزى پىر قوشاقلىرى ئىجتىمائى تۈسكە ئىگە بولۇپ، ئۇنىڭدا كونا جەمىيەتتىن زار - لىنىش مەزمۇنلىرىمۇ بار. مەسىلەن:

سەن - سەن دۇنيا، سەن دۇنيا
كىمگە ۋاپا قىلدىڭ سەن،
مەن - مەن دېگەن يارەننى
يەر قوينىغا ئالدىڭسەن.
يادوس يائاللا.

رامىزان — دىنى تۈس ئالغان بىر خىل ئەدەبىي پائالە - يەت بولۇپ، ئۇ رامىزان ئېيىدا (رامىزان كىرىپ بىر ھەپتە

ئوتكەندىن كېيىن) ئوتكۈزۈلىدۇ. يەنى ئاشۇ مەزگىلدە كىشىلەر (ئاساسەن بالىلار) ئىپتار ۋاقتىدا مەھەللە ئارىلاپ، ھەر بىر ئوينىڭ ئىشىگى ئالدىغا كېلىپ، رامىزان قوشاقلىرىنى ئېيتىدۇ. رامىزان قوشاقلىرىنىڭ مەزمۇنى كوپىنچە كىشىلەرنى روزى تۇتۇشقا ۋە سەدىقە بېرىشكە دالالەت قىلىشتىن تاشقىرى، يەنە بەلگىلىك ئىجتىمائى مەزمۇنغا ئىگە بولۇپ، ئىجتىمائى مۇناسىۋەتلەرنىمۇ مەلۇم دەرىجىدە ئەكس ئەتتۈرىدۇ. مەسىلەن:

رامىزان ئېيتىپ كەلدۇق مۇغاللىدىن ①
نانلىنى خالاپ چىقىڭ يۇغانلىسىدىن
رامزان ئاللامۇ شەيرى رامىزان

نەقىرات:

خوش مۇبارەك كەلدىغو بۇ رامىزان
روزىنىڭ ئونىيەتتىسى قادىر كۈنى
روزىنىڭ زاكاتىنى ئايرىڭ قېنى.

نەقرات

باي ئاكامنىڭ يېيىشى بوز ئالا قوي
كاللا - پاچاق، تېرىنى موللامغا قوي

نەقرات

ئويوڭنىڭ ئارقىسىدا تاينىڭ ئىزى
بىر توغرام نان بەرمىگەن بايىنىڭ قىزى

نەقرات

ئاق توخا، ئاپپاق توخا نان تاتىلا

① مۇغال — يۇرت ئىسمى.

ئاغىچام نان بېرىپتۇ خام قاتىلا

نەقرات

بۇ سارای ئۆزۈن سارای بولگەنمىكىن

بای غوجام قوپمايدىغۇ ئولگەنمىكىن.

نەقرات

دىنى ئېتىقات بىلەن باغلىنىشلىق بولغان ئەنئەنىۋى ئەدەبىيات شەكىللىرى ئىچىدە يەنە بارات كېچىلىرى ئايەمنى قۇتلۇقلاپ ئوتكۈزۈلىدىغان ھەر خىل پائالىيەتلەرنىمۇ كۆرسىتىش مۇمكىن. چۈنكى ئۇنىڭدىمۇ تىلەك خاراكتېرلىق ئايەم قوشاقلىرى ئوقۇلىدۇ.

ئۇيغۇر خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىنىڭ بۇ خىل دىنى تۈس ئالغان ئېتىنىك شەكىللىرىگە مۇئامىلە قىلغاندا، پەقەت ئۇنىڭ سەنئەت جەھەتتىكى تارىخى قىممىتىنى نەزەردە تۇتۇشقا بولىدۇكى، ھەرگىز مەزمۇن جەھەتتىن ۋارىسلىق قىلغىلى بولمايدۇ.

8. ئەدەبى ئويۇنلار — ئۇيغۇر خەلقىنىڭ ھەر خىل تۇرمۇش ئادەتلىرىمۇ ئېغىز ئەدەبىياتى ئارقىلىق ئىنكاس قىلغان، بۇ ئەھۋال ھەر خىل ئەدەبى ئويۇنلاردا جانلىق ئەكس ئەتكەن. ئۇيغۇر خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىدىكى بۇ خىل ئەدەبى ئويۇنلار كورۇنۇشتە بىر خىل چاخچاقتەك كورۇنسىمۇ، لېكىن ئۇيغۇر خەلقىنىڭ تۇرمۇش ئادىتى ۋە پىسخولوگىيەسىنى چۇشىنىشتە ئالاھىدە ئەھمىيەتكە ئىگە.

بۇ خىل ئەدەبى ئويۇنلار ھەم نەسرى ھەم شېئىر شەكلىدە ئىگە بولۇپ، ئىنتايىن قىزىقارلىق. بۇ ئەدەبى چاخچاقلار ساماۋەرلەردە ئاشخانىلاردا، ھەر خىل ئولتۇرۇشلاردا خەلق ئىچىدىكى ئۇستا چاخچاقچىلار تەرىپىدىن جانلىق ھەركەت

ۋە باي هەسسىياتلار بىلەن ئېيتىلىپ كەشىلەرنى ئوزىگە جەلپ قىلىدۇ، "داستىخان مەيدانىدىكى جەڭ،" "پولاخان تورەم"، "ئات بىلەن توگىنىڭ ئىپتىخشىسى" قاتارلىق ئەسەرلەرنى ئەدەبى چاخچاقلارنىڭ بىر خىل تۈرى دېيىشكە بولىدۇ.

"داستىخان مەيدانىدىكى جەڭ" مۇنداق باشلىنىدۇ: ئوتكەن زاماننىڭ يەر تەۋرىگەن يىلى، جۇمبۇلى ئاۋالىنىڭ بىرىكەم ئوتتۇزى ئىدى. ئوچاق مەملىكىتىنىڭ قازان شەھرىدە ئولتۇرۇشلۇق مانتوگۇڭ بىگىنىڭ چوڭ قىزى جۇۋاۋىخان بۇۋىم پۈتۈن غىزا ئەرباپلىرىنى يىغىپ سوھبەت ۋە توختام قىلىساق، دىگەن نىيەت بىلەن داستىخان مەيدانىنى تۈزۈپ، پۈتۈن غىزا مېھمانلىرىنىڭ بىر - بىرلەپ كېلىشىنى كۈتۈپ تۇرغان ئىدى.

داستىخان مەيدانىغا ئەڭ ئاۋال قەشقەر شەھەر توققۇزاق دەرۋازىسىدىكى مىسكەر شەيىخ ھاجىمنىڭ بېقىۋالغان، رەڭگى روھى سارغايغان يايپاڭخىنام شالدام ئوغلى ئاپىتۈۋا مەخسۇم نازۇك بويۇنلىرىنى غازدەك سوزۇپ، تەۋۋەززۇ بىلەن كېلىپ، مېھمانلار بىلەن بىر - بىرلەپ قول كورۇشۇپ چىقىپ كەتتى.

ئۇندىن كېيىن قازان شەھىرىنىڭ بۇرۇنقى مەرھۇم پادىشاسىنىڭ چوڭ خوتۇنى لوڭگىخان ھاجىم ھەرەمدىن كەلگۈنچە پالەچ كېسىلىگە گىرىپتار بولۇپ تېز مېڭىشتىن قالغاندىن، قانچە غەيرەت قىلىپ سورۇلۇپ كېلىپ، مېھمانلار بىلەن قول ئېلىشىپ چىقىپ كەتتى. بۇ ۋاقىتتا ئوينىڭ تاشقىرىدا ئالتۇن ئىشان بوزرۇكىنىڭ مۇرىد - مۇخلىسلىرىدىن بولغان ھەزرىتى ساماۋەر پىرىم چەينەك ھاپىزلىرىنى يىغىپ ھالقا بولۇپ ئوتتۇرىغا گۈلخان يېقىپ، ۋاراقلاپ زىكرى سوھبەت باشلىماقتا ئىدى.

بۇ ئەسنادا جاراڭ - جۇرۇڭ غەۋغا كوتىرىپ، ھەشەم بىلەن يۇرتنىڭ ياش - ئوسمۇر يىگىتلىرىدىن بولغان پىيالە يىگىتلەر سەپ - سەپ بولۇپ يېتىپ كېلىشتى، ئارقىدىنلا تاشقىرىدىن ھەيۋەت بىلەن "پوش"، "پوش" دىگەن سۇرلۇك ئاۋازلار ئاڭلاندى. بۇ تاشقىرىدىكى ساماۋەر پىرىمنىڭ ئاۋازى ۋە چەينەك مۇرىد - لىرىنىڭ قىيا - چىيالىرى، پىيالە يىگىتلەرنىڭ جاراڭ - جۇرۇڭ ساداللىرى ئىدى.

پەلەك لاۋۇلداپ، ئاسمانىنى كوتىرىپ، ئەرش تۇۋرۇكلە - رىنى زىلزىلىگە كەلتۈرۈۋەتتى. ئۇزۇن كوچىدىن "خوش"، "خوش" دىگەن خوشامەتلەر بىلەن پەتنۇس تەختىگە ئولتۇرۇپ، تونۇر ئىقلىمنىڭ ئەۋلىيالىرىدىن بولغان قازى كالان مەزە تورەم توقاچ ۋەزىرلىرىنى ئالدىن ماڭغۇزغان، چەينەك سەردار - لىرى ئىككى ياندا مۇھاپىزەت قىلغان ھالدا داستىخان مەيدا - نىغا ناھايىتى زور تەنتەنە بىلەن يېتىپ كەلدى.

پۇتۇن مەيداندىكىلەر مەزە تورەمنى زىيارەت قىلىپ تۇرۇشىغا، ھازارە مەجلىسكە سۈلھى ئۈچۈن كەلگەن مېھمانلار - دىن سىنچايخان ھاجىم شاما ھاسىلرىنى قولتۇقىغا قىسىپ، تىنىغان ۋە رەڭگىنى قىزارتقان ھالدا، چىنە ھارۇسىدا خوشا - مەتچى پەتنوسخانىغا مىنىپ يېتىپ كەلدى. مۇلايىم سۆپەتتە بويۇنلىرىنى جىم ئېگىپ ئولتۇروشقان، قاتلىما قازى ئاخۇنۇم چۈۋۈلغان سەللىلىرىنى تۈزەپ، پەرىشان كوكۈللىرىنى خاتىرجەم قىلىپ، ھەزرىتى مەزە تورەمنىڭ ئۇستىگە چىقىپ ئورۇن ئالدى. بۇنى كورۇپ مەزە تورەم چىدىيالماستىن دەرغەزەپ بولۇپ، قاتلىما قازىنىڭ سەللىلىرىنى چۈۋۈپ تاشلاپ ئۇزىنى تىرە - پىرەن قىلغاندىن كېيىن، مەزە تورەمنىڭ قىمچاق دوپ - دۇ -

گىلەك پۈسۈس پالۋانلىرىدىن بولغان سامسۇ باتۇرلار قاتارلىما قازىلارنى يەر بىلەن يەكسان قىلىپ، تەخىلىرىنى ئولجا قىلىپ، ئوزلىرى چازانى كەك قۇرۇپ، بىمخىرامان ئولتۇرۇشتى.

مېھمانلار ھۇزۇرىغا يىلدا بىر قېتىم قەشقەر شەھرىنى زىيارەت قىلىش ئۈچۈن كېلىدىغان، يۈپۈرغا، پەيزىۋات، سەمەن، دولەتباغ ۋە شېكەر باغ مەھەللىرىدىن بولغان بىشەكشۈن ھاجىم، پاك مۇرىلىرىگە پىلەك سىكىلەكلىرىنى تاشلاپ، ئالا بەقىسەم تونلىرىنى كىيىپ، ئوز ئەۋلاتلىرىدىن بولغان كوكچى نوچى، چاچوروك ئىشان، شېكەر شۈن خېنىم، ئاقچى بايۋەچچە، بەگزادە تورەم، سەۋزە نازۇك كېلىنچەك ۋە كۈيوغلى تاۋۇزجان قارىلار بىلەن مەيدانغا كىرىپ كەلدى. مەيداندا ئولتۇرغان مېھمانلار بىلەن بۇرۇندىن ئەپ بولماي كەلگەن بەزى ئەھلى قىزىق تاماقلار كىرىشى بىلەن ئوز خوجايىنلىرىدىن بولغان قىزىل كىكەدەك پالۋانلىرىنىك قوللىرىغا خەنجەر بېسلىق پىچاقلىرىنى ئالا-دۇرۇپ، شېكەرشۈن خېنىم، سەۋزە نازۇك كېلىنچەك ھەم ئاقچى بايۋەچچىلەرنىك نالە - پەريادلىرىغا قۇلاق سالماي، ئارقا - ئارقىدىن ھەممىنى شىھىت قىلدۇرۇۋەتتى. بىشەكشۈن ھاجىم بىلەن تاۋۇزجان قارىلارنىك قانلىرى دەريا - دەريا سۇ بولۇپ تۇمەن دەريا-سىغا قوشۇلۇپ كەتتى.

تاۋۇزجان قارىنىك مۇبارەك تەسۋىلىرى دانە - دانە بولۇپ، داستىخان مەيدانىغا تىرىلىپ كەتتى. بىر ئازدىن كېيىن ئەھلى مەيدان ئاخۇنلىرى بۇ شېھىتلەر ھەققىدە سۇرە - تالاۋەت قىلىشتى.

بۇنىڭغا ئوخشاش قان توكۇلۇشكە تاقەت قىلالمىغان مەزە

تورەم تونۇرى ھەددىدىن زىيادە غەزەپلىنىپ: "قان توكۇلۇشكە سەۋەپچى بولغان قاتىلىلار داستىخان سەھنىسىگە ھازىر قىلىنسۇن" دەپ ئەمىر قىلىغاندىن كېيىن، چۈمۈچ مىرشاپلىرى ئىستىقامەت قىلىپ يۇرگەن شورپا غوجىكامنى دەرھال چىنە مەپىگە سېلىپ، قارامۇچ تەسۇلىرىنى يەنجىپ، يۇزلىرىگە سېپىپ ئېلىپ كەلدى. شورپا غوجىكام ناھايىتى قورقۇپ كەتكەنلىگى ئۈچۈن كوزلىرىنى پاقىرتىپ تۇرۇشىغا، بۇ ئەيىپىنىڭ چوچۇرە بۇۋىدە ئىكەنلىگى مەلۇم بولۇپ، دەرھال چوچۇرە بۇۋىگە ئەلچى ماڭغۇزۇلدى.

چوچۇرە بۇۋىم - ئۇگرە تارتمىلىرىنى باشتىن - ئاياقىچە ساڭگىلىتىپ، يۇمغاقسۇتتىن ئوسما قويۇپ، پەرەنجىلەرىنى يېپىنغان، چامغۇر بوقچىلىرىنى قولتۇقلىغان ھالدا ئەلچىگە تۇتۇق بەرمىدى، بۇ بۇلۇڭدىن ئۇ بۇلۇڭغا چىنە ئىچىدە قېچىپ يۇرگەنلىرىدە مەزە تورەمنىڭ ئاچچىغى تېشىپ كېتىپ قالدى، دەرھال قوشۇق دوغىنى چاقىرىپ، تېزدىن بېرىپ چوچۇرە بۇۋىنى تۇتۇپ كېلىپ، سوراققا تاپشۇرۇشقا بۇيرۇق بەردى. چوچۇرە بۇۋىنىڭ چۈشۈپ كەلگەن چىنە مەپىسىنى قازان شەھرىدىكى داس بېگىمگە ئامانەت قويدى.

ماجرادىن كېيىن "يۇتازا مەخسۇم" قاسقان ھۇجرىسىدىن ئالدىراشلىق بىلەن ئىغناپ تەرلەپ چىققان پېتى چىلىگىدەك سەللە ئوراپ، بەللىرىنى يۇمشاق يوگەپ لىگەن تەختىگە ئولتۇرۇپ، ماڭاي دىيىشىگە مانتا باداڭ قورۇلۇپ كەتكەن قاپاقلىرىنى يۇمۇپ، قوساقلىرىنى بۇمبايتىپ، ئاتكاچىلىق بىلەن دەررۇ يۇتازا مەخسۇمنىڭ ئۇستىگە چىقىپ ئورۇن ئالدى. بۇلار لىگەن تەختىندە بىر - بىرىگە ماي تارتقان ھالدا ناز قىلىپ، مەيدان تە-

رەپكە مېڭىشقا بۇ ۋەقەدىن خەۋەر تاپقان خوشاك يامۇلىنىڭ ئامبىلى لازا دارىن، شو سەي كوجاك، چەيزە سىجاك، ئاچ-چىقسۇ لوزۇك ۋە تۇرۇپ شويىلار بىلەن چىن تەخسە جۇغا چۇشۇپ كويزا مىلتىقلىرىنى بەتلەپ، شىشە جاڭلىرىنى ئۇرۇپ جاراڭلاپ مەيدانغا كەلدى. ھەمىە ئورۇنلىرىدىن تۇرۇپ بۇلارنى تورگە باشلاپ قارشى ئالدى. بىر ئازدىن كېيىن شوسەي دارىنىڭ كوزى غەزەپ ئارىلاش مانتۇ بەككە چۇشۇپ قالدى. بۇلار بۇندىن بۇرۇن مەنسەپ تالىشىپ بىرقانچە قېتىم ئۇرۇشۇپ قالغانلىغى ئۈچۈن، بۇ پۇرسەتتىن پايدىلانغان شوسەي دارىن پۇتلىرىنى يەرگە ئۇرۇپ، لازا سىجاڭغا مانتۇ بەگنى كورسىتىپ "كويزا مىلتىق بىلەن ئېتىپ، ئاچچىقسۇ لوزۇڭغا دەرھال داڭزىغا ئالدۇرۇپ، قوساقلىرىنى يېرىپ ئۈچەي-باغرىنى چىۋۇپ تاشلاپ، قاتتىق جازا بېرىشكە پەي ئېسىلسۇن" دىگىنى ئۈچۈن، دەرھال خوش-خوش بىلەن بۇ ھوكۇم ئورۇنلاندى.

ئۇنىڭ ئارقىسىدىن، بۇ پىتنىنىڭ سەۋەبچىسى بولغان "يۇتازا" مەخسۇمنى چەمبەرچەس باغلاپ تەختىسىن ئاغدۇرۇپ، شاھى سەللىلىرىنى يىرتىپ تاشلاپ ئوزىنى پارە-پارە قىلىشقا ھوكۇم چىقىرىلدى.

بۇ ئەسنادا سىنچاي سۇلھىچىلىرى بۇ ماجرادىن ئەندىشە قىلىپ، تەرەپ-تەرەپكە يۇگۇرۇپ يۇرمەكتە ئىدى. بىردەمدىن كېيىن كوپ ئىلتىماسلار ئارقىلىق ھەزرىتى شاھى سۇلتان پو-لو كاپكىر دۇمباقلىرىنى چالدۇرۇپ، چىنە پاسۇانلىرىنى تەييار قىلىپ، پۇتۇن ئوردا ئاكابىر-ئەشرەپلىرىنى يىغدۇرۇپ، 1000 دىن ئارتۇق مىس ھەم چىنە، تەلەڭگە چاقىلىق ھارۇنلىرىنى توپلاپ قوۋۇرغا دەرىسىنى ئېلىپ، بىيە تامغىسىنى بېسىپ ۋە

سەۋزە ئوق - يالىرىنى بەتلەپ ھەيۋەت بىلەن داستىخان مەيدا - نىغا يېتىپ كەلدى.

داستىخان مەيدانىغا يىغىلغان پۇتۇن تائام ماشايىقلىرى ئاسىلا - باقسىلا دېگەن تۇزۇتتە قولىۋ - قول تارقاپ چىقىشقا باشلىغان ئىدى. لېكىن شوسەي ئوتۇلگەن تامام ۋەقەلەرنى بىر- بىرلەپ ھەزرىتى شاھى سۇلتان پولوغا ئېيتىپ ئوتكەندىن كېيىن ھەممە ۋەقەلەردىن خەۋىرى بار تەجرىبىلىك شاھى سۇلتان پو- لۇ ئەك ئاۋال ماجرا تۇغدۇرماقچى بولغان مانتۇ بەگنىك چوك قىزى جۇۋاۋا خېنىمنى يەل باتۇرنىك باشچىلىغىدا ئۇنى ئاچ- چىق ئۇچەي ۋەتاتلىق ئۇچەي كوچىلىرى ھەم تاۋزەك مەھە - للىرى ئارقىلىق قەشقەر شەھەر تۇرۇمىتاي كولىبېشى بىلەن تۇشۇك دەرۋازىسىدىن ئېلىپ چىقىپ كوزىچى يار بېشى بىلەن ۋە قېرىن داتاڭغا ھەيدەپ كىرگۈزۈپ زىندانى خالاغا پالانسۇن دىدى.

چوچۇرە بۇۋى بۇ پىتنىنى قوزغىغاچ، چوچۇرە بۇۋىنىك دەسلەپتىلا داستىخان مەيدانىغا چىقىشى قالدۇرۇلۇپ، ئۇنىك ئورنىغا ئەسلى مۇقەددەم بولغان ساپ نىيەتلىك مەنچىزە خېنىم تۇرغۇزۇلسۇن، دىدى.

مەزە تورەمنىك مەنسەپلىرى بىلەن تامغۇلىرى ئېلىنىپ، ئۇنىك ئورنىغا توقاچ پالۋان ھاكىملىققا بەلگىلەنسۇن، دىدى.

سابىق مەزە تورەمنىك يۇمۇلاق لەشكەرلىرىدىن بولغان سامسۇ باتۇرلىرى تۇتۇلۇپ قىزىل كىكىردەك كانىيىغا قامالسۇن، دىدى.

مەرھۇم تاۋۇزجان قارى ئۇچۇن شېكەشۇن خېنىمغا ھو- زۇر قويۇلسۇن، دىدى.

كوكچى نوچى، بىشەكشۇن ھاجىلارغا سەمەن، پەيزىۋاتتىن ئورۇن بېرىلسۇن، شۇنىڭ بىلەن پۈتۈن تائاملار ئىتتىپاقلىشىپ، مۇندىن كېيىن قوساق ئىقلىمىدا گۇلدۇر - گۇلدۇر، قاراس - قۇرۇس مۇشتىلىشىپ ئىسيان كوتىرىپ، ھاۋا تاراقلىغاندەك كىشىنى بىسەرەمجان قىلىدىغان نالايىق ئەخلاقلارنىڭ ئوتۇلمەسلىگىگە سەنچاي ھاجىلار مەسئۇل بولسۇن، ئەگەر مۇندىن كېيىن يوقۇرىدا ئېيتىلغان ماجىرالار چىقىپ قالسا، شۇنداق ئىسيانچى تائاملارغا قاتتىق جازا بېرىلىدۇ، دەپ:

داستىخان رەئىسى: ھەزرىتى شاھى سۇلتان پولو.

شاھىدلىرى: ئاچچىق سۇ لوزۇڭ، تۇرۇپ شويىلار (تامغا) ئۇنىڭدىن تاشقىرى ھەر خىل سوز ئويۇنلىرىغا ئەدىبىي ئويۇنلار تەركىۋىگە كىرىدۇ. مەسىلەن:

"ا"دا مەن ئاھ ئۇرۇپ،
"ب" دە مەن بارالمىدىم.
"ت" دە تاقەت قىلالمىدىم.
"س" دە سالا مەتمۇ خېنىم،
"ج" دە جاۋاپ بەرسىلە،
"ھ" دە ھالىمنى سوراپ،
"خ" دە خەۋەر ئالسىلا،
"د" دە دىلدارىم جېنىم.

بۇ خىل ئەدىبىي ئويۇنلار كورۇنۇشتە چاخچاقتەك كورۇنسىمۇ، يەنىلا ئىجتىمائى تۇرمۇشنىڭ ئىنكاسى بولۇپ، ئۇ ئۇيغۇر خەلقىنىڭ تۇرمۇش ئادىتىنى چۈشىنىشكىلا پايدىلىق بولۇپ

قالماستىن، بەلكى ئەخلاقسىز پەزىلەت توغرىسىدىمۇ تەلىم بېرىدۇ. ئىتتىپاقلىقنى تەشەببۇس قىلىدۇ، زالىملارنى مەسخىرە قىلىدۇ.

مەسىلەن، توۋەندىكى تاخماق شەكلىدىكى سوز ئويىنىدا ئاچكوز سوپى، موللىلار ھەجۋى قىلىنىدۇ.

سوپىلار بىرلىشىپ مەلۇم بىر كىشىنىڭ ئويىدە زىكرى باشلايدۇ:

— ئەي سوپىلار، ئوي ئىگىسى نىمە قىلىۋاتىدۇ؟

— ئوچكە ئولتۇرۇپ ئۇماچ چېلىۋاتىدۇ.

— ئوچكىنىڭ گوشى غىچقىنە يەل

يەل تۇرۇپ قالسا ئاغرىمامدۇ بەل...

(ھەممىسىگە يالغاندىن يەل تۇرۇپ قېلىپ زىكرى ئورنىغا ئاھ - ئۇھ دەپ ئىنجىقلىشىدۇ.)

— ئەي سوپىلار ئوي ئىگىسى ئەمدىلىكتە نىمە قىلىدۇ؟

— قارا ئىرىك ئولتۇرۇپ پولو قىلىۋاتىدۇ.

— سېمىز مىكىن، ئورۇقمىكىن؟

— بوداق ئىكەن ئولتۇرگەن قويى.

غىچقىنە ماي باش - ئاياق بويى.

زىكرى سېلىش تازا ئەۋجىگە چىقىدۇ ھەممىسى سەكرەشىپ:

غىچقىنە ياغ، ھۇپ بەللى.

ھۇ، ھۇئاللا، مەمتاسىللا، مىجگەن تىللا، غىچقىنە ماي...

قارا ئىرىك، مەمتاسىل، مىجگەن تىل، ھوپ بەللى، ھوپ بەللى، ھۇ، ھۇ... ھۇ.

ئاچكوز قارىلارنى سوكۇش

(پولودىن كېيىن قارىنىڭ دۇئاسى باشلىنىدۇ)

سەبىئە ساماۋاتىل سەبەقا،
قازانۇ، چۇموچۇ تۇۋاقا،
ئۇزۇمۇ، ئەنجۇرۇ، ياڭاقا.
قوناق نانۇ، قاينات سۈيۇ بوياۋ
ۋە قاتلىما نانۇ، ناۋات چايۇ، قايماقا.
مەن ئىنىڭغا ئامراقا.
قازىنىڭدىكى پوشكىلىك بىلەن پولويمىنى تېزراق ئەپىباقا.
مېنىڭدىن سورىساڭ مەن ئۇنىڭغا ئامراقا،
تەقەززا مەن، تېزىراق ئەتكىل؛
— بۇتا ئامنى يەبباقا،
سۈبسىھانە رەببىكە خۇش مۇبارەك تاماقا.

مۇنداق مىسالىلار سوز ئويۇنىدا كوپ ئۇچرايدۇ بۇ سوز ئويۇنلىرىنىڭ ئىجتىمائى رولىنى كورسىتىدۇ.

ۋ. ئىرسالنامە — ئىرسالنامە "يوللانما"، "پۇتۇكنامە" دىمەكتۇر. ئىرسال شەكلىدە خەت ئەۋەتىش ئۇيغۇر خەلقىنىڭ ئۇزاقا كونا شەكلىدە خەت ئالماشتۇرۇشتىن ئىبارەت مىللى ئادىتى بولۇپ، ئۇيغۇر جەلقى ئىچىدە بىرقەدەر ئومۇملاشقان. ئىرسالنامە ھەم بېيىت شەكلىدە ھەم نەسرى شېئر شەكلىدە يېزىلىدۇ. ئىرسالنامە مەزمۇن جەھەتتە كوپىنچە مۇھەببەتنى، مۇھەببەت جۇدالىغىنى، ئۇز مەھبۇبىغا ۋە دوستلىرىغا بولغان سېغىنىشنى ئىپادىلەيدۇ. ئوتمۇش فېودالىق جەمىيەتتە، فېودالىق روھى كىشەن ئۇيغۇر خەلقىنىڭ پۇت-قولىنى مەھكەم باغلىغاچقا، ئۇلاردا بىۋاستە ئۇزىنىڭ سەممى مۇھەببىتىنى ياكى ئارزۇ-تىلەكلىرىنى ئېيتىش ئەركىنلىگى يوق ئىدى. ھەتتا ئەر-ئاياللار، يىگىت-قىزلارنىڭ

نورمالنى كورۈشمەسلىكى قاتتىق چەكلەنگەن ۋە تەقىپ ئاستىغا ئېلىنغان ئىدى. شۇ سەۋەپتىن ئۇلار ئۆزلىرىنىڭ ھەس-تۇغۇلۇرىنى، ئارزۇ-تىلەكلىرىنى ئىرسال قىلىپ بىر-بىرىگە يوشۇرۇن ئىزھار قىلىشاتتى. ھەتتا بەزى ئىرسالنامىلاردا خەلق ئۆزىنىڭ فېودالىزمنىڭ قاراڭغۇ ھالىتىگە بولغان كۆچلۈك نارازىلىقىنىمۇ بايان قىلىشاتتى. خەلقنىڭ ئەركىنلىگىنى بوغقان فېودالىزىق قارا كىشەنىنى پاچاقلاپ تاشلاشنى ئارزۇ قىلىشاتتى ۋە بۇ غايىنى ئۆزلىرىنىڭ پۈتۈكنامىلىرىدا ناھايىتى ماھىرلىق بىلەن سۈرەتلەپ بېرەتتى.

ئىرسالنامىلارنىڭ مەزمۇنى گەرچە تەركى-دۇنياچىلىق، خۇراپاتچىلىق، پەسمىستىك كوزقاراشلاردىن خالى بولالمىسىمۇ، ئۇنىڭدا ئوتمۇش قاراڭغۇ جەمىيەتنىڭ دەۋر ئالاھىدىلىگى ۋە ئۇنىڭ خەلقلەر قەلبىدىكى داغ-ئىزلىرى سۈرەتلەنگەن.

ئىرسالنامىنىڭ ئەڭ زور قىممىتى ئۇنىڭ بەدىئى ئالاھىدىلىگىدىن ئىبارەت. بۇ جەھەتتە ئىرسالنامە — ئۇيغۇر خەلق ئەدەبىياتىنىڭ بىرخىل ئېتنىك شەكلى بولۇشقا مۇناسىپ، ئىرسالنامە كوپىنچە قول يازمىلىرىغا، تاماكا خالتىسىغا پۈتۈلىدۇ. (قەغەز لەرگە يېزىلغانلىرىمۇ بار)

ئىرسالنامىدىكى تەسۋىرلەر ناھايىتى گۈزەل، تەسىرلىك، جانلىق ۋە كونكرېت بولىدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن ئىرسالنامە كوپىنچە ئىنسانىزم ئۇسۇلىدىن پايدىلىنىپ، گۈزەل تەل، ئوخشىتىش، سىمۋول، مىتاپورا ۋە مۇبالىغە قىلىش قاتارلىق بەدىئى ۋاسىتىلەر ئارقىلىق ئوقۇغۇچىلارنى روشەن تەسىرات قوزغايدۇ. ئىرسالنامە ئەۋەتكۈچى يېپىك كەشتە ئارقىلىق ئىرسالنامىنىڭ ئوتتۇرىسىغا ناھايىتى ئوبرازلىق رەسىملەرنى ئويىدۇ.

مەسىلەن: بەزىلىرىگە پورەكلەپ ئۇچىلىپ تۇرغان گۈل ياكى گۈل ئىشىقىدا ناله قىلىۋاتقان بۇلبۇل ياكى قوش كارۋات، غەمكىن مۇڭلىنىپ ئولتۇرغان قىز - يىگىتلەرنىڭ ئوبرازىنى سىزىپ، ئۇنىڭ ئەتراپىغا ناھايىتى چىرايلىق ھوسنى خەت بىلەن نەزمە يازىدۇ. ئوز زامانىسىدا مەخسۇس ئىرسالنامە يازىدىغان ئوستا خەتتات ۋە رەسساملار بولغان. ھازىر جەمىيەت تەرەققىياتىغا ئەگىشىپ ئىرسالنامىلار سالام خەتكە ئوزگىرىپ، مەزمۇنىدىن تارتىپ تاكى شەكلىگىچە زور دەرىجىدە ئىسلاھ قىلىندى. لېكىن يېزا - قىشلاقلاردا ھازىرمۇ ئىرسالنامە شەكىلىنىڭ بەزى تەسىر - لىرى ساقلانغان.

مەسىلەن: قىز - ئوغۇللار، ئوزلىرىنىڭ مۇھەببىتىنى ئىپا - دىلەشتە ياغلىق ۋە تاماكا خالتىسىنى چىرايلىق كەشتىلەپ، ئوزىنىڭ سويگۈنىگە تەقدىم قىلىش، مۇشۇ ئارقىلىق ئوز قەلبىنى ئىپادە قىلىش ھازىرمۇ مەۋجۇت. بۇ شۇ خەلقلەرنىڭ مىللى سەن - ئىتىنىڭ ئالاھىدىلىگى بىلەن مۇناسىۋەتلىك.

توۋەندە بىرەر ئەسىر بۇرۇن يېزىلغان ئىرسالنامىلاردىن بىرقانچىنى كورۇپ باقايلى:

بېيىتنامە

پۇتۇكنامە ئۈۋەردىم قاشلىرىغا
تىلەپ دولەتنى ئالتۇن باشلىرىغا،
قانات بەرسە ئۇچۇپ بارسام قاشلىرىغا،
قارا قۇچقاچ بولۇپ قونسام باشلىرىغا.

قارا قۇچقاچ بولۇپ چىقسام ھاۋاغا،
خۇداسالدى مېنى بۇنداق بالاغا،
سېغىندۇق بىناھايەت ئوزلىرىنى
تولا شىرىن مۇبارەك سوزلىرىنى
نى سائەتتە كورەرمىز قىزىلگۈلدەك يۈزلىرىنى

× × ×

سۇزۈك چەشمە كوزلىرى، مەھرىبانىم ئوزلىرى،
قايىلغانغا قايىلمايمىز، تاشىلىۋەتكەن ئوزلىرى.
مۇددىا ئولدۇركىم، بۇ باغدا بولساق ئىككىمىز،
قول تۇتۇشۇپ گۈللەرنى تاللاپ ئۇزسەك ئىككىمىز.
چۈن پىراغەت ئەشرىبان نەزمە قىلساق ئىككىمىز،

× ×

ئاققىنا ئايدەك يۈزۈڭگە قاپ-قارا خالىك بولاى
جان تەسەددۇق قوبول ئەيلە مەن سېنىك يارىك بولاي،
دەپ سوزۇم تامام ۋەسسالام.

× × ×

ئايغا ئوخشار يۈزلىرى، چولپانغا ئوخشار كوزلىرى،
ئوزلىرىگە ئوخشىمايدۇ خەلقى ئالەم قىزلىرى،
ئەتىياز پەسلىدە كەلگەن قارلىغاچتۇر ئوزلىرى،
تال چىۋىقتەك تولغىنارمەن يادىمغا كەلتۈرگەنسىرى.
قارا قاشىك قارا ساچىك ئەجەپ سۇمبۇلغا ئوخشايدۇ،
سېنى يادى ئەتكەندە يۇرەك جان بىرلە قاخشايدۇ.

كېچه - كۈندۈز سېنى ئىزلەپ بۇ تەنده قالمدى تاقەت
كىشىنىڭ ئويىگه بېرىپ كۆڭۈل ئازغانغا ئوخشايدۇ.

سامان ياڭلىغ سىرىق بولدى چىرايىم
سېزىپ كەتتى بۇ تەندىن ئۇستىخانىم،
كويۇپ گۈلدەك چىرايىم هەم كۆل بولۇپتۇر
ساڭا مەن كويگەنى ئون يىل بولۇپتۇر.
قىزىل گۈلدەك يۈزۈڭنى پۈرسام مەن
قونۇپ بۇلبۇل سۈپەتلىك سايرىسام مەن،
كورۈپ ئەردىم كوزۈم چۈشتى يۈزۈڭگه،
كويۇپ قالدىم سېنىڭ شىرىن سوزۈڭگه.
ئىلاجىم يوق مېنىڭ كويمەكتىن ئوزگه،
داۋا يوقتۇر مىنىڭ ئولمەكتىن ئوزگه.
ئوزۈم ئاجىز غېرىپ، يوقتۇركىمىرسەم،
كىشى بولسا ئىدى بىر خەت ئىۋەرسەم.

× × ×

خەت

مۇڭەللىپىراق① ڭاھازەل ئىشتىياق② مۇبارەك جامالىڭىز كۆڭلۈمگه يېقىن كوزۈمدىن يىراق، چىقمىدى جان، يەتمىدى ئاھۇ - پىغان، ئول نازاكەت③ بوستانىنىڭ نەۋ باھارى④ هوسىنى ئىخلىسىنىڭ شاھۋارى⑤ مالامەت گۈلشىنىنىڭ گۈل ئۇزارى⑥ جاندىن ئېزىز، قەندىن لەزىز، قەلەم قاشلىق، ئالىتۇن باشلىق، سۇمبۇل چاشلىق، كىيىك ژۇرۇشلۇك، غولىمان⑦ تۇرۇشلۇق، ئاي سائادەتلىك، ئاھ قىيامەتلىك، ئىپار بويلۇق، رىزىۋان خۇيلۇق،

قەمەر⑧ يۇزلۇك، شەكەر سۇزلۇك، ئاھۇ كوزلۇك، ئىززەتكە لايىق ھورمەتكە مۇئاپىق، بەلەن مەرتىۋىلىك، كورۇشكە ئارزۇلۇق، مۇڭداشقىنى مۇڭلۇق بولغان مەھبۇبى مەشۇقى شاھىمغا:

كەمىنە ئىشتىق ئوتىدا كويگەن، بالا ۋە مىھنەت دېشىدا ئورتەنگەن، كېچىلىرى بارام بولمغان، كۇندۇزلىرى بىقارار بولغان، دىلى پورغەم، كوزى پورنەم، ئاشقى سەرۋا نازىم،⑨مەشۇقى دىلنا-ۋازىم،⑩ ئوزلىرىدىن يىراقتا چۇشكىنىم مۇشۇنىڭغا ئوخشايدىكى، پەرھات - شىرىندىن، لەيلى - مەجنۇندىن، تاھىر - زوھرادىن، ۋامۇق-ئوزرادىن، يۇسۇپ - زىلەيخادىن، غېرىپ - سەنەمدىن، بېلىق دەريا - سىدىن، سەدەپ- گوھەردىن، گۇل - غونچىدىن، بۇلبۇل- باغچىدىن، كىيىك - تاغىدىن، چىراق - ياغىدىن، قوي - قوزىسىدىن، توگە - بو - تىسىدىن، قارىغۇ - ھاسىسىدىن، دىخان - ئارىسىدىن، دۇتتار تارد-سىدىن ئايرىلغاندەك ئايرىلىپ كەتتۇق.....ئوزلىرىدىن ئايرىلغاد-نىڭ بۇ تەرىپىدە باغرىم كاۋاپ، ئەھۋالىم خاراپ، ئىككى كو-زۇم پىراپ، كەيگىنىم كىپەن، يىگىنىم تىكەن، ئىچمىگىم غەم بولۇپ كېچە بولسا يۇلتۇز ساناپ، كۇندۇزلىرى يولغا قاراپ، مىرادىمغا يېتەلمەي يا بىر تەرەپكە كېتەلمەي، مۇھەببەت شۇنىسە-دە سېزىپ سەرۋىنىڭ بوتىسىدا⑪ ئېزىپ پىراق ئوتىنى باشلاپ ئىككى كوزۇمنى ياشلاپ، گەدىنىمنى قاشلاپ، ھىچ چارە تاپالا-ماي، كورۇشكەندە ئەھۋالىنى ئېيتالماي، نائىلاج كوز ياشىمنى بايان قىلىپ، كىرپىگىمنى قەلەم قىلىپ، ئوزەمگە - ئوزەم ئەلەم قىلىپ نالايىق رۇقىيە⑫ ئىرسال قىلىندى.

دىمەك: يۇقۇرىدا ئېيتىلغان ئۇيغۇر خەلق ئېغىز ئەدەبى-ياتىنىڭ ئىتنوگىرافىيىك شەكىللىرى ئۇيغۇر خەلقىنىڭ ئېغىز ئەدە-

بىياتنى ياردىددىغان، تەرەققى قىلدۇرىددىغان ۋە خەلق ئىچىدە باھالايدىغان مۇھىم كۆرەك سەھنىسى بولۇپ كەلدى. جۇملىدىن ئۇيغۇر خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىنىڭ ئېغىزدىن - ئېغىزغا، ئەۋلاتـ تىن - ئەۋلاتقا دەۋرىدىن - دەۋرگە داۋاملىشىپ راۋاجلىنىشىدا مۇـ هىم ئەنئەنىۋى ۋاستە بولۇپ خىزمەت قىلدى. ئۇنىڭدا ئۇيغۇر خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىنىڭ ھەرقايسى ژانىرلىرى كەڭ جارى قىلىنىپلا قالماي، ناخشا، ئۇسۇل ۋە مۇزىكا سەنئىتىنى راۋاجـ لاندۇرۇشقىمۇ كەڭ زېمىن ھازىرلاندى. بۇ ئارقىلىق ناخشا - ئۇسۇل ۋە مۇزىكا بىر گەۋدە بولۇشتەك ئۇيغۇر خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىنىڭ ئالاھىدىلىگى ۋە سەنئەت ئوسۇلىنى شەكىللەنـ دۇردى. شۇڭا ئۇيغۇر خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىدىكى بۇ ئىتنوگىرافىك شەكىللەرنى ئۆگىنىش، تەتقىق قىلىش—ئۇيغۇر خەلقىنىڭ تارىـ خى تەرەققىياتى، ئورۇپ - ئادىتى ۋە پىسخولوگىيەسىنى چۈشىنىشنىڭ مۇھىم دەستۇرى بولۇپلا قالماي، ئۇيغۇر خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىنىڭ مەزمۇنى، شەكلى، تۈرى ۋە ئۇزىگە خاس خۇسىيەتلىرىنى چۈشىنىشىنىڭمۇ مۇھىم دەستۇرىدۇر. شۇڭا ئېغىز ئەدەبىياتىنىڭ ئىتنوگرافىك شەكىللىرى ئۈستىدە داۋاملىق ئىزـ لىنىش، ئۆگىنىش ۋە تەتقىق قىلىش لازىم.

"خەت" ئىچىدىكى ئىزاھاتلار:

① ھۆۋەلىپىراق—ئول پىراق ② بۇ ئىشتىياق. ③ نازۇكلۇق. ④يېڭى باھار، باش باھار، ⑤ چىرايلىقلار ئېلىنىڭ تاتلىق شاھى ⑥ گۈل يۈزلۈك، ⑦ ياش ئومۇر ⑧ ئاي ⑨ سەرۋە دەرىخىدەك نازۇك. ⑩ كوڭۈلگە ياقىدىغان، ⑪ ھاۋانچە تېشى، ⑫ باغاق، خەت ھەنىسىدە.

ئىككىنچى باپ

ئۇيغۇر خەلق قوشاقلىرى

"قوشاق" دېگەن بۇ ئاتالغۇ "قوشۇش"، "قوشۇق"، "قوشاش" دېگەن سوزدىن كېلىپ چىققان بولۇپ، سوزلەرنىڭ تەرتىپلىك يوسۇندا بەلگىلىك قاپىيە بىلەن ئۇيۇشتۇرۇلۇشى دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ. بۇ نام، ئۇنىڭ نەزمىلىك خۇسۇسىيىتىنى ئىپادىلەيدۇ.

قوشاق ئوزۇنىڭ تېماتىك دائىرىسىنىڭ كەڭلىگى، ئىدىيىۋى مەسسىياتىنىڭ چىنلىغى، چوڭقۇرلۇغى، ئىجتىمائى تۇرمۇش بىلەن بولغان مۇناسىۋىتىنىڭ زىچلىغى، شەكلىنىڭ خىلمۇ-خىللىغى، بەدىئى تۇزۇلۇشىنىڭ گۈزەللىگى ۋە ئاممىباپلىغى جەھەتتىن ئۇيغۇر خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىدا مۇھىم ئورۇننى تۇتىدىغان خەلق ئاممىسىنىڭ شېئىرى ئىجادىيىتى.

ئېغىز ئەدەبىياتى يازما ئەدەبىياتنىڭ باشلىنىشى بولغىنىدەك، قوشاق ئېغىز ئەدەبىياتنىڭ باشلىنىشىدۇر.

قوشاق — قوشاق، ناخشا (غەزەل)، بېيىت ۋە بالىلار قوشمىغىنىڭ ئومۇمى نامى، خەلق ئىچىدىكى ئومۇمەن رەتلىك، ئولچەملىك، ئىخچام، قاپىيىلىك شېئىرى ئەسەرلەر "قوشاق" دەپ ئاتىلىدۇ.

قوشاق هەجىم جەھەتتىن قىسقا ھەم ئىخچام بولۇپ، ئۇ مەلۇم بىر پىكىر ياكى ھالەتنى ئوزىگە خاس بەدىئى شەكىل ئارقىلىق ئەكس ئەتتۇرۇدۇ. ئۇيغۇر خەلق قوشاقلىرىدا لىرىكا ئاساسىي ئورۇندا تۇرغانلىقتىن، ئۇيغۇر خەلق قوشاقلىرىنى ھىس - تۇيغۇ ئەدەبىياتى دەپمۇ ئاتاش مۇمكىن.

خەلق قوشاقلىرىنىڭ مەزمۇنىدىن ئىپتىقانىدا، ئۇ خەلق ئاممىسىنىڭ تۇرمۇشىنى ۋە ئۇلارنىڭ ھاياتقا بولغان كوزقارا - شىنى ئىپادىلەيدۇ. دەسلەپكى كاممۇنا دەۋرىدە بولسا كىشىلەر - نىڭ تەبىەت بىلەن بولغان كۇرىشىنى، تەبىەتنى بوي سۇندۇ - رۇش ئارزۇسىنى، ئەمگەكتىكى ئىغىرچىلىقنى ئازايتىش، ئەمگەك ئۇنۇمدارلىغىنى ئوستۇرۇش تەلۇبىنى ئىپادىلەيدۇ. سەنئەتىي جەمىيەتتە بولسا، ئەمگەكچى خەلق ئاممىسىنىڭ ئەزگۇچى سىنىپ - لارغا بولغان غەزەپ - نەپرىتىنى، ئىسيانكارلىق روھىنى، ئۇلار - نىڭ غايە ۋە ئارزۇلىرىنى ئىپادىلەپ، سىنىپىي كۇرەشنىڭ ئوتا - كۇر قورالى سۇپىتىدە خىزمەت قىلىدۇ. شۇڭا كۇچلۇك ئىدىيە - ۋىلىككە، جەڭگىۋارلىققا ۋە رىياللىققا ئىگە.

نۇرغۇن ئەسىرلەر داۋامىدا يارىتىلىپ، تەرەققى قىلىپ دەۋرىمىزگىچە ساقلىنىپ كەلگەن ئۇيغۇر خەلق قوشاقلىرىنىڭ كونكىرىت دەۋرلەرگە بولغان كونكىرىت مۇناسىۋىتىنى، جۇملىدىن ئۇلارنىڭ كېلىپ چىقىشىنىڭ كونكىرىت مەنبەسىنى ئېنىقلاش ۋە چۇشەندۇرۇش قىيىن. لېكىن تارىخىي ماتىرىياللاردا خاتىرە - لەنگەن قىسمەن قوشاقلار، بولۇپمۇ بۇيۇك ئۇيغۇر ئالىمى ۋە تىلشۇناس مەھمۇت قەشقەرىنىڭ 11 - ئەسىردە يازغان «تۇركى تىللار دىۋانى» ئۇيغۇر خەلق قوشاقلىرىنىڭ تارىخى ۋە ئۇنىڭ

خۇسۇسىيەتىنى چۈشىنىش ۋە تەتقىق قىلىشتىكى مۇھىم دەستۇردۇر.

«تۈركى تىللار دىۋانى»غا 300 گە يېقىن خەلق قوشىغى كىرگۈزۈلگەن. بۇ قوشاقلاردىن ئۇيغۇرلارنىڭ قەدىمقى ئىپتىدائى جەمىيەت تۈرمۇشىدىن تارتىپ كېيىنكى فېئودالىزىمنىڭ دەسلەپكى باسقۇچىغا قەدەر بولغان قىسمەن تۈرمۇش كارتىنىسىنى، ئۇيغۇر خەلق قوشاقلىرىنىڭ شۇ دەۋردىكى خۇسۇسىيىتىنى كۆرۈۋېلىش مۇمكىن.

مەسىلەن: يىگىتلەرنىڭ ئىشلەتۇ،
يىغاچ يىمىش ئىرغاتۇ.
قۇلان كىيىك ئاۋلاتۇ،
بازرام قىلىپ ئاۋنالىم.

تەرجىمىسى:

يىگىتلەرنى ئىشلىتىپ،
ياغاچ مىۋە ئېغىتىپ،
قۇلان، كىيىك ئوۋلىتىپ.
بايرام قىلىپ كۆڭۈل ئاچايلۇق.

بۇ قوشاقتا قەدىمقى ئوۋچىلىق دەۋرىدىكى ئۇيغۇر قەبىلىلىرىنىڭ تۈرمۇشى ئىنكاس قىلىنىدۇ.

«تۈركى تىللار دىۋانى»دىكى جەڭ قوشىغى بىلەن مەرسىيە قوشىغىنى تېخىمۇ تەپسىلى تەھلىل قىلغاندا، بۇ قوشاقلارنىڭ ئىنكاس قىلغان تارىخى دەۋرىنى تېخىمۇ روشەن چۈشىنىۋېلىش مۇمكىن.

ئۇيغۇر خەلق قوشاقلىرىنىڭ مەزمۇنى ئىنتايىن كەڭ، تۇرى ئىنتايىن كوپ بولۇپ، بۇ قوشاقلارنى قوللىمىزدىكى ماتېرىياللارغا ئاساسەن (بۇ ماتېرىياللار ئاساسەن مەنچىڭ دەۋرىدىن كېيىنكى دەۋرلەرگە مەنسۇپ) ئەمگەك قوشاقلىرى، سىياسى قوشاقلار (ئىجتىمائى قوشاقلار)، تۇرمۇش قوشاقلىرى، مۇھەببەت قوشاقلىرى، ئورۇپ - ئادەت قوشاقلىرى دەپ بىرقانچە تۈرگە بولۇش مۇمكىن، يەرلىك خۇسۇسىيەت ۋە شەكىل پەرقىگە قاراپ، لوپنۇر خەلق قوشاقلىرى، قۇمۇل خەلق قوشاقلىرى، ئىلى خەلق قوشاقلىرى دەپ يەنە بىر نەچچە تۈرگە بولۇش مۇمكىن.

ئۇيغۇر خەلق قوشاقلىرى تۇرمۇشنى ئىنكاس قىلىش جەھەتتە لىرىكىلىق قوشاقلار، سيوژېتلىق قوشاقلار دەپ ئىككىگە بولۇنىدۇ. بىز تۆۋەندە ئۇيغۇر خەلق قوشاقلىرىنىڭ مەزمۇنى، تۈرى، شەكلى ۋە ئۇنىڭ يەرلىك ئالاھىدىلىكلىرى توغرىسىدا ئايرىم - ئايرىم توختىلىمىز:

ئەمگەك قوشاقلىرى

ئەمگەك قوشاقلىرى ئەمگەك تەمىسىغا بېغىشلانغان، ئەمگەكچى خەلقنىڭ ئەمگەك پائالىيىتى، ئەمگەك كۆزقارىشى توغرىسىدىكى قوشاقلاردۇر. ئەمگەك قوشۇقىنى ئەڭ بۇرۇن پەيدا بولغان قوشاقلارنىڭ بىر تۈرى بولۇپ، ئۇ بارلىق قوشاقلارنىڭ باشلىنىشى. ئەمگەك جەريانىدا ئىنسانلارنىڭ تىلى ۋە تەپەككۇرى پەيدا بولغاندىن كېيىنلا ئەمگەك ناخشىلىرى ئەمگەك ھالىتى ۋە ھېسسىياتىنى ئىپادىلەش شەكلى بولغان. ئەمگەك رېتمى بىلەن

ئىنتايىن زىچ باغلانغان "خامان ناخشىسى"،"چاق ئېگەرىش‌ناخشىسى" "بوشۇك ناخشىسى" "سالچىلار ناخشىسى" "كالا سېغىش ناخشىسى"، قاتارلىق ناخشىلار ئەمگەك ئېھتىياجىغا بىۋاستە ماسلاشقان بولۇپ، ھارغىنلىقنى ئازايتىش، ئەمگەك ئۈنۈمدارلىغىنى ئۆستۈرۈپ، روھى ھالەتنى كۆتىرىش جەھەتلەردە ناھايىتى چوڭ رول ئوينىغان. مەسىلەن، "خامان ناخشىسى" نى ئالايلى:

دەسسەڭلار يەنچىڭلار، جانۋارلىرىم،
مەيدان بولسۇن،
دانىنى ئايرىپ چەشلەڭلار،
خامان بولسۇن،
لاي - لاي، لاي - لاي.

بۇ خىل قوشاقلاردا ئەمگەك ھالىتى ۋە ئەمگەك رېتىمىگە ماس كېلىدىغان ھەر خىل تاۋۇشلار بىرلىشىپ، رېتىملىق ۋە مۇزىكىلىق ناخشىلارنى پەيدا قىلغان. "بوشۇك ناخشىسى" نى ئالايلى:

تۇڭلۇك بېشىغا ئاي كەلدى، ئەللەي، بالام ئەللەي،
دادىڭمۇ مۇسا كەلدى، ئەللەي، بالام ئەللەي،
بىدە سىلىپ يوبدان ئىتەي ئەللەي، بالام ئەللەي.
ئەمدى ئويغە نان كەلدى ئەللەي، بالام ئەللەي.

بۇ قوشاقنىڭ ۋەزنى، رېتىمۇ ئانىنىڭ بوشۇك تەۋرىتىش ھەرىكىتىگە ماسلاشقان بولۇپ، "ئەللەي" سۆزى رېتىم بولگۇچ

سۈپىتىدە ھەركەت ۋە ئاھاڭغا ماسلاشقان، بۇ ئەمگەك رېتىمىنى تەڭشەش، ئەمگەكتىن روھى ئوزۇق ئېلىش رولىنى ئويناپدۇ.

پەقەت ئەمگەكچى خەلق ئاممىسلا ئەمگەكنىڭ ئۇلۇغ خاسىيىتىنى تولۇق چۈشىنىدۇ. ئۇنى ئىنتايىن قەدىرلەيدۇ. شۇڭا نۇرغۇن ئەمگەك قوشاقلىرىدا ئەمگەكنىڭ ئۇلۇغۋارلىغى، ئەمگەكچى خەلقنىڭ ئەمگەك سويەر روھى شېئىرى ئوبراز ئارقىلىق چوڭقۇر ئىپادىلەنگەن، نۇرغۇن ئەمگەك قوشاقلىرىدا ئەمگەك ھەقىقى ئىنسانلىق، ۋە ۋىجدانلىقنىڭ شەرتى بولۇپ جاراڭلايدۇ.

مەسىلەن:

قىزىلگۈلۈم قات - قات ئېچىل،
ياڭزاڭنى كورسەت.
يىگىت بولساڭ كەتمەن تۇتۇپ،
بەڭسىڭنى كورسەت،

× ×

كەلمەستە ساينىڭ تاشقىنى،
چەڭداپ ئېتەيلى توسمىنى،
تاشقىن ئەكەتسە توسمىنى،
نەگە قويارسىز ئوسمىنى.

ئەمگەكچى خەلق ئاممىسى ئوزىنىڭ ئەمگەك قوشاقلىرىدا ئەمگەك تۇرمۇشىنى، ئەمگەك مەنزىرىسىنى ئاجايىپ ئىشتىياق ۋە چىن ھىسسىياتى بىلەن سۈرەتلەيدۇ. ئەمگەك ئوبرازىنىڭ ئەڭ ئېسىل نەمۇنىسى ئەمگەك قوشاقلىرىغا مەنسۇپ. نۇرغۇن ئەمگەك قوشاقلىرىدا يالغۇزلا ئەمگەك مەنزىرىسلا ئەمەس، بەلكى ئەمگەكچى خەلقنىڭ ئەمگەككە بولغان ساپ ئىشقى، ئوپتىمىزملىق

روهى جانلىق ئىپادىلىنىدۇ. ئۇيغۇر خەلق قوشاقلىرى ئىچىدىكى "ئوما قوشىغى" مانا مۇشۇ خىل قوشاقلارنىڭ نەمۇنىسىدۇر.

ئوما قوشاقلىرىدا يالغۇزلا ئوما مەنزىرىسىلا ئەمەس، مۇ - ھىمى ئەمگەكچى خەلقنىڭ روھىي دۇنياسى، ئەمگەكچى قىز - يىگىتلەرنىڭ بىر - بىرىگە بولغان سويگۇ — ئەقىدىسى كۆچلۈك جارانلايدۇ. سويگەن يىگىتلىرى ئومىغا كەتكەن قىزلار:

ئوما ئورىسەن كۆندە،
تالمامدۇ بىلەكلىرىڭ.
مەن يادىڭغا يەتكەندە،
كويمەمدۇ يۈرەكلىرىڭ.
.....

دەپ يىگىتلىرىنى يات قىلسا، ئوما ئەمگىگى جەريانىدا ئوز سويگۇنىنىڭ دىدارىغا قانمىغان يىگىتلەر سويگىنىنى ئوزلىرى تەر ئاققۇزغان ئومىلىقىغا چىلايدۇ. ئولار بىلەن بىللە ئىشلەپ مۇھەببىتىنى ئاشۇ ئەمگەك قويىندا تاۋلاش ئۇمىتىنى ئىپادىلەيدۇ. مەسىلەن:

ئوما ئوردۇق ئېتىزدا،
ئالتىنچى ئايدا تومۇزدا،
راست گېپىڭنى ئېيت يارىم،
بۇغدايلىقتا، ئېڭىزدا.

"ھارۇنكەشلەر ناخشىسى"، "كانچىلار ناخشىسى" "خاڭچىلار ناخشىسى" "سالچىلار ناخشىسى" "چاق ئىگىرىش ناخشىسى" ۋە

هەر خىل هۈنەر كەسپىلەر توغرىسىدىكى قوشاقلار ئاشۇ خىل ئەمگەك تۈرلىرى بىلەن شۇغۇللانغان ئەمگەكچىلەرنىڭ تۇرمۇشى ھەم كۆرەشلىرىنىڭ سەنئەتتىكى ئىپادىسىدۇر.

بۇ خىل ئەمگەك قوشاقلىرى ئەڭ ئىلى ئۇيغۇرلىرىنىڭ "ھارۋىكەش ناخشىسى" ئالاھىدە خاراكتېرلىكتۇر. ئۇنىڭدا كوپىنچە غۇلجا بىلەن ئۈرۈمچى ئارىلىغىدا بولغان ھارۋىكەشلەرنىڭ جاپا - مۇشەققىتى ئەكس ئەتتۈرۈلىدۇ. ئوتمۇشتە بۇ ئارىلىقتىكى ھارۋا يوللىرى ناھايىتى ناچار ئىدى. خېيىم - خەتەرلەر كوپ ئىدى. يەمەك، ئىچمەك، يەم - بوغۇز قىلىش ۋە قاتمامەت ئىدى. ئەنە شۇنداق قىيىن شارائىتىمۇ غۇلجىدىن ئۈرۈمچىگە ساق سالامەت يېتىپ كىلىش ئۈچۈن 40 — 50 كۈن يول يۈرۈشكە توغرا كېلەتتى. لېكىن سالامەت كەلگۈچى ھارۋىكەشلەر ناھايىتى ئاز ئىدى. ئاشۇ "يول ئازاۋى — گور ئازاۋى" دېگەن دەك قىيىن ئەمگەك شارائىتى ۋە دەرت - ئەلەملەر توغرىسىدا ھارۋىكەشلەر مۇنداق قوشاق توقۇغان:

تەلكىنىڭ يولى ياماق،
جۇدۇن - چاپقۇنى ئاندىن.
يوللاردا جاپا - تارتىپ،
تويۇپ كەتتۇق بۇ جاندىن.

سايرام بويىنى بويلاپ،
سەنتەيگىمۇ قايرىلدۇق.
ئۈرۈمچىگە كەلگۈنچە،
ئات - ئۇلاقتىن ئايرىلدۇق.

جەنۇبىي شىنجاڭدىن مۇزداۋان ئارقىلىق غۇلجىغا ماڭغان توگىچىلەرمۇ مۇنداق قوشاق توقىغان:

مۇز داۋاننىڭ يولىدىن،
ئوتمەسكە ئامال بارمۇ؟
ئىلىخۇغا بارغۇنچە،
جېنىمىز ئامان بارمۇ؟

"خاڭ قوشاقلىرى"دا ئىنتايىن قالاق ئىشلەپچىقىرىش قوراللىرى ئارقىلىق ئېلىپ بېرىلىدىغان خەتەرلىك ھەم دەھشەتلىك ئەمگەك شارائىتى ئىزھار قىلىنغان بولۇپ، بۇ خىل قوشاقلارغا ئەمگەكچى ئىشچىلارنىڭ دەرت - ئەلەملىك، غەمكىن ھېسسىياتى سىڭگەن:

خاڭنىڭ ئىچى قاراڭغۇ،
قولىمىزدا دىڭخۇلۇ.
دىڭخۇلۇنى ئوچۇرۇپ،
قوغلاپ چىقتى مىڭخۇلۇ①

زوخاڭدىن چۈشۈپ بېرىپ،
سۇنى چاپقان ئوخشايمەن.
بېرىشى سۇنۇق ياماق،
جاننى ساتقان ئوخشايمەن.

① خاڭ تېگىدىن چىقىدىغان زەھەرلىك گاز.

كاڭشۇ پاڭزىدا ياتسام،
گۈڭتۇ كېلىپ قوغلايدۇ.
ئاچ قالغان يىتىمچىلەر،
جىگىمۇمىغا تويامدۇ؟

"كانچىلار ناخشىسى" دىمۇ ئەمگەكنىڭ جاپا - مۇشەققىتى، ئېچىنىشلىق تۇرمۇشى بايان قىلىنىدۇ:

ئالتۇن تاپماق جان بىلەن،
رەندە سالماق نان بىلەن،
سەھەر چاغدا خوشلاشتىم،
مېھرىبان ئانام بىلەن.

بوغاز لەڭگەر①دىن چىقىپ كەلدۇق.
چېقىل② ئارقىسى دىگەن جايغا.
كېچە - كۈندۈز تاش كولاپ،
جاپا سالدۇق ئېزىز جانغا.

چېقىل ئارقىسىدا ئىشلەپ،
مۇرادىغا كىم يەتتى،
ئولۇپ قالغان كانچىلار،
ئىگىن - ئايلىغى بىلەن ياتتى.

① بوغاز لەڭگەر كىرىيىدىگى بىر جايىنىڭ ئىسمى.
② چېقىل كىرىيىدىكى ئالتۇن كان بار جايىنىڭ ئېتى.

بهرىپ يارىمغا ئېيتىڭلار،
كىشىلەر چىقمىسۇن كانىغا.
كىشىلەر چىقسا بۇ كانىغا،
يۇرەك باغرى تولار قانىغا.

"پادىچىلار ناخشىسى" دىمۇ پادىچىلارنىڭ مۇڭزارى بايان قىلىنىدۇ:

ھەجەپ ئىلدامشىپ كەتتى،
بۇ قويلارنىڭ ئاياغى،
قارىسام كوزۇم يەتمەس،
بۇ جاڭگالنىڭ يىراغى.

بېشىمىزنى تىشۇەتتى.
ئەيسا بەگنىڭ تاياقى.
ھەجەپمۇ قىينىلىنىپ كەتتى،
پادىچىنىڭ جانلىرى.

قويلارنى خىللاپ يەيدۇ
ئاچكوز بورە باللىرى.
كىپەك بىلەن لويلىكەن
پادىچىنىڭ نانلىرى.

پادا بېقىپ جاڭگالدا،
ئۇستى بېشىم قالمىدى.

زالىملارنىڭ دەردىدە،
ئەقلى ھوشۇم قالمىدى.

ئېكسپىلاتاتۇر سىنىپلار ھوكۇمرانلىق قىلغان ئوتۇش جەمىيەتتىكى ئەمگەك قوشاقلىرىنىڭ تۈپ خۇسۇسىيىتى شۇكى، ئۇنىڭدا ئەمگەكچى خەلقنىڭ ئەمگەككە بولغان مۇناسىۋىتى دەرت-ئەلەم بىلەن بىر پۈتۈن بولۇپ گەۋدىلىنىدۇ. ئوتمۇشتىكى ئەمگەك قوشاقلىرىدا ئىجتىمائى خاراكتېر ئالغان ئەمەكنىڭ سىنىپىي زۇلۇم بىلەن بىرلەشكەنلىگى، ئەمگەك مۇناسىۋىتىدىكى ھوكۇمرانلىق قىلىش بىلەن ھوكۇمرانلىق قىلىنىش مۇناسىۋىتى ئوبرازلىق ئىنكاس قىلىنىدىغان بولۇپ، ئەمگەك قوشاقلىرى ئەمگەكچى خەلقنىڭ قان-يېشى بىلەن يۇغۇرۇلغان.

ئۇيغۇر خەلقنىڭ زامانىمىزغىچە ساقلىنىپ كەلگەن ئەمگەك قوشاقلىرىنىڭ ئاساسى قىسمى ئەمگەكچى خەلقنىڭ فېودال-لىزىم جەمىيىتى شارائىتىدىكى ئەمگەك پائالىيىتىگە مەنسۇپ، بۇنىڭ ئىچىدە دېخانچىلىق ئەمگىگى توغرىسىدىكى قوشاقلار ئاساسى سالماقنى ئىگەللەيدۇ. بىز بۇ قوشاقلار ئارقىلىق دېخانچىلىق ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىگە ئىگە بولغان فېودالىلىق ئېكسپىلاتاتسىيىسى ئاساراتىدىكى ئەمگەكنىڭ زۇلۇملۇق ۋە ئالۋاڭلىق خاراكتېرىنى، بۇ ھەددى ھىساپسىز ئېغىر كۈلپەتلەر ئىچىدە ئۆزلىرى ياراتقان ئەمگەك مەھسۇلاتلىرىدىن بەھرىمەن بولالمىغان ئەمگەكچىلەرنىڭ بارغانسىرى قاششاقلىق پاتقىغا پېتىپ كەتكەنلىكىنى، نەتىجىدە بۇ كۈلپەتلەر دەستىدىن ئۆزلىرىنى بۇ ھالەتكە گىرىپتار قىلغاتقان فېودالىلىق تۈزۈمىنىڭ ياۋۇزلۇغىنى چۈشىنىشكە باشلاپ، ئۇنىڭغا قارشى كۈرەشكە

ئاتلانغانلىغىنى، ئەمگەك ئازاتلىغىغا بولغان قەتئى ئىشەنچ ۋە ئىرادىسىنى كۆرسەتمەيدۇ.

ئۇيغۇر ئەمگەكچىلىرى ئولتۇراقلاشقان تېيانشاننىڭ جەنۇبىي ۋە شىمالىدىكى يەر شارائىتىدىن قارىغاندا، دېخانچىلىق ئەمگىكىدىكى مۇھىم مەسىلە سۇ بولۇپ كەلگەن. سەنىپى زۇلۇمۇ دەل سۇ مەسىلىسىدە جىددىي ئىپادىلەنگەن. شۇڭا سۇ ئۈچۈن كۆرەش قىلىش ئەمگەك قوشاقلىرىنىڭ مۇھىم تېمىسى ۋە ئاساسى ئىدىيىسىنى ئىپادىلىگۈچى مۇھىم ئامىلدۇر. شىنجاڭدا ئۈزۈن تارىختىن بېرى داۋام قىلىپ كەلگەن سۇ قېيىنچىلىغى دېخانچىلىق ئىشلەپچىقىرىشىنىڭ تەرەققىياتىغا زور توسقۇنۇقلارنى تۇغدۇرۇپ كەلگەن. قالاق ئىشلەپچىقىرىش قورالىرى بۇ جەھەتتە تەبىەتكە قارشى كۆرەشنىڭ ئۇنۇملۈك ئەلىبىسىنى تەمىنلەشكە ئاجىز ئىدى. ئەمگەكچىلەر قانچە ئىشلىگەن بىلەن ئۈزلىرىگە نەپ بەرمەيدىغان بۇ سۇ قۇرۇلۇشلىرىنى "ئالۋاڭ، ھاشا" دەپ بىلەتتى. بۇنداق سۇ قۇرۇلۇشلىرى ئۈچۈن چاپقان ھەر بىر كەتمىنگە ئىچى ئاغرىيتتى. توۋەندىكى قوشاقلار مۇنداق خورلۇقنى، ئادالەتسىزلىكنى چوڭتۇر پاش قىلىدۇ:

مىراپلار مىنەر تايغا،
سۇنى ياقىلار بايغا.
كەمبەغەللەر سۇ دىسە،
بېشىنى تىقار لايغا.

دەريادىكى سۇلارغا،
مىراپ دېگەن باش ئىكەن،

ئادالەتنى بىلمەيدۇ،
كوڭلى قارا تاش ئىكەن.

بۇ سايلار ئۇزۇن سايلار
تاپىنىمغا تاش پاتتى.
شۇنچە ئىشلەپ ھاشاغا،
تۆگىتەلمەي باش قاتتى.

بىراق ئەمگەكچى دىخانلار بۇ ئادالەتسىزلىكتىن، ئىلاۋاڭ ھاشادىن زارلىنىش بىلەنلا توختاپ قالغىنى يوق، بەلكى ئۇنىڭغا قارشى يالقۇنلۇق غەزەپ-نەپرەت ۋە كۈرەش ئىرادىسى بىلەن جاۋاپ بەردى:

ئوستەڭ ياقىلاپ بېرىپ،
تېرىۋالدىم غازاڭنى.
ئالدىرمىغىن بەگلىرىم،
بىز بېرەرمىز جازاڭنى.

سىنىپىي زۇلۇم، سىنىپىي كۈرەش "دودشاڭ① قوشاقلىرى" ۋە "خاڭ قوشاقلىرى"دا تېخىمۇ كەسكىن ئىپادىلىنىدۇ. گۇڭتۇبوتۇڭ ئارقىلىق پومىششككە ئوز ئەمگىگىنى سېتىشقا مەجبۇر بولغان جاپاكەش مەدىكارلارنىڭ دودشاڭدا قانداق كۈلپەت تارتقانلىغى دودشاڭ قوشاقلىرىدا مۇنداق بايان قىلىنىدۇ:

① دودشاڭ خاڭ ئىسمى

سېسىق سۇدا ئىشلەيمىز،
قولىمىزدا چەنچە يوق.
تىقمىغۇنچە پاتقاقتا،
بېشىمىزدا كۇن نەيزە.
دودشاڭ دېگەن كەيزە،
ئوتايمىز قومۇش بەيزە.
رەڭگىمىزنى كورگەندە،
زەپىرەڭمىكىن دەيسە.

بۇ زۇلۇم ۋە ئېكسپىلاتاتسىيە بۇلارنىڭ يۈرىگىدە ئەزگۈ-چىلەرگە قارشى ئۇچمەنلىكنى ئويغىتتىدۇ ۋە كۇچەيتىدۇ. بۇ ئۇلارنىڭ ئۇز ئائىلىلىرىگە يوللىغان سالامنامىلىرىدا مۇنداق ئىپادىلىنىدۇ:

ئاتام سورىسا، ئانام سورىسا،
دودشاڭدا دەڭلا.
رەڭگى روھى زەپىرەڭدەك،
سارغايدى دەڭلا.
قارا قاشلىق يار سورىسا،
ئوتۇڭدا دەڭلا.
قىيامەتلىك ئوچى بارگەن
بوتۇڭدا دەڭلا.

ئوزىنىڭ لىرىك خۇسۇسىيىتىگە بايلىغى، ئوما رىتىمگە ماسلاشقان مۇزىكىچانلىغى بىلەن ئەمگەك تۇرمۇشىغا كەڭ سىڭگەن، ئەمگەكچى خەلقنىڭ ئەمگەك ئىشقىنى تولىمۇ جانلىق ئىپادىلە-

گەن ئوما قوشاقلىرىدىمۇ ئېكسپىلاتاتسىيە ئاسارىتىدىكى ئېچىنىشلىق مەنزىرە ئەلەم بىلەن كۆيلىنىدۇ.

ئومىنى تولا ئوروپ،
بەللەر مۆكچىيىپ قالدى.
خامانىنى ئۇسار چاغدا،
بالىلار ئومچىيىپ قالدى.

بۇ مىسرالاردا ئەمگەكچى دىخانىنىڭ ئۇچىۋز ئاتمىش كۈن دەرت توكۈپ، جاپا تارتىپ ئۇندۇرگەن مەھسۇلاتىنىڭ ئىجارە (يەر سېلىغى) ئوسۇم ۋە تۈرلۈك ئالۋاڭ - سېلىقلار دەستىدىن ھەر تەرەپكە سوروۇلغانلىغى، بۇ ھوسۇلدىن مەھرۇم بولغان دىخان ئائىلىسىنىڭ قايغۇ - ئەلىمى ئەكس ئېتىدۇ. بۇنى توۋەندىكى قوشاقلار تېخىمۇ گەۋدىلەندۈرىدۇ.

باياۋانغا ئاش تەردىم،
چورىسىگە ماش تەردىم.
خامانىنى بېرىپ قەرزگە،
ئېگىزلىقتا باش تەردىم.

دىمەك ئۇيغۇر خەلق قوشاقلىرى ئىچىدىكى ئەمگەك قوشاقلىرى، ئىپتىدائى جەمىيەتتە كىشىلەرنىڭ تەبىەت بىلەن بولغان كۈرىشىنىڭ ئوبرازلىق دەستۇرى بولسا، سىنىپى جەمىيەتتە سىنىپى زۇلۇم بىلەن باغلانغان ئىچىنىشلىق ئەمگەك تۈرمۇشىنىڭ ئوبرازلىق دەستۇرىدۇر.

ئەمگەك قوشاقلىرى يەنە كىشىلەر ئارىسىدىكى ھورۇنلۇق - نى ھەجۋى قىلىپ، كىشىلەرنى ئەمگەك سويۇشكە، ھالال تەر ئاققۇزۇپ ھايات كەچۈرۈشكە ئۈندەيدۇ.

مەسىلەن:

بارمۇ يوقمو ئاراڭلاردا،
شۇنداق بىر كىشى.
كىچىك ئەمەس، گودەك ئەمەس،
يارامسز ئىشى،
ئەتىگەندىن خۇپتەنگىچە،
ئوينىشى قارتا،
ئىشقا چىقسا شۇ ھامانلا،
ئاغرىيدۇ بېشى.
قىلىقلىرى بەكمۇ لاۋزا،
گېپى تېتىقسىز،
ئۇنى ئاز دەپ ھەر قەدەمدە،
سورىلەر پېشى.
ئۇنداق - مۇنداق سوزلەر ئاڭا،
يېقىن كەلمەيدۇ.
قىز جۇگاننى كورۇپ قالسا،
سەكرەيدۇ قېشى.
ئاز بولسىمۇ ئىچىۋالماي،
كۇنى ئوتمەيدۇ،
يىقىلىپ قوپۇپ قۇسۇپ يۇرمەك،
ئەڭ ئوبدان ئىشى.

كېلىك دوسلار مۇنداقلارنىڭ،
سىرىنى ئاچساق،
ئادەم بولۇر، كورگەن يەردە،
ھەجايىماس چىشى.

ئەمگەك قوشاقلىرى ھەققىدە سوزلىگەندە شۇنى تەكىتلەپ ئوتۇش كېرەككى، ئېكسپىلاتاتورلار تەرىپىدىن توقۇلغان ئەمگەكنى ۋە ئەمگەكچىلەر ئاممىسىنى پەس كورۇش ئىدىيىسى تەرغىپ قىلغان قوشاقلارمۇ بار، مەسىلەن:

مەن ئوزەم بەگ بالىسى،
ئىشقا ئانچە بابىم يوق...
بەرسىڭىز پولو بېرىڭ،
سۇيۇق ئاشقا تاۋۇم يوق.

بۇ سىنىپى كۆرەشنىڭ ئەدەبىيات - سەنئەتتىكى ئىنكاسى، بۇنداق قوشاقلار ئەمگەك قوشاقلىرى ئىچىدىكى شاكالىلاردىن ئىبارەت.

سىياسى قوشاقلار

سىياسى قوشاقلار ئەمگەكچى خەلق ئاممىسىنىڭ ئىجتىمائى ھاياتقا بولغان سىياسى ھېس تويغۇسىنى ۋە كوز قارىشىنى ئىپادىلەش ئۇچۇن ئىجات قىلىنغان. سىياسى قوشاقلار ئەمگەكچى خەلق ئاممىسىنىڭ جەمئىيەتتىكى بەزى سىياسى ئوز-

گىردىش، سىياسى تەدبىر، سىياسى ئەرباپ ۋە ئۇنىڭ بىلەن مۇناسىۋەتلىك سىياسى ۋەزىيەتكە بولغان ئاساسى تونۇشىنى، پوزىتسىيىسىنى ھەمدە خەلق ئاممىسىنىڭ سىياسى غايىسىنى، بۇ غايىنى ئەمەلگە ئاشۇرۇش يولىدىكى كۈرەشچان روھىنى ئىپادىلەپ بېرىدۇ.

سىياسى قوشاقلار سىياسى ۋە ئىجتىمائى مەزمۇنغا بايلىغى ئېنىق خاھىشچانلىغى، جەڭگىۋارلىغى بىلەن ئۇيغۇر خەلق قوشاقلىرى غەزىنىسىدە ئالاھىدە ئورۇنغا ئىگە. سىياسى قوشاقلاردا فېئوداللىق ئېكسپىلاتاتسىيىنىڭ ۋەھشىلىگى، ئەكسىيەتچىلىگى، ئۇنىڭ خەلققە كەلتۈرگەن بالايى-ئاپىتى چوڭقۇر ئەكس ئەتتۈرۈلۈپ، فېئودال ھوكۇمرانلارنىڭ رەزىل ئەپتى-بەشىرىسى كۆچلۈك پاش قىلىنغان، دېخانلارنىڭ ئىنقىلاۋىي ھەركىتى ۋە خەلق ئاممىسىنىڭ قەھرىمانلىرى مەدھىيىلەنگەن.

سىياسى قوشاقلار سىنىپى زىددىيەت ۋە سىنىپى كۈرەشنى روشەن ئەكس ئەتتۈرۈش بىلەن بىللە، ئۇيغۇر ئەمگەكچىلىرىنىڭ ئۇزاق تارىختىن بۇيانقى ئىنقىلاۋىي ھەركەتلىرى ۋە ئۇنىڭ ھەقىقى ماھىيىتىنى چوڭقۇر ئېچىپ بېرىدۇ.

كونا خەلق قوشاقلىرىدىكى سىياسى لىرىكىلارنىڭ كوپۈنچىسى شىكايەت نامە بولۇپ، ئالدى بىلەن سىنىپى زۇلۇم ۋە ئېكسپىلاتاتسىيە ئۇستىدىن شىكايەت ئوقۇپ، فېئوداللىق جەمئىيەتتە فېئودال پومىششىكلارنىڭ دېخانلارنى يەردىن ئىبارەت بۇ "ئالتۇن قوزۇق"قا باغلاپ دەھشەتلىك ئېكسپىلاتاتسىيە قىلىغانلىغى پاش قىلىنىدۇ:

يەرنىڭ ئوبدىنى بايدا،
كەمبىغەلگە يەر قايدا.

بايۇغوجام ياتار ناغدا،
كەمبەغەل ياتار سايدا.

كەڭ دېخانلار ئاممىسى مۇبادا ئازغىنە يېرىدە بىرەر هوسۇل ئۇندۇرسە، ئۇنىڭ تەڭدىن تولىسى يەر بېجى، جازانە-خورلارنىڭ ئوسۇمى، هوشۇر زاكات ۋە تۇرلۇك ئالۋاڭ-سېلىق-لار دەستىدىن سورۇلۇپ كېتەتتى. دېخانلار بولسا كوپ چاغلاردا خاماندا پەقەتلا قۇرۇق ئارىنى قۇچاغلاپ قالاتتى. كەمبەغەل دېخانلارنىڭ بۇ دەرت-ئەلمى توۋەندىكى قوشاقلاردا ئوزمنىڭ ئېچىنىشلىق ۋە غەزەپلىك ئىپادىسىنى تاپتى:

ئالۋاڭ كەلدى ئالامەت،
چېكىۋەدۇق نادامەت.
كىمچىككىنە يەر ئۇچۇن،
بىزگە بولدى قىيامەت.

ئومىنى تولا ئورۇپ،
بەللەر مۇكچىيىپ كەتتى.
ئالۋاڭنى تولەلمەستىن،
جېنىمىز ئېقىپ كەتتى.

سىياسى قوشاقلاردا ئوتمۇشتىكى ئەكسىيەتچىل هاكىمىيەتنى، ئۇنىڭ هەر خىل توزۇملىرىنى، فېودال ئەمەلدارلارنى بەك ۋاستە سوكىدۇ. خەلقنىڭ ئۇلارغا بولغان نەپرىتىنى ۋە ئىسيانكارلىق روهىنى ئىپادىلەيدۇ:

بەگلەر كەلدى قېشىغا،
هاشا سالدى بېشىمغا.
بايلار كەلدى قېشىغا،
ئوغا سالدى ئېشىمغا.

بىرمو يەرگە ئون هاشا،
ئون مو يەرگە بىر هاشا.
يۈز مو يەرگە يوق هاشا،
مىڭ مو يەرگە تاماشا.

× × ×

بەگلىرىم بەگلىك قىلادۇ،
دوغىسى ئالۋاڭ بىلەن.
ئاخۇنۇم پەتىۋا قىلادۇ،
راستى يوق يالغان بىلەن.

سىياسى قوشاقلاردا ئەزگۈچى سىنىپلارنىڭ ئاچكوزلۇگى، تەيىيارتاپىلغى مەسخىرە قىلىنىپ، ئۇلارنىڭ شەرمەندە ئەپتى-بەشىرىسى ئاشكارا ئېچىپ تاشلىنىدۇ:

باي غوجامنىڭ ئويىدە،
يارمىغان كوتەك.
ئىشلەپ بەرسەك بەرگىنى،
سېسىغان كىمپەك.

باینىڭ خوتۇنى ئايشەڭ،
بايغا سالىدۇ چۇشەڭ.
بىز بىلەن نىمە كارى،
سوغاقتا مۇزلىساق، ئولسەڭ.

باینىڭ قىزى ئايسارە،
ئىتنى بىلەن ئاۋارە،
كەمبەغەللىڭ بالىلىرى،
ئاچلىقتىن قىلار نالە.

يەنە بەزى سىياسى قوشاقلاردا فېئودالىزىمنىڭ مۇقەددەس تايانچىسى بولغان دىنى ئېكسپىلاتاتسىيەنى، ئاچكوز روھانىلارنى پاش قىلىدۇ. بۇنداق قوشاقلار كوپىنچە ھەجۋى خاراكتېرىنى ئالغان:

ھوشۇر باقى، مەخپىرقازى، نورى ساغلىق،
پۇقرالارنىڭ يۇرەك باغرىنى قىلدى داغلىق.
قارى بولغان بەچچىغەرلەر شۇنداق بولسا،
ئاخىرەتتە راھەت كورەر يېرى چاغلىق.

توۋەندىكى قوشاقتا ئاچكوز موللىلارنىڭ زىيادەت ۋە نەزىرلەردىكى دۇئاسىنىڭ ماھىيىتى، دىن بىلەن نىقابلانغان ئېكسپىلاتاتۇرلۇق ئەپتى-بەشىرىسىنى تېخىمۇ جانلىق پاش قىلغان، ئاچكوز روھانىلار كېلىشتۈرۈپ ھەجۋى قىلىنغان:

ئاللا هۇممە گاچ - گاچ،
قارنىم توپدى، كوزۇم ئاچ.
يىراق قىلما نەزەردىن،
قۇرۇق قويما نەزىردىن.
قوسۇغۇمنى كەك قىلساك،
كويىقاپقا تەك قىلساك،
ئالىۋەرسەم بەرمىسەم،
قىيامەتكە بارمىسام.
بارغا پەتە،
يوقىغا ئەتە.
ئامىن ئاللاھۇ ئەكبەر.

نۇرغۇن سىياسى قوشاقلاردا خەلق ئاممىسىنىڭ بېشىغا چۈشكەن ئازاپ - ئوقۇبەتلەرنىڭ فېئوداللىق ئىجتىمائىي تۈزۈمىدىن كەلگەنلىگى توغرىدىن - توغرا ئوتتۇرىغا قويۇلغان:

ھەجەب بىر زامان بولدى،
ئالەم چورگىلەي دەيدۇ.
يۇرەكتىكى زەرداپ سۇ،
قانغا ئورىلەي دەيدۇ.

سىياسى قوشاقلاردا خەلق ئوزلىرىنىڭ ئېچىنىشلىق تەقدىرىدىن زارلىنىپلا قالماي، بەلكى ئوزلىرىنى مۇشۇ خىل تەقدىرگە گىرىپتار قىلغان زالىم ھوكۇمرانلارغا بولغان قەھرى - غەزىۋىنىمۇ ئىزھار قىلىدۇ:

شاڭيۇ، لوزۇڭ هەم خاڭتۇ،
يىيىشى پولۇ، مانتۇ.
هەي ئەمەلدار بۇ يۇرتنا،
بىز تۇرايلى، يا سەنتۇ.

قولۇڭدىن كېلەر بولسا،
مەيدانىڭدا ئاتقۇزۇۋەت.
چېقىشتۇرۇپ ئامبالغا،
زىندانىڭدا ياتقۇزۇۋەت.

سىياسى قوشاقلار ئىچىدە زىندان كۇلپەتلىرىگە، هاشا-سېلىقلارغا بېغىشلانغان قوشاقلار ئىنتايىن جەڭگىۋار. بۇنداق قوشاقلاردا زۇلۇم ئۇستىدىن زارلىنىشلا ئەمەس، بەلكى ئىسيانكارلىق روھ، كۇرەش مارشى جاراڭلايدۇ، ئۇلار "بۇ دۇنيانىڭ دوزىخى" بولغان زىندان زۇلۇملىرى ئالدىدا تىز پۈكمەي ئۇزلىرىنىڭ كۇرەش ناخشىلىرىنى داۋاملاشتۇرىدۇ:

ئاتام سورىسا، ئانام سورىسا،
زىندانىدا دەڭلا.
ئالالمىغان ئەنتىم ئۇچۇن،
ئارماندا دەڭلا.

× ×

ياموللىڭ ئىچى زەيلىك،
بۇ دەرتلەرگە نىمە دەيلىك.

ئەركسىلىككە بەل بەغلاپ،
ياخشىلىقنى ئىزدەيلىك.

مانا بۇ ئوتتۇش جەمىيەتتىكى ئەمگەكچى خەلقنىڭ ھەقىقى يۈرەك ساداسى، شۇنداقلا كۆرەش سىگنالىدۇر.

ئۇيغۇر خەلق قوشاقلىرى ئىچىدە سىياسى قوشاقلار بىلەن بىللە تارىخىي قوشاقلارمۇ بار. تارىخىي قوشاقلار تارىخىي ئەھىمىيەتلىك كونكرىت ۋەقەلەر ۋە شەخسلەرگە بېغىشلانغان قوشاقلاردۇر.

يولداش ماۋزېدۇڭ: «جۇڭگو ئىنقىلابى ۋە جۇڭگو گۇڭچەندىڭى» دېگەن ئەسىرىدە "پومىششىكلار سىنىپىنىڭ دىخانىلار ئۈستىدە يۈرگۈزگەن دەھشەتلىك ئىقتىسادى ئېكسپىلاتاتسىيىسى ۋە سىياسى زۇلمى دېخانلارنى پومىششىكلار سىنىپىنىڭ ھوكۇمرانلىغىغا قارشى نۇرغۇن قېتىملاپ قوزغىلاڭ كوتىرىشكە مەجبۇر قىلدى... جۇڭگونىڭ فېوداللىق جەمىيىتىدە دېخانلارنىڭ سىنىپىي كۆرەشلىرى، ئەنە شۇنداق قوزغىلاڭ ۋە ئەنە شۇنداق ئۇرۇشلىرىلا تارىخىي تەرەققىياتنىڭ ھەقىقى ھەركەتلەندۈرگۈچ كۈچى بولغان ئىدى" دېگەن ئىدى. ئۇيغۇر خەلق قوشاقلىرى ئىچىدىكى تارىخىي قوشاقلار ئەنە شۇ تارىخنىڭ گۈۋاچىسى. تارىخىي قوشاقلار ئۇيغۇر خەلق قوشاقلىرىنىڭ خۇسۇسىيىتىنى ئوگىنىشتىلا ئەمەس، ئۇيغۇر خەلقنىڭ تارىخىنى تەتقىق قىلىشتىمۇ مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە. توۋەندە بىز ئۇيغۇر خەلقنىڭ كېيىنكى ئەسىرلەردە (19-ئەسىردىن بۇيان) شىنجاڭدا بولۇپ ئوتكەن تارىخىي ۋەقەلەر ۋە شەخسلەرگە باغلىنىشلىق بولغان تارىخىي قوشاقلىرى ئۈستىدە توختىلىمىز:

"سېپىل ناخشىسى"—1755 - يىلى مەنچىك خاندانلىغى جۇڭغارلارنى تىنچىتىپ، شىنجاڭدىكى ھوكۇمرانلىغىنى ئەسلىگە كەلتۈردى. شۇندىن ئېتىۋارەن جۇڭغارلارنىڭ گېجۇيلۇك ھاكىمىيىتىگە خاتىمە بېرىلىپ، شىنجاڭ رايونى قايتىدىن بىرلىككە كەلدى.

مەنچىك ھوكۇمرانلىرى نۇرغۇن ئەسكىرى كۈچىنى ئىلىنىڭ كۈرە شەھىرىگە توپلىدى. چېگرىنى قوغداش ۋە خەلقنى باستۇرۇش ئۈچۈن شەھەرنى قورشاپ چوڭ سېپىل سوقتۇرماقچى بولدى. بۇ ھاشا ئەمگەكچىلىرىگە ئارتىپ قويدى. مەنچىك ھوكۇمىتى ئىلگىرىدىن تارتىپ ئىلىدىكى غوجا، چوڭ زېمىندار، چوڭ چاڕۋىدارلارنىڭ مەنپەئەتىگە ۋەكىللىك قىلىغاچقا يەرلىك ئەمەلدارلار بىلەن بىرلىشىپ، ئەمگەكچى خەلقنى رەھىمسىز ئېكسپىلاتاتسىيە قىلدى، ئۇيغۇر ئەمگەكچىلىرىگە مەجبۇرى ھاشا سېلىپ سېپىل سوقتۇردى.

"سېپىل ناخشىسى" ئاشۇ سېپىل سوقۇش ئەمگىكىنىڭ ئىنكاسى بولۇپ، ئەمگەكچى خەلقنىڭ زۇلۇمغا قارشى نارازىلىق كەيپىياتىنى ئەكس ئەتتۈرگەن:

سۇلتان غوجام سورايدۇ،
سېپىلنى سوققانلار نەلىك.
بىز بەككە نىسە قىلغان،
بىكار ياتىدۇ شەلىك.
سېپىلنى سوقۇۋېتىپ،
كەتمەن ئىگىلىپ كەتتى.

بۇ زۇلۇمنىڭ دەستىدىن،
بەالەر مۇكچىيىپ كەتتى.

"ئوستەڭ ناخشىسى"—مەنچىڭ ھوكۇمرانلىرى 1760 - يىللىرى (چەنلۇڭنىڭ 25 - يىللىرى) جەنۇبىي شىنجاڭنىڭ قەشقەر، ئۇچتۇرپان، خوتەن قاتارلىق جايلىرى ۋە شەرقىي شىنجاڭنىڭ تۇرپان، قۇمۇل قاتارلىق جايلىرىدىن ئۇيغۇر خەلقىنى ئىلىغا مەجبۇرى كوچۇرۇپ باردى. ھەمدە ئۇلارنى 9 قىشلاقتا ئايرىپ، بوز يەر ئاچقۇزۇپ، تېرىقچىلىق قىلدۇرۇپ، 10 مىڭدىن ئارتۇق ئەسكىرىنى باقماقچى بولدى. مەنچىڭ ھوكۇمرانلىغى 1800 - يىلى (جاچىڭنىڭ 5 - يىلى) ئىلى دەريانىڭ يوقۇرى ئېقىمىدىكى ئېغىز بېشىدىن دەريانىڭ تۆۋەن ئېقىمىدىكى كۇرە شەھىرىگىچە ئېتىزلارنى سۇغۇرۇش ئۈچۈن 90 نەچچە كىلومېتىر ئۇزۇنلۇقتا غول ئوستەڭ چاپقۇزدى. بۇ ئېغىر ئوستەڭ قۇرۇلۇشى ئۇيغۇر ئەمگەكچىلىرىنىڭ زىممىسىگە چۈشتى، نەچچە مىڭلىغان ھاشاچى ئوستەڭگە 3 يىل ئىشلەپ، 1803 - يىلى پۈتتۈردى. "ئوستەڭ ناخشىسى"دا شۇ چاغدىكى ئوستەڭ قېزىش ئەھۋالى ئەكس ئەتتۈرۈلدى.

ئوستەڭنىڭ تېگى قاتتىق،
چاپسا كەتمەن ئوتمەيدۇ.
زالىم تۆكچىسى بەگلەر،
بېشىمىزدىن كەتمەيدۇ.
ئوستەڭنىڭ تېگى لايدۇر،
دەسسىسە لىغىلدايدۇ.

زالىم تۈزۈمىسى كەلسەم
يۈرەكلەر جىغىلدايدۇ.

"ئالۋاڭ ناخشىسى"—1765 - يىلى كوتىرىلگەن ئۇچتۇر - پان خەلقىنىڭ فېودالىلىق جاھالەتكە قارشى قوزغىلىڭى مەنچىڭ ھاكىمىيىتى تەرىپىدىن دەھشەتلىك بېسىقتۇرۇلغاندىن كېيىن، ئىلگىرى - ئاخىر بولۇپ سەككىز مىڭ ئويلىك ئادەم ئىلىغا مەجبۇرى كوچۇرۇلدى. ئۇلار ئىلىغا چىققاندىن كېيىن، ئوستەڭ چېپىش، سېپىل (قورغان)، تۇرار جاي بەرپا قىلىش ۋە ھەربى مەمۇرى ئەمەلدارلارغا، چېرىكلەرگە ئالۋاڭ ھىساۋىدا ئاشلىق تولەش قاتارلىق ئېغىر سېلىقلار ئۇلارغا يۈكلەندى. ھەربى، مەمۇرى ئىمتىيازلارنىڭ كېڭىيىشىگە ئەگىشىپ ئالۋاڭ ئاشلىغى، ھەر خىل باج - سېلىق يىلدىن - يىلغا ئېغىرلاشتى. زورلۇق - زومبۇلۇق، زۇلۇم - كۈلپەتتىن بىزار بولغان خەلق ئوز بېشىغا چۈشكەن دەرت - ئەلەملىك كۈنلەرنى ناخشا - قوشاقلارغا سىڭدۈرۈپ، زۇلمەتلىك ئوتمۇشنىڭ خاتىرىسى سۈپىتىدە بىزگە قالدۇرۇپ كەتتى ۋە مۇشۇ رىيالىلىقنىڭ ئىنكاسى سۈپىتىدە "ئالۋاڭ ناخشىسى" مەيدانغا كەلدى.

ئالۋاڭ ھوسۇلۇم تولا،
قۇياي دىسەم ئېشىم يوق.
بۇ ھوسۇلنى قۇيمىسام
تېرىكلىكتە بېشىم يوق.

ھاشا، ئىلىق - سېلىق دەپ
كۈندە ئالۋاڭ غوغىسى.

ئىشكلەردىن كەتمەيدۇ،
لالما ئىتتەك دوغمسى.

ئىلگىرى ھەر بىر ئويدىن
ئالدى ئون ئالتە خو ئاشلىق.
بۇ يىل ئالدى قوشۇلۇپ،
ئوتتۇز ئىككى خو ئاشلىق.

"ئالۋاڭ ناخشىسى"دا ئىپادىلەنگەن بۇ رىيالىلىق ئاشۇ زۇلمەتلىك دەۋرنىڭ جانلىق ئوبرازى ئىدى.

مەنچىك ھاكىمىيىتى تەرىپىدىن سېلىنغان ئالۋاڭ - سېلىق دەستىدىن خەلقنىڭ بېشىغا چۈشكەن زۇلۇمنىڭ ھەددى - ھىسابسىز ئېغىرلىغىنى تۇۋەندىكى قوشاقلار ئارقىلىق تېخىمۇ چوڭقۇر ھىس قىلىمىز.

ئاخشىمى ياتار چاغدا
سالغىلى كىگىز قېنى.
بۇ جاندىن ئوتۇپ كەتتى،
زالىملارنىڭ قىلغىنى.

بېرەلمەي ئالۋاڭ ھوسۇل،
دېخان بالىسىنى ساتتى.
مەگەر يۇز خو بەرسىمۇ،
يەنە تويماي ئېغىز ئاچتى.

هازىرغىچە ئېيتىلىپ كېلىۋاتقان "ئالۋاڭ ناخشىسى"نىڭ پەيدا بولۇش تارىخى ئەنە شۇنداق ئوزلۇكسىز داۋام قىلغان ۋە كۈنسېرى يۇقۇرى ئورلەپ ماڭغان ھوسۇل - ئالۋېڭمىنىڭ دەسـلىتىدىن ئېيتىلغان بولۇپ، خەلقىمىز بۇ ناخشىنى "سادىر" ئاھاڭى بىلەن تا ھازىرغىچە ئېيتىپ كەلمەكتە.

"ۋاڭ خولو① قوشاقلىرى": مانجۇ ھاكىمىيىتىنىڭ چېگرا مۇداپىە قوماندانلىق ئىشتابى جايلاشقان كۇرە شەھرى ھەر يىلى ئەتىياز كىرىشى بىلەن تەڭ داۋاملىق ئىلى دەرياسىنىڭ خەۋىگە ئۇچراپ تۇراتتى. مۇشۇنداق ئەھۋال ئاستىدا زالىم ئەمەلدارلار شەھەر ۋە يېزىلاردىكى ئەمگەكچىلەر ئۇستىگە كوپلەپ ھاشا-سىلىق سالدى. بۇ ئىلىدىكى ئەڭ چوڭ ئالۋاڭ—"ۋاڭ خولۇ ئالۋېڭى" دەپ ئاتالدى.

ۋاڭ خولو ئالۋېڭى ئەتىيازدا تېرىلغۇ ئىشلىرى تازا ئالـدىراش مەزگىلىدە باشلىناتتى. يۇرت - يۇرتنىڭ قاۋۇل ئەمگەك كۇچلىرى ۋاڭ خولو ئالۋېڭىغا كېتىپ، دېخانچىلىق ئىشلىرىنى قالغان قېرى - چۇرىلەر ئۇز ئۇستىگە ئېلىپ، ئۇلارنىڭ ئالۋاڭ ھوسۇلىنىمۇ قوشۇپ توكۇشكە مەجبۇر بولاتتى.

ۋاڭ خولو ئالۋېڭى بىر قېتىملىق، بىر پەسىللىك ياكى بىر يىللىق ئالۋاڭ بولماي، بىرقانچە يىلغىچە ئۇدا داۋاملىشاتتى. ۋاڭ خولو ئالۋېڭى ھەر يىلى دېخانلارنىڭ 2 - ئېيىدىن 10 - ئايغىچە داۋام قىلاتتى. ۋاڭ خولودا پەقەت ئادەم ھاشاسىلا ئەمەس، شۇنىڭدەك ئېغىر دەرىجىدىكى ئىقتىسادىي ئالۋاڭمۇ بولـدى. ۋاڭ خولو ئالۋېڭىنىڭ ئەمگەك شارائىتى بەك قىيىن ئىدى.

① ۋاڭ خولو — خەنزۇچە سوز بولۇپ دەريانى قاچۇرۇش دېگەن مەنىنى بىلدۇرىدۇ.

مەنچىك ئەمەلدارلىرى ۋە گۈڭتۇلارنىڭ ھاشاچىلارغا بولغان مۇئامىلىسىنى ئىنتايىن قەبىھ ئىدى. بۇ ئېغىر كۇلپەت ۋە خورلۇق ھاشاچىلارنىڭ مەنچىك ئەمەلدارلىرى ۋە فېئودال بايلارغا بولغان غەزەپ - نەپرىتىنىڭ تېخىمۇ كۈچىيىشىغا سەۋەپ بولدى. نەتىجىدە مەنچىك ئەمەلدارلىرى بىلەن ھاشاچىلار ئارىسىدا كوپ قېتىم جىددى توقۇنۇشلارمۇ يۈزبەردى.

خەلق زالىملارنىڭ قىلمۇاتقان بۇ ئەقىلسىزلىقلىرىدىن غەزەپ بىلەن كۈلدى. ئۇلارنىڭ ئىلى دەرياسىدەك سۈيى ئەلۋەك دەريانى ئارقىغا ياندۇرۇشقا ئۇرۇنغانلىغى ھەقىقەتەنمۇ ھاماقەتلىك ئىش ئىدى. شۇڭلاشقا خەلق "ۋاڭ خولو قوشاقلىرى"دا ئەمەلدارنىڭ بۇ ئەخمەقلىغىنى غەزەپ بىلەن مەسخىرە قىلدى ۋە ئۇنىڭغا نەپرەت ئوقۇدى:

دەريانىڭ سۈيى تاشسا
چوڭ كۆرەنى سوقماقچى.
ئەقىلسىز نادان بەگلەر
ھاشا بىلەن توسماقچى.

ياز بولسا قىلار غەمكىن،
ۋاڭ خولۇنىڭ ئالۋىڭى.
بۇ ھاشاغا باش بولغان،
زالىملارنىڭ يامىنى.

ئىلى دەريا توسۇن ئات،
ۋاڭ خولۇدا توسۇلماس.

هاشاچىلار غەزىۋى
ئەمدى زادى بېسىلماس.

بۇ مىسرالار چوڭقۇر مەزمۇنغا ئىگە. ئۇنىڭدىكى ئىلى دەريا تاشقىنى خەلق غەزىۋىنىڭ سىمۋولىدۇر. دەريا تاشقىنى كۆ-رەنى سوققىنىدەك، خەلقنىڭ غەزىۋى ئاخىرى ئەۋجىگە چىقىپ، مەنچىڭ هاكىمىيىتىنىڭ ئوردىسىغا باستۇرۇپ كىرىشىنىڭ مۇقەررەر-لىگىنى كوچىمە مەنا ئارقىلىق ئەكس ئەتتۇرگەن. "ۋاڭ خولۇ ناخشىلىرى"نىڭ چوڭقۇر ئىجتىمائى مەزمۇنى ئەنە شۇ يەردە.

ياقۇپ بەگ توغرىسىدىكى قوشاقلار. ئىلىدىكى دىخانلار قوزغىلىڭى بىلەن بىر ۋاقىتتا، جەنۇبىي شىنجاڭدا مەنچىڭ هاكىمىيىتى ۋە يەرلىك فېئودال، بايلارغا قارشى دىخانلار قوز-غىلىڭى قانات يېيىۋاتقان بىر پەيتتە ئەنگلىيە جاهانگىرلىگىنىڭ جاسۇسى قوقانلىق ياقۇپ بەگ قەشقەرگە بېسىپ كىرىپ، فېئودال بايلار ۋە روهانىلارنىڭ قوللىشى بىلەن ئۆزىنى "شەرقىي تۈركىستان خانى" دەپ جاكالايدۇ. (ئۇنىڭ خان بولۇپ جاكالانغانلىغىدىن كېيىنكى نامىنى بەدولەت دەپمۇ ئاتايدۇ.)

بەدولەت مەچىت سالدى،
قىبلىسىنى توغرىلاپ.
غەزىسىنى تولدۇردى،
پۇقرالاردىن ئوغرىلاپ.

ياقۇپ بەگ جاكا سالدى،
مايسىلاردىن باج ئالدى.

ياقۇپبەگنىڭ ۋاقتىدا،
ئالدامچىلىق ئەۋج ئالدى.

ياقۇپبەگ تۇلۇم چاشقان،
ئالۋاڭنى تولا چاچقان.
بېيجىڭدىن چېرىك كەلسە،
تامنى ياقىلاپ قاچقان.

"كوچ - كوچ" ناخشىلىرى: سادىر پالۋان قوزغىلىڭدىن كېيىن، ئىلىدا بىرقانچە يىل ئىلى سۇلتانلىغى ھوكۇم سۈردى. مەنچىڭ ھوكۇمرانلىغى ۋە يەرلىك فېئوداللارنىڭ زۇلمىغا قارشى كۇرەشكە ئاتلىنىپ قان توككەن ئەمگەكچى خەلق ئوزىنىڭ كۇرەش مۇئىلىرىدىن ئايرىلىپ يەنە قاتمۇ - قات زۇلۇم ئىلكىدە قېلىۋەردى.

ئاردىدىن بىرنەچچە يىل ئوتكەندىن كېيىن (1871 - يىل) ئىلىنى چارروسىيە جاھانگىرلىگى بېسىپ ئالدى. شىنجاڭ ھەر مىللەت خەلقىنىڭ ئالدىنقىلار يىقىلسا كېيىنكىلىرى ئۈز بېسىپ، 10 يىل كۇرەش قىلىشى ئارقىلىق 1881 - يىل تۇزۇلگەن "ئىلى شەرتنامىسى" دىن كېيىن چارروسىيە ئەسكەرلىرى ئىلدىن چىقىپ كېتىشكە مەجبۇر بولدى.

چارروسىيە جاھانگىرلىگى مەغلۇبىيىتىگە تەن بەرمەي قورال كۇچى بىلەن بېسىم ئىشلىتىش ۋە ئالداش ئۇسۇلىنى قوللىنىپ، ھەدەپ ئادەم كوچۇرۇشنى ئېلىپ باردى.

1881 - يىلى كۇز پەسلىدىن تارتىپ 1884 - يىلغىچە

بولغان 4 يىل ئىچىده چارروسىيەنىڭ ئىلى رايونىدىن قورال كۈچى ۋە تەھدىت بىلەن زورلاپ ئېلىپ كەتكەن ئۇيغۇر، قازاق، خۇيزۇ، قىرغىز، موڭغۇل ۋە سۇلۇن قاتارلىق ھەر مىللەت ئاھالىسى جەمى 100 مىڭدىن ئېشىپ كەتتى.

چارروسىيەنىڭ ئاھاللارنى مەجبۇرى كوچىرۇش، ئېغىر دەرىجىدە بۇزغۇنچىلىق ۋە تالان - تاراج قىلىشى ئارقىسىدا ئىلى رايونى چول، قاخشال، ئادەمى ئاز، باغ - ۋارانلىرى ۋەيران بولغان خاراب‌زارلىققا ئايلىنىپ قالدى. "كوچ - كوچ ناخشىلىرى" ئەنە شۇ ئەلەملىك كۈنلەرنىڭ يادىگارلىغى.

"كوچ - كوچ ناخشىلىرى" نىڭ مۇھىم ئەھمىيىتى شۇنىڭدىكى، ئۇنىڭدا ۋەتەنپەرۋەرلىك كۈيى ئالاھىدە جارانلاپدۇ. "كوچ - كوچ ناخشىلىرى" دا چارپادىشاسىنىڭ ئىلى ئۇيغۇرلىرىنى قىلىچ - نەيزە ئاستىدا يەتتە سۇغا مەجبۇرى كوچۇرگەنلىگىدىن ئىبارەت بۇ تاجاۋۇزچىلىغى بىۋاستە پاش قىلىنىدۇ:

ئاق پاشا لەشكەرلىرى،
ئالتۇن كولاپ تاش كەستى.
دىخانلارنى كوچ - كوچ دەپ،
قىلىچ بىرلە باش كەستى.

"كوچ - كوچ ناخشىلىرى"نىڭ كوپ قىسمى تۇغۇلۇپ ئوسكەن ئانا يۇرت بىلەن خوشلىشىش، ئۇنىڭدىن ئايرىلىش ئەلىمىگە بېغىشلانغان:

مىڭ جاپا بىلەن سالغان،
قالدى باغۇ - بوستانلار.

يۇرتسىمزدىن ئايرىلىپ،
دىلدا قالدى ئارمانلار.

بىز ئىلىدىن كوچكەندە،
ئالتىنچى ئايدا روزىدى.
بۇنداق ئېغىر كۇنلەردە،
ئاتا - ئانا بولسىدى.

ئىلىدىن كوچۇپ چىقىپ،
يانبۇلاقتىن قايرىلدۇق.
تۇغۇلۇپ ئوسكەن جايلاردىن،
ئولمەي تىرىك ئايرىلدۇق.
.....

"كوچ - كوچ ناخشىلىرى" نىڭ بىر قىسمى كوچمەنلەرنىڭ يولدا تارتقان جاپا - مۇشەققەتلىرىگە بېغىشلانغان بولۇپ، ئۇ، كوچ - مەنلەر ئېيتىقاندەك "دەرت ئۇستىگە دەرت" كۇيىدۇر.

خۇنغاي يولدا تاللار،
شاخ - شاخىدا مارجانلار.
يوللاردا جاپا تارتىپ،
ئېقىپ كەتتى بۇ جانلار.

چارروسىيە تەرىپىدىن زورلاپ ئېلىپ كېتىلگەن ئىلى ئاھالىسى ئوي، يەر، چارۋا، مۇلوكلىرىدىن ئايرىلىپ، ئەك - ئەكـ

سىيەتچى، ئەڭ ۋەھشى چارپادىشاسىنىڭ ئىستىبدات تۇزۇمى هوكومرانلىغىدا ئىنتايىن ئېچىنىشلىق تۇرمۇشتا قالدى. "نۇرغۇن كىشىلەر ئۇزىگە بولۇپ بېرىلگەن يەرنىڭ نەدە ئىكەنلىگىنى بىلمەي تۇرۇپ، دىخانچىلىق بېجى تاپشۇرۇشقا مەجبۇر بولدى". نۇرغۇن كىشىلەر خانمۇەيران بولۇپ، چارروسىيە پومىشىك كاپىتالىستلىرىنىڭ يالانمىلىرىغا ئايلىنىپ قالدى.

يېڭى مايۇر يەر بەرمەس،
يول ئۇستىنى تەردۇرمەس.
باشقا قاتتىق كۇن چۇشتى،
بەش خولۇقتىن يەر تەگمەس.

ئوسەككە بارارمىز دەپ،
ئەسكى تام ئارا ياتتۇق.
ئوز جايىمىز پۇتكىچە
تۇپراق توپىدا ياتتۇق.

ئوسەككە بارغان خەلقلەر،
ئەسكى تامنى ئوي قىلدى.
ئۇندا خوتۇن ئالغانلار،
ئەسكى تامدا توي قىلدى.

ئورۇس هارۇسى دەيدۇ،
ئالدى چاقى پەس ئىكەن.

كىشىنىڭ يۈرىتىغا كىلىپ
كۈن ئالماقمۇ تەس ئىكەن.

ئاشپۇزۇولدا ئولتۇرسام،
چىن تەخسىدە ئاش كەلدى.
ئىلىنى خىيال قىلسام
قارا كوزۇمگە ياش كەلدى.

مانا بۇ چىن يۈرەكتىن قايناپ چىققان ۋەتەنپەرۋەرلىك هىسسىياتتۇر.

ماتىتەي توغرىسىدىكى قوشاقلار: ماتىتەى (ماپۇشىڭ) 1911 - يىلىدىن 1923 - يىلغىچە قەشقەردە هۆكۈم سۈرگەن زالىم ۋالى ۋە هەربى ئەمەلدار. ئۇ دەسلەپتە، قەشقەرگە بىرىپلا يەرلىك فېئودال بايلار ۋە روهانىلار بىلەن ئىتتىپاق تۈزۈپ، خەلقنى بولغان ئالۋاڭ - سېلىقنى هەددى - هىساپسىز كۈچەيتكەن، خەلقنىڭ تۈرمۇشى بىلەن قىلىچە مۇناسىۋىتى بولمىغان هەر خىل قۇرۇلۇشلارنى سېلىپ خەلق ئۈستىدىكى هاشانى ئاشۇرغان. جامۇم ياساپ كەمبەغەل خەلقنى زورلاپ ساتقان. ئاخىرى يېڭى كەلگەن ئەمەلدار تەرىپىدىن ئولتۇرۇلۇپ دەرۋازىغا مىخلانغان. ماتىتەينى ئولتۇرگۈچىنىڭ غەرەزىنىڭ نىمە بولۇشىدىن قەتئى نەزەر، ئۇنىڭ ئولتۇرۇلۇشىدە، خەلقنىڭ ئۇنىڭغا بولغان غەزەپ - نەپرىتى، ئۇنىڭغا قارشى ئېلىپ بارغان هەرىكەتلىرى چوڭ رول ئويناغان.

ماتىتەي توغرىسىدىكى قوشاقلار ئۇنىڭ 14 يىل شەھەر سوراپ خەلقتە سالغان دەھشەتلىك زۇلمى ۋە لەنەتلىك ئولۇمىنى بايان قىلىدۇ:

ماتىتەي ئاتمىش ياشتا،
كورۇك سالدى توققۇز تاشقا.
ماتىتەينىڭ ئالۋاڭى،
بالا بولدى بۇ باشقا.

ئوق سېلىپمۇ ئاتقان تاز،
ئوق سالمايمۇ ئاتقان تاز.
قارا لاينى ھوم قىلىپ،
كەمبەغەلگە ساتقان تاز.

سوخو① يولى قومۇشلۇق،
ئوغاق سېلىپ ئورغان يوق.
14 يىل شە سوراپ،
ماتىتەيدەك بولغان يوق.

ماتىتەي تۇلۇم چاشقان،
ئالۋاڭنى تولا چاچقان.
ئوزىنى يوغان چاغلاپ،
دارغا ئېسىلىپ ياتقان.

① قەشقەر يېڭىشەھەرىدىكى بىر جاينىڭ ئىسمى.

تومۇر خەلپە توغرىسىدىكى قوشاقلار: 1911 - يىلى قۇمۇلدا تومۇر خەلپە باشچىلىق قىلغان دىخانلار قوزغىلىڭى پارتلىدى. بۇ قوزغىلاڭ قۇمۇل، تۇرپان ئەترا-پىدىكى ھەرقايىسى مىللەت ئەمگەكچىلىرىنى ئوزىگە جەلپ قىلدى. بولۇپمۇ خەنزۇ خەلقىنىڭ زور ياردىمىگە ئىگە بولدى. ئەكسىيەتچى ھوكۇمەت بىلەن فېودال ۋاڭلارنىڭ قانلىق باستۇرۇش سۇيىقەستى قوزغىلاڭچى دىخانلار تەرىپىدىن بىت-چىت قىلىنغاندىن كېيىن، ئۇلار باشقا بىر تۇسكە كىرىپ، "سوھبەت" دېگەن نەيرەڭ ۋازلىقلارنى ئىشلىتىپ، يالغاندىن "ئەگەر تومۇر بىزنىڭ ھوزۇرىمىزغا ئوتسە، دىخانلارنىڭ ئالۋاڭ - سېلىغىنى ئازايتىش تەلۈبىنى قانداق قىلىمىز" دەپ قۇرئان تۇتۇپ قەسەمىيات قىلدۇ. تومۇر ئىسلام دىنىنىڭ سادىق مۇرىتى بولغاچقا دۇشمەنلىرىنىڭ ئالدام خالىتىسىغا چۈشۈپ 1913 - يىل 9 - ئاينىڭ 6 - كۈنى ئۇرۇمچىدە ئەكسىيەتچى ھوكۇمەت تەرىپىدىن زىيانكەشلىكە ئۇچرايدۇ. ئۇنىڭغا ئەگىشىپ قوزغىلاڭ كوتەرگەن دىخانلارمۇ ئىلگىرى - كېيىن پۈتۈنلەي ھالاك بولىدۇ. ئەكسىيەتچىل ھوكۇمەتران سىنىپىلارنىڭ بۇ شەرمەندە ھەركىتى خەلقنىڭ كۈچلۈك غەزىۋىنى قوزغايدۇ.

تومۇر خەلپە توغرىسىدىكى قوشاقلار تومۇر خەلپە باشچىلىغىدىكى قۇمۇل دىخانلار قوزغىلىڭىنىڭ قىسمەن خاتىرىلىرىدۇر:

تاغچى پالگانلار ئاتلاندى، (پالۋانلار)
ئاسماندىكى يۇلتۇزدەك.

چەن دارىنى ھوۋلاتتى،
جاڭگالدىكى توڭگۇزدەك.

ئۇچ كۈرە بۇغداي ئۈنى،
بىر چۈشلۈككە ئاش بولدى.
غەيرەتلىك تومۇر خەلپە،
دىخانلارغا باش بولدى.

ئۇرۇمچىنىڭ يولىدا،
ئاتمىش يەردە بۇلاق بار.
تومۇرنى ئېلىپ چىقسا،
ھەر كۈندە سوراق بار.

توۋەندىن چىقىپ كەلدى،
يۇمۇلاق، يۇمۇلاق قوڭغۇزلار،
تومۇر خەلپىنى ئوراتۇرگەن،
دۇشمەن دىگەن توڭگۇزلار.

يۇقۇرقىلاردىن باشقا نۇرغۇن تارىخىي قوشاقلاردا ئىسىمبدات ھاكىمىيىتىگە قارشى كۈرەش قىلغان خەلق قەھرىمانلىرى كۈيلىنىدۇ. "مايمخان" نامىلىق قوشاق—ئەنە شۇ خەلق قەھرىمانى مايمخان ھەققىدىكى قەسىدە بولۇپ، "مايمخان" قوشاقلىرىدا مۇنداق جارانلىق مىسرالار بار:

زىندان تېمى ئىگىز تام،
ئۇنىڭ ئىچى گۇرۇستان.

ئەركىنلىككە بەل باغلاپ،
شىھىت ئولگەن مايىمخان.

ئاتا بولغىنىڭ قېنى،
ئانا بولغىنىڭ قېنى.
ياندۇرۇپ، ياندۇرۇپ چاپقاندا،
تىلەپ ئالغىنىڭ قېنى.

ئالدىمىزدا توت مانجۇ،
قىلىچىنى ئويناتتى.
ھىكىم بەگە بولاپ بەرمىسە،
ئولتۇرمەيتتى، پالايتتى.

تۇرپاننىڭ يولى قۇملۇق،
ئوتۇپ بارغىلى بولماس.
ئاتمىش يامبۇنى ئېلىپ،
قاراپ تۇرغىلى بولماس.

ئاتمىش يامبۇنى ئېلىپ،
دارىن ئامبال تويامدۇ؟
مايىمخانىنى ئولتۇردى،
خوٹنى ئۇنىڭ قويامدۇ؟

كونا شەھەردە ئاق تېرەك،
يېڭى شەھەردە كوك تېرەك.

مایمخاننی ئولتۇردی،
ئاڭا ئوخشاش ئەر كېرەك.

گۈلباغ سۇپەت قەشقەردەك،
يېڭى سوققان شە بارمۇ؟
مایمخان شەھەت بولدى،
ئاڭا ئوخشاش ئەر بارمۇ؟

مۇنداق تارىخىي ۋە سىياسى خاراكتېرلىق قوشاقلاردىن يەنە "ئەمەت ناخشىسى" (1913 - 1914 - يىللىرى تۇرپاندا قوزغالغان دىخانلار قوزغىلىڭىنىڭ باشچىسى) ۋە باشقىلارنى ئاتاپ ئوتۇش مۇمكىن.

ئۇيغۇر خەلق قوشاقلىرى ئىچىدە مۇھەببەتنى ئاساسى تېما قىلغان قوشاقلارمۇ كوپ بولۇپ، ئۇلار ماھىيەت جەھەتتە يۇقۇرقى قوشاقلارغا ئوخشاشلا ئىجتىمائى تۇزۇمگە قارشى چوڭقۇر سىياسى مەزمۇنغا ئىگە. تۇۋەندە مۇشۇ خىلدىكى قوشاقلارنىڭ بىر قىسىم مەزمۇنى بىلەن تونۇشىمىز.

"گۈلەمخان ناخشىسى": مەلۇماتلارغا قارىغاندا، "گۈلەمخان ناخشىسى" بۇنىڭدىن يۇز يىلچە ئىلگىرى (1820 - يىلدىن 1825 - يىلغىچە) غۇلجىغا قاراشلىق ئويمان بۇلاق يېزىسىدا ئوتكەن گۈزەل قىز گولەمخانىنىڭ فېئوداللىق نىكاھ تۇزۇمى دەستىدىن يولۇققان ئېچىنىشلىق تەقدىرى توغرىسىدىكى ناخشىدۇر. بۇ ۋەقەنىڭ بىزگە مەلۇم بولغان قىسقىچە مەزمۇنى مۇنداق: گۈلەمخان ئويمان

بۇلاقتا ئولتۇرۇشلىق بىر كەمبەغەل دىخاننىڭ قىزى. ئوزىنىڭ گۈزەللىگى ۋە چىچەنلىگى بىلەن ئالاھىدە كوزگە كو- رۇنگەن گۈلەمخان تېخى 15 ياشقا كىرمىگەن چېغىدىلا ئويمان بۇلاقتىكى چولاق شاكىيۇ ئوزىنىڭ قېرىلىغى ۋە بىرقانچە خوتۇنى بارلىغىغا قارىماي، گۈلەمخاننىڭ پىيىغا چۈشۈپ، زورلۇق بىلەن ئۇنى كىچىك خوتۇنلۇققا ئالغان.

"گۈلەمخان ناخشىلىرى" كىشىلەر تەرىپىدىن گۈلەمخاننىڭ ئاشۇ ئېچىنىشلىق تەقدىرىگە بېغىشلانغان، ئۇ فېوداللىق نىكاھ تۈ- زۈمىگە غەزەپ - نەپرەت، زالىملارغا قارشى قىساس كۈيىدۇر. "گۈلەمخان ناخشىسى"دا ئالدى بىلەن گۈلەمخاننىڭ ئېچىنىشلىق تەقدىرى بايان قىلىنىدۇ:

گۈلەمخاننىڭ قوش پوپىگى يەرگە تېگەمدۇ؟
ئونبەش ياشقا كىرمەي تۇرۇپ ئەرگە تېگەمدۇ؟

كىمنىڭ كىمنى سويۇشىنى ھەركىم بىلەمدۇ؟
ئوزى سويمەي مەيلى بولماي ئەرگە تېگەمدۇ؟

گۈلەمخاننىڭ تۇرغان يېرى ئويمان بۇلاقتۇر،
گۈلەمخانىنى زورلاپ ئالغان شاكىيۇ چولاقتۇر.

گۈلەمخاندىن باشقا قىزنى قېرى ئالمامدۇ،
گۈلەمخانىم چولاقلارغا زايا بولمامدۇ.

قويلىرىنى ھەيدىۋەتتى ئويمان بۇلاققا،
گۈلەمخاننى تۇتۇپ بەردى شاگىيۇ چولاققا.

گۈلەمخاننىڭ قوش پوپىگى يەرگە سورەلدى،
يۇرەكتىكى زەرداپ سۇلار قانغا ئورۇلدى.

چىقىپ باقسام گۈلەمخانىم تويۇڭ كېلەدۇ،
ساڭا مەكتۇپ، ماڭا مەكتۇپ تەقدىر بىلەدۇر.

"گۈلەمخان ناخشىسى" دا مۇھەببەتنى پۇل - مالنىڭ كۈچى بىلەن ئۈزىگە تەسلىم قىلماقچى بولغان ئېكسپىلاتاتورلارنىڭ ۋىجدانسىزلىغىغا قارشى نەپرەت ناھايىتى يۇكسەك جاراڭلايدۇ:

ئالتە - يەتتە كەپتەرلىرىڭ قوندى تېرەككە،
توگا توندا ئالتۇن تۇگمە پاتتى يۇرەككە.

قارا كوگۈل، زالىم شاگىيۇ ئالدىرما تېخى،
بوينۇڭدا بار گۈلەمخانىڭ قىزىل تىرنىغى.

گۈلەمخانىمنىڭ تەقدىرى فېوداللىق تۈزۈم ئاستىدىكى خورلانغان خوتۇن - قىزلارنىڭ تەقدىرى، گۈلەمخانىڭ ياشلىق باھارىغا زامىن بولغان يالغۇزلا چولاق شاگىيۇ ئەمەس، شاگىيۇ ۋەكىللىك قىلغان بىر پۈتۈن فېوداللىق تۈزۈم. "گۈلەمخان ناخشىسى" دا خەلق ئاممىسى ئاشۇ فېوداللىق تۈزۈمنى ئاغدۇرۇپ، ئەركىنلىك، ئازاتلىقنى قولغا كەلتۈرۈش ئارزۇسىنى ئىپادىلەيدۇ:

راهەت كورۇش زالىملارنىڭ ھەققى دەپ ئىلار،
ئەلەم تارتىش كەمبەغەلگە باقى دەپ ئىلار.
ئامان بولساڭ يوقتىمىز شاكىرىڭ ئىبرىنى،
سۇيىمدىغان زامان كېلەر ھەر كىم يارىسى.

يۇقۇرىدا بايان قىلىنغان مۇھەببەت، نىكا ئەركىنلىگى ئۈچۈن كۈرەش تېمىسىنى ئاساس قىلغان، بەلگىلىك تارىخىي ۋەقە ۋە تارىخىي شەخسى ئاساسىغا قۇرۇلغان تارىخىي قوشاقلار قاتارىدا يەنە «چىن مودەن» «ئانارخان»، «پۇچۇنخان»، كېيىنكى چاغلاردا مەيدانغا چىققان «روزىلەم»، «قەمبەرنىسا» «ئامىنەم»، «سەلىمەم» قاتارلىق قوشاقلارنىمۇ ئاتاپ ئوتۇش مۇمكىن. بۇ ناخشىلارنىڭ ھەممىسىنىڭ ئوز ئالدىغا مەخسۇس مۇزىكىسى بار. بۇمۇ ئۇيغۇر خەلقنىڭ ناخشا ـ مۇزىكا سەنئەت بايلىغىدا ئالاھىدە ئورۇننى تۇتىدۇ.

ئۇيغۇر خەلق قوشاقلىرى ئىجتىمائى ئەخلاق، پەزىلەت توغرىسىدىكى قوشاقلارنىمۇ ئۇنىڭ چوڭقۇر ئىجتىمائى مەزمۇنى ۋە كۈچلۈك خاھىشچانلىغىغا قاراپ سىياسى قوشاقلار تەركىۋىگە كىرگۈزۈش مۇمكىن. ئىجتىمائى ئەخلاق ـ پەزىلەت قوشاقلىرىدا بىر تەرەپتىن ئەمگەكچى خەلقە خاس بولغان ئالى جاناپ ئەخلاقى پەزىلەت تەرغىپ قىلىنىدۇ. يەنە بىر تەرەپتىن ئېكسپىلاتاتۇر سىنىپلارنىڭ چىرىك ئەخلاقى پىپەن قىلىنىدۇ. مەسىلەن:

تەكەببۇر ئەيلىمە ھەرگىز،
مەگەرچە ئاسمان بولساڭ،

ئۆزەڭنى بارچىدىن كەم تۇت،
سۇلايمان پادىشا بولساڭ.

بۇ قوشاقتا كەمتەر بولۇش، ئۆزىنى بىلىشكە ئوخشاش ئالى جاناپ پەزىلەت تەرغىپ قىلىنغان.

زىمىستان كورمىگەن بۇلبۇل،
باھارنىڭ قەدرىنى بىلمەس.
جاپانى چەكمىگەن ئاشىق،
ۋاپانىڭ قەدرىنى بىلمەس.

بۇ قوشاق كىشىلەرنى ھالال ئەمگەك بىلەن ھايات كەچۈرۈشكە، جاپا-مۇشەققەتتىن قورقماسلىققا، ھايات يولىدا ھەرقانداق سىناقلارغا بەرداشلىق بېرىشكە ئۈندەيدۇ. بۇ ئەمگەكچىلەرگە خاس ئەخلاقى پەزىلەتتۇر.

قىزىلگۈلەر ئېچىلسا،
ئاقۇەت لەيلى بولۇر.
ھەر بۇلاقتىن سۇ يېتىلسە،
ئايىغى دەريا بولۇر.

بەزى قوشاقلاردا خەلق ئىچىدىكى ناچار ئىستىللار تەنقىتلىنىدۇ ۋە ھەجۋى قىلىنىدۇ. بۇ خىل قوشاقلار ئىچىدە "ئات بىلەن توگىنىڭ ئېيتىشىشى" ئۆزىگە خاس خۇسۇسىيەتكە ئىگە. بۇ قوشاقتا ئات بىلەن توگىنىڭ مۇنازىرىسى ئارقىلىق بىر-بىرسى

بىلەن تور تالىشىدىغان (يوغانچىلىق تالىشىدىغان)، ئۆزىنى توغرا باھالىمايدىغان كىشىلەرنى ھەجۋى قىلىپ، كىشىنىڭ قىممىتى ئۆزىنى بىلىش ئىكەنلىگىنى، ھەر قانداق شارائىتتا كەمتەر بولۇشنى تەۋسىيە قىلىدۇ. بۇنىڭدا مۇنداق مىسرالار بار:

ئەمىر قىلدى بىر كۈنى ھەزرىتى سۇلايمان،
يىغىلىپ جەم بولدى جىمى ھايۋان.
جىمى ھايۋانغا قىلدى يەر تەيىن،
ئات كېلىپ ئولتۇردىلەر يۇقۇرى ئىمىن،
توگە قويۇق تېرىكىپ ئورنىدىن،
توقۇۇالدى ئاتنىڭ سۇتى بۇرنىدىن.
.....

توگە ئېيتتى: ھەي ئات پوسماڭلاي،
ئېيت گېپىڭنى مەن ئاڭلاي.
.....
ھەر قاچان يوغان تۇرىمەن سەندىن،
يۇقۇرى ئولتۇرمىغىڭ نەھەت مەندىن؟
ئۇستۇڭدە ئىگە تۇرىدۇ، ئىگەچىمىدىڭ،
بويانلىرىڭ قارا تۇرىدۇ، كومەچمىدىڭ.
.....
سېنى قېرىغاندا مىنەر ئەگلەكچى،
ماڭمىساڭ ئۇچاڭنى ئۇرار قامچى.
بىددىكلەر ئولۇشۇر چىشىڭنى ئېچىپ،
يۇرۇيسەن تېقىمڭغا چېچىپ.

ئات ئېيتتى: ئەي توگە پوسماڭلاي،
گېپىڭ بولسا يەنە مەن ئاڭلاي.
بۇيۇڭ بولغان بىلەن سەندە ئەقىل يوق،
قۇسۇغۇڭدا بار 16 زەمبىل پوق.
.....
ئۇسسۇزلىغىڭدىن قېتىپ قالدۇ مايىغىڭ،
ھەر كۈنى باردۇ 25 تايىغىڭ.
يامانلىغىڭدىن سىيەرسەن ئارقاڭغا،
مىراس قالدى سېنىڭ جۈملە بالا-ۋاقاڭغا.
كالپۇگۇڭ كېلىدۇ ئالتە يېرىم غېرىچ،
قۇيرۇغۇڭ كېلىدۇ ئۈچتىن بىر غېرىچ.
پۇتۇڭغا كىيىسەن كەشە-چورۇق،
يوغان سوزلىمە ئى سوكال قۇيرۇق.
.....
توگە ئېيتتى: ئەي ئات پوسماڭلاي،
يەنە گېپىڭ بولسا مەن ئاڭلاي.
مېنى شۇنداق يوغان ياراتقاندۇر
جىمى ئىقلىم، پادىشاغا تاراتقاندۇر.....
.....

روشەنكى "ئات بىلەن توگىنىڭ ئېيتىشىشى" دىگەن بۇ نەزمە ئات بىلەن توگىنىڭ مۇنازىرىسى ئارقىلىق ھەرقانداق ئادەم نۇقسانسىز، كەمچىلىكسىز بولمايدىغانلىغىنى، ھەرقانداق ئادەم ئۆزىنى توغرا باھالىشى كېرەكلىگىنى، بىر-بىرىدىن ئۆگىنىپ، ئارتۇقچىلىقلارنى جارى قىلىپ، كەم يەرلىرىنى تولدۇرۇش كېرەكلىگىنى ئۇقتۇرىدۇ.

بۇ خىل ئەدەپ-ئەخلاق توغرىسىدىكى نەسىھەت خاراكتېرىدىكى قوشاقلار خەلق ئاممىسى ئىچىدە تەمسىلگە ئايلىنىپ، خەلق ئاممىسىنى تەربىيىلەش رولىنى ئويناپ كەلمەكتە.

تۇرمۇش قوشاقلىرى

خەلق قوشاقلىرى ئىچىدە تۇرمۇش قوشاقلىرىنىڭ مەزمۇن دائىرىسى ئىنتايىن كەڭ بولۇپ، ئەمگەكچى خەلق ئاممىسىنىڭ مول مەزمۇنلۇق ئىجتىمائى تۇرمۇشىنى ۋە ئائىلىۋى تۇرمۇشنى ئىنكاس قىلغان قوشاقلارنىڭ ھەممىسى تۇرمۇش قوشاقلىرى دەپ ئاتىلىدۇ.

كەڭ مەنىدىن ئېيتقاندا، ئەمگەك قوشاقلىرى، سىياسى قوشاقلار، مۇھەببەت قوشاقلىرى، ئورپ-ئادەت قوشاقلىرى، بالىلار قوشاقلىرى قاتارلىقلارنىڭ ھەممىسى تۇرمۇش قوشاقلىرى قاتارىغا كىرىدۇ. چۈنكى ئۇلارنىڭ ھەممىسى خەلق تۇرمۇشىنىڭ ئىخچام ئوبرازلىق ئىنكاسى بولۇپ، بۇ خىل قوشاقلار مەزمۇنى، رولى، خىزمەت قىلىش ئوبيېكتى، ئىشلىتىش ئورنى جەھەتتىن بىر-بىرىگە ئوخشىمايدۇ. بىز بۇ يەردە ئېيتۇاتقان تۇرمۇش قوشاقلىرى بولسا، تار مەنىدىكى تۇرمۇش قوشاقلىرى بولۇپ، بۇلار خەلق ئاممىسىنىڭ كۈندىلىك تۇرمۇشىنى ۋە ئائىلە تۇرمۇشىنى ئىنكاس قىلغان قوشاقلاردىن ئىبارەت.

ئۇيغۇر خەلق قوشاقلىرى ئىچىدىكى تۇرمۇش قوشاقلىرىنى يىللىقچىلار، مەدىكارلار ناخشىسى ۋە غېرىپ-مۇساپىرلار ناخشىسى دەپ ئىككىگە بولۇش مۇمكىن. يىللىقچىلار ۋە مەدىكارلار ناخشىسىدا ئوتكۇر سىنىپىي زىددىيەت ئىنكاس قىلىنغان بولۇپ،

بۇ خىل قوشاقلار پومىششىكلار ۋە بايلارنىڭ ئەمگەكچى دىخان-لارغا بولغان ئېكسپىلاتاتسىيىسىنى كەسكىن پاش قىلىدۇ:

ئىشلىدىمەن ئىشلىدىم.
باي غوجامغا ئىشلىدىم.
يىللاپ ئىشلەپ بىكارغا،
كويۇك **نانىنى** چىشلىدىم.

كويىقاپنىڭ ئاغزىكەن،
بايلارنىڭ ئويى،
ئىشلىسەكمۇ تولمىدى،
ئومرىمىز بويى.

بۇ قوشاقلاردا دىخانلار **تەقدىرىنىڭ** پومىششىكلار قولىدا ئىكەنلىگى ۋە ئۇلارنىڭ ئېچىنىشلىق تۇرمۇشى جانلىق تىل ۋە يارقىن شەكىرى ئوبرازلار ئارقىلىق سۈرەتلەپ بېرىلگەن.

"يېتىملار ناخشىسى"دا پومىششىكلارنىڭ زۇلمى دەستىدىن ئاتا-ئانىلاردىن ئايرىلىپ، بايلارغا باغلىنىپ هايات كەچۈرۈۋاتقان يېتىم بالىلارنىڭ ئېچىنىشلىق تۇرمۇشى تېخىمۇ جانلىق ئىپادىلەنگەن:

ئانام دىسەم، رەڭگىم سامان،
ئاقتى يېشىم. دىلىم سۇنۇق.
دادام دىسەم، بۇ دۇنيادىن
قايدى بېشىم. كورمەي خوۋلۇق.

مەن بىر يىتىم، ئانا دىگەن،
دەردىم تولا. گۈلباغ ئىكەن.
ئاڭلا جاھان، دادا دىگەن،
ئەرزىم تولا. بىر تاغ ئىكەن.
كۇن - تۇن ئىشلەپ، چالسام راۋاپ،
ئالسام خامان. باغرىم كاۋاپ.
چەكتىم ھەسرەت، نەگە بارسام
قالماي سامان. بولدۇم خاراپ.
بايلار يامان، مەن بىر يىتىم،
خۇددى چايان. قولۇم قىسقا.
ئوڭدا يېتىپ، يەتسىغا يول،
تاپتى ھايان. يوق نىمىشقا؟

"مەدىكارلار ناخشىسى"نى ئالايلى:

ئىلى يولى خاك يولى،
رومالىدا ئاي گۈلى.
ئىلىدا تاپقان پۇللار،
قىمارۋازنىك چاي پۇلى.
كەمبەغەلنىك بالىلىرى،
تەڭدىن تولىسى خاڭدا.
يۇرتىغا كېتەي دىسە،
بىردىن چاپىنى داڭدا.

ئوتتۇشتە كەمبەغەللەر بالىلىرى تۇرمۇش يولىنى تېپىش ئۈچۈن يىراق يۇرتلارغا بېرىپ مەدىكارلىق قىلاتتى ۋە خاڭ-لاردا ئىشلەيتتى. خاڭجالار ۋە ئۇلارنىڭ قول چوماقلىرى ئەم-

گەكچىلەرنىڭ ئەمگەك ۋاقتىنى ئۇزارتىش، ئېغىر ئىشلارغا سېلىش، تۇرمۇشتىن قىسىش قاتارلىق ئۇسۇللار بىلەن ئېكسپىلاتاتسىيە قىلىشتىن باشقا، ئىشچىلار ئىچىدىكى نادانلىق، يامان ئىللەتلەردىنمۇ پايدىلىناتتى. بۇ ئىللەتلەرنىڭ مەنبەسى يەنىلا ئەزگۈچى سىنىپلار هوكۇمرانلىق قىلغان ئىجتىمائى تۈزۈم ئىدى. ئۇنىڭ گەۋدىلىك بىر ئۈسۈلى خاكجا ۋە گۈكتۇلار تاۋكا ئۇيۇشتۇرۇپ، ئىشچىلار ئىچىدە قىمارۋازلىقنى كەڭ قانات يايدۇرۇپ، قىمار ئارقىلىق ئىشچىلارنى قەرزگە بوغۇپ، ئۇلارنى ئوز ئېكسپىلاتسىيەسىگە تېخىمۇ مەھكەم باغلىۋېلىش پۇرسىتىگە ئېرىشەتتى. بۇ ئىشچىلار ئۈچۈن كۈلپەت ئۈستىگە كۈلپەت ئارتقۇراتتى. "مەدىكارلار ناخشىسى" ئەنە شۇ كۈلپەتلەرنىڭ ئېچىنىشلىق خاتىرىسىدۇر.

تۇرمۇش قوشاقلىرى ئىچىدە غەربىي - مۇساپىرلىق قوشاقلىرى كوزگە كورۈنەرلىك ئورۇن تۇتىدۇ.

غەربىي - مۇساپىرلىق مۇكزارىنى ئىپادىلەيدىغان قوشاقلاردا تۇغۇلۇپ ئوسكەن يۇرتىدىن ئايرىلىش پىراقى توغرىسىدىكى قوشاقلار خېلى كوپ سالماقنى ئىگەللەيدۇ.

قەشقەردىن چىقتى دەرتمەن ئوغۇللار،
دەرتكە پايلىماي غەربىي بولغانلار.
.....
ئۇيەردىن ئوتسەڭ كېلىسەن داشقا،
چوماق بىلەن ئۇرىدۇ باشقا.
ئۇيەردىن ئوتسەڭ تۇكگان مازار،
پۇلۇڭ بولسا ئالدىڭدا بازار،
پۇلۇڭ بولمسا چېكىسەن ئازار.

.....

ئۇ يەردىن ئوتسەڭ قارا جىلچىڭ،
خەجلەي دىسەڭ پۇل چىڭ.
ئۇيەردىن ئۇتسەڭ — چۇشۇگە،
پۇلىڭ يوقىدىن بولسەن سۇپۇگە.
ئۇيەردىن ئوتسەڭ تالا شۇ،
بېشىڭغا كەلگەن بالا شۇ.
ئۇيەردىن ئوتسەڭ ئاسۇق،
يۇرت بېشىڭ جىمىسى پاسۇق.

.....

مانا كەلدۇق جامغا،
ساقال تاغاق بىلەن ناسۋال قاپاقنى
تېگىشتۇق بىر توغرام نانغا.

.....

ئۇيەردىن ئوتتۇق مۇزداۋان،
جاپاسى ئۇنىڭ يۇز داۋان.
دوزاقتا ئاپىرىدۇ مۇشۇ يول،
ئاغىنىلەر جانىڭغا ھەزى بول.

.....

ئۇيەردىن ئوتتۇق تامغا تاش،
ئىلىخوغا يېقىن كەلدۇق جان ئاداش.
مانا كەلدۇق ئىلىخو دىگەن شەگە،
ئالتى شەھەرگە داڭ كەتكەن يەرگە.
ئىلىخومۇ پەرىشان يۇرت ئىكەن،
نەگە بارساڭ قازانىڭ قۇلىغى توت ئىكەن.

بىرىمىزدور شاڭدا، بىرىمىز خاڭدا،
كېتەى دىسەڭ چاپىنىڭ داڭدا.
كېچىسى قىلىمىز سەيپۇڭلۇق،
كۇندۇزى قىلىمىز قاسساپلىق.
ئىش بولسا چاكا بىز،
بولمىسا باكا بىز.
كوڭلىمىزگە ئازار بەرمەڭ،
يامانلىغىمىز يوق غېرىپ باللا بىز...
يېتىشمىز دەڭ،
چېكىشمىز بەڭ،
ئاتا - ئانىمىز سوراپ قالسا،
تارتقان جەۋرىمىزنىڭ جىمىسىنى دەڭ...

غېرىپ - مۇساپىرلارنىڭ بۇ ئېچىنىشلىق تۇرمۇشىنى يوقسۇزلۇق، سىنىپىي زۇلۇم كەلتۈرۈپ چىقارغان. ئۇلار مۇساپىر-چىلىقنىڭ ئېغىرچىلىقلىرىنى بېشىدىن كەچۈرگەندىن كېيىن، نەدە بولمىسۇن "قازانىنىڭ قۇلىغى توت" ئىكەنلىگىنى چۈشىنىشكە باشلايدۇ. بولۇپمۇ ياقا يۇرتتا تەمتىرەپ قېلىش، يوقسۇزلۇق ئازاۋىنى تارتىش ئۇلارنىڭ يۈرەك باغرىنى تېخىمۇ ئېزىدۇ:

كەچ بولسا تاڭاتمايدۇ،
مەن بىلەن قېرىشقاندەك.
يۇرتۇمدىن ئايرىۋەتتى،
لاچىن سوققان توشقاندەك.
لاچىن سوققان توشقانىنىڭ،

جاڭگالدا ئوۋاسى بار.
مەن غەربتە مۇساپىرلىقتا
بۇ يۇرتتا نەمەسى بار.
ئۇششاق باللار ئويناپدۇ
تال چۈشتىن ئات ئېتىپ.
مۇساپىرلار يىغلايدۇ،
ئوز يۇرتىنى يات ئېتىپ.

تۇغۇلۇپ ئوسكەن جاينى سېغىنىش ئۇلارنىڭ سالامىملىق ناخشىلىرىدا ئوزىنىڭ چوڭقۇر لىرىك ئىپادىسىنى تاپقان.

دولىتىم ئاتام،
مېھرىبان ئانام،
ئويدە مۇڭدىشىم،
يارىمغا سالام.
غەربتىم ئانام
يالغۇز بىر بالام،
چوكان سىكىلەك،
يولدا يولدىشىم،
سىرداش مۇڭدىشىم،
كوڭۇل خوشلۇغى،
دوستلارغا سالام.

غەربتە - مۇساپىرلىق ھەققىدىكى قوشاقلارنىڭ مۇھىم بىر قىسمىنى ئولۇم - يېتىم، ئاتا - ئانا، ئۇرۇق - تۇققانلاردىن ئايرىلىش

پىراقى توغرىسىدىكى قوشاقلار تەشكىل قىلىدۇ. بولۇپمۇ ئاتا-ئانىغا بولغان ئەقىدىنى — هورمەتنى مەزمۇن قىلغان قوشاقلار ناهايىتى كوپ، بۇ تېما فېودالىزىم جەمىيىتىدىكى ئائىلە مۇناسىۋىتى ئۇچۇن خاراكتېرلىق. ئائىلە مۇناسىۋىتى پەقەتلا ئۇرۇق-جەمەت-لىك مۇناسىۋىتى بولۇپلا قالماي، ئىشلەپچىقىرىش، ئىستېمال ۋە ئەۋلاتلارنى تەربىيىلەش جەهەتتىكى بىرلىك مۇناسىۋىتىدۇر. بولۇپمۇ فېودالىزىمنىڭ تارقاق ئىشلەپچىقىرىش شارائىتىدا بۇ بىرلىكنىڭ رولى چوڭ ئىدى. ئاتا-ئانا ئاشۇ بىرلىكنى تەشكىللىگۈچى مۇهىم تايانچ بولۇپ، ئۇلارنىڭ هايات تۇرۇشى ئائىلە ئۇچۇن چوڭ يولەك، ئۇلارنى ئايرىش بولسا چوڭ قايغۇ ۋە تەمتىرەشكە سەۋەپ بولاتتى. بۇنى ئاتا-ئانا توغرىسىدىكى مۇنۇ قوشاقلاردىن كورۇۋېلىش مۇمكىن:

ئاتام سەن، ئانام سەن، نازۇ-نېمەتتىم،
مىنگەن ئېتىم، كىيگەن تونۇم، تاجى دولىتىم.
ئاتالىقلار-ئانالىقلار،
تاۋادىن ئەتىۋا باللا.
ئاتاسىزلار، ئاناسىزلار،
جەمەدىن خارۇ-زار باللا.
ئاتام بولسا كورسەمەن،
ئانام بولسا كورسەمەن.
ئاتام بىلەن ئانامتىك،
ئاياغىدا ئولسەمەن.
ئاتالىقلار، ئانالىقلار،
دەستە، دەستە گۇل ئىكەن،

ئاتاسىزلار - ئاناسىزلار،
كويۇپ ئوچكەن كۇل ئىكەن.

ئاتا - ئانا توغرىسىدىكى نۇرغۇنلىغان قوشاقلارنىڭ سىنىپىي مەزمۇنى ئوچۇق ئەمەس. بۇنداق قوشاقلارنى ھەرگىم كونكرېت ھېسسىياتى بويىچە ئېيتىپ كەلگەن. لېكىن ئاتا - ئانىدىن جودا-لىقنىڭ ئەلىمى توغرىسىدىكى نۇرغۇنلىغان قوشاقلاردا شۇ نەرسە ناھايىتى تەسىرلىككى، ئۇنىڭدا كەمبەغەل ئەمگەكچىلەرنىڭ ئۇزۇنگە خاس مۇڭزارى ئەكس ئەتكەن:

ئاتامۇ ئولۇپ قالغان،
ئانامۇ تاماس قالغان.
ئاتام بىلەن ئانامدىن،
تۇڭگىمەس پالاس قالغان.
بۇگۈن بازار ئوخشايدۇ،
يېتىملار زارى قاخشايدۇ.
ھالىدىن خەۋەر ئالسام،
ئاتاسى يوققا ئوخشايدۇ.
ئىگىز قارىغاي تاغدا،
سۇلار ئاقىدۇ سايدا.
بىز مۇندا غېرىپ چاغدا،
ئاتا - ئانىمىز قايدا.

جەمىيەتتىكى ھەر خىل قالاق ھادىسىلەرنى، كىشىلەردىكى ناچار ئىللەتلەرنى تەنقىتلەپ، كىشىلەرنى توغرا ئىش بىلەن شۇغۇلا-

لىنىشقا دەۋەت قىلىدىغان قوشاقلارنىمۇ تۇرمۇش قوشاقلىرى تەر-
كىبىگە كىرگۈزۈش مۇمكىن. بو خىل قوشاقلار كۆچلۈك ھەجۋى
خاراكتېرىنى ئالىدۇ.

مەسىلەن: قىمار توغرىسىدىكى قوشاقلاردا قىمارنى زادى
ئويىنىماسلىقنى تەۋسىيە قىلىدۇ. قىمارۋازلارنى مەسخىرە ئارقىلىق
قامچىلايدۇ:

ئەۋۋەلى سېنا كېلىپ كۆڭۈلنى خوش قىلغان قىمار،
مال-مۈلكىنى ئۈتتۈرۈپ ئاخىر گاداي قىلغان قىمار.
ياخشى تونلەرنى تىكىپ، بەرسە ئاتاسى ئوغلىغا،
ئالتە كۈن كېيىمەي تۇرۇپ، گورەگە قويدورغان قىمار.
.....
زادى ئالەمدە كىشىگە كى ۋاپا قىلماس قىمار
ئادىمى بولساڭ بۇرادەر زادىلا قىلما قىمار.

ئالمىدەك رەڭدار ئىدىم،
رەڭگىمنى سارغايتقان قىمار.
تىوت ئوشۇق ئالچى قوپۇپ،
چەرچەنگە پالاتقان قىمار.

مۇھەببەت قوشاقلىرى

ئىشقى-مۇھەببەت قوشاقلىرى ئۇيغۇر خەلق قوشاقلىرى
ئىچىدە ئەڭ چوڭ سالماقنى تەشكىل قىلىدۇ. بۇنىڭ سەۋەبى
شۇنىڭدىن ئىبارەتكى، ئۇيغۇر ئەمگەكچى خەلقى باشقا مىللەت

خەلقلىرىگە ئوخشاشلا، فېودالىزىمنىڭ قاتمۇ-قات زۇلمىغا ئۇچرە-دى. فېودالىق قائىدە-تۈزۈملەر ئايالىلارنىڭ ئوز ئىختىيارى بىلەن تورمۇشقا چىقىشقا، مۇھەببەت باغلىشىغا يول قويمايدۇ. فېودالىق ئائىلە تۈزۈمى بۇ ئەركىنلىككە قارشى كۈندىلىك نازارە-چى ۋە جازالىغۇچى، فېودالىق نىكاھ قانۇنى تۈرمۇش قۇرۇشتا ياش جەھەتتىن ماسلىشىشنى رەت قىلىدۇ. ئايالىلار پۇل-مال ئور-نىدا سېتىلىدۇ. ئاياق-ئاستى قىلىنىدۇ. فېودال ئەزگۈچى سىنىپلار-نىڭ ئەيشى-ئىشرەتلىك تۈرمۇش مەنپەئەتلىرىنى قوغداش ئاساسىدا شەكىللەنگەن تۈرلۈك-تۈرلۈك فېودالىق، قائىدە-تۈزۈملەر ئوزۇن تارىختىن بېرى ئۇيغۇر ئەمگەكچىلىرىنى بولۇپمۇ ئۇيغۇر ئاياللىرىنىڭ ئىنسانى ھوقۇقىنى دەپسەندە قىلىپ كەلدى. شۇڭا ئەركىن مۇھەببەت-نى تەلەپ قىلىش، ئەمگەكچى خەلقنىڭ فېودالىزىمغا قارشى ئاساسى كۈرەش شوئارى بولۇپ كەلدى. مۇھەببەت قوشاقلىرى — فېودال-لىق تۈزۈمگە ۋە ئۇنىڭ قائىدە-يوسۇنلىرىغا ئېتىلغان ئوق سۈپىتە-دە خەلقنىڭ ئەركىنلىك ۋە دېموكراتىيە تەلىۋىنى ئىنكاس قىلدى.

مۇھەببەت قوشاقلىرى ئەمگەكچى خەلق ئاممىسىنىڭ مۇھەب-بەت تۈرمۇشىنىڭ ھەقىقى تەسۋىرى. ئۇ ياش ئوغۇل-قىزلارنىڭ ساپ مۇھەببەت تۇيغۇسىنى، ئارزۇ-ئۈمىدىنى، چىن ئەقىدىسىنى، مۇھەببەت كوزقارىشى ۋە پوزىتسىيەسىنى ئىپادىلەيدۇ. خەلق قو-شاقلىرىدىكى لىرىك ھېسسىياتنىڭ چىنلىقى، تەسىرچانلىقى مۇ-ھەببەت لىرىكىلىرىدا تولىمۇ گەۋدىلىك ئىپادىلىنىدۇ. مۇھەببەت قوشاقلىرىنىڭ مەزمۇن دائىرىسىمۇ ئىنتايىن كەڭ. مۇھەببەت قو-شاقلىرىنىڭ دائىم كوزگە چېلىقىدىغان مۇھىم مەزمۇنىنىڭ بىرى شۇكى، ئۇنىڭدا ئالدى بىلەن مۇھەببەتكە بولغان ئەمگەكچىلەرگە خاس كوزقاراش، يەنى ئەمگەك سۈيەرلىك، ھەقىقى چىن ۋاپا-

دارلىق، چىن مۇھەببەت بىلەن ئائىلىنى، ۋەتەننى گۈللەندۈرۈش زوق بىلەن كۆيلىنىدۇ، بۇنى تۇۋەندىكى قوشاقلاردىن كۆرۈۋېلىش مۇمكىن:

ئا خېنىم ياماڭلىماڭ،
ياخشى ياماننى كىم بىلۈر.
ئىككى ياخشى بىر بولۇپ،
ساينى تېرىسا گۈل بولۇر.

× ×

خوش بەختتى - سائادەتتى،
كىشى جاناڭغا يەتسە.
چېكىپ جەۋرى جاپالارنى،
كۆزى مەستانىغا يەتسە.

× ×

كۆزۈمدىن ئاققان يېشىم،
قوشۇلۇپتۇ تارىمغا.
كۆكتە پەرۋاز قىلاتتىم،
مەن ئۇلاشسام يارىمغا.
جېنىم كەتسە رازىمەن،
سەندەك ۋاپادار ىمغا.

ياش يىگىت - قىزلار ئوتتۇرىسىدىكى ئوزۇلارا سېغىنىش هىسسىياتىنى، ئەركىن مۇھەببەت ئارزۇسىنى ئىپادىلەش مۇھەببەت قوشاقلىرىنىڭ يەنە بىر مۇھىم مەزمۇنى. بۇنى توۋەندىكى قوشاقلاردىن كورگىلى بولىدۇ:

ياريىنىڭ لۇەن سوزى،
ئويناپ تۇرىدۇ كوزى.
ئايىمكىن قويامشىكىن،
ياريىنىڭ گۇزەل يۇزى.

سۇ بولسا سۇزۇك بولسا،
ئېرىقتا ئېقىپ تۇرسا.
ئاشىق بىلەن مەشۇقلار،
يان خوشنا يېقىن بولسا.

بۇنداق ئوز - ئارا سېغىنىش، بىر - بىرىگە باغلانغان چىن ئەقىدە كوپ چاغلاردا تەسىرلىك ئوخشتىشلار ۋە قىزىقارلىق مۇبالغىلەر ئارقىلىق ئىپادىلىنىپ كىشىگە چوڭقورتەسىر كور ستىدۇ:

ياريم چىقتى كول بېشىغا،
چا ياغلىق چىگىپ بېشىغا.
چوگۇنغا سۇ ئالماي،
تولغۇزۇپتۇ كوز يېشىغا.

بېرىشىڭنى باغدا كوردۇم،

يېلىشىڭنى كوچىدا،
كوچىدا باسقان ئىزىڭ،
بولدى كوزۇمگە تۇتىيا.

ئاقمۇ ئايدىڭ كېچىلەر،
ئاپپاقمۇ ئايدىڭ كېچىلەر.
گۈل بىلەن رەيھان پۇرايدۇ،
يارىم يۈرگەن كوچىلار.

بۇنداق قوشاقلاردا چىن مۇھەببەت ئەمگەكچىلەرگە خاس ھەقىقى ھىسسىيات بىلەن ئىپادىلەنگەن. مۇھەببەت قوشاقلىرىدا يەنە:

تىل بىلەن تۇككەن تۇگۇچنى،
قول بىلەن بولماس يېشىپ،
ئەپلىشىپ قالغان كوڭۈلنى،
گاڭ بىلەن بولماس كېسىپ.

دېگەندەك، ھەرقانداق سىناقلارغا بەرداشلىق بېرەلەيدىغان ھەقىقى مۇھەببەت قىزغىن مەدھىيىلىنىدۇ. بۇ ئەمگەكچى خەلق ئاممىسىنىڭ ئالىجاناپ پەزىلىتىنىڭ نامايانىدىسى.

مۇھەببەت قوشاقلىرىدا، خەلق سويگەن يار ۋەسلىگە يېتىشىنى ئەركىنلىك ۋە دېموكراتىيىنى قولغا كەلتۈرۈشنىڭ سىمۋولى دەپ بىلگەن. شۇڭا ئۇز يارىنى، ئاجايىپ گۈزەل ئوبراز ۋە باي ھىسسىيات بىلەن مەدھىيىلەيدۇ:

تاقتا چىقتىم ئازادە،
يېنىپ چۈشتۈم پىيادە.
كىچىككىنە يارنىم بار،
قىزىلگۈلدىن زىيادە.

قىزىل ئالما قىزارغاندەك،
قىزىل يۈزلۈگۈم يارىم.
ناۋات بىلەن يۇغارغاندەك،
شىرىن سۆزلۈگۈم يارىم.

يارسىز ئۇمرۇم مېنىڭ،
مىڭ ياشىسام بىركۈنچە يوق.
ئىشقى ئوتۇڭنىڭ ئالدىدا،
دوزاق ئوتى ئۇچقۇنچە يوق.

ئۇز يارى ۋە سويگىنى بىر خىل غايىنىڭ سىمۋولى بولغىنى ئۈچۈن يارغا بولغان ئەقىدە، سېغىنىش، ئىنتىزارلىق كۈيلىرى مۇھەببەت قوشاقلىرىدا ئاجايىپ جارانلايدۇ:

كەتسىلە كەلمەيدىلا،
ياغلىقلىرى قالسۇن ماڭا.
يىغلىسام ياشىمنى سۈرتەي،
ھەمرا بولۇپ تۇرسۇن ماڭا.

ئىگىز ئاسماندا تۇرۇڭ يوق،
ئاقار دەريادا كوۋرۇك يوق،

جىمى ئالەم گۈڭا بولسۇن،
سېنىڭدىن ئۆزگە يارىم يوق.

مۇھەببەت قوشاقلىرىنىڭ مۇھىم بىر تېمىسى — فېئودال كۈچ-لەرنىڭ ئەركىن مۇھەببەتكە بولغان بۇزغۇنچىلىغىنى ۋە توسالغۇسىنى پاش قىلىش، مۇھەببەتتىكى ئەركىنلىك ۋە دېموكراتىيىنى تەلەپ قىلىشتىن ئىبارەت. تۆۋەندىكى قوشاقلار مۇھەببەتتىكى ئادالەتسىزلىكتىن زارلىنىش ۋە ئونىڭغا بولغان كۈچلۈك نەپرەتنىڭ ساداسىدۇر:

ئاتلىرىنى ھەيدەيدىكەن مۇزداۋان بىلەن،
بىر ياخشىنى قىينايدىكەن بىر يامان بىلەن.
ئاتام مېنى بەككە بېرىپ يامبۇ تاپامدۇ؟
مۇشۇ كۈندە ئولۇپ كەتسەم قۇمدىن تاپامدۇ؟

× ×

مەن قۇشۇمنى غازغا سالدىم،
كىم سېلىپتۇ قاغىغا.
ئالتا قاغا بىر بولۇپ،
ئالدى قۇشۇمنى ئارىغا.

× ×

ھاۋادا پارچە بولۇت،
يامغۇر يېغىپ ئوتكەن يوق.

ئىككى ئاشنا بىر بولۇپ،
مىرادىغا يەتكەن يوق.

× ×

چولپان چىقىپ ئاي نىمشقا پاتمايدۇ،
ھۇكەر چىقىپ تاڭ نىمشقا ئاتمايدۇ.
قىزىلگۈلۈم بەختىم شۇنداق قارىكەن.
بىلسەڭ يېشىم ھەرگىز بىكار ئاقمايدۇ.

بۇ خىل قوشاقلاردا فېودالىزىمنىڭ مۇھەببەت ھەققىدىكى مۇتەئەسسىپ كۆزقاراشلىرىغا، ئادالەتسىز نىكاھ قانۇنلىرىغا قارشى دېموكراتىك پىكىرلەر دادىل ئوتتۇرىغا قويۇلغان. مۇھەببەت ئەركىنلىگىگە زىت ھالدا ئۆز خىلى ۋە ئۆز تەڭتۇشى بولمىغان ئەرگە چىقىشقا قارشىلىق كۆرسىتىش، فېودالىلىق نىكاھ تۈزۈمىنىڭ مەجبۇرىيىتى ۋە تۇرلۇك ئالدامچىلىقلىرى تېخىمۇ كەسكىن ئىپادىلەنگەن:

گۈلنى كۆلگە بەردىلا،
گۈلنى تىكەنگە بەردىلا.
گۈل خىلىنى تاپقىچە،
قېرى بوۋايغا بەردىلا.
قېرى بوۋاي قانداق كىشى،
ئاغزىدا يوقتۇر چىشى.

قوسۇغۇم ئاچتى دىسە،
چاينا‌پ بىرەر مەزلۇم كىشى.

بۇ خەلق قوشاقلىرىدا فېودال كۈچلەرنىڭ چىن مۇھەببەتنى نابۇت قىلغانلىقى ئىنكاس قىلىنىپلا قالماي، ئۇر سويگۈنىگە مەڭگۇ سادىق بولغان قەتئى ئىرادىلىك، پاك ئايال‌لارنىڭ ئوبرازى يارىتىلىدۇ:

باردى دەيدۇ، يالدى دەيدۇ،
مەيلىم ئۇزەمنىڭ.
سەكسەن قامچا ئۇرغان بىلەن،
يارىم ئۇزەمنىڭ.
قارا قاشىم بار مېنىڭ،
قوشۇمۇقاش لازىم ئەمەس.
بىر ئاداشىم بار مېنىڭ،
ئىككى ئاداش لازىم ئەمەس.
كوۋرۇكنىڭ تېگى تاختاي،
سۇلار ئاقىدۇ لاختا.
سەندىن ئۇزگىنى دىسەم،
قان قۇساي ئولەر ۋاقىتتا.
ئالما گۈلى گۈل بولامدۇ،
باشقا قىسسا بىر قۇچاق.
كىشىنىڭ يارى يار بولامدۇ؟
ئولگىچە جانغا پىچاق.

× ×

ئەقىش ئويدۇم يۇرەككە،
قىزىلگۈلۈم سوزۇڭدىن.
ساڭا بەرگەن كوڭلۈمنى،
كورگەنمىدىڭ كوزۇمدىن.
زارىڭدا ئولۇپ كەتسەم،
رازى بولغىن تۇزۇڭدىن.

× ×

قىزىلگۈلۈم لۈڭ سۇزۇك سۇيگىلى،
ھىساپ قىلسام ئۇزۇن بوپتۇ كۆيگىلى.
ئاستا ئولتۇرۇپ ئۇزۇننى خىيال قىلسام،
بولمايدىكەن سەندىن كوڭۈل بۇلگىلى.

تاڭ ئاتاردا ئىككى چولپان پاقىراپ.
ئاقار يېشىم يامغۇر ئوخشاش شاقىراپ،
تەرىك ئەيلەپ تاھىر - زوھرە ئوتكەن ئىكەن،
بىزگە ئوخشاش يار ۋەسلىدە ۋاقىراپ.

مۇھەببەت قوشاقلىرىنىڭ كوپ قىسمىدا، ئايرىلىش مۇڭزا - رى، ھىجرانلىق ئەلىمى ئىنتايىن چوڭقۇر ھىسسىيات بىلەن كۆيلىنىدۇ.

بۇ خىل قوشاقلاردا مۇنداق ئىككى خىل ئايرىلىش

مۇڭزارى كۆيلىنىدۇ. بىرى ئوز سۆيگىنىدىن تۇرلۇك ئىجتىمائى توسقۇنلۇقلار تۇپەيلىدىن ئايرىلىش بولۇپ، بۇ ئوز سۆيگۈسىگە بولغان چوڭقۇر مۇھەببەتنى مۇڭ بىلەن كۆيلەش، ئايرىلىشقا سەۋەپ بولغان ئىجتىمائى توسقۇنلۇقلارغا نەپرەت بىلدۇرۇشتۇر:

نىمە دەپ ئىچتىم خام بوزاڭنى،
تۇتتى كوكسۇمنى.
زۇلۇم بىلەن ئايرىۋەتتى،
بوتا كوزۇمنى.

× ×

ياغلىغىمنى يۇدۇردۇم،
باققا ئالما يايدۇردۇم.
ئاران تاپقان يارىمنى،
قاراقچىغا ئالدۇردۇم.

× ×

قارا ـ قارا قاغىلارنىڭ قاناتى بولسام،
ئىگىز ـ ئىگىز چىنالارنىڭ باشىغا قونسام.
جان ئالغۇچى ئەزرائىلنىڭ شاگىرتى بولسام،
ئاشىقلارغا قەست قىلغانىنىڭ جېنىنى ئالسام.

يەنە بىرى، يارنىڭ ۋاپاسىزلىغىدىن بولغان ئايرىلىش دەرت ـ ئەلىمى بولۇپ، بۇ ئارقىلىق ۋاپاسىزلىق، ئالدامچىلىقتىن

لەنەتلىنىدۇ. ئالدانغانلىغى ئۈچۈن ئوكۇنىدۇ. ئەمگەكچى خەلقنىڭ مۇھەببەت قوشاقلىرىدىكى رەنجىش، ۋاپاسىزلىققا لەنەت ئوقۇش، وكونۇش ئوزىنىڭ كونكېرىت سىنىپىي مەزمۇنىنى تاپقان:

بىزنىڭ باغدا جىنەستە،
تۈگەپ كەتتى يىمەستە.
يار ئىگىزدە مەن پەستە.
ئوتۇپ كەتتى كورمەستە،

يار بىلەن ئىچىسەم شاراپ،
قۇيسام پىيالە توشمىدى.
ئالدىراپ بەرگەن كورگۈلنىڭ.
ئېتىۋارى بولمىدى.

شۇنىمۇ ئېيتىپ ئوتۇش كېرەككى، مۇھەببەت، جۈملىدىن ئەر - ئايال مۇھەببىتىمۇ سىنىپى جەمىيەتتە كونكېرىت مەزمۇنغا ئىگە. ئەمگەكچى خەلق ئاممىسىنىڭ مۇھەببەت قوشاقلىرى ئەمەكەچىلەرگە خاس خۇسۇسىيەتلەر بىلەن يەنى ئەمگەك سۈيەرلىك، ھەقىقى قەدىرداىلىق، ساپ ۋىجدانلىق خۇسۇسىيەتلەر بىلەن باغلانغان. ئەكسىچە ئىكسپىلاتاتۇر سىنىپلارنىڭ ياخشى يار توغرىسىدىكى كوزقاراشلىرى مۇنداق خۇسۇسىيەتلەرگە يات بولۇپ، ئۇلارنىڭ كوز قارىشىنى ئىپادىلىگەن قوشاقلاردا تاماشا، ئەيشى - ئىشرەت، ھەر تۈرلۈك بولمىغۇر ھەۋەسلەر شەرت قىلىپ قويۇلغان. توۋەندىكى قوشاقلار بۇنىڭ تىپىك ۋەكىلى.

هاۋادا لاچىن ئۇينايدۇ،
قىمارنى داچەن ئۇينايدۇ.
چەندازاك ئېغىر بولسا،
يېنىكدا چوكان ئۇينايدۇ.

تاقلاپ چۈشتۈم باغچاڭغا،
ناسۋال ئالدىم چاخچامغا.
خۇلق لۈەن سەتەڭنى،
ئالداپ ئالدىم ئاخچامغا.

ئېكسپىلاتاتۇر سىنىپلارنىڭ مۇھەببەت كۈيى بولغان بۇ قوشاقلار ھەقىقى مۇھەببەت قىممىتىگە ۋە ئۇنىڭ شەرتىگە شۇنچە يىراقكى، ئۇ پەقەت ئەزگۈچى سىنىپلارنىڭ ھاۋايى-ھەۋەسنى، مۇھەببەتكە بولغان پەسكەش كوزقارىشنى ئىپادىلەيدۇ، خالاس.

ئۇيغۇر خەلق قوشاقلىرى ئىچىدە ئورۇپ-ئادەت، رەسمى يوسۇنلار ۋە دىنى ئېتىقاتقا باغلىنىشلىق بولغان قوشاقلارمۇ خېلى چوڭ سالماقنى تەشكىل قىلىدۇ. بۇ خىلدىكى قوشاقلار ئېغىز ئەدەبىياتىنىڭ مۇھىم بىر مەزمۇنى بولۇشى بىلەن بىللە، ئۇيغۇر خەلقىنىڭ ئۇزۇن تارىخى جەريان ئىچىدە شەكىللەنگەن مىللى ئورۇپ-ئادەتلىرىنى، ئۇنىڭ تۇرمۇش بىلەن، ئەدەبىيات ۋە سەنئەت بىلەن بولغان مۇناسىۋىتىنى، ئۇيغۇر خەلقىنىڭ تۇر-لۇك دىنى ئېتىقادلىرىنى چۈشىنىشتىمۇ چوڭ ئەھمىيەتكە ئىگە.

ئۇيغۇر خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىنىڭ ئېتىنوگرافىك شەكىل-لىرىنى يۇقۇرىدا تونۇشتۇرغانلىغىمىز، جۈملىدىن، ئورۇپ-ئادەت

قوشاقلىرى ئومۇمەن ئاھاڭلىق ناخشىلار بولۇپ، توۋەندە ناخشىلار توغرىسىدا مەخسۇس توختىلىدىغانلىغىمىز ئۈچۈن بۇ يەردە ئورۇن - ئادەت قوشاقلىرى توغرىسىدا ئايرىم توختالمايمىز.

بالىلار قوشاقلىرى

بالىلار قوشاقلىرى ئەمگەكچى خەلق ئاممىسى ۋە ئۇلارنىڭ پەرزەنتلىرى تەربىيىدىن بالىلارنىڭ چۈشىنىش قابىلىيىتى، تۇرمۇش تەجرىبىسى، پسىخىك خۇسۇسىيىتى، ھەۋەس - ئىشتىياقىغا ئاساسەن ئاددى، جانلىق، ۋەزىنلىك، قاپىيىلىك سوزلەر بىلەن ئىجات قىلىنغان قىسقا ناخشىلار بولۇپ، ئۇ بالىلار ئەدەبىياتىنىڭ مۇھىم تەركىۋى قىسمىدىن ئىبارەت.

بالىلار ناخشىلىرى بالىلارغا خاس ھەر خىل ئويۇنلار بىلەن زىچ باغلانغان. بالىلار ناخشىلىرى بالىلار ئويۇنلىرىنىڭ مەزمۇنىنى بېيىتىدۇ، بالىلارنىڭ ھەۋىسىنى قوزغايدۇ. ئويۇنلار - نىڭ ھەركىتىنى بىرلەشتۈرىدۇ. ئويۇنلارغا جان كىرگۈزىدۇ. بۇ بالىلارنىڭ ئەڭ بۇرۇن ئىگەللەيدىغان ھەركەتلىك ناخشىلىرىدىن ئىبارەت.

مەسىلەن: بىز بالىلار ئوسۇش جەريانىدا ئەڭ بۇرۇن تونۇشىدىغان، بالىلار ئارىسىدا قەدىمدىن تارتىپ كەڭ ئومۇملاشقان "قارا - قارا قۇشلارىم" بىلەن "ئاق تېرەك، كوك تېرەك" دىگەن بالىلار ناخشىسىنى كورۇپ باقايلى:

"قارا - قارا قۇشلارىم" دىگەن ئويۇننى بالىلار توپلىشىپ ئويناىدۇ. بالىلارنىڭ ئىچىدىن ئەڭ چوڭ بىرسى "ئانا" بولۇپ، 1 - رەتتە باش بولۇپ تۇرىدۇ. قالغان بالىلار بويىغا قاراپ

"ئانا"نىڭ ئارقىسىغا تىزىلىدۇ. بىر-بىرىنىڭ چاپىنىنى تۇتۇپ ئۇزۇلمەس زەنجىر ھاسىل قىلىدۇ. يەنە بىر چەۋەندەز بالا يالغۇز چەتتە تۇرىدۇ. "ئانا" بىلەن ھىلىقى چەتتە يالغۇز تۇرغان بالا ئوتتۇرىسىدا ئېيتىشىش باشلىنىدۇ:

بالا: قارا-قارا قۇشلارىم،
ئارقاڭدىكى نىمىلەرنىڭ؟
ئانا: ئۇششاق-ئۇششاق بالىلىرىم،
بالا: ماڭا بىرنى بەرسەڭچۇ،
ئانا: كۆچۈڭ يەتسە ئالساڭچۇ.

بۇنىڭ بىلەن يالغۇز بالا "ئانا"نىڭ ئارقىسىغا ئەگەشكەن بالىلارنى قوغلايدۇ، "ئانا" ئارقىسىدىكى بالىلارنى قوغدايدۇ. تارتىشماق ئويۇنى باشلىنىدۇ. بالىلار سېپى ئۇزۇلمەس دولقۇن بولۇپ سەپ بويىچە جىددى ئايلىنىدۇ. ناۋادا دىققەتسىزلىكتىن بالىلاردىن بىرەرسى ئۇزۇلۇپ قالسا، ئۇلارنى قوغلاۋاتقان بالا تۇتۇالىدۇ، بۇنىڭ بىلەن قارشى تەرەپ غەلىبە قىلغان ھىساپلىنىپ ئويۇن ئاخىرلىشىدۇ.

"ئاق تېرەك، كوك تېرەك" دېگەن ئويۇننىڭ خاراكتېرىمۇ يوقۇرقىغا ئوخشايدۇ. پەرقى بۇنىڭدا بالىلار ئىككى سەپ بولۇپ بىر-بىرىنىڭ قولىنى مەھكەم تۇتىشىدۇ.

1-رەت: ئاق تېرەك، كوك تېرەك،
بىزدىن سىزگە كىم كېرەك
2-رەت: باتۇر-باتۇر قىز كېرەك،

1 - رەت: باتۇر قىزنىڭ ئىسمى كىم؟
2 - رەت: ئىسمى ئۇنىڭ مەلىكەم.
1 - رەت: كۆچۈك يەتسە ئال كېلىپ
سېپەمزنى سەن يېرىپ.
2 - رەت: چۈۋۈق بىلەن ئۇرىمىز.
كەمپۇت بىلەن ئالدايمىز،
1 - رەت: ئۇنىڭغىمۇ ئۇنىمايمىز.
كۆچۈكنىمۇ سىنايمىز.

بۇنىڭ بىلەن 2 - رەتنىڭ بېشىدا تۇرغان بالا 1 - رەتنىڭ ئارىسىدىن بوسۇپ ئوتمەكچى بولىدۇ. 1 - رەتتىكى بالىلار بىر - بىرىنىڭ قولىنى مەھكەم تۇتىشىپ، ئايرىپ ئوتۇشكە يول قويمايدۇ. ناۋادا قولىنى ئۈزۈپ ئوتۇپ كېتەلمىسە، قولى ئايرىلىپ كەتكەن بالىنى ئولجا ئالغان ھېساپتا ئوز سېپىگە قوشۇۋالىدۇ، ئويۇن شۇنداق داۋاملىشىدۇ.

ئاق تاش، كوك تاش،
دەريادىكى سۇزۇك تاش.
مېنىڭ دوستۇم قەلەم قاش،
ئويناىدىغان بالا بارمۇ؟

ئۇيانمۇ زەيكەش،
بۇيانمۇ زەيكەش.
"ياغلىق" ئويناىمىز،
ئارقامدىن ئەگەش.....

دىگەندەك ناخشىلارمۇ بالىلارنىڭ ئويۇنىغا ماسلاشقان.

بالىلار ناخشىلىرى مەكتەپ يېشىغا توشمىغان بالىلارنى تەربىيىلەشنىڭ مۇھىم قورالى. بالىلار ناخشىلىرى بالىلارنىڭ بىلىمىنى بېيىتىش، ئەقىل - پاراسىتى ۋە تەسەۋۋۇرىنى ئوستۈرۈش بىلەنلا قالماي، بالىلارنى ياخشى ئىدىيە، ياخشى پەزىلەت، ياخشى ئىستېتىك ۋە ئادەتكە ئوگىتىدۇ.

يۇقوريدا مىسال كەلتۈرۈلگەن "قارا - قارا قۇشلىرىم" "ئاق تېرەك، كوك تېرەك" ناخشىلىرى "كۆچ بىرلىكتە" "ئاي - رىلغاننى بورە يەر" دىگەن مەزمۇننى ئىپادىلەپ بالىلارنى ئىتتىپاقلىشىش، ئوملىشىش، قەھرىمانلىق روھىنى تەربىيىلەيدۇ.

نۇرغۇنلىغان تېرادىتسىيىلىك بالىلار ناخشىلىرى چوڭقۇر ئىجتىمائى مەزمۇنغا ئىگە بولۇپ، بالىلارغا خاس تىل ۋە تەسۋىر ئارقىلىق سىنىپىي زۇلۇم ۋە سىنىپىي كۈرەش ئىپادىلىنىپ، بالىلارنىڭ زالىملارغا، ئەزگۈچىلەرگە قارشى سىنىپىي ئېڭىنى ئوستۈرۈپ، كىمنىڭ ياخشى ئادەم، كىمنىڭ يامان ئادەم ئىكەنلىگىنى بىلدۈرىدۇ.

مەسىلەن: "توگىلەر ئويۇنى" دىگەن ناخشىسىدا مۇنداق دىيىلگەن.

— قاتار - قاتار توگىلەر،
نەگە - نەگە ماڭدىڭلار؟
— تۇزغا - تۇزغا بىز ماڭدۇق.
— تۇزۇڭ نەگە توكۇلدى؟
— ئارى يولغا توكۇلدى.
— تاسقاپ - تاسقاپ ئالساڭچۇ،

غانجۇغامدا توشۇك بار،
قاراپ تۇرغان مۇشۇك بار.

بۇ يەردىكى "مۇشۇك" تۇزچىلىق بىلەن تىرىكچىلىك قىلىۋاتقان ئەمگەكچىلەرنى ئالۋاك - سىلىق سىلىش ۋە باج ئېلىش قاتارلىق ئۇسۇللار بىلەن ئىزدىۋاتقان پومىششىك، زومىگەرلەرنىڭ سەۋۋىلى بولۇپ باللاردا سىنىپىي ھىس - تۇيغۇ قوزغايدۇ.

باللارنىڭ ھەۋىسى ئىنتايىن كەڭ، شۇڭا باللار ئويۇنلىرىنىڭ تۇرى كوپ، بۇنىڭغا ماسلاشقان ھالدا ناخشىلىرىنىڭمۇ تۇرى كوپ. مەسىلەن: "ياغلىق تاشلاش ئويۇنى" "موكۇلەك ئويۇنى" "تاقتا - تۇققۇ ئويۇنى" "دۇم - دۇم ئويۇنى" "چىگىچى، بۇغدايچى ئويۇنى" "گۈلەكگۈچ ئويۇنى" ۋە باشقىلار. بۇ ئويۇنلارنىڭ ھەممىسىدە ئۇزگە خاس باللار ناخشىسى ئېيتىلمىدۇ. بۇ ناخشىلارنىڭ مەزمۇنىدا ئاسمان، ئىنسانىيەت، يەر، دەريا، ھايۋانات، ئوسۇملۇك قاتارلىقلارنىڭ باللار تۇرمۇشىدىكى تەسىرى بايان قىلىنىدۇ.

باللار ناخشىلىرىنىڭ ئوزگە خاس بەدىئى ئالاھىدىلىگى بار. باللار ناخشىلىرى ئېپادىلەش ئۇسۇلى جەھەتتە كوپىرەك جانلاندۇرۇش (ئىمپوس) ئۇسۇلى قوللىنىدۇ. جانلاندۇرۇش دېگەنلىك جانلىق نەرسىلەرگە خاس بولغان خۇسۇسىيەت ۋە نەرسىلەرنى تەبىئەت ھادىسىلىرىگە، جانسىز نەرسىلەرگە كۆچۈرۈپ تەسەۋۋۇر ئارقىلىق ئۇلارنى جانلىق ۋە ھىسسىياتلىق نەرسىگە ئايلاندۇرۇشتىن ئىبارەت. باللار ئوزنىڭ تەسەۋۋۇرى ۋە ئويۇنىنى راست نەرسە، ئىشەنچىلىك نەرسە دەپ قارايدۇ، ئوزىنىڭ تەسەۋۋۇرىدىكى ۋە ئويۇنىدىكى بارلىق شەيئىلەرنى جېنى بار،

هایاتی بار، همس ـ تۇيغۇسى بار، سوز قىلالايدىغان نەرسە دەپ تونۇيدۇ. نۇرغۇن بالىلار ناخشىلىرىدا جانلاندۇرۇش ئۇسۇلىنى قوللىنىپ، بالىلارنىڭ باي تەسەۋۋۇرى، ساپ ۋە گۈزەل روھى دۇنياسى ئىپادىلىنىدۇ.

مەسىلەن: "چىگىچى ـ بۇغدايچى ئويۇنى" دا ئېيتىلمىدىغان:

چىگىچى بۇغدايچى،
ئەمگى تاغدايچى.
كېچىلەپ زۇۋانى تۆت،
زۇۋىنىڭ ئىچىدە ئوت.
ئۇچۇپ چىقتىم ھاۋاغا،
سەكرەپ چۈشتۈم دەريياغا.
دەريا قېشى ئويۇلدى،
پاتمان سۇيى قۇيۇلدى.
بىرىنىڭ ئېتى كۆچۈلا،
بىرىنىڭ ئېتى پۇچۇلا.
ئاپپاق ساقال بوۋىلار،
قىلدى نەچچە توۋىلار،
بوۋىنى بوۋا دىمەكلار،
بوۋىلار يالغانچىكەن.
ئالداپ ئالداپ بەزلەرنى،
قولىغا ئالماقچىكەن.

دىگەن ناخشىدا مۇتەئەسسىپ روھانىلار، ئالدامچى بوۋىلار مەسخىرە قىلىنغان. بۇ ناخشىدا ئادەملەرنى ئۇچىدە-

غان قىلىپ، دەريالارنى بولسا ئادەملەرگە ئوخشاش ئېتى بار قىلىپ جانلاندۇرىدۇ.

ئۇلۇق لېنىن باللار چوچىگى ھەققىدە سۆزلەپ "ئەگەر سىز باللارغا چوچەك ئېيتقاندا ، ئۇنىڭدىكى توخو ۋە مۇشۇك-لەر سوز قىلالمايدىغان بولسا، باللار ئۇنىڭغا قىزىقمايدۇ" دە-گەن ئىدى. بۇ سوز گەرچە باللار ناخشىلىرى ھەققىدە ئېيە-تىلمىغان بولسىمۇ، لېكىن جانلاندۇرۇش ئۇسۇلىنىڭ باللارنى تەربىيىلەش ۋە تەسىرلەندۇرۇشتىكى مۇھىم رولىنى كورسىتىپ بېرىدۇ.

جانلاندۇرۇشتىن ئىبارەت بۇ تەسۋىرى ۋاستىدا تالالاپ ئېلىنغان تەبىئەت ھادىسىلىرى ۋە جانسىز نەرسىلەرنىڭ ئادەم بىلەن ھەركەت، يۈرۈش - تۇرۇش جەھەتلەردىكى مەلۇم ئوخ-شاشلىقنى تۇتۇپ مەركەزلەشتۈرۈپ، ھەتتا مۇبالىغىلەشتۈرۈپ بايان قىلىدۇ. ھەممە تەرىپىنى يېزىش تەلەپ قىلىنمايدۇ. لې-كىن تەسۋىرلىنىۋاتقان مەلۇم ئوخشاشلىق جەزمەن شۇ نەرسىدە (ئوبىكتىۋ) بولىدىغان ھەركەت ياكى خۇسۇسىيەت بولۇشى لازىم. شۇنداق بولغاندا جانلاندۇرۇش ئەملىي ئاساسقا ئىگە بولۇپ، باللارنىڭ تەسەۋۋۇر ۋە خىيالىنى توغرا نىشانغا باش-لىيالايدۇ، بەلگىلىك ئەھمىيەتكە ئىگە بولىدۇ. مەسىلەن: "ياغ-لىق تاشلاش ئويۇنى" دا ئېيتىلمىغان ناخشىدا مۇنداق مىس-رالار بار:

ھاۋا - ھاۋا، ھاۋاچاق،
چاۋا تەردىم بىر قۇچاق.
چاۋانى ئېلىپ قاچتى،
پاقا بىلەن كۆمۈچاق.

بۇ يەردە پاقىلارنىڭ يەردىن بىر نەرسىلەرنى تېرىپ يېيىش خۇسۇسىيىتى ئادەمگە قىياس قىلىنىپ كەڭ مۇبالىغە قىلىنغان.

دەمەك، باللار ناخشىلىرىدا كەڭ قوللىنىدىغان جانلاندۇرۇش ئۇسۇلىنىڭ ھەم توقۇلمىلىق خۇسۇسىيىتى ھەم رىيالىنى ئاساسى بار. شۇڭا باللار تەسۋىرلەنگەن نەرسىنى يالغان دەمەي، راست دەپ ئىشىنىدۇ. جانلاندۇرۇش ئۇسۇلىدا رىيالنى تۇرمۇش بىلەن تەسەۋۋۇر بىرلەشتۈرۈلگەنلىگى ئۈچۈن سەنئەت جەھەتتىكى تەسىرلەندۇرۇش كۈچى ئىنتايىن ئۇستۇن.

باللار ناخشىلىرى — باللار ئۈيۇنىغا ماسلاشقانلىغى، جۈملىدىن مۇزىكا ئورنىدا تەڭكەش قىلىنغانلىغى ئۈچۈن تىلى ئىخچام ۋە ئېنىق، قاپىيىلىك، رىتىملىق ۋە ئاھاڭدارلىق خۇسۇسىيەتكە ئىگە. باللار ناخشىلىرىدا مىسرالارنىڭ مەزمۇنى بىر - بىرىگە پۈتۈنلەي ماس كېلىشى تەلەپ قىلىنمىسىمۇ، لېكىن مىسرالارنىڭ ۋەزنى ئېنىق، قاپىيىسى تولۇق بولۇشى كېرەك. بۇ باللارنىڭ زېھنى قابىلىيىتىنى ئوستۈرۈشكە پايدىلىق. مەسىلەن: "تۇگۇلەك ئويۇنى" دىكى مۇنۇ ناخشىنى كۆرەيلى.

يولدىشكامنىڭ بىر قىزى،
باسما كوينەك كىيىپتۇ.
باسما كوينەك كىيگەندە،
ھىلىم بەككە تىگىپتۇ.
ھىلىم بەككە تەككەندە،
ئالتە بالا تېپىپتۇ.
ئالتە بالا بەرى پوق،

ئېيتاي دىسە لاتا يوق.
لاتا دىگەن ئوگۇزدە،
چىقاي دىسە شۇتا يوق،
شۇتا دىگەن دەرەختە.
كېسەي دىسە پالتا يوق.
پالتا دىگەن بازاردا،
ئالاي دىسە پۇلى يوق.
پۇلى دىگەن ساندۇقتا،
ئاچاي دىسە ئاچقۇچ يوق.
ئاچقۇچكاملار ئولۇپتۇ،
ئاق مازارغا كومۇپتۇ.
ئاق مازاردا بىرەمدە،
ئاق تىكەنلەر ئونۇپتۇ.

بۇ ناخشىنىڭ مەزمۇنى قىزىقارلىق بولۇپلا قالماي ھەر بىر مىسرانىڭ ۋەزنى بىر خىللا 4 + 3 = 7 شەكلىدىكى تۇراقتىن تەشكىل تاپقان، قاپىيىلىرىمۇ ئاھاڭلىق، باللارنىڭ تۇتۇۋېلىشى ئۈچۈن ئىنتايىن ئەپلىك.

بۇگۈنكى ئازات زاماندا، يەسلى ۋە باللار باغچىسىدا ئويناۋاتقان ئويۇنلارنىڭ تۈرى كۆپەيدى، باللارنى كومپۇنىستىك روھتا تەربىيىلەۋاتقان ياخشىلارمۇ كۆپەيدى، ئەنئەنىۋى باللار ناخشىلىرىنى ئۈگىنىش، تەتقىق قىلىش، ئۇنىڭ خۇسۇسىيەتلىرىنى ئىگىلەش لازىم. تىراديتسىيىلىك باللار ناخشىلىرى ۋە ئۇنىڭ بەدىئى ئۇسۇلى يېڭى باللار ناخشىلىرىنى راۋاجلاندۇرۇشتا ئەينەكلىك رول ئويناۋاتۇ.

ئۇيغۇر خەلق قوشاقلىرىنىڭ تۈرلىرى

قوشاق — ئەمگەكچى خەلق تەرىپىدىن كوللېكتىپ ئىجات قىلىنغان ئاغزاكى شېئىرى ئەسەر بولۇپ، ئېغىز ئەدەبىياتىنىڭ ناخشا قىلىپ ئېيتىشقا، دېكلاماتسىيە قىلىشقا بولىدىغان نەزمە شەكلى. قوشاق ئۇزۇنىڭ ئاھاڭدارلىغى (رېتىمچانلىغى)، قافىيەداشلىغى، ھەجمىنىڭ ئىخچام ۋە چاققانلىغى، لىرىكىلىق خاراكتېرى جەھەتتىن خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىنىڭ باشقا تۈرلىرىدىن ئالاھىدە پەرقلىنىپ تۇرىدۇ.

ئۇيغۇر خەلق قوشاقلىرى يەرلىك ئالاھىدىلىگىگە قاراپ تۈرلۈك يەر ناملىرى بىلەن ئاتالىدۇ، ئۇزۇنىگە خاس خۇسۇسىيىتىگە ئاساسەن قوشاق، ناخشا (غەزەل)، بېيىت دەپ 3 تۈرگە بولۇنىدۇ. ئۇيغۇر ناخشىلىرى ھەققىدە مەخسۇس توختىلىدىغانلىغىمىز ئۈچۈن بۇ يەردە ئادەتتىكى قوشاقلار ۋە بېيىتلەر ھەققىدىكى بەزى مۇلاھىزىلەرنىلا ئوتتۇرىغا قويىمىز.

1 ـ قوشاقلار: ئومۇمەن ئۇز ئالدىغا بەلگىلىك مۇستەقىل پىكىرنى، ھېسسىياتنى ياكى بەلگىلىك كەيپىياتنى نەزمىلىك شەكىلدە ئىپادىلەيدىغان، بىر خىل مۇقىم ئاھاڭنىڭ چەكلىمىسىگە ئۇچرىمايدىغان (ناخشىلار مۇقىم ئاھاڭغا ئىگە) مىسرالار چەكلىمىسى، ۋەزىن چەكلىمىسى بىر قەدەر ئەركىن بولغان خەلقنىڭ شېئىرى ئىجادىيىتىنى قوشاقلار تەركىۋىگە كىرگۈزۈش مۇمكىن.

قوشاقلاردا ئىچكى ھېس ـ تۇيغۇنى (لىرىك كۇيىنى) ئىپادىلەش ئاساسى ئورۇندا تۇرىدۇ. ھەر بىر كۇپلىت قوشاقتا

ئىپادىلەنگەن ھىس-تۇيغۇنىڭ تىپىكلىك دەرىجىسى ۋە چوڭ-قۇرلۇق دەرىجىسى ئوتتۇرىغا قويۇلغان مەزمۇنغا قاراپ ھەر خىل بولىدۇ.

مەسىلەن:

ئاھ-ئۇرارمەن، ئاھ-ئۇرارمەن،
ئاھلىرىم تۇتقاي سېنى.
كوز يېشىم دەريا بولۇپ،
بېلىقلىرىم يۇتقاي سېنى.

بۇ قوشاقتا لىرىك تۇيغۇ ئىچىدە زۇلمەتلىك بىر پۈتۈن دەۋر ئومۇملاشتۇرۇلغان بولۇپ، ئونىڭدا ھېسسىيات ئىنتايىن يۇقۇرى دەرىجىدە تىپىكلەشتۇرۇلگەن.

قىيان كەلدى شاقىراپ،
كوچىلارنى ياقىلاپ.
جاننى ئالدى بەگ-بوجاق،
سېلىق بەر دەپ ۋاقىراپ.

بۇ قوشاقتا لىرىك تۇيغۇ ئالۋاق-سېلىق قاتارلىق كونكرېتنى ۋەقە ئۇستىگە قۇرۇلغان.

نۇرغۇن مۇھەببەت قوشاقلىرىدا بىر خىل پىكىر، ياكى لىرىك تۇيغۇ كونكرېت ھالەتنى تەسۋىرلەش ئارقىلىق ئىپادىلىنىدۇ:

سۇ كېلىدۇ تاش ئۇستىدە،
ئورىكەشلەيدۇ قاش ئۇستىدە.
سەن يارىمنى ئويلاپ - ئويلاپ،
يىغلىۋەتتىم تاش ئۇستىدە.

بۇ قوشاقتا لىرىك تۇيغۇ تاش ئۇستىدىكى ھالەت تەسۋىرى ئېچىدە ئىپادىلەنگەن.

ئۇيغۇر خەلق قوشاقلىرىنىڭ ھەممىسى دېگۈدەك ئاھاڭغا چۈشىدۇ. شۇنداق بولغانلىقى ئۈچۈن خەلق قوشاقلىرى كوپ ھاللاردا ناخشىغا ئايلىنىپ كېتىدۇ. جۈملىدىن ناخشا ئېھتىياجىنىڭ ھەۋىسى، ھېسسىياتى، خەلق قوشاقلىرىنى ئىگەللەش دەرىجىسى ئوخشاش بولمىغانلىقى ئۈچۈن مۇقىم ئاھاڭغا ئىگە ناخشىلارغا ئۇلاپ ناخشا مەزمۇنى بىلەن ئوخشاش بولمىغان قوشاقلارنىمۇ ئېيتىدىغان ئەھۋاللارمۇ بولىدۇ. شۇڭا ئۇيغۇر خەلق قوشاقلىرى بىلەن ناخشىنىڭ پەرقىنى ئايرىش نىسبەتەن قىيىنراق بولۇپ، كوپ ھاللاردا ئىككى ئاتالغۇ بىر - بىرى بىلەن ئايرىلىشىپ كېتىدۇ.

2 - بېيىتلار: بېيىت ئادەتتە "تاخماق" دەپمۇ ئاتىلىدۇ. بېيىت مۇزىكىغا تەڭكەش قىلىنمايدىغان ئادەتتىكى نۇتۇق ياكى دىكلىماتسىيە شەكلىدە ئېيتىلىدىغان، مىسرا ۋە كۇپلىتلىرى مۇقىم چەكلىمىگە ئۇچرىمايدىغان قوشاقلار بولۇپ، ئۇنىڭ ئۆزىگە خاس ئالاھىدىلىكلىرى مۇنداق.

بىرىنچى، بوغۇم، رېتىم، مىسرا تۈزۈلۈشى جەھەتتىن ئانچە چەكلىمىگە ئۇچرىمايدۇ. مەسىلەن:

ئىككى تاغنىڭ تارىسىغا لاله ئۇنۇپتۇ،
لاله بىلەن قىزىل ئالما بىلله پىشىپتۇ.
شۇنچه كىشى ئىچىده مېنىڭ كۆڭلۈم سىزگه چۈشۈپتۇ.

× × ×

قىزىل قىيان ئىچىمده،
قىيىلدىم سىزگه.
قىزىلگۈلنىڭ غۇنچىسىدەك،
ئېگىلدىم سىزگه.
خاھى بىلىڭ خاھى بىلمەڭ،
خۇشتارمەن سىزگه.
خۇشتارلىقتا ئولەپ كەتسەم،
ئۇۋالىم سىزگه.

ئىككىنچى، بىيىت كوپىنچه ئىپتىدائىي خاراكتېرىدا تۇزۇلىدۇ.
مەسىلەن:

—سىرلىق ساندۇق سىرى سىز،
پەرىلەرنىڭ بىرى سىز.
ئۇناي دەيدۇ كۆڭلىڭىز،
ئەمما قورقۇپ تۇرىسىز.
— سىرلىق ساندۇق سىرى بىز،
جۇۋانلارنىڭ پىرى بىز.
ھىچنەرسىدىن قورقمايمىز،

يامان ئىشتىن نېرى بىز.
—ياغلىغىنىز رەڭمۇ - رەڭ،
سەل سىلىغراق گەپنى دەڭ.
لەۋلىرى سۇزۇك جۇۋان،
ئالما بەرەڭ يېرىپ يەڭ.
—ئالمىنىزنى يىمەيمەن،
يىسەم مەيدەم ئاغرىيدۇ.
يار ئۇستىگە يار تۇتسام،
يارنىڭ كۆڭلى ئاغرىيدۇ.

ئۇچىنچى، بىيىت ئېيتىش ئۇيغۇر خەلقى ئارىسىدا كەڭ ئۇمۇملاشقان مەشغۇلات بولغانلىغى ئۈچۈن بىيىتلار روشەن هەجەۋىلىك ياكى يۇمۇرىستىك خۇسۇسىيەتكە ئىگە بولىدۇ.

مەسىلەن:

چاشقانغا نۇقتا سالدىم،
سورەلدى قاچتى.
قوڭغۇز ممنىڭ قوغلۇۋىدىم،
داۋاندىن ئاشتى.
داۋان سۇيى يامان ئىكەن،
قاپتالدىن ئاشتى،
يارگىلەر مۇ كەلمەسمۇ،
قەرەلدىن ئاشتى،

"قاراكوز" بيېتىنىڭ مەزمۇنى مۇنداق:

قاراكوزدەك ئولتۇرغان،
كۆڭلى ئالا قاراكوز.
سوغاقچىلىق تۇغدۇرغان،
ئوتى بالا قاراكوز.
ئاشقىلىقىنىڭ ئوتىدىن،
يوق كورۈنىدۇ قاراكوز.
يەيدىغاندەك كوزلىرى،
ئوت كورۈنىدۇ قاراكوز.
تومۇر ئوخشاش قوللىرىدىن،
پۇل ئوتەمدۇ قاراكوز.
بۇرۇنلىرىنىڭ توشۇگىدىن،
پىل ئوتەمدۇ قاراكوز.
ھەلەپ يىگەن بۇقىدەك،
پۇشۇلدىماق قاراكوز.
كۆرۈك بولغان توخۇدەك،
كوتۇلدىماق قاراكوز.
مولۇن ئوخشاش ئالايماق،
جىم ئولتۇرۇق پالا كوز.
مۇزياغدۇرۇپ ئالايماق،
خوش ئولتۇرۇق كالا كوز.

بۇنداق بيېتلار مەشرەپ، سەيلە قاتارلىق ئاممىۋى مەر-كىلەردە كەيپىياتنى ئۇستۇرۇش رولىنى ئويناىدۇ.

ئۇيغۇر خەلق بىيىتلىرى گەرچە ئادەتتىكى نۇتۇق تەرىقە-سىدە ياكى دىكلىماتسىيە شەكلىدە ئىيتىلسىمۇ، لېكىن ھەربىر مىسرانىڭ ۋەزنى ۋە رېتمى ئېنىق، قاپىيىسى توق، مۇزىكىلىق خۇسۇسىيىتى كۈچلۈك. شۇڭا بىيىتلارنىمۇ بەزى چاغلاردا ناخشا قىلىپ ئېيتىشقا بولىدۇ.

مەسىلەن: "يارۇ" ناملىق خەلق ناخشىسىنىڭ بىيىتىنى كورۇپ باقايلى:

ئاي ئالدىمدا، كۈن كەينىمدە،
ھەسرەت ئىچىمدە، يارۇ.
چىقماس ئوتنى سېلىپ قويدۇڭ،
دەردىم ئىچىمدە، يارۇ.

ئىگىز - ئىگىز تاغ باشىدا،
چىراق كويەدۇ.
ئۇكويگەنلەر چىراق ئەمەس،
يۈرەك كويەدۇ.

ئىگىز - ئىگىز تاغ باشىدا،
قۇرغۇي ئەگىيدۇ.
ئۇ ئەگىگەن قۇرغۇي ئەمەس،
يارلار ئەگىيدۇ.

× ×

پولات نەيزە تىغى يەردە ياتامدۇ؟
مەرت يىگىتلەر نامەرتلەرگە سىرىنى ئېيتامدۇ؟

سەپەر قىلساڭ ھۆرلەر بىلەن بىللە سەپەرقىل،
سېنى ئېلىپ، ئوزىنى بىلىپ تاشلاپ كېتەرمۇ؟

نەقرات:

بىر دانە ئىردىم، مىڭ دانە بولدۇم،
ئەقلى ھۇشۇمدىن يىگانە بولدۇم.
سەندەك قىزىل گۈل ھەرجايدا بولماس،
ھەرجايدا بولسا سېنىڭچە بولماس.
خۇشتار مەن ساڭا ئامرىغىم، يارىم دىگەيسەن.

ئۇيغۇر خەلق قوشاقلىرى تۇرمۇشنى ئىنىكاس قىلىش ۋە ئىدىيەۋى مەزمۇننى ئىپادىلەش جەھەتتە يەنە ئىككى چوڭ تۈرگە بولۇنىدۇ.

1 ـ لىرىك قوشاقلار — لىرىك قوشاقلار خەلق ئامىمىنىڭ ئىجتىمائى تۇرمۇشقا بولغان ئېچكى تۇيغۇسىنى، ئىدىيەۋى ھىسسىياتىنى ئىپادىلەيدۇ. كونا خەلق قوشاقلىرىدىكى لىرىك تۇيغۇ كونا ئىجتىمائى تۈزۈم، ھەر خىل سىياسى ۋەقەلەر ۋە مۇھەببەت توغرىسىدىكى خەلق ئامىمىنىڭ ئىدىيەۋى كۆزقارىشى بولۇپ، ئۇنىڭ ئاساسى خاراكتېرى قايغۇ ۋە ھەسرەتتىن ئىبارەت. لىرىك قوشاقلار ھىسسىيات ـ تۇيغۇنى ئوبرازلاشتۇرىدۇ. بۇنىڭ ئۈسۈلىمۇ خىلمۇ ـ خىل بولىدۇ. بەزى قوشاقلاردا لىرىك تۇيغۇ بەدىئىيلەشتۈرۈلمەي، بىۋاستە ئىپادىلىنىدۇ:

جىمىڭ شۇرىنىدىن قۇتۇلۇپ،
شىمىڭ دۇبەنگە تۇتۇلدۇق.
زالىملارنىڭ قارىغا،
تىرىك ـ تىرىك يۇتۇلدۇق.

شاك دۇبەئدىن قۇتۇلۇپ،
گومىنداڭغا خار بولدۇق.
ياش ئورنىغا قان يىغلاپ،
پارچە نانغا زار بولدۇق.

× × ×

مېنىڭ بىرلا مەشۇقۇم بار قاپقارا قاشلىق،
شايى ئەتلەس كوينەك كەيگەن 16 ياشلىق،
قالىغاچنىڭ قاناتىدەك قوشۇما قاشلىق،
مادان سۈيى تامچىغاندەك كوزلىرى ياشلىق.

بەزى قوشاقلاردا ئوبىكتىپ شەيئىلەرنىڭ تەسۋىرى ئار-
قىلىق لىرىك ھىسسىيات ئىپادىلىنىدۇ:

دەرت - ئەلەملەر كېلىدۇ،
ئوغۇل بالانىڭ باشىغا.
سايدا تۇغمەن چوگىلەيدۇ،
كوزدىن ئاققان ياشىغا.

× ×

ئۇچۇپ ئوتكەن كاككۇكلارنى،
قونغان تېرەكلەردىن سوراڭ.

مەن بىچارە قۇل يېتمەنى،
چول باياۋاندىن سوراڭ.

بەزى خەلق قوشاقلىرىدا تەبىەت مەنزىرىسى تەسۋىرلىنىش ئارقىلىق لىرىك ھېسسىيات بايان قىلىنىدۇ:

زوركىنىڭ① باشىغا چىقسام،
كورۈندى قۇمۇل باغلىرى.
ئاھ ئۇرۇپ قان يىغلىسام،
سىرىلدى سەۋرەڭ تاغلىرى.

× ×

قىزىلگۈلنى دېمىسەم،
غۇنچىسىنى ئۇزگۈم يوق.
سەن يارىمنى دېمىسەم،
بۇ شەھەردە تۇرغۇم يوق.

لىرىك قوشاقلاردىكى ھېس - تۇيغۇ قايسى خىل ئۇسۇل بىلەن ئىپادىلەنمىسۇن، ئۇ ئەڭگەكچى خەلقنىڭ تىپىك ھېسسىياتى بولۇپ، خەلقنىڭ ئورتاق تەلىۋى ۋە ئارزۇ - ئۇمىدىنى ئىپادىلەيدۇ، شۇڭا ئۇ تېخىمۇ زور ئومۇملىققا، ئىجتىمائى ئەھمىيەتگە ئىگە.

① زوركا — قۇمۇلدىكى تاغ ئىسمى.

بۇ جاھان شۇنداق جاھان،
سەندىن - مەندىن قالغۇسى.
يېتىملارنىڭ ئاھ - زارى،
باي گېلىدىن ئالغۇسى.
ئېيتىقانغا تۇگىمەيدۇ،
تارتىپ ئوتكەن دەردىمىز.
بىر يەرگە بېرىپ قالغان،
بىزنىڭ تاقەت سەۋرىمىز.

بۇ پۇتۇن ئەمگەكچى خەلقنىڭ كونا جەمىيەتكە بولغان ئىسيانكارلىق روھى ۋە ئازاتلىققا بولغان ئارزۇ - ئۇمىدىنىڭ ئوبرازلىق كورۇنىشىدۇ.

لىرىك قوشاقلاردا ئىپادىلەنگەن لىرىك تويغۇ كوپ ھالارda رىياللىقتىكى شەيئىلەر ۋە كىشىلەرنىڭ تەقدىرى بىلەن بىرلىشىپ كەتكەن بولۇپ مەلۇم ۋاقە، سەرگۈزەشتە ۋە پىرسۇناژ - تەقدىرىنىڭ بەلگىلىك ھايات كارتىنىسى ئاساسىغا قورۇلغان. لىرىك قوشاقلارنىڭ بۇ خىل خۇسۇسىيىتى تارىخى قوشاقلاردا، شەخسىلەر تەقدىرى توغرىسىدىكى قوشاقلاردا، كوپ ئۇچرايدۇ، "نوزۇگۇم قوشاقلىرى"، "گۇلەمخان ناخشىلىرى" ئەنە شۇنداق بەلگىلىك ۋەقە ۋە پىرسۇناژ تەقدىرى ئاساسىغا قۇرۇلغان.

ئۇيغۇر خەلق قوشاقلىرى لىرىكىغا باي، لىرىك تۇيغۇ ۋەقەلەر ۋە شەخسىلەر تەقدىرىگە قان بىلەن گوشتەك سىڭگەن ئۇنىڭدا لىرىك تۇيغۇ ئاساسىي ئورۇندا تۇرغانلىقتىن مۇشۇ خىل قوشاقلارنىمۇ لىرىك قوشاقلار تەركىۋىگە كىرگۈزۈش مۇمكىن.

2 - سيوژىتلىق قوشاقلار. سيوژىتلىق قوشاقلارنىڭ خۇسۇسى -

يەتتى شۇكى، ئۇنىڭدا ئەزمە شەكىلدە كونگېرىت ۋەقەۋە پىرسۇناژ تەسۋىرلىنىدۇ. سيوژىتلىق قوشاقلار لىرىك قوشاقلار ئاساسىدا تەرەققى قىلغان بولۇپ، لىرىك قوشاقلارنىڭ ئالاھىدىلىگىنى ئۇزىگە سىڭدۇرگەن. سيوژىتلىق قوشاقلارنىڭ ھەجمى چوڭراق بولۇپ، ئۇنىڭدا ۋەقە (سيوژىت) ۋە پىرسۇناژ ئوبرازى بار. سيوژىتلىق قوشاقلاردا جانلىق ۋەقە، پىرسۇناژ ئوبرازى ئارقىلىق بەلگىلىك ئىدىيە ئالغا سۈرۈلىدۇ. ئۇنىڭدا لىرىك تۇيغۇ، ۋەقە ھەم پىرسۇناژ تەسۋىرى بىرلىشىپ كەتكەن بولىدۇ.

سيوژىتلىق قوشاقلار مەشرەپ، توي-توكۇن ۋە سەيلىلەرده قوشاقچىلار تەرىپىدىن ناخشا قىلىپ ئېيتىلىدۇ. سيوژىتلىق قوشاقلار تەسۋىرلىنىۋاتقان ۋەقە ۋە پىرسۇناژ تەقدىرىگە قاراپ چوڭ-كىچىك بولىدۇ.

بىز "ھارۋىكەش" ناملىق بىر سيوژىتلىق ھەجۋى قوشاقنى كورۇپ باقايلى، بۇنىڭدا بۇنداق ۋەقە بايان قىلىنىدۇ:

قامچا سىلكىپ دىرۋاڭشىپ،
يولغا چىققان ھارۋىكەش.
ئاتنى ياخشى باقماستىن،
شوتىغا قوشقان ھارۋىكەش.
ئاتقا رەھىمسىڭ كەلمەمدۇ،
بۇنچە يۈكنى باسقىلى.
گەدىنىنى قاڭغايتىپ،
جوجىسىدىن ئاسقىلى.
يەنە يولغا چىقىپسەن،
تۇن كېچىدە ھارۋىكەش.

قانداق ماڭار ئاتلىرىڭ،
تار كوچىدا ھارۋىكەش.

چاق چىكەتسە ئولتاڭدىن،
ئات چىكەتسە پوشتاڭدىن.
ساڭا بالا ياغمامدۇ؟
بۇ تۇرقۇڭدا ھارۋىكەش.

— نەمە چارەم بار مېنىڭ،
قايىل بولماي زامانغا.
يۈسۈپ خوجا مالىرى،
بىر تويىمسا سامانغا.

ئېتى ئورۇق بىر لاڭتا،
كەپشە بۇرۇن ھەممىسى.
سىڭا - سوڭگەچ يېغىردىن،
تېشىلىپ كەتكەن تېرىسى.

ماڭا كۈندە ۋەزىپە،
ھارۋىسىنى ھەيدىمەك.
ئېتى شۇنداق تۇرسىمۇ،
يۈكنى ئېغىر يۈكلىمەك.

كەنتلەرنى ئارىلاپ،
چىقىپ كەلگىن ئوشرىگە.
دەيدۇ خوجا ئاش يېغىپ،
ئارتقىن ئاتنىڭ ئوستىگە.

تارتالمىسا قامچىلاپ،
ئۇرۇپ قويغىن سوڭگەچكە.
ماڭماي ئاتنىڭ ھەددىمەس،
كېپىگىمنى يىگەچكە.

قۇلىغىنى كەس يولدا،
شوققا كىرىپ ماڭمىسا.
ئوشرە — زاكات بېسىلغان،
ھارۋىلارنى تارتمىسا.

ئولسە يولدا ئىت يىسون،
تېرىسىنى قاغىلا.
قوۋغىسىنى ۋاسىدەك،
قىش چىققىچە غاجىلا.

يۈسۈپ بەگنىڭ ھۈكمى شۇ،
ئاتقا رەھمى كەلمەيدۇ.
ئەھۋال ئېيتىپ يېلىنسام،
ئىچ ئاغرىتىپ باقمايدۇ.

دەيدۇ ئاتنىڭ نەسلى يات،
نەسلى ياتنىڭ پەيلى يات.
باغلاپ قاتتىق نوقتىلاپ،
قاق قۇزۇقنى شۇندا يات.

نەمە چارەم بار مېنىڭ،
ئاتنى شۇتىغا قوشماسقا.
ھەيدەپ يۇرۇپ ئارامسىز،
ئوشرە-زاكات يىغماسقا.

نەچچە قالدىم تالادا،
بوران چىققان چاغلاردا.
يول ئېزىقىپ تۇماندا،
ئېغىر خەتەر ھاللاردا.

موللاق ئاتتىم نەچچە رەت،
يەنە كەلدى قوشلاپ دەت.
ھارۋىكەشلىك قىلمايمەن،
دىسەم بىگىم قىلدى رەرت.

شوتىغا قوشقان ئاتلاردەك،
چارىسىزمەن، ئامال يوق.
قۇتۇلۇشقا ئۇرۇنسام،
ئولتۇرىدۇ ھايال يوق.

زارلىماڭلار مېنىڭدىن،
مەن جاپاكەش ھارۋىكەش.
ئومرۇم ئوتكەن شۇ ئىشتا،
مەن بالاكەش ھارۋىكەش.

زامان ئوسال بەگ قاشاق،
قاشاق بەگدەك ئېتىمۇ.
يىسە - يىسە سەمرىمەس،
بەگنىڭ تولماس كېتىمۇ.

ئەر قانىتى ئات دېگەن،
كونىلاردا ماقال شۇ.
بەگ قانىتى مۇشۇ ئات،
ئوساللىقتا مىسال شۇ.

ئېتىگە لايىق ئىگىسى،
ئىگىسىگە باپ ئېتى،
بەگ بىلەن تەڭ ئات ئولسە،
يەيدۇ قوشلاپ بوز ئىتى.

بۇ قوشاق پومىششكىلارغا ياللانغان ياللانما هارۋىكەشلەر - نىڭ پاجىەلىك تەقدىرىنى، بولۇپمۇ بايلارنىڭ ئاتلىرىنى هەجۋى قىلىش ئارقىلىق پومىششكىلارنىڭ ئەمگەكچىلەر ئاممىسىنىلا ئەمەس، هايۋانلارغىمۇ ئېغىر ئازاپ سېلىپ، هايۋانلارنىڭمۇ قېنىنى شورايدىغانلىغىنى، ئاچكۆزلۈكتە، قانخورلۇقتا چېكىدىن ئاشقانلىغىنى ناهايىتى چوڭقۇر بايان قىلىدۇ. بۇنداق تىرىك تاپىلارنىڭ ئومۇرىنىڭ ئۈزۈنغا بارمايدىغانلىغىنى، ئورۇق ئاتقا ئوخشاش گۈمران بولىدىغانلىغىنى جاكالايدۇ. ئورۇق ئاتنى هو - كۈمران سىنىپلارنىڭ بەربات تەقدىرىنىڭ سىموۋلى دېيىش مۇمكىن.

بەزى سيۇژىتلىق قوشاقلاردا پىرسوناژنىڭ ھاياتىدىكى مۇ-ھىم ۋەقە ھەم پىرسوناژنىڭ تەقدىرى بايان قىلىنىدۇ. ئاتۇش خەلقى ئىچىدە كەڭ تارقالغان "روزىلەم"، "خالىدەم" قوشاق-لىرى، خوتەن خەلقى ئىچىدە كەڭ تارقالغان "زىۋىدىخان" "ئوسمان بېگىم" قوشاقلىرى مانا مۇشۇنداق سيۇژىتلىق قوشاق-لاردۇر.

سيۇژىتلىق قوشاقلارنىڭ كوپچىلىگىنىڭ ئوزىگە خاس ئاھاڭلىرى بار، ئۇنىڭغا كوپىنچە راۋاپ تەڭكەش قىلىنىدۇ. بەزى سيۇژىتلىق قوشاقلارنىڭ كومىدىيىلىك خۇسۇسىيىتىمۇ بو-لۇپ، مەشرەپ ۋە سەيلىلەردە ئىككى ئادەم تەرىپىدىن ئېيتىلىدۇ.

سيۇژىتلىق قوشاقلارنى خەلق داستانلىرىنىڭ باشلىنىشى ۋە ئۇنىڭ دەسلەپكى شەكلى دېيىش مۇمكىن.

ئۇيغۇر خەلق قوشاقلىرىنىڭ بەدىئى خۇسۇسىيەتلىرى

ئۇيغۇر خەلق قوشاقلىرىنىڭ بەدىئى خۇسۇسىيىتىدىكى خاراكتېرلىق ئالاھىدىلىك شۇكى، باشقا مىللەت خەلق قوشاق-لىرىغا ئوخشاش ئۇنىڭدا رېئالىزم بىلەن ئىلغار رومانتىزم ئورگانىك ھالدا بىرلەشكەن.

مېھنەتكەش خەلق ئەزەلدىن بۇيۇك رېئالىزمچى ۋە رو-مانتىزمچى. ئۇلۇق پۈرولېتارىيات يازغۇچىسى ماكسىم گوركى رۇس خەلق قوشاقلىرى ھەققىدە توختىلىپ ئۇنى "رۇس خەل-قىنىڭ تارىخى" دەپ ئاتىغان ئىدى. بۇ باھانى ئۇيغۇر خەلق قوشاقلىرى توغرىسىدىمۇ ئېيتىش مۇمكىن. ئۇيغۇر خەلق قوشاق-

لىرى ئۇيغۇر خەلقىنىڭ تارىخىي كەچۈرمىلىرى بىلەن زىچ باغلانغان.

ئۇيغۇر خەلقىنىڭ بېسىپ ئوتكەن ھەر بىر تارىخىي دەۋرى، كۇرەش يولى خەلق قوشاقلىرىدا ھەقىقى ماھىيىتى بىلەن ئىنكاس قىلىنغان.

مەسىلەن:

قىش - يېزىچە ئىشلىسەك،
بىزگە ئاشلىق تەگمىگەن.
بېشىمىزدىن ئۇ چاغدا،
ئىلان قامچا كەتمىگەن.

بۇ قوشاق—ئۇيغۇر ئەمگەكچىلىرىنىڭ بېشىغا چۈشكەن ئېغىر كۈلپەتلەرنىڭ تارىخىي گۇۋاسىدۇر.

ئۇيغۇر خەلق قوشاقلىرىنىڭ رېئالىزملىق قىممىتىگە شۇ نەرسە ئالاھىدە خاراكتېرلىقكى، ئۇنىڭدا ئوتمۇش جەمىيەتتىكى كىشىلەر بىلەن كىشىلەر ئوتتۇرىسىدىكى تۈپ مۇناسىۋەت بولغان سىنىپىي مۇناسىۋەت، سىنىپىي كۇرەش ئىنتايىن جانلىق ئىپادىلەنگەن.

مەسىلەن:

ئوتمۇشتىكى دەۋردە،
يۇرتنىڭ ئىچى تار ئىدى.
پومىششىكنىڭ ئالدىدا،
كەمبەغەللەر خار ئىدى.

بىكار يېتىپ پومىششىك،
تەييار ئاشنى ئالاتتى.
كەمبەغەللەر خاماندا،
ئارا تۇتۇپ قالاتتى.

زەمبىلدە كومۇر توشۇپ،
قوللار قاپىرىپ كەتتى.
قوساق ئىشى يامان ئىكەن،
بەللەر پۈكۈلۈپ كەتتى.

× × ×

دادام سوققان پىچاقنى،
قولامغا ئالاي دەيمەن،
باي - غوجا بۇزۇقلارنىڭ،
كوكسىگە تەڭاي دەيمەن.

دىمەك، ئۇيغۇر خەلقى ھەسرەتلىك ئېغىر كۈنلەرنى "پەلەكنىڭ گەردىشى" دەپ تۇرمىدى. ئۇلار ئۆز يۇرتىدىكى زۇلۇمغا قارشى تۇرۇش ئىرادىسىنى—ئازاتلىققا بولغان ئۈمىتۋارلىغىنى تېخىمۇ كۈچەيتتى، بۇ ئىرادە ۋە ئۈمىتۋارلىق ئۇلارنىڭ قوشاقلىرىدا ئاجايىپ كۈچلۈك ۋە دولقۇنلۇق ئەكس ئېتىپ، دەۋر ئاۋازىغا ۋە سىگنالىغا ئايلاندى.

رىيالىزىم بىلەن رومانتىزىم بىرلىگى ئاساسىدا يارىتىلغان ئۇيغۇر خەلق قوشاقلىرى خەلق ئاممىسى ھاياتىنىڭ كۈچ - قۇد-

رىتىنىڭ، ئەقىل - پاراسىتىنىڭ، ئارزۇ - ئۈمىدىنىڭ سەنئەتتىكى نامايانداسى بولۇش سۈپىتىدە ئەۋلاتتىن - ئەۋلاتقا تارقىلىپ، خەلق ئاممىسىنى تەربىيىلەپ كەلدى. رىيالىزم بىلەن رومانتىزىم روھىغا باي خەلق قوشاقلىرى خۇددى ماركس ئېيتقاندەك "مەڭگۈ گۈزەللىككە" ئىگە بولۇپ غايەت زور مەنىۋى كۈچىنى جارى قىلدۇرۇپ قەلبىمىزگە ئاقماقتا.

ئۇيغۇر خەلق قوشاقلىرى شېئىرىيەتنىڭ ئەڭ ئىسىل ئەنئەنىلىرىنى ئۆزىگە مەركەزلەشتۈرگەن مۇزىكىلىق سوز سەنئىتى، ئۇنىڭ بەدىئى خۇسۇسىيىتىدىكى كوزگە كورۈنەرلىك ئالاھىدىلىك ئۇنىڭ ئۇبرازلىق سەنئەت ئىكەنلىگىدە.

ئۇيغۇر خەلق قوشاقلىرى ئوبرازلىق تەپەككۇر ئارقىلىق ھەر خىل بەدىئى ۋاستىلەردىن پايدىلىنىپ شېئىرى ئوبراز يارىتىشنىڭ نەمۇنىسى.

مەسىلەن:

پومىششىك ھەم بەگ، دوغا،
يېيىشى ياخلان كاۋاپ.
ئەيشى - ئىشرەت ئويناپتتى،
چالدۇرۇپ قالۇن - راۋاپ.

بۇ قوشاقتا ئەزگۈچى تەرىپىڭ تاپلارنىڭ ئەمگەكچىلەرنىڭ قان - تەرى بەدىلىگە ئەيشى - ئىشرەت بىلەن ياشايدىغانلىغىنى كونكرىت ۋە جانلىق سۈرەتلەپ بېرىلدۇ.

باياۋانغا ئاش تەردىم،
چورىسىگە ماش تەردىم.

خامانني بېرىپ قەرزگە،
ئىگىزلىقتا باش تەردىم.

بۇ قوشاقتا ئوتمۇشتىكى ئەمگەكچىلەرنىڭ ئېچىنىشلىق تۇرمۇشىنى تېخىمۇ ئېنىق، تېخىمۇ كونكرېتنى ھېس قىلالايمىز. روشەنكى، مۇنەۋۋەر خەلق قوشاقلىرى ئۇزۇنىڭ ئوبرازلىق خۇ-سۇسىيىتى بىلەن كىشىنى ھاياجانغا سالىدۇ. كىشىگە چوڭقۇر تەسىر كۆرسىتىدۇ.

ئۇيغۇر خەلق قوشاقلىرىدا بەدىئى ئوبرازنى گەۋدىلەن-دۈرگۈچى تەسۋىرى ۋاستىلەر خىلمۇ-خىل جومليدىن بۇ بەدىئى ۋاستىلەر ئوزىگە خاس خۇسۇسىيەتكە ئىگە.

توۋەندە تەسۋىرى ۋاستىلەرنىڭ مۇھىم ئۈلگىلىرى ۋە ئۇلارنىڭ خۇسۇسىيەتلىرى ئوستىدە توختىلىمىز:

ا - سىموۋول: بۇ توغرىلىق ئالدى بىلەن شۇنى ئېيتىپ ئوتۇش كېرەككى، ئۇيغۇرلارنىڭ ئۇزۇن مۇددەتلىك ماددى تۇرمۇش شارائىتى (تەبىئى شارائىتى، ئىشلەپچىقىرىش شارائىتى، ۋە ئىجتىمائىي شارائىتى) ۋە شۇ ئاساستا تۇغۇلغان ھەمدە تەرەققىي قىلغان مەنىۋى خۇسۇسىيەتلەر، تەبىئەت ۋە جەمئىيەت توغرىسىدىكى ئىستېتىكىلىق كوز قاراشلىرى، تۇرلۇك رىيالنى ۋە ئەپسانىۋى تونۇشلىرى، ئورپ-ئادەت خۇسۇسىيەتلىرى ۋە باشقىلار تۇپەيلىدىن نۇرغۇنلىغان سىموۋوللۇق ئىپادىلەر شەكىللەنگەن بولۇپ، بۇ ئارقىلىق چوڭقۇر ئىجتىمائىي ماھىيەتنى ئىنكاس قىلىدۇ. بۇ خۇسۇسىيەت خەلق قوشاقلىرىدا كەڭ جارى قىلىنىغان. مەسىلەن: قىزىل گۈل دائىم سۈيۈملۈك مەشۇقىنى ياكى خوشاللىقنىڭ، تەنتەنىنىڭ، كوڭۈل ئازادىلىغىنىڭ سىموۋولى. بۇلا-

بۇل بولسا ئاشۇ سۈيۈملۈك مەشۇقىنىڭ (قىزىلگۈلنىڭ) سادىق شەيدالىرىنىڭ سىموۋوللۇق ئوبرازى. شۇبھىسىزكى، بۇ بۇلبۇل ۋە قىزىلگۈل ريالىلىقتىكى گۈزەللىككە بولغان زوقلىنىشتىن كېلىپ چىققان. بۇ زوقلىنىش ئەينى زامانداۋۇلارنىڭ ھەققىدىكى تۇرلۇك ئەپسانىۋى رىۋايەتلەرگە ئىلھامچى بولغان.

رىۋايەتلەردە ئېيتىشىچە، خۇدا ئادەمنى ياراتقاندا، دەسلەپتە بۇنىڭ قۇلىغىغا نەغمە - ناۋا ئاڭلاتقان، بۇرنىغا ئاجايىپ خۇش پۇراقلار كەلگەن. ئاشۇ نەغمە - ناۋانىڭ بىرسى بۇلبۇلنىڭ ساداسى بولۇپ، خۇشپۇراق بولسا قىزىلگۈلنىڭ پۇرىغى ئىكەن دەپ ھىكايە قىلىدۇ. راۋايەتلەردە بۇلبۇلنى جەننەتتىن چىققان قۇش دېيىلسە، خەلق قوشاقلىرىدا قىزىلگۈل ھەققىدە "قىزىل - گۈل دىگەن نەرسە، بەھىشتىن چىققان نەرسە" دەپ كۈيلىنىدۇ. ئۇيغۇر خەلق قوشاقلىرىدا بۇلبۇل ۋە قىزىلگۈل ئۇمۇمەن بىر خىل باھارنىڭ، خوشاللىقنىڭ ياكى يېڭى ئۇزگىرىشنىڭ سىموۋولى بولۇپ كېلىدۇ.

مەسىلەن: ئەتىياز بولدى يەنە،
ئېچىلدى باغنىڭ گۈللىرى.
مەن بېرىپ شاخىغا قونسام،
سايرىشار بۇلبۇللىرى.

بۇنىڭ ئەكسىچە، ھۇقۇش ۋەيرانلىقنىڭ، شۇملۇقنىڭ قاراڭغۇ زۇلمەتنىڭ سىموۋولىدۇر. يورۇقلۇقنى كۆرەلمەيدىغان، قاراڭغۇلۇقنى، ۋەيرانلىقنى تىلىگۈچىلەرنى ھۇقۇش ئوبرازى ئارقىلىق بايان قىلىدۇ. ئوزى ياماق كورگەن، دۇشمەنلەشكەنلەرنىمۇ ھۇ-

قۇش قىلىپ تەرىپلەيدۇ. تۇغۇندىكى لوپنۇر خەلق قوشىغىدىن بۇ نۇقتىنى ئېنىق كورۈۋالغىلى بولىدۇ:

قارا باتۇر بولسا كەلسۇن يېنىمغا،
قەست ئەيلىمەي گۈلۈم سېنىڭ جېنىڭغا.
ئۇستىخانىم تەندە بولسا ئاخىرى،
ھۇقۇشلارنى قوندۇرمايمەن شېخىڭغا.

خەلق قوشاقلىرىدا ھوپۇپ — چېقىمچى، ھەسەتخور، پاسكىنىلىقنىڭ سىمۋولى بولۇپ كېلىدۇ.

ساشقان، قاغا قاتارلىقلار بىر خىل سەلبى نەرسىنىڭ سىمۋولى بولۇپ كېلىدۇ.

مەسىلەن:

ئوچاق بېشىدا داڭقان،
كوك مۇشۇك ماراپ ياتقان.
گومىنداڭ تۇلۇم چاشقان،
بىزنى تولا قاخشاتقان.

شۇنى ئېيتىش ئوتۇش كېرەككى، خەلق قوشاقلىرىدىكى ھۇقۇش، ھوپۇپ ۋە باشقا مۇشۇ خىل خاراكتېرىدىكى سىمۋولار ئىسلامىيەتتىن بۇرۇن شەكىللەنگەن.

ئىسلامنىڭ مىستىك ئەدەبىياتىدا ھۇقۇش كېچىلىرى ئۇخلىماي خۇدانى ياتلىغۇچى ئىجابى ئوبراز بولۇپ تەرىپلىنىدۇ. ئىسلام شائىرلىرى خۇداغا بولغان مۇھەببىتىنى ئىرھار قىلىشتا

ئۇزلىرىنى كوپىنچە ھۇقۇشقا ئوخشاتقان ياكى ھۇقۇشنى مورىمەت بىلەن ماختىغان. ھوپۇپنى ئالساق، پەيغەمبەرلەر توغرىسىدىكى نۇرغۇن قەسىدە ۋە غەزەللەردە ئىجابىي ئوبراز قىلىپ كورسەتىلگەن، ئۇنىڭ بىر خۇسۇسىيىتى شوكى، ئۇ خۇدانى ياتلاپ زىكىرى سوققۇچى. ئۇنىڭ يەنە بىر خۇسۇسىيىتى شۇكى، ئۇ پۈتۈن ئالەمگە پادىشا بولغان سۇلايمانغا ۋەزىر بولغان ئىكەن. ئۇنىڭ تاجىسى ئاشۇ ۋەزىرلىك مەنسۇبنىڭ يالدامىسى ئىكەن. لېكىن خەلق قوشاقلىرىدا بولسا ھوپۇپ سەلبى سىموۋولدۇر. ھوپۇپنىڭ تاجسىنى مەسخىرە قىلىپ، تەييار تاپ سوپى، ئاخۇنلارنى، تاجىلىق ئەمەلدارلارنى مەسخىرە قىلىدۇ.

ئۇيغۇر خەلق قوشاقلىرىدا ئوز يارىنى ياتلىغۇچى ئاشىغىنىڭ كېچىلىرى ئوز يارىنى ئەسلىگەن قايغۇ - ئەلەملىك ئوبرازىنى ھۇقۇشقا ئوخشىتىدىغان ئەھۋاللارمۇ بار. لېكىن بۇ ھۇقۇشنىڭ مىستىك ئەدىبىياتتىكى خاراكتېرى ئەمەس، قايغۇ ۋە دەرت ئەلەم مەزمۇنى سىڭدۈرۈلگەن خالاس.

ئۇيغۇر قوشاقلىرىدا كاككۇك بىلەن زەينەپ توغرىسىدىكى ئەپسانىلەر تۇرلۇك ئىجتىمائى توسقۇنلۇقلار نەتىجىسىدە، مىراسىدىغا يېتەلمىگەن ئاشىق - مەشۇقلارنىڭ سىموۋولۇق ئوبرازىغا ئاساس بولغان. رىۋايەتلەرگە قارىغاندا، كاككۇكنىڭ ئەسلى نامى "زەينەپ" بولۇپ ئۇنىڭ "كاككۇك" دەپ سايرىشى ئوز ئاشىغى بولغان كاككۇكنى قىچقارغىنى ئىكەن. شۇنداقلا كاككۇك دۇنياغا ئاللىقانداق يەرىدە "زەينەپ" دەپ سايراپ ئوز مەشۇقىنى چاقىرىدىكەن. لېكىن ئۇلار بىر - بىرى بىلەن ئۇچرىشالمايدىكەن، ئۇيغۇر خەلق قوشاقلىرىدىكى: "كاككۇك ئاشىغى زەينەپ،

بىرى باغدا، بىرى تاغدا" دىگەن مىسرالار ئەنە شۇنداق جودالقىنى ئىپادىلەيدۇ.

ئۇلارنىڭ تەقدىرى بۇ دۇنيادا بىر - بىرسى بىلەن تېپىشالماسلىق بولۇپ، ئۇ دۇنياغا بارغاندا جەننەتتە مۇرات - مەقسەتكە يېتىدىكەن.

مەسىلەن:

ئانار گۈلى قىزىل خۇددى،
يالقۇنلۇق ئوتتەك.
بىز ئىككىمىز كويۇشمىز،
زەينەپ، كاككۇكتەك.

ئۇيغۇر خەلق قوشاقلىرىدا كاككۇك بىلەن زەينەپكە ئوخشىتىلغان، مۇرادى مەقسەتكە يېتەلمىگەن ئاشىق - مەشۇقلار توغرىسىدىكى بۇ خىل سىموۋۇللۇق پىكىرلەر خەلقىمىزنىڭ فېئودالىزىم نىكا تۈزۈمىگە قارشى غەزەپ - نەپرىتى بىلەن بىرلىشىپ كەتكەن بولۇپ، ئۇ ئىلغار ئىجتىمائى ئەھمىيەتكە ئىگە.

ئۇيغۇر خەلق قوشاقلىرىدا، «تاھىر - زوھرە» مۇرادىغا يېتەلمىگەن ئاشىق - مەشۇقلارغا، قارا باتۇر بولسا ئارزۇ بۇزغۇچى دۈشمەنگە سىموۋول قىلىنىدۇ.

مەسىلەن:

تاڭ ئاتاردا ئىككى چولپان پاقىراپ،
ئاقار يېشىم يامغۇر ئوخشاش شاقىراپ.

تەرك ئەيلەپ تاھىر زوھرە كەتكەن ئىكەن،
بىزگە ئوخشاش يار ۋەسلىدە ۋاقىراپ.

بۇنداق قوشاقلاردىكى تاھىر - زوھرە سىموۋوللىرى فېو-دالليق نىكاھ تۇزۇمىگە قارشى كۈرەش روھى بىلەن تولغان. جۇملىدىن بۇ دۇنيادا مۇرات مەقسىدىگە يېتەلمىسىمۇ، ئۇ دۇنيادا بەربىر مۇرادىغا يېتىدىغانلىغىدىن ئىبارەت رومانتىزملىق تەسەۋۋۇرنىمۇ ئىپادىلىگەن. «تاھىر - زوھرە» داستانىدا تاھىر-زوھرە هايات ۋاقتىدا ئوز مۇرادىغا يېتەلمىگەن ئىدى. لېكىن ئولگەندىن كېيىن، خەلقنىڭ تەسەۋۋۇرى ئىچىدە ئۇلار تېپىشىپ بەختلىك بولىدۇ. «تاھىر زوھرە» قەۋرىسىدىن بۇلاق سۇيى ئېقىپ چىقىپ، بۇ پاك سۇلار بىر - بىرىگە قوشۇلىدۇ ۋە قەۋ-رىدە قىزىلگۈل ئۇنىدۇ. "قارا باتۇر" قەۋرىسىدىن تىكەن ئۇنۇپ قۇرۇق قاخشال بولىدۇ. بۇ ئاجايىپ جانلىق رومانتىزم بولۇپ، «تاھىر - زوھرە» سىموۋوللىنىڭ بۇ مەزمۇنى خەلق قوشاقلىرىغا سىڭگەن.

يەنە بىرى خەلق قوشاقلىرىدا «غېرىپ - سەنەم» مۇئاشىق-مەشۇقلارنىڭ سىموۋولىغا ئايلانغان. غېرىپ يىگىت، سەنەم قىز مەنىسىدە ئاتالغان:

سىزدىن ئايرىلىپ مېنىڭ،
زۇلمەت باستى كۆنۈمنى.
سەنەمجان ئوتۇڭ يامان،
بىر ئاڭلاتقىن ئۇنۇڭنى.
ئىچىڭلار ئاغرىمامدۇ.

ماڭا چۈشكەن ئەلەمگە.
كويۇك ئوتى تۈتاشقان
غېرىپ بىلەن سەنەمگە.

بۇ ئەھۋال ئۇيغۇر خەلق داستانلىرىنىڭ ئۇزۇن تارىخقا ئىگە ئىكەنلىگىنى، ئۇلارنىڭ خەلق ئىچىدىكى ھاياتى كۈچىنى جانلىق چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ.

ئۇندىن باشقا "لەيلى قازاق" "يىكەن چىچىگى" چىرايلىق ئىچىلسىمۇ لېكىن تېز تۇزۇپ كېتىدۇ. شۇڭا ئۇلار خەلق قوشاقلىرىدا ياساپچۈق، چىدامسىز، ئومۇرى قىسقا مۇھەببەتنىڭ سىمۋولى قىلىنىدۇ:

ۋاپاسىز يار تۇزۇپ تۇرغان،
يىكەن چىچىگى،
مېنىڭ يارىم ۋاپادارىدۇر،
ئانار چىچىگى.

يۇلتۇز — بەختنىڭ، قارا ياغاچ - يەكلەنگەن، لېكىن چىرايلىق دەرتمەننىڭ، قىزىل رەڭ— خوشاللىقنىڭ، ئاق — ساپ ۋە قۇتلۇقنىڭ، سېرىق—پەرىشانلىقنىڭ ۋە غەمكىنلىكنىڭ، قارلىغاچ—دوستلۇقنىڭ، ئىلان—دۈشمەننىڭ سىمۋولى بولۇپ كېلىدۇ.

بەزى سىمۋوللۇق ئىپادىلەر خەلقى ۋە باشقا قېرىنداش مىللەتلەرنىڭ ئەدەبىياتىدىكى سىمۋوللۇق ئىپادىلەر بىلەن ئاساسەن ئوخشاش بولسىمۇ لېكىن پەرقلەرمۇ بار. ئەجدىھا— ئۇيغۇر خەلق قوشاقلىرىدا بىر خىل دەھشەتلىك يامان نەرسىگە

سەمۇۋول قىلىنسا، خەنزۇ خەلقىدە قەھرىمانلىقنىڭ سىمۋولىدۇر. ئاپتاپپەرەس—ئۇيغۇر خەلق قوشاقلىرىدا ئىككى يۈزلىمچى، تۇراقسىز نەرسىگە سىمۋول قىلىنىدۇ، خەنزۇ ئەدەبىياتىدا بولسا يورۇقلۇققا، قۇياشقا ئېنتىلىش سىمۋولى بولۇپ كېلىدۇ. لېكىن شۇنىمۇ كۆرۈش كېرەككى، كونا خەلق قوشاقلىرىدىكى نۇرغۇن سىمۋوللۇق ئىپادىلەر دەۋر ئۆزگىرىشىگە ئەگىشىپ ئۆز كۈچىنى يوقاتقىنى ياكى يېڭى مەزمۇن بىلەن بېيىپ باردى.

ئۇيغۇر خەلق قوشاقلىرى ئىچىدىكى سىمۋوللۇق قوشاقلاردا كۆرۈنۈشتە باشتىن - ئاخىر دېگۈدەك تەبىەت مەنزىرىسى ۋە باشقا ھالەتلەر تەسۋىرلەنگەندەك كۆرۈنسىمۇ، لېكىن بۇ تەسۋىرلەرنىڭ سىمۋوللۇق خاراكتېرىدىن تۇرمۇشنىڭ ھەر خىل ئىجتىمائى مەزمۇنىغا ئىگە بولغان ماھىيىتى ئېچىلىدۇ.

مەسىلەن:

قاراڭغۇدا قارا ياغاچ مېنىڭ يولدۇشۇم،
يوپۇرمىغى شىلدىرلىسا توكۇلۇر يېشىم.

بىز بۇ مىسرالاردىكى سىمۋوللۇق ھالەت تەسۋىرى ئارقىلىق زۇلمەت ئىچىدە يەكلەنگەن دەرتمەنىڭ، مۇڭلىنىپ قارا ياغاچ تۇڭىدە تۇرغانلىغىنى، قارا ياغاچنىڭ يوپۇرماقلىرىنىڭ شىلدىرلىشى بىلەن ئۇنى يىغا بېسىپ، ھەسرەتكە چومدۇرگەنلىگىنى كۆز ئالدىمىزغا كەلتۈرىمىز.

بۇ چىنار ئىگىز چىنار،
چىقمىڭ يارىم شاخى سۇنار.

شاخى سۇنغاندىن كېيىن
بۇلبۇل كېلىپ نەگە قونار.

بىز بۇ بىر كۇبلىت قوشاقتىكى سىموۋوللۇق ئىپادىلەردىن مۇھەببەتكە ۋاقىتسىز گودەكلەرچە ئالدىراپ ئىنتىلىشنىڭ يامان ئاقىۋىتى توغرىسىدا سەمىمىيەت بىلەن ئېيتىلغان ئوبرازلىق ئاگاھلاندۇرۇشنى چۈشىنىپ ئالالايمىز.

ئۇيغۇر خەلق قوشاقلىرىنىڭ ناھايىتى كوپىنىڭ كومپوزىتسىيىلىك تۈزۈلۈشىدە شۇنداق بىر خۇسۇسىيەت ئالاھىدە كورۇنىدىكى، كۇپلېتلارنىڭ دەسلەپكى مىسرالىرىدا 2 - بىر ھالەت تەسۋىرلىنىدۇ. بۇ تەبىەت مەنزىرىسى ياكى باشقا بىر ھالەت تەسۋىرى بولۇپ، بۇ مىسرالار مۇنداق ئىككى خۇسۇسىيەتنى بىلەن ئالاھىدە ئەھمىيەتلىك. بىرىنچى: سىموۋۇل. باشقا بىر ھالەت تەسۋىرى بولۇپ كەلگەن باشتىكى ئىككى مىسرا كېيىنكى مىسرالار ئۈچۈن بايان قىلىنغان تۈپ مەقسەتنىڭ سىموۋوللۇق ئىپادىسى ھىسابلىنىدۇ.

مەسىلەن:

چىنىنى بەرمەڭ نادانغا،
ئويناپ - ئويناپ سۇندۇرار.
بىۋاپا كىشىنىڭ يارى،
قاچانمۇ كوڭۈلنى تىندۇرار؟

× × ×

ھاۋانى تۇمان باستى
ئاينى كورگىلى بولماس.
كوڭلۇمگە گۇمان چۈشتى،
يارنى سۇيگىلى بولماس.

ئىككىنچى خىل ئەھۋالدا، مەيلى تۇپ مەقسەتنىڭ سەۋۇللۇق ئىپادىسى بولسۇن ياكى بولمىسۇن ئۇ ئاشۇ قوشاقنىڭ كېلىپ چىقىش ئەھۋالىنى، ئۇنىڭ مەزمۇنىدىكى تارىخىي ئىجتىمائى شارائىتىنى خەلق تۇرمۇشىنىڭ مىللى خۇسۇسىيىتىنى ئوخشىمىغان دەرىجىدە ئىپادىلەيدۇ. شۇنىڭدەك يەنە ئاشۇ قوشاقنىڭ ئىدىيىۋى مەزمۇنىنى تېخىمۇ ئوچۇق كورسىتىپ بېرىشكە يارەملىشىدۇ.

مەسىلەن:

ھەممىدىن ئىگىز ئۇچۇن،
كوزۇم چۈشتى تېرەككە.
جاندىن ئېزىز چىمەنگۈل،
ئوتۇڭ چۈشتى يۈرەككە.

ئاق ناۋات دىگەن قوغۇن،
باراڭنىڭ ئارقىدا بارمۇ؟
ئاخشامقى دىگەن گەپلەر،
يارنىڭ يادىدا بارمۇ؟

سۈغا سالسام سۇ كوتەرمەس مىسقال تومۇرنى،
ئالتۇن بېرىپ ئېلىپ بولماس قالغان كۆڭلنى.
ئىگىز داۋان ئاشمىغۇنچە چوللەر كورۈنمەس،
قارا يورغا مىنمىگۈنچە ئەللەر كېزىلمەس.

2 - ئوخشتمش: بۇ تەسۋىرلىنىۋاتقان نەرسىنى ئۇنىڭغا ئوخشاشلىغى بىلەن رىيالىلىقتا ۋە غايىۋى جەھەتتىن مەلۇم بولغان ئىككىنچى بىر نەرسىگە ئوخشىتىپ گەۋدىلەندۈرۈشنىن ئىبارەت. ئوخشىتىلغان نەرسىلەر ئوزئارا شەكىل جەھەتتىلا ئەمەس، ماھىيەت جەھەتتىنمۇ ئوخشاشلىقتا، ئورتاقلىقتا ئىگە بولۇپ كېلىدۇ. ئوخشىتىلغان نەرسە ۋاستەبولۇپ، ئۇ، قوشاقلاردا ئوزۇنىڭ ئىخچاملىغى، شىرى ھىسسىياتقا قوپۇقلۇغى بىلەن ئالاھىدە پەرقلىنىدۇ. ئۇيغۇر خەلق قوشاقلىرىدا گۈزەل مەشۇقىنىڭ قېشىنى يېڭى چىققان ئايغا، قالىغاچنىڭ قانىتىغا، كوزىنى بۇلاققا ياكى كىيىك كوزىگە، يۈزىنى تولۇن ئايغا، پىشقان ئانارغا، كىچىك بالىنى قوزىغا، بوتىلاققا، نارىسىدە قىزلارنى غۇنچىگە ئوخشىتىدۇ، زالىملارنىڭ قامچىسىنى ئوق ئىلانغا ئوخشىتىدۇ. بۇ ئەنئەنىلىك ئوخشىتىشلار ئوزىنىڭ گۈزەللىگى ۋە ئىخچاملىغى بىلەن تۇرلۇك قوشاقلاردا تۇرلۇك شەكىللەر ئارقىلىق ئىشلىتىلىپ، ئوزىنىڭ قىممىتىنى يوقاتماي يېڭى - يېڭى مەزمۇنلار بىلەن كۇنسىرى بېيىماقتا.

توۋەندىكى قوشاقلاردىن ئۇيغۇر خەلق قوشاقلىرىدىكى بەزى ئوخشىتىشلارنىڭ نەمۇنىسىنى كورۇۋېلىش مۇمكىن.

تاغدىكى بەرگى قىياقتەك،
قاشلىرىڭدىن ئورگىلەي.
تەلمۇرۇپ تۇرغان كىيىكتەك،
كوزلىرىڭدىن ئورگىلەي.

× × ×

ئالتۇنمىكىن بويلىرى،
كۆمۈشمىكىن بويلىرى.
قايناپ تۇرغان بۇلاقتەك،
ئويناپ تۇرغان كوزلىرى.

× × ×

ئايكەن دىسەم ئاي خىجىل
ئاي ئۆزۈڭنىڭ ئالدىدا.
يۇلتۇز دىسەم كوزۈڭنى،
يۇلتۇز موكتى دالدىغا.

يامغۇرلار تولا ياغسا
ئويدىن ئوتىدۇ تامچا.
سەن يارنى سېغىنغاندا،
پۈتۈم ئات، قولۇم قامچا،

× ×

كاككۇك بولۇپ سايرىۋالاي،
تېرەگىڭدە.
بېلىق بولۇپ ئوينىۋالاي،
يۇرەگىڭدە.

× ×

كويمقاپنىڭ ئاغزىكەن،
باينىڭ ئويى.
ئىشلىسەكمۇ تولمىدى.
ئومۇر بويى.

3 . ئېپتىت: ئېپتىت دىگىنىمىز تەسۋىرلىنىۋاتقان نەرسىنىڭ ئوبرازىنى گەۋدىلەندۈرۈش ئۈچۈن مەۋھۇم ئۇقۇمنى كونكرىت نەرسىلەرنىڭ قىياپىتىگە يوتكەپ تەسۋىرلەش ۋاستىسىدۇر.

مەسىلەن: ئىشىق ئوتى، كۆڭۈل رىشتى، پەلەك چاقى، زۇلۇم ئوتى قاتارلىق مەۋھۇم ئۇقۇملار ئېپتىتلىق يوتكەپ ئىشلىتىش ئارقىلىق كونكرىت ئوبرازلىق خاراكتېرغا ئېرىشكەن. بۇ ئۇيغۇر خەلق قوشاقلىرىدا مۇنداق ئىپادىلەرگە ئىگە.

ئىشقى ئوتۇڭنىڭ ئالدىدا،
دوزاق ئوتى ئۇچقۇنچە يوق.

× ×

ئايرىلىپ كېتەي دىسەم،
ئۇزۇلمەيدۇ كۆڭۈل رىشتى.

× ×

قىزىلگۈلۈم بىلەمسەن،
ئىچىمگە كويۇك چۈشتى،

× ×

هىجران قىلىچى تەندىن ئوتۇپ،
.....
سوغەككە يەتتى.

× ×

بۇ مالامەت تاشلىرى،
.....
سىرىلدى باشىمغا مېنىڭ.

4. مىتافورا: تەسۋىرلىنىۋاتقان نەرسىنى قىياپەت جەھەتتىن ئوخشاشلىغى بولمىغان 2 - خىل قىياپەتكە يوتكەپ گەۋدىلەندۈرۈش ۋاستىسى مىتافورا دەپ ئاتىلىدۇ. مەسىلەن: يارنىڭ قىياپىتى بىلەن چىراقنىڭ قىياپىتىدە ئوخشاشلىق يوق، شۇنداق بولسىمۇ ئۇنىڭ قىياپىتىنى چىراققا يوتكەپ، ئاشىقنىنى پىلىككە ئوخشىتىپ ئوبرازنى گەۋدىلەندۈرىدۇ. مىتافورا — ئوزىنىڭ بەدىئى تۇزۇلۇشى جەھەتتىن ئوخشىتىشلىق ۋە ئېپىتىتلىق خۇسۇسىيەتكە ئىگە.

تۆۋەندىكى قوشاقلارنى مىتافورىنىڭ ياخشى ئۇلگىسى دەپ مۇمكىن:

ئاسماندىن ئالاي ئايىنى،
.....
قوينۇمغا سالاي يارنى.
.....

يار يادىمغا يەتكەندە،
ئىچمەي قويمەن چاينى.
.....
يار ئىشلەيدۇ گۈللۈقتا،
.....
بۈلبۈلى بولاي يارنىڭ.
.....
ئويناپ كۈلۈپ خوشلۇقتا،
قولىغا قونماي يارنىڭ.

5. مۇبالىغە: ئوبرازنى تېخىمۇ گەۋدىلەندۈرۈش، ئىدىيە-نى تېخىمۇ كۈچەيتىش ئۈچۈن نەرسىلەرنىڭ ھالىتىنى ئادەت-تىن تاشقىرى كۈچەيتىپ باكى كىچىكلىتىپ تەسۋىرلەش ۋاستە-سىدۇر. ئۇيغۇر خەلقىنىڭ جانلىق تىلىدا ھۆملىدىن خەلق قو-شاقلىرىدا ئىگىز ئادەمنىڭ بويىنى ئاسمانغا، پاكار ئادەمنىڭ بويى-نى ئىگىز ئادەمنىڭ ئوشۇقىغا، موللىنىڭ سەللىسىنى گۈمبەزگە، دەرتمەنلەرنىڭ كوز يېشىنى دەريالغا... ئوخشىتىدىغان مۇبالىغە-لەر ئىنتايىن كوپ ئۇچرايدۇ:

ئالما گۈلى گۈل بولامدۇ،
باشقا قىسسا بىر قۇچاق.
كىشىنىڭ يارى يار بولامدۇ؟
ئولگىچە جانغا پىچاق.
يارىنى كەپتۇ دىسە،
يۈگرەپ چىقاي باشىم بىلەن.
يارى يۈرگەن كوچىلارنى،
سۈپۈرەي چاچىم بىلەن.

بەزى ھەجۋى قوشاقلاردىمۇ ئاجايىپ مۇبالىغىلەر بولۇپ بۇ قوشاقنىڭ ھەجۋى خاراكتېرىنى تېخىمۇ كۈچەيتىدۇ.

مەسىلەن:

ساچقانغا نۇقتا سالدىم،
سورەلدى قاچتى.
قوڭغۇز مىنىپ قوغلۇۋىدىم،
داۋاندىن ئاشتى.

6. سېلىشتۇرۇش: بۇ ئىككى خىل ئوخشىمىغان نەرسىنى باكى ھالەتنى بىر-بىرىگە سېلىشتۇرۇپ بەدىئى ئوبراز يارىتىش ئۇسۇلىدۇر. سېلىشتۇرۇش ئۇسۇلى ئۇيغۇر خەلق قوشاقلىرىدا كوپ ئۇچرايدۇ.

توۋەندىكى قوشاقلار سېلىشتۇرۇشقا جانلىق مىسال بولالايدۇ.

سان-سان قىلىپ يارچىلاپ،
پومىششكلار گوش يەيتتى.
كەمبەغەل نان ئورنىغا،
تاياق بىلەن مۇش يەيتتى.

كەتمەن چاپماي بەگلىرىم،
تولدۇرۇپتۇ سېڭگىنى.
ئاق ئۇششاق بىلەن كومەچ،
كەمبەغەلنىڭ يىگىنى.

×

دەريادا سۇ بولمسا،
بىلىق ياتامدۇ تاشتا.
يارنىڭ گېپى بولمسا،
ساقلاپ تۇرامدۇ قاشتا.

يۇقۇرىدا بايان قىلىنغانلار ئۇيغۇر خەلق قوشاقلىرى ئىچىدىكى تەسۋىرى ۋاستىلەرنىڭ ئۇلگىلىرىدۇر. ئۇندىن باشقا خەلق قوشاقلىرىدا تەسۋىرى ۋاستىلەرنىڭ خىلمۇ-خىل نەمۇنىلىرىنى تېپىش مۇمكىن.

ئۇيغۇر خەلق قوشاقلىرىدا توغرا، دەل ۋە جانلىق تىل ۋاستىسى ئارقىلىق پىكىر-ھېسسىياتنى، ھالەتنى، ماھىيەت-لىك ۋەقە ۋە شەيئىنى بىۋاستە تەسۋىرلەپ ئوبراز يارىتىدۇ. بۇ خەلق قوشاقلىرىدا كوپ ئۇچرايدىغان بىر خىل ئوبراز يارىتىش ئۇسۇلى بولۇپ، تىلنىڭ جانلىقلىغى، روشەنلىگى، ئوبرازلىغى ناھايىتى چوڭ رول ئويناپدۇ.

مەسىلەن:

گۈلۈم غۇنچە، گۈلۈم غۇنچە،
نىمە قايرىلىسەن مۇنچە.
قېشىمدا تۇرمۇدۇڭ بىر دەم،
مېنىڭ كۆڭلۈم ئېچىلغۇنچە.

چېچىڭ قارا قۇندۇزمۇ،
كوزۇڭ چولپان يۇلتۇزمۇ.

سەن یارىمنىڭ قېشىغا،
كەچ بارايمۇ كۈندۈزمۇ؟

×

تۈزلەڭ يەرگە قوغۇن تەردىم پىلەكلىرى تۈز،
تۇرلۇك - تومەن قوغۇن چۈشتى يارىم بېرىپ ئۈز.
سېنىڭ ئۈچۈن تاياق يىدىم بىر مىڭ يەتتە يۈز،
يەنە يىسەم شۇنچە يەرمەن جېنىم قارا كوز.

ئۇيغۇر خەلق قوشاقلىرى جانلىق، روشەن ۋە مەزمۇندار تىل ئارقىلىق بىۋاستە ئوبراز يارىتىش ئۈسۈلىنى سۈزلىگەنده ئۇيغۇر ماقال - تەمسىللىرىنىڭ ئۇيغۇر خەلق قوشاقلىرىدا ئوبراز يارىتىش، ئىدىيىۋى مەزمۇننى كۈچەيتىشتىكى رولىنى ئالاهىده كورسىتىش كېرەك. قوشاق ۋە ماقال ئېغىز ئەدىبىياتىدا ئوز ئالدىغا ئايرىم - ئايرىم تور بولسىمۇ، لېكىن بۇ ئىككىسى بەزىده بىرلىشىپ كېتىدۇ.

ئۇيغۇر خەلق قوشاقلىرىدا ماقال - تەمسىللەر خېلى كوپ قوللىنىلىدۇ. بەزى قوشاقلار پاكى ماقاللار بارکى. ئۇنىڭ هەم قوشاق، هەم ماقال دەپ ئېتىش مۇمكىن.

مەسىلەن:

جاپانى كىم تۇلا چەكسە،
گوهەرنى شۇ ئالۇر تاشتىن.
گوهەرنى ئالغۇچە تاشتىن،
نىسەۋدا ئوتمدۇ باشتىن.

كىم يامانلىق ئويلسا
تاپماس يامانلىقتىن ئامان.
ئۇ يامانىنىڭ ئاپىتى
يانغاي ئوزىگە شۇ زامان.

دوستلىرىم مەندىن زىرىكتى،
دۇشمىنىم سەنمۇ زىرىك.
بىر مىسال باردۇ، ئىشەنگىن،
تاغ ئارا ياتماس كىيىك.

بەزى قوشاقلاردا ماقال ـ تەمسىللەر ئوزلەشتۈرۈپ ئىشلەتىلگەن:

تەلىيىم بولسا مېنىڭ،
يانغان چىراق ئوچەرمىدى؟
ئىشەنگەن چوڭ تاغلاردىن،
كىيىكلىرىم قاچارمىدى؟

ئۇيغۇر خەلق قوشاقلىرىنىڭ تىلى ھەققىدە سوز ئاچقاندا قىرىنداش مىللەتلەر تىلىنىڭ، بولۇپمۇ خەنزۇ تىلىنىڭ ئۇيغۇر خەلق قوشاقلىرىغا بولغان تەسىرىنى ئالاھىدە تىلغا ئېلىش كېرەك.

ئۇيغۇر خەلقى ئېلىمىزدىكى بارلىق قىرىنداش مىللەتلەرگە ئوخشاش خەنزۇ خەلقى بىلەن ئۇزۇن تارىختىن بۇيان تەقدىر ـ داش، قىرىنداش، ۋەتەنداش بولۇپ ياشاپ، ۋەتىنىمىزنىڭ ئۇلۇق

مەدەنىيىتىنى ياراتقان. ئۇيغۇر خەلق قوشاقلىرى شۇ ۋەتەن مەدەنىيەت غەزىنىسىدىكى بىباھا گوھەرلىك بىرى، ۋەتەنداشلىق، قېرىنداشلىق، تەقدىرداشلىق، خەلق قوشاقلىرىنىڭ مەزمۇنىدىلا ئەمەس، ئۇنىڭ تىلىدىمۇ ئەكس ئەتكەن.

ئۇيغۇر خەلق قوشاقلىرىدىكى خەنزۇچە سوز - ئىبارىلەر ئۇيغۇر خەلق قوشاقلىرىنىڭ بەدىئى خۇسۇسىيىتى بىلەنمۇ زىچ بىرلىشىپ، ئۇيغۇر خەلق قوشاقلىرىنىڭ ئاھاڭدارلىق رېتىملىق خۇسۇسىيىتىگە يېقىندىن ماسلاشقان:

سېپىل ياقىسى پوتەي،
يۇرتنىڭ كاتتىسى دوتەي.
دىلىم سۇ ئىچمىدى مۇندا،
مەن ئەمدى قايان كېتەي.

ياموللا سولاپ قويدى،
قولۇمغا سالدى تىجەنزە.
ھەرگىز ناھە قىلمايدۇ،
ئوزى باتۇر خوخەنزە.

دەردى يوق دەمسەن مېنى،
دەردىم ئىچىمدە دوداخىڭ.
يارى يوق دەمسەن مېنى،
يارىم قېشىمدا خودىخىڭ.

شۇنى ئېيتىپ ئوتۇش كېرەككى، ئۇيغۇر خەلق قوشاقلىرىدىكى بەدىئى ۋاستىلەر قوشاقلارنىڭ مەزمۇنىغا زىچ ماسلاشقان.

ئەمگەك قوشاقلىرىدا كوپرەك تىل ۋاستىسى ئارقىلىق بىۋاستە ئوبراز يارىتىش ئۇسۇلى قوللىنىلىدۇ. ئەمگەك قوشاقلىرىنىڭ رەڭ-تەمچانلىغى، كۇچلۇك بولغانلىغى ئۇچۇن سوزلەرنىڭ ئاھاڭدارلىق بولۇشى، ئېنىق بولۇشى ئالاھىدە تەلەپ قىلىنىدۇ.

مەسىلەن:

قاتار - قاتار قاغىلا،
بارىساڭلار سالام دەڭلار،
ئاتا - ئانام سورىسا
ھالى بىلەن يامان دەڭلا.

بۇ قوشاقتىكى سوزلەر دانە - دانە، ئاھاڭدار بولغانلىغى ئۇچۇن كىشىگە بىر خىل گۇزەللىك تۇيغۇسى بېغىشلايدۇ. سەۋ-ياسى قوشاقلاردا بولسا ئوخشىتىش ئۇسۇلى كوپرەك قوللىنىلىدۇ. بۇ سىياسى قوشاقلارنىڭ خاھىشچانلىغىنى كۇچەيتىدۇ.

مەسىلەن:

ھاشا، سەيسە "ياردەم" دەپ،
كۇندە ئالۋان - غوغىسى.
ئىشكىلەردىن كەتمەيتتى،
لالما ئىتتەك دوغىسى.

پومىششكىتە شەپقەت يوق،
بىزلەر تولا دەرت تارتتۇق.
بېشىمىزدىن كەتمەن،
قامچا بىلەن كۇلپەت - دوق.

مۇھەببەت قوشاقلىرىدا بولسا سىموۋوللۇق ۋاستىلەر، مەتافورا ۋە تەقلىت - تەمسىللەر كوپ قوللىنىلىدۇ:

قارىياغاچ قاشتا بولور،
چاچ گويەك چاشتا بولور.
يارنىڭ دەردى ھەرقاچان،
يۈرەك بىلەن باشتا بولور.

يارنىڭ كىيگەن كويىنگى،
قىزىل دۇردۇن، تاۋادور.
يېقىملىق كۈلۈشلىرى
يۈرىگىمگە داۋادۇر.

دىمەك، ئەمگەكچى خەلق ئاممىسى ئوبراز يارىتىشتىكى بەدىئى ۋاستىلەرنى شۇ قوشاقلارنىڭ مەيدانغا چىقىش شارائىتى بىلەن باغلاپ، ئاڭلىق ھالدا مەزمۇننى ئېچىش ۋە ئىدىيىۋى مەزمۇنى چوڭقۇرلاشتۇرۇش ئۈچۈن خىزمەت قىلدۇرغان.

ئۇيغۇر خەلق قوشاقلىرىنىڭ يەرلىك ئالاھىدىلىگى

ھەرقايسى جايلارنىڭ قوشاقلىرىدا مەزمۇن جەھەتتە ئوزگىچە ئالاھىدىلىك ياكى ئوخشىماسلىق يوق. لېكىن ئۇيغۇر خەلقى تېيانشاننىڭ شىمالى ۋە جەنۇبىغا جايلىشىپ، ئوخشىمىغان جۇغراپىيىلىك شارائىتتا، ئوخشىمىغان ئىشلەپچىقىرىش شارائىتىدا

دىخانچىلىق، باغۋەنچىلىك، چارۋىچىلىق ۋە ھونەر ـ كەسىپ بىلەن شۇغۇللانغانلىغى تۈپەيلىدىن خەلق قوشاقلىرىنىڭ تۈرمۇشنى ئىپادىلەش ئۇسۇلىدا بەلگىلىك ئوخشىماسلىق بار.

مەسىلەن: جەنۇبىي شىنجاڭ ئۇيغۇر خەلق قوشاقلىرىدا،

ھاۋادىكى بۇلۇتلار،
يارىمغا سالام دەڭلا،
مېنى سورىسا يارىم،
تۇرىدۇ ئامان دەڭلا.

دېيىلسە، قۇمۇلدىكى تاغلىقلار قوشىغدا:

ئاتلارنى قويۇپ بەردىم،
كورۇنگەن دالا تۇزگە.
بارساڭلا سالام دەڭلا،
بىزنىڭ يار قارا كوزگە.

دەپ بايان قىلىدۇ. ئايرىم سىموۋوللۇق سوزلەردىمۇ پەرق بار، مەسىلەن: جەنۇبىي شىنجاڭ خەلق قوشاقلىرىدا يارنىڭ كوزىنى "بۇلاقتا" ئوخشاتسا، شىمالىي شىنجاڭنىڭ تاغلىق رايونلىرىدا "كىيىك" كە ئوخشىتىدۇ.

تۈرمۇش شارائىتىنىڭ ئوخشىماسلىغى بىلەن قوشاقلاردىكى ئىپادىلەش ئۇسۇلىنىڭ ئوخشىماسلىغى لوپنۇر خەلق قوشاقلىرىدا ئالاھىدە كوزگە چېلىقىدۇ.

قاش ـ كوزۇڭنى ئوخشتاي
ئېقىپ تۇرغان بۇلاقتا.

قىلچە گۈنايىم بولسا
ئۈزەڭ ئالغىن سوراققا.
مەن مۇرۇللۇغ① يۇرۇيمەن،
كوزلەكتىكى② قاراققا.

ئوت كويەدۇر ئىچىمدە
دەرتنى ئۈزەم بىلەرمەن.
كوزۈمدىن ئاققان ياشقا،
كىمە سېلىپ ئوتەرمەن.
مەندىن ئوتسە سەۋەنلىك،
ئوز ئۇستۈمگە ئالۇرمەن.

لوپنۇر ئۇيغۇرلىرى تارىختىن بۇيان تارىم بويىدا چارۋىچىلىق، بېلىقچىلىق بىلەن شۇغۇللانغانلىغى ئۈچۈن قوشاقلىرىدا كوپىرەك دەريانى نەقىل كەلتۈرۈپ، دەت-ئەلەمدە كوزدىن ئاققان يېشىنى دەريا ئۇستىدىكى كېمىگە ئوخشىتىدۇ. بۇنداق تەسۋىر ۋاستىلەرنى باشقا جايلاردىكى قوشاقلاردا كورۈش تەس.

ئۇيغۇر خەلق قوشاقلىرىنىڭ يەرلىك ئالاھىدىلىگى بولۇپمۇ قوشاقلارنىڭ شەكىلدە ئىپادىلىنىدۇ. بۇ ئۈزۈن تارىختىن بۇيان شەكىللەنگەن تۇرمۇش ئۇسۇلى ھەمدە ئەدەبىياتنىڭ ھەر-كەت شەكىللىرى، بولۇپمۇ يەرلىك خۇسۇسىيەتكە ئىگە بولغان مۇزىكا بىلەن مۇناسىۋەتلىك. جەنۇبىي شىنجاڭ ئۇيغۇر قوشاقلا-

① مۇرۇللۇغ — ۋەدىلىشىش، باغلىنىش.
② كوزلەك — جاي ئىسمى. (يۇرت ئەمەس)

رى ئىچىدە، ئىككى مىسرالىق بەيىت ۋە 4 مىسرالىق قوشاق كوپرەك. مەسىلەن:

ئىككى تاغ ئارىسىدا،
قاما بىلەن قۇندۇز بار.
كەچ بولسىمۇ كەل يارىم،
ئاي بولمىسا يۇلتۇز بار.

بېغىڭغا كىرىپ باقسام،
ئۈرۈگۈڭ ئەجەپ شاخلىق.
چۈشۈمگە كىرىپ قاپسەن،
قارا كوز تىلى تاتلىق.

سېنى دېدىم، سېنى دېدىم، كەچتىم بۇ جاندىن،
يۈرەك باغرىم پارە-پارە، كوز يېشىم قاندىن.

شىمالىي شىنجاڭدىكى، بولۇپمۇ ئىلى رايونلىرىدىكى ئۇيغۇر-لار ئىچىدە بىر قەدەر مۇقىم مەزمۇن ۋە مۇرەككەپ ئاھاڭلىق ناخشىلار كوپرەك. مەسىلەن: "جۇنۇن" ناخشىدا:

سېنىڭ جېنىڭ مېنىڭ جېنىم،
بىر جان ئەمەسمۇ،
سېنىڭ ئۇچۇن مېنىڭ جېنىم،
قۇربان ئەمەسمۇ؟

سەن يار ئۇچۇن مېنىڭ جېنىم،
قالغان ئەمەستۇر،
كېچىلىرى يىغلىغىنىم،
يالغان ئەمەستۇر، دەپ بىر پۇتۇن مەزمۇننى مەخسۇس "جانەي" ئاھاڭىدا كۇيلىسە، ئەمدى "جانەي — 2" ناخشىدا:

بۇ دۇنيادا ئۇچ نەرسە بار،
تەڭسىز ئۇنمەس.
بىرى ئاتا، بىرى ئانا،
بىرسى قېرىنداش.

ئارپا، بۇغداي، سامانىنى،
سالقىن ئايرىيدۇ.
ئورۇق - تۇققان قېرىنداشنى،
ئولۇم ئايرىيدۇ.

دېيىلىدۇ. جۇملىدىن ئىلى رايونىدىكى ئۇيغۇر خەلق ناخشىلىرىنىڭ كۇيى كوپىرەك ۋەزىن تەرتىۋى بويىچە $8 + 5 = 13$ شەكلىدە بولىدۇ.

مەسىلەن: "ھەي نادان" ناخشىسىنى ئالايلى:

تالى دەيدۇ تالى دەيدۇ،
جىگدەڭنىڭ تالى.

ئېيتسام - ئېيتسام تۇگمەيدۇ،
يارىمنىڭ ھالى.

قۇمۇل خەلق قوشاقلىرى ئىچىدە مەشرەپنىڭ ھەر خىل شەكىللىرىگە ماسلاشقان بىيىتلار ئالاھىدە سالماقنى ئىگەللەيدۇ. بۇ قۇمۇل مۇقاملىرىدىكى خەلق قوشاقلىرى ئىچىدە گەۋدىلىك ئورۇن تۇتىدۇ. مەسىلەن "دۇر مۇقامى" دا:

سىم - سىم ئارىلاپ قارلار ياغدى،
تاغلارنى بويلاپ.
كۆرەر كۆزۈم كورمەس بولدى،
يولۇڭغا قاراپ،

× ×

يارىم سەپەرگە ئاتلانىپتو،
مىنگىنى دۇلدۇل.
مەڭگۈلۈكى قىزىل ئالما —
چاچلىرى سۇمبۇل.

"مۇستاغرات" مۇقامىدا:

بارغانلاردىن تۇرغانلاردىن،
سېنى سورايمۇ؟
سېنىڭ ھالىڭ نە كەچتى دەپ،
ئۇزۇم بارايمۇ؟

بارغان بىلەن ئېلىپ بولماس
ساينىڭ تاشىنى.
دەرت كەلگەندە سۈرتۈپ بولماس،
كوزنىڭ ياشىنى.

خەلق قوشاقلىرىنىڭ شەكلى جەھەتتىكى يەرلىك ئالاھىدە-لىك لوپنۇر خەلق قوشاقلىرىدا تېخىمۇ گەۋدىلىك. لوپنۇر خەلق قوشاقلىرىنىڭ كوپى مىسرالار تەركىۋى بويىچە ئالتە مىسرادىن تەركىپ تاپىدۇ:

سېۋەتكە سالساق توختار،
كوزدىن ئاققان يېشىمىز.
كېلىڭ يارىم ئويناپلى،
تەڭ ئاقارسۇن بېشىمىز.
ئېغىزغا چوشۇپ قالدۇق.
يۇتمەيدىكەن ئېتىمىز.

4 مىسرالىق قوشاقلارمۇ بوغۇم سانى بويىچە كوپرەك 11 بوغۇمدىن تۈزۈلىدۇ، تۇراق تەرتىۋى بولسا 4 + 4 + 3 = 11 شەكىلدە بولىدۇ:

قانداق قىلاي جۇپ كوزۇمنىڭ قارىسى،
قىزىلگۈلۈم قارچۇغىنىڭ بالاسى.

قانات ياساپ ئۇچۇپ بارسام قېشىڭغا،
شىپا تاپار ئىدى يۇرەك ياراسى.

مەن يۇرۇيمەن تىكەشاڭلىق① دوڭلۇكتە،
نەلەردىسەن كوڭلۇمدىكى مەلىكە.
ئوتۇڭ چۈشكەچ چاقماق بولۇپ تېنىمگە،
بۇلبۇل بولۇپ سايراپ چىقتىم ئىشىككە.

ئۇيغۇر خەلق قوشاقلىرى مەزمۇنىدىن تارتىپ شەكىل، ئۇسلۇپ ۋە يەرلىك ئالاھىدىلىگىگە قەدەر ھەقىقەتەن بارچە گۈللەر تەكشى ئىچىلغان مول ۋە رەڭگا - رەڭ ژانىردۇر. ئۇنىڭدا خەلق تۇرمۇشىنىڭ بايلىغى ۋە خەلقنىڭ ئېغىز ئەدەبىياتىغا بولغان خىلمۇ - خىل تەلۈى تولۇق ئەكس ئەتتۈرۈلگەن.

ئۇيغۇر خەلق قوشاقلىرىنىڭ يازما شېئىرىيەتكە بولغان تەسىرى

ئۇيغۇر خەلق قوشاقلىرى ئۇيغۇر يازما شېئىرىيەتنىڭ ئاساسى. نۇرغۇن مۇنەۋۋەر خەلق قوشاقلىرى ئوزىگە شېئىرىيەتنىڭ ئەڭ ئېسىل نەمۇنىلىرىنى يەتقان بولۇپ، تارىختىن بۇيان، ئېغىزدىن - ئېغىزغا ئەۋلاتتىن - ئەۋلاتقا كوچۇش جەريانىدا تېخىمۇ پىشىپ تاۋلاندى ۋە موكەممەللەشتى.

ئۇيغۇر يازما شېئىرىيەتنىڭ تارىخىي تەرەققىياتىدىن قارىغاندا، ئۇيغۇر شېئىرىيىتى خەلق قوشاقلىرىنىڭ خەلقچىللىق، دېموكراتىك مەزمۇنىغا، بولۇپمۇ ئۇنىڭ گۈزەل بەدىئى شەكلى، ئۇسلۇبى ۋە

① تىكە شاڭلىق: يۇرت نامى.

بەدىي ئىپادىلەش ئۇسۇللىرىغا ۋارىسلىق قىلىش ۋە ئۇنى راۋاجلاندۇرۇش ئاساسىدا تەرەققى قىلدى. دۇنيانىڭ پۈتۈنيە تارىخىدا خەلق قوشاقلىرىنى ئۇگەنىمەي تۇرۇپ، ئۇلۇغ ئەسەر يازغان شائىر بولمىغىنىدەك، ئۇيغۇر يازما پوئېزىيىسىدىمۇ خەلق قوشاقلىرىنىڭ مەزمۇنىدىن تارتىپ شەكلىگىچە بولغان ئەنئەنىۋى خوسۇسىيەتلىرىنى بىلمەي تۇرۇپ ياكى ئۇنىڭغا ۋارىسلىق قىلماي تۇرۇپ تەسىرلىك ئەسەر يازغان، خەلق ئىچىدە يىلتىز تارتقان بىرمۇ شائىر يوق. ئۇيغۇر خەلق قوشاقلىرى ئىچىدىكى مۇنەۋۋەر قوشاقلار ۋە داستانلار بىر پۈتۈن دەۋرنى بەدىي تىپىكلەشتۈرگەنلىگى، خەلق ئىچىدە ئاجايىپ كۆچلۈك تەسىر كۆرسىتىپ، تىللاردا داستان بولغىدەك تىپىك ئوبرازلارنى يارىتىلغانلىغى ئۈچۈن شائىرلار ئىجادىيىتىنىڭ ئاساسىي ماتېرىيالى ھەم ئۇگىنىش ئۇلگىسى بولۇپ كەلدى. "پەرھات-شىرىن"، "غېرىپ-سەنەم"، "تاھىر-زوھرە" قاتارلىق خەلق داستانلىرى ناۋايى، ئابدۇرېيىم نىزارى قاتارلىق كلاسسىك شائىرلارنىڭ ئۇگىنىش ئۇلگىسىگە ئايلاندى. "ئاھ ئۇرارمەن" "ئەجەپ بىر زامان بولدى" قاتارلىق قوشاقلار كلاسسىك شائىرلارنىڭ دەۋر ماھىيىتىنى، ۋە خەلقنىڭ تەلەپ-ئارزۇسىنى ئىپادىلەشنىڭ ئۇلگىسى بولدى.

ئۇيغۇر يازما شېئىرىيىتىنىڭ شەكلى ئاساسەن خەلق قوشاقلىرىنىڭ شەكلىدىن كەلگەن ۋە شۇ ئاساستا تەرەققى قىلغان. خەلق قوشاقلىرى خەلق تۇرمۇشى بىلەن بىۋاستە باغلانغانلىغى ئۈچۈن ئۇنىڭ شەكلىمۇ شۇ مىللەتنىڭ تۇرمۇش شارائىتى، تىل ئالاھىدىلىگى، مىللى ئالاھىدىلىگى ۋە ئىستېتىك كوزقارىشى قاتارلىق مەسىلىلەر بىلەن زىچ مۇناسىۋەتلىك بولىدۇ. بۇ ھال خەلق قوشاقلىرى شەكلىنىڭ نىسبى مۇستەقىللىغى، مۇقىملىغىنى بەلگە-

لەيدۇ. شۇڭا خەلق قوشاقلىرىنىڭ بەدىئى ئالاھىدىلىگى ۋە شەكىل ئالاھىدىلىگىنىڭ ۋاريىسلىق خاراكتېرى كۈچلۈك بولىدۇ.

مەسىلەن، ئۇيغۇر يازما شېئىرىيىتىنىڭ تەرەققىياتىغا زور تەسىر كۆرسەتكەن ۋە ھازىرمۇ ئىشلىنىۋاتقان ئارۇز ۋەزنىنىڭ شەكلىمۇ ئەنە شۇ خەلق قوشاقلىرىدا بار بولغان ئەنئەنىۋى شەكىل ئاساسىدا بارلىققا كەلگەن ۋە ئىجادىي راۋاجلاندۇرۇلغان. ئۇيغۇر ئەدەبىياتى تارىخىدا ئاساسلىق ئورۇن تۇتىدىغان نۇر-غۇن شائىرلار ئالدى بىلەن خەلق قوشاقلىرىنىڭ شەكلىدىن ئۈگەنگەن، ئۇنىڭدىن بەدىئى ئوزۇق ئالغان ۋە شۇ ئاساستا ئۆزىگە خاس ئۇسلۇپ يارىتقان. ئۇلارنىڭ جامائەتچىلىك ئىچىدە بىرقەدەر كۆچلۈك تەسىرگە ئىگە نەمۇنىلىك شېئىرلىرىدا قوللىنىلغان ئوبراز يارىتىش ئۇسۇللىرىمۇ خەلق قوشاقلىرىدا كوپ قوللىنىلىدىغان ئۇسۇللاردىن ئىبارەت.

خەلق قوشاقلىرىنىڭ يازما شېئىرىيەتكە بولغان تەسىرى يالغۇز شەكىل ۋە ئوبراز يارىتىش ئۇسۇللىرى جەھەتتىلا كۆزگە چېلىقىپ قالماستىن، خەلقنىڭ جانلىق ئەدەبىي تىلىغا يېقىنلىشىش جەھەتتىمۇ ئالاھىدە مۇھىم ئورۇننى ئىگەللەيدۇ. ھەر-قانداق شائىرنىڭ بەدىئى تىلى قۇرۇقتىن-قۇرۇقلا مەيدانغا چىقمايدۇ. ئاتاقلىق شائىرلارنىڭ ھەممىسى ئالدى بىلەن خەلق قوشاقلىرى ئىچىدىن ئۆزۈن يىللاردىن بېرى تاۋلانغان ۋە تالا-لانغان گۈزەل سوز گوھەرلىرىنى تاللاپ، ئوزىنىڭ شېئىرى ئىجادىيىتى ئارقىلىق خەلق تىلىنىڭ غايەت زور كۈچىنى كورسىتىدۇ.

رۇس ئەدەبىي تىلىنىڭ ئاساسچىسى دەپ ئاتالغان ئۇلۇغ شائىر پوشكىن مۇنداق دېگەن ئىدى: "ئەدەبىيات پەقەت

خەلق قوشاقلىرى بىلەن قان بىلەن گوشتەك زىچ بىرلەشكەندە ئاندىن گۈللەپ ياشنايدۇ. يازغۇچى پەقەت خەلق سەنئىتى بىلەن زىچ مۇناسىۋەت قىلغاندا، ئاندىن خەلقنىڭ تىل سەنئىتىنى ئىگەللىيەلەيدۇ". بۇ شۇنى چۈشەندۈرىدىكى، خەلق قوشاقلىرى ئارقىلىق خەلق تىلىنى ئىگەللەش ئىنتايىن مۇھىم.

ئوتمۇشتە باسما تەرەققى قىلمىغان، شائىرلارنىڭ ئەسەرلىرى قول يازما ۋە ئاغزاكى ئۇسۇلدا خەلق ئىچىگە تارقىلىدىغان شارائىتتىمۇ خەلق قوشاقلىرىنىڭ ياخشى ئەنئەنىسىگە ۋارىسلىق قىلغان شائىرلارنىڭ ئەسەرلىرى خەلق ئىچىگە سىڭىپ خەلق قوشاقلىرىنىڭ غەزىنىسىگە قوشۇلغان بايلىق بولدى. مەسىلەن: ناۋايىنىڭ "ئاستاغىنە" قاتارلىق غەزەللىرى خەلقتە سىڭىپ، خەلق قوشاقلىرىغا ئايلاندى. موللا بىلالنىڭ "دانە-دانە خالالارنىڭ"، "مەۋلانەي" "گۈل يارەي" قاتارلىق ناخشىلىرى ھازىرغىچە خەلق ئىچىدە ئوقۇلماقتا. "گۈل يارەي" ناخشىسىدا مۇنداق مىسرالار بار:

مەن ئەمدى نەچۈك قىلاي،
غەمگە قالغان بېشىمنى.
كورگىنى ئۇزاق بولدى،
سېغىنىدىم ئاداشىمنى.
.....

يار ئارقىسىدىن باردىم،
قورغاسنىڭ مازارىغا،

يارىمدىن بىلەلمەيمەن،
بىر خەۋەر ئېلىشىمنى.
.....

دۇشمەنلەر جاپا قىلدى،
دىلبەردىن جۇدا قىلدى،
نازىم تولا ئاھ قىلدى،
كورەلمەي ئاداشنى.

شائىر موللا بىلال (نازىم) نىڭ خەلق ناخشىلىرى قاتارىدا بۇگۈنكى كۈنگە قەدەر ئېيتىلىپ كېلىۋاتقان شېئىرلىرى ناھايىتى كوپ. موللا بىلالنىڭ شېئىرلىرى ئۇيغۇر خەلق قوشاقلىرىغا شۇنچىلىك يېقىن بولغانلىقى ئۈچۈن ئادەتتە كوپ كىشىلەر نازىم شېئىرلىرىنى خەلقنىڭ ناخشا-قوشىقى دەپ قارايدۇ.

ئۇيغۇر خەلق قوشاقلىرىنىڭ يازما شېئىرىيەتكە بولغان تەسىرىنى ھازىرقى زامان ئۇيغۇر پوئېزىيەسىدىن تېخىمۇ روشەن كورگىلى بولىدۇ. ھازىرقى زامان ئۇيغۇر شېئىرىيىتىنىڭ يېرىك ۋەكىللىرىدىن بولغان پىشقەدەم شائىرلاردىن نىم شەھىد ئارىمىيە داموللام، ل. مۇتەللىپ، تۇرغۇن ئالماس، ئەلقەم ئەختەم، ت. ئىلىيۇپ، قۇربان ئىمىن قاتارلىق شائىرلارنىڭ شېئىرىي ئىجادىيەت جەھەتتىكى مۇۋەپپەقىيەتلىرى ئەلۋەتتە كوپ تەرەپلىمىلىك ئامىللارغا باغلىق. ئۇنىڭ ئىچىدە ئەڭ مۇھىم ئامىل ئۇلارنىڭ ئۇيغۇر خەلق قوشاقلىرىنىڭ ئىلغار ئىدىيىسىگە ۋە ئۇنىڭ گۈزەل بەدىئى شەكلىگە ۋارىسلىق قىلىپ ۋە ئۇنى راۋاجلاندۇرۇپ

ئوز ئەسەرلىرىنى خەلققە يېقىنلاشتۇرغانلىغدا.

مەسىلەن، ھازىرقى زامان ئۇيغۇر پوئېزىيىسىنىڭ ئاساسىي چىسى، تالانتلىق شائىر مەرھۇم نىم شىھىت شېئىرلىرىنىڭ خەلق قەلبىدە مەڭگۈلۈك ئىز قالدۇرالىشىنىڭ سەۋەبلىرىدىن بىرى، ئوز ئىجادىيىتىدە ئۇيغۇر خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىدىن، بولۇپمۇ خەلق قوشاقلىرىنىڭ ئالاھىدىلىگىدىن ئۇنۇملۇك پايدىلانغانلىغدا ۋە ئۇنى ئىجادى راۋاجلاندۇرغانلىغدا كورۈنىدۇ.

بۇ جەھەتلەردىن شائىرنىڭ ئىجادىي يولى ئالاھىدە خاراكتېرلىقتۇر. ئۇنىڭ "قىز" ناملىق شېئىرىنى كورۈپ باقايلى:

تال چۈشتەك بويۇڭنا،
قىرغاۋۇلدەك خۇيۇڭنا،
كۆچۈم يەتمەي تويۇڭنا،
يېشىم سۇدەك ئاققان قىز.

لېۋىڭ لەئلى مارجاندۇر،
قېشىڭ جادى قىيغاندۇر،
ئەسلىڭ بەلكى ئىنساندۇر،
ھورلەر بىلەن تۇققان قىز.

قىلىچ ئوخشاش قېشىڭدىن،
مەن ئايلىناي بېشىڭدىن،
يىراق قىلما قېشىڭدىن،
كۆلۈپ قويۇپ قاچقان قىز.

سىيا زۇلپۇك ئەنبەردەك،
كوز قاردىشىك شەمشەردەك،
كىرپىكلىرىك خەنجەردەك،
كويمقاپتىن چىققان قىز.

ياكى:

چىن مۇھەببەتلىك كۆڭۈلدىن مەن يازاي يارىمغا خەت،
دەردى ھىجران ئوتىدا قالغان ئۇ دىلدارىمغا خەت.
لەيلى دەپ ئېيتاي دىسەم، لەيلى نەچوك چولدە ياتۇر
شۇم بوران - چاپقۇن چول ئەتكەن بەلكى گۈلزارىمغا خەت.

بۇ پارچىلارنىڭ مەزمۇن قۇرۇلۇشىدىن تارتىپ شەكىل ۋە بەدىئى ۋاستىلىرىغىچە ئۇيغۇر خەلق قوشاقلىرىغا شۇنچىلىك يېقىنكى، ئۇنى خەلق قوشاقلىرىدىن پەرقلەندۇرۇش قىيىن. شۇڭا شائىر نىم شىھىتنىڭ پۈتۈن شېئىرى ئەسەرلىرىنى ئۇيغۇر خەلق قوشاقلىرىنىڭ ئېسىل ئەنئەنىسىگە ۋارىسلىق قىلىش ۋە ئۇنى ئوزىگە خاس ئۇسلۇپ بىلەن ئىجادى راۋاجلاندۇرۇشنىڭ پارلاق ئۈلگىسى دەپ قاراشقا ھەقلىقمىز.

شائىر تىيىپجان ئىلىيۇپنىڭ بەزى شېئىرلىرى ھەققىدىمۇ شۇنداق دەپ ئېيتىش مۇمكىن. مەسىلەن: ئۇنىڭ 52 - يىلى يازغان "دەرت" دىگەن شېئىردا:

ھارام قوساق دامۇللا،
باينىڭكىنى راست دەيتتى.
كىمكى ئاچقا، قىز بەرسە،
ساۋاپ شۇڭا خاس دەيتتى.
ئەگەر ئانداق قىلمىسا،

بۇنىڭ دىلى پەس دەيتتى.
ئاندىن دارغا ئاس دەيتتى.
يا دەرىگە باس دەيتتى.
تېخى شۇنچە قىيناپمۇ،
بۇمۇ ساڭا ئاز دەيتتى.

دەپ خەلق قوشاقلىرىغا خاس راۋان، جانلىق، ئاھاڭدار سوزلەر بىلەن كونا جەمىيەتتىكى بايلارنىڭ گېپىنى قىلىدىغان ھارام تاماق مولىلارنى پاش قىلىپ، دىخانلارنى تەربىيىلىسە، 62 - يىلى يازغان "ۋەتەن ھەققىدە غەزەل" ناملىق شېئىرىدا "كىشىنىڭ يۈرتىدا سۇلتان بولغىچە، ئۆز يۈرتۇڭدا ئۇلتان بول" دىگەن خەلق ماقالىسىنى ئىجابى ئىشلىتىپ:

"ئوزگە يۇرتنا شاھى تون ئىچرە قورۇنغان تەنلىرىم
ئوز ئېلىمدە يايرىغاي كەيسەم كۆلا ھو - جەندىسەن"

دەپ خەلق ئاممىسىنى كۆچلۈك ۋەتەنپەرۋەرلىك روھ بىلەن تەربىيىلىدى.

دىمەك، ئۇيغۇر يېڭى شېئىرىيىتى خەلق قوشاقلىرى، كىلاسسىك يازما شېئىرىيەتتىن ئىبارەت مۇشۇ ئىككى ئېقىن ئاساسىدا تەرەققى قىلىپ، ئۇيغۇر شېئىرىيىتىنىڭ ئىلغار مەزمۇنى، مۇنەۋۋەر شەكلى ۋە كوپ خىل ئىپادىلەش ئۇسۇللىرىنى يارىتىپ، دەۋردىن دەۋرگە يېڭى مەزمۇن ۋە يېڭى ئۇسلۇپ بىلەن تەرەققى قىلىپ، ۋەتىنىمىزنىڭ شېئىرىيەت غەزىنىسىنى بېيىتىپ كەلدى.

ئۇيغۇر خەلق قوشاقلىرىنىڭ شەكلى

ئۇيغۇر خەلق قوشاقلىرى خەلمۇ - خەل شەكلىگە ئىگە، بۇ شەكىللەر ئۇزۇن تارىختىن بۇيان خەلق ئاممىسىنىڭ ناخشا قىلىپ ئېيتىش، يادلىۋىلىش سىنىغىدىن ئوتكەن بولۇپ، نىسپى مۇقىملىققا ئىگە شېئىر شەكلىگە ئايلانغان.

خەلق تۇرمۇشىنىڭ باي ۋە خىلمۇ - خىللىغى، خەلقنىڭ ئەدەبىيات - سەنئەتكە بولغان ئىشتىقى - ھەۋىسىنىڭ خىلمۇ - خىللىغى ئۇيغۇر خەلق قوشاقلىرى شەكلىنىڭ خىلمۇ - خەل بولۇشىنى مەيدانغا كەلتۈردى. شۇڭا، ئۇيغۇر خەلق قوشاقلىرى ئۇيغۇر شېئىرىيىتىنىڭ ئانىسى بولغىنىدەك، ئۇيغۇر خەلق قوشاقلىرىنىڭ شەكلىنى، ئۇيغۇر شېئىر شەكلىنىڭ ئاساسى دېيىش مۇمكىن.

ئۇيغۇر شېئىرىيىتىدە بارماق ۋەزنى، ئاروز ۋەزنى، چاچما شېئىر قاتارلىق بىرقانچە خەل شېئىر شەكىللىرى بولۇپ، بۇ شەكىللەرنىڭ ئاساسى يەنىلا خەلق قوشاقلىرىنىڭ شەكىلىدىن ئىبارەت. بارماق ۋەزنى شەكلى ئۇيغۇر شېئىرىيىتىنىڭ مۇھىم بىر شەكلى بولۇپ، خەلق قوشاقلىرىدا ئەزەلدىن مەۋجۇت. مەھمۇت قەشقەرىنىڭ «تۈركى تىللار دىۋانى»دا قەدىمقى قوشاقلارنىڭ بەشلىكتىن 12 لىككىچە بولغان بەزى شەكىللىرى ساقلانغان.

بەشلىك:

ماڭا كەلدى تات،
ئايىدىم ئەمدى يات،

قۇشقا بولۇپ ئەت،
سېنى يىسۇن ئوس بورە.

(ماڭا يات قەبىلە كىشىسى ھۆجۇم قىلىپ كەلدى. مەن ئۇنى ئولتۇردۇم ۋە ئەمدى قۇشقا، بورىلەرگە يەم بول دىدىم)
ئالتىلىك:

كۆچەندى بىلاگىم،
ياغۇدى تىلەگىم.
تەلىندى بىلىگىم،
تىڭسىرۇپ ئاڭا چىرىتلور.

(كۆچىلەندى بىلىگىم، يوردى تىلىگىم، كىڭەيدى بىلىمىم،
ئاڭا جەبرى قىلسامۇ)
سەككىزلىك:

ئاتىل سوۋى ئاقا تۇرۇر،
قىيا تۇپى قاقاتورۇر.
بالىق تەلىم باقا تۇرۇر،
كولىنىڭ تاقى كۇشەردۇر.

(ئىدىل سۇيى ئېقىپ تۇرۇر، قىيالارغا سوقۇپ تۇرۇر،
بېلىق، پاقا تولۇپ تۇرۇر، كولچەك تولۇپ تېشىپ تۇرۇر)
ئۇن ئىككىلىك:

باردى ئەرەن كونۇك كورۇپ كوتكا ساكار،
قالدى ياۋۇز ئويۇك كورۇپ ئەۋنى يىكار.

(مېھمان كەلسە كۆت دەپ بىلەر ئەرلەر كەتتى، قارا كورسە ئويمنى چۇۋار پەسلەر قالدى)

بارماق ۋەزنى كېيىنكى دەۋرلەردىكى خەلق قوشاقلىرىدىمۇ ناھايىتى كەڭ ئۇچرايدۇ.

مەسىلەن:

قىل بىلەن تۆككەن تۇگۇچنى،
قول بىلەن بولماس يېشىپ.
ئەپلىشىپ قالغان كوڭۇلنى،
گاڭ بىلەن بولماس كېسىپ.

سايراپ - سايراپ هارمىدى
بىزنىڭ باغدا سېغىزخان.
سەن ئۇ يەردە سېغىنساڭ،
مەن بۇ يەردە سېغىنغان.

ئاروز ۋەزنىدىكى بىرقانچە مۇھىم بەھرىلەرمۇ خەلق قوشاقلىرىدىن كەلگەن. "تۇركى تىللار دىۋانى" دا هازىرقى ۋاقىتتا قوللىنىۋاتقان ئاروز بەھرىلىرىنىڭ بىرمۇنچە نۇسخىلىرى ساقلانغان.

مەسىلەن:

كەلسە كالى قاتتىقلىق ئوتەر تىيوسەرلىگلى،
ئوزلەك ئىشنى بىلىپ تۇر ئانچە ئاڭار تەرلىگلى.

(كەلسە قانداق مۇشكۇللۇك ئوتەر دېيان سەۋىر قىل،
پەلەك ئىشىنى بىلىپ تۇر ئاڭا لايىق تەدبىر قىل.)

بۇ شېئىرنىڭ ۋەزنى ئاروز ۋەزنىدىكى رەجەز بەھرىنىڭ "مۇستەپئىلون، پەئىلون" دېگەن ۋەزنى بىلەن تامامەن ئوخشاش.

مەسىلەن: ئەرەن ئالچى ئوقۇشتىلار،
قىڭىز كوزىن باقىشتىلار.
قامۇغ تولۇن توكۇشتىلەر،
قىلىپ قېنىغا كۇچۇن سىغدى.

(باتۇر ئەرلەر قىچقىرىشتى، قىڭغىر قاراپ هورپۇيۇشتى.
هەممە تىغىنى ئىشلىتىشتى، قىلىچ قېنىغا ئاران سىغدى)

بۇ قوشاقنىڭ ۋەزنى هەجەز (مەپائىلون) بولۇپ، هازىر ئاروز ۋەزنىدە قوللىنىۋاتقان هەجەز بەھرىگە پۈتۈنلەي ئوخشايدۇ. هازىرقى زامان خەلق قوشاقلىرىدا ئاروز ۋەزنىدىكى بىر قانچە بەھرىلەر تولۇق ساقلانغان.

① رەجەز بەھرى:

ئېرىقتىكى لاي سۇنى كولىگە باشلىماڭ يايرىم،
ئەقلى - هۇشىڭىز بولسا بىزنى تاشلىماڭ يايرىم.

× ×

ئىشىك ئالدى چىنادۇر، ئەگسەم شاخى سۇنادۇر،
يار ئۇستىگە يار تۇتماق، قىز - يىگىتكە گۇنادۇر.
(مەپائىلون، پەئىلون، مەپائىلون، پەئىلون)

② رەمەل بەھری:
ئاي بىلەن كۇن دوست ئىكەن، چولپانغا ھەمرا يوق ئىكەن.
ئاخۇنۇمدىن سورىسام، ئاشىققا نىكا يوق ئىكەن.

ئات مىنىپ سەھراغا چىقساڭ، قامچا دەستىڭ مەن بولاي،
بارچە ئەلنىڭ كوزى سەندە، تىل تۇمارىڭ مەن بولاي.
(پائىلاتون، پائىلاتون، پائىلاتون، پائىلون)

③ ھەجەز بەھری:
بارارغا يوللۇرۇڭ بولسۇن، يانارغا ھەمرىيىڭ بولسۇن،
سېنىڭدەك نازىنىن يارغا مېنىڭدەك قوللىرىڭ بولسۇن.

× ×

ھەجەپمۇ كەلمىدىڭ يايرىم، يولۇڭغا بارغۇدەك بولدۇم،
قولۇمغا قوش پىچاق ئېلىپ، يۇرەكنى يارغۇدەك بولدۇم.
(مۇستەپئىلون، پەئىلون، مۇستەپئىلون، پەئىلون)

④ مۇتەقارىپ بەھری:
سېرىق سەبدە تولۇن ئايىم، يۇزۇڭگە خال يارىشىپتۇ،
سېنى كورگەن زامانلاردا يۇرەكنە ئوت تۇتاشىپتۇ.
(مەپائىلون، مەپائىلون، مەپائىلون، مەپائىلون)

خەلق قوشاقلىرىنىڭ ۋەزىن شەكىللىرىنى يەنمۇ ئىنچىكەلەپ تەكشۇرگەندە ئاروز ۋەزنىنىڭ ھەر خىل بەھرىلىرى تېخىمۇ كوپلەپ تېپىلىشى مۇمكىن. ئاروز ۋەزنىنىڭ ئۇستازى ئەل-

شىر ناۋايى رەھەل بەھرى توغرىسىدا توختىلىپ: "بۇ ۋەزىن شۇ زامانىدا خەلق قوشاقلىرى كۇيلىنىدىغان ۋەزىن بولۇپ، كېيىن ئاروزغا كىرگۈزۈلگەن" دېگەن ئىدى. (ئا.ت. ئوتكۇرنىڭ "ئۇيغۇر شېئىرىيىتىدىكى ئاروز ۋەزنى توغرىسىدا" دېگەن ماقالىسىدا كەلتۈرۈلگەن نەقىل)

روشەنكى، ئاروز ۋەزنى بارماق ۋەزنىگە ئوخشاشلا، خەلق قوشاقلىرىنىڭ ۋەزنى ئاساسىدا تەرەققى قىلغان ۋە داۋاملىق بېيىپ بارغان. شۇڭا ئاروز ۋەزنىمۇ ئۇيغۇر شېئىرىيىتىنىڭ مىللى شەكلى ھىساپلىنىدۇ.

ئۇيغۇر خەلق قوشاقلىرى ئىچىدە چاچما شېئىر (تاخماق دەپمۇ ئاتىلىدۇ) شەكلىدە رېتىم، ۋەزىنلەرنىڭ بىردەكلىگى ئەمەس، بەلكى مىسرالاردىكى سوزلەرنىڭ بەلگىلىك تۈراق بويىچە ئاھاڭدار بولۇشى تەلەپ قىلىنىدۇ. قاپىيە تەلۈي كۇچلۇك بولۇپ، مۇھىم پېكىر قاپىيىلىك سوزلەردە گەۋدىلىنىدۇ.

مەسىلەن: "سەپەرنامە" ناملىق چاچما قوشاقتا مۇنداق مىسرالار بار:

بىرىمىز دودشاڭدا، بىرىمىز خاڭدا،
كېتەي دىسەك چاپىنىمىز داڭدا.

× × ×

يېتىشمىمىز دەك،
چېكىشمىمىز بەك

ئاتا - ئانمىز سوراپ قالسا،
تارتقان جەبرىمىزنىڭ جىمىسىنى دەڭ.

خەلق ناخشىلىرى ئىچىدىمۇ چاچما شەكىل بار. "چىمەن-گۈل" ناخشىسى بۇنىڭ ياخشى مىسالى.

دىمەك، چاچما شېئىر شەكلىمۇ چەتتىن كەلگەن بولماستىن، خەلق قوشاقلىرىدا ئەزەلدىن بار بولغان مىللى شەكىل. ل. مۇتەللىپنىڭ "جۇڭگو"، "يانار تاغلار" قاتارلىق جەڭگىۋار شېئىرلىرى خەلق قوشاقلىرى ئىچىدىكى چاچما شەكىلنىڭ تېخىمۇ ياخشى جارى قىلىنىشى هىساپلىنىدۇ.

ئۇيغۇر خەلق قوشاقلىرىنىڭ قۇرۇلۇشى

ئۇيغۇر خەلق قوشاقلىرىنىڭ كۆپلىك تۈزۈلۈشى — يەنى مىسرانىڭ بەلگىلىك گۇرۇپپىسى ئوز ئالدىغا مەلۇم پىكىر ياكى هالەتنىڭ ئوبرازلىق كورۇنۈشى بولۇپ، ئۇنى شەكىل جەهەتتىن گۇرۇپپىلاشتۇرغۇچى ئامال قاپىيىلەر سىستېمىسىدىن ئىبارەت.

ئۇيغۇر خەلق قوشاقلىرىدا مىسرالار گۇرۇپپىسى ئاساسەن مۇنۇ ئۈچ خىل شەكىلدە كېلىدۇ: ئۇلار ئىككىلىك، تۆتلۈك ۋە ئالتىلىك. ئۇنىڭدىن باشقا، بېيىتلاردا ئوز ئالدىغا قويۇلغان مەقسەت هەل بولغانغا قەدەر مىسرالار (كۆپلىت هەجمى) بىر خىل قاپىيە سىستېمىسى بويىچە داۋاملىشىۋېرىدۇ.

ئىككى مىسرالىق قوشاقلار:

سېنى دىدىم، سېنى دىدىم كەچتىم بۇ جاندىن،
يۇرەك باغرىم پارە-پارە كوز يېشىم قاندىن.

× × ×

سۇغا سالسام سۇ كوتەرمەس مىسقال تومۇرنى،
ئالتۇن بىلەن ئېلىپ بولماس قالغان كۆڭۈلنى.

توت مىسرالىق قوشاقلار:

مەن ئولەرمەن، مەن ئولەرمەن،
يولدا قويماڭلار مېنى.
يولدا قويساڭلار قويۇڭلار،
چولدە قويماڭلار مېنى.

× × ×

ئېتىم بوز ئات، ئېتىم بوز ئات يايىلمىڭنى ئۇزات،
بۇگۈن ئاخشام يار قېشىغا يەتكۈزگىن بوز ئات.
بۇگۈن ئاخشام يار قېشىغا يەتكۈزسەڭ بوز ئات،
باشكىنەڭدىن يۇگەن ئېلىپ قىلمەن ئازات.

× × ×

ئوغۇل تۇغساڭ ئالتۇن بوشۇك ئېتەيمۇ؟
غېرىپ بولساڭ بىللە ئېلىپ كېتەيمۇ؟
كۆمۈش سەدەپ مونچۇغۇم قىزىلگۈلۈم،
سېنىڭ ئۈچۈن بۇ دۇنيادىن كېچەيمۇ؟

ئالته مىسرالىق قوشاقلار. ئالته مىسرالىق قوشاقلار كوپ-رەك لوپنۇر خەلق قوشاقلىرىدا ئۇچرايدۇ. ئالته مىسرالىق قوشاقتا ئوز ئالدىغا مەلۇم پىكىر ۋە ھالەت ئىپادىلىنىدۇ، ئوزىگە خاس ئاھاڭغا ئىگە بولىدۇ.

مەسىلەن:

قېشىڭنىڭ قاراسىنى
نەمگە تېڭىپ ئۇندۇرەي.
بىرىدەم ئولتۇر قېشىمدا،
مەن كوزۇمگە سىڭدۇرەي.
دوستۇمدىن تولا دۇشمەن،
قانداق ئېچىلىپ كۇلەي.

ئۇيغۇر خەلق قوشاقلىرى ئىچىدە بەش مىسرالىق قوشاقلارمۇ بار. بۇ خىل قوشاقلاردا 5 - مىسرا ھەم نەقىرات ھەم قوشاقلار مەزمۇنىنى بىر - بىرىگە ئۇلىغۇچى بولۇپ خىزمەت قىلىدۇ.

مەسىلەن:

مۇز ئاستىدا كۇن پاتمې،
ئويۇڭگە كەلدىم ئۇخلىماي.
شول ئىچىمدىكى ئارمانىم،
ماختاپ ئېتىڭنى توختىماي.
يارنىڭ كوزى خومار.
يار كوزى خۇمار ئىدى،

كوكسىدىكى تۇمار ئىدى،
بۇلتۇرقى شۇ ئابدالدىكى①،
شول قىيامەت دۇنيا ئىدى.
چىرايىك بىلەك جوسۇن②
(لوپنۇر خەلق قوشىغى)

بۇنداق قوشاقلاردا 5 - مىسرا باشتىكى 4 مىسرا بىلەن قاپىيەداش كېلىدىغان شەكىللىرىمۇ بار. لېكىن چوقۇم قاپىيەداش كېلىشى ناتايىن بولسىمۇ، جەزمەن مەزمۇنداش كېلىدۇ.

8، 12، 13 بوغۇملۇق مىسرالارنى تۇراق، رېتىم تۇزۇلۇشى، گۇرۇپپىلارغا بولۇنۇشى، قاپىيە سېستىمىسىنىڭ ئالاھىدىلىگى تۇپەيلىدىن ئۇنىڭ ھەر بىر مىسراسىنى ئىككى مىسرا دەپ قاراشقىمۇ بولىدۇ. ياكى بۇ خىلدىكى ئىككى مىسرالىق قوشاقلارنى 4 مىسرالىق قوشاقلار تەرتىۋىگە كىرگۈزۈشكىمۇ بولىدۇ. مەسىلەن:

ياخشى ئادەم يامانلارنى دورىماس بولسا،
بىر ياخشىغا بىر يامانىنى بۇيرىماس بولسا،

ياكى: مەيلى قانداق تىۋىپ بولسا،
تومۇرنى تۇتار.

---

① ئابدال — جاي ئىسمى.

② جوسون — چىرايلىق، گۈزەل مەنىسىدە

يارنىڭ كېسىلى يۇرەكتىدۇر،
ئۇنى كىم ئۇقار.

بېيىتلاردا مىسرالار سان چەكلىمىسىگە ئۇچرىمايدۇ. مەسىلەن:

ئاققىنە كوينەك كىيىپسىز،
ئاق تىكەنلەر ئىلمىسۇن.
كوككىنە كوينەك كىيىپسىز،
كوك تىكەنلەر ئىلمىسۇن.
ئىككىمىز ئاشىق بولايلى،
ئويدىكىلەر بىلمىسۇن.
ئويدىكىلەر بىلسە بىلسۇن،
خەلقى ئالەم بىلمىسۇن.
خەلقى ئالەم بىلسە، بىلسۇن،
ۋەدە يالغان بولمىسۇن،
ۋەدىسىگە تۇرمىغانلار،
ھەرگىز ئىنسان بولمىسۇن.

قوشاقلارنىڭ ئوخشىمىغان بوغۇم تۈزۈلۈشلىرى. ئۇيغۇر خەلق قوشاقلىرىدا بەلگىلىك ساندىكى بوغۇملار بەلگىلىك تۇراقلارنى تەشكىل قىلىدۇ. بۇ تۇراقلار مەلۇم ۋەزىنلىك مىسرالارنى شەكىللەندۈرىدۇ. ئۇيغۇر خەلق قوشاقلىرى 5 بوغۇمدىن تارتىپ 16 بوغۇمغىچە بولىدۇ. ھەر بىر مىسرادىكى بوغۇملار ئۈزۈلۈشىگە مەلۇم تۇراق — گۇرۇپپىلارغا ئايرىلىپ، مىسرانىڭ ئومۇمى

ۋەزننى مەيدانغا ئاتىدۇ. ئۇنىڭ ئاساسىي ئۇلگىلىرى توۋەندە-كىلەردىن ئىبارەت.

5 بوغۇملۇق مىسرا:

ئورگىلەي پەلەك،
چورگىلەي پەلەك.
گەپ قىلماڭ ئاداش.
خىيالىم بولەك.

چىقتىم تېرەككە،
كۇچ يوق بىلەكتە.
باينىڭ قىلغىنى
تەگدى يۇرەككە.

يەتتە بوغۇملۇق مىسرا:

مەن بېغىڭغا + كىرمەيمەن،
ئانارىڭنى + ئۇزمەيمەن.
ئەمدى كەلدىم + ئەقلىمگە،
نادان بىلەن + يۇرمەيمەن.

يەتتە بوغۇملۇق مىسرالارنىڭ بۇ خىل ۋەزنى تۇراق جەھەتتىن مۇنداق گۇرۇپپىلىشىدۇ.

$$7 = 3 + 4$$

بۇنىڭ يەنە بىر خىل ۆەزنى بولۇپ تۇراق جەھەتتىن بولۇنۇشى باشقىچىرەك:

ناخشىنى + تولا ئېيتسام،
ئەل مېنى + سارائ دەيدۇ.
ئۇزەمنىڭ + ئانام بولسا،
دەردى بار + بالام دەيدۇ.

$7 = 4 + 3$

يەتتە بوغۇملۇق قوشاقلاردا تۇراق تۇزۇلۇشى ئومۇمەن ئاشۇندىاق بولىدۇ. لېكىن ئاھاڭ تەلىۋى بىلەن تۇراقلارنى تەشكىل قىلغۇچى بوغۇملاردا بەزى ئۇزگىرىشلەرمۇ بولىدۇ:

ھەر شەنبە + چىقىپ يەيتتىم،	$7 = 4 + 3$
مەي باغلىغان + ئۈزمەكنى	$7 = 3 + 4$
بۇ شەنبە + چىقالمىدىم،	$7 = 4 + 3$
نە قىلاي + غېرىپلىقنى.	$7 = 4 + 3$

سەككىز بوغۇملۇق مىسرا:

جېنىم يايرىم ھەپتە بولدى،
كورەلمەدىم جامالىڭنى.
سېنى كورمەي، كوڭۇل تىنماس،
قېينىمغىن سەن جانىمنى.

بۇنىڭدىكى ھەر بىر مىسرا 4 بوغۇم بويىچە تۇراقلا ئايرىلىدۇ. بۇغۇم سانى ۋە تۇراقلا ئايرىلىش جەھەتتىن مۇشۇ-نىڭغا ئوخشاش بولسىمۇ، لېكىن ئاھاڭدارلىغى جەھەتتىن ئوخشىمايدىغان مۇنداقمۇ ۋەزىن شەكلى بار:

سۇ كېلىدۇ تاش ئۇستىدە،
ئورىكەشلەيدۇ قاش ئۇستىدە.
مەن يايرىمنى ئويلاپ-ئويلاپ،
يىغلىۋەتتىم ئاش ئۇستىدە.

9 بوغۇملۇق مىسرا:

موللا غاپپار ساڭا بىر گەپ بار.
ئېقتىماستىن بېگىڭگە دەپ بار.
تۈكسىز بولسا تايغان بولامدۇ،
يوقسىز بولسا يالغان بولامدۇ؟

10 بوغۇملۇق:

(بۇنى 5 بوغۇملۇق مىسرانىڭ جۈپلىشىشى دەپمۇ ئاتاش مۇمكىن)

ئامبالنىڭ قىزى — داھىنىڭ قىزى،
چوقۇر دىمەڭلار، چېچەكنىڭ ئىزى.

يىغلىغان بىلەن ساقايماس بېشىم
بېشىمنى ساقايت، ئاقمىسۇن يېشىم.

11 بوغۇملۇق مىسرالار:

1 - خەلى: ئاپتاۋنغا سۇ قۇيسام ئىللىمايدۇ،
قەز ئانىسى ئوگەيمۇ يىغلىمايدۇ.

2 - خەلى: قارا كوز ئولتۇرىدۇ تامنىڭ تۈۋىدە،
كوزىدىن ياش توكۈپ يارنىڭ غېمىدە.

3 - خەلى: ئاق سارايغا ۋاسا تەزدىم جۈپۈ - تاق،
باغ ئىچىدە ئولتۇرادۇر يۇزى ئاق.
يۇزى ئاقنىڭ بولسا ياخشى دىلى ئاق،
دىلى ئاقنىڭ ئاشنىسىنىڭ كوڭلى چاغ.

كەلتۈرۈلگەن بۇ 3 خىل مىسال ھەممىسى 11 بوغۇمدىن ئىبارەت بولسىمۇ، لېكىن تۇراق ئايرىمىسى بىلەن ئاھاڭداشلىق جەھەتتە بىر - بىرىگە ئوخشىمايدىغان ئالاھىدىلىككە ئىگە.

12 بوغۇملۇق مىسرالار:

تومۇر ئوخشاش قولىڭىزدىن پۇل ئوتەمدۇ،
بۇرنىڭىزنىڭ توشۇگىدىن پىل ئوتەمدۇ؟

13 بوغۇملۇق ممسرالار:

1 ـ خەلى: سەم ـ سەم دەيدۇ، سەم ـ سەم دەيدۇ، سەم ـ سەم قوينۇمدا،
قىلچە ئۇنا مەندە بولسا قىلىچ بويۇمدا.

× ×

سەنمۇ ئادەم، مەنمۇ ئادەم باقسا بولمامدۇ.
مۇنداق جاننى قىيناغۇنچە چاپسا بولمامدۇ؟

2 ـ خەلى: ئەي تاجىخوراز، ئۇسقانلىرىڭ دەندانىدۇر،
سەن قارىمىساڭ قارايدىغان چەندانىدۇر.
ئوت قالمىسا قارا قازان قاينامىدۇر،
مەشۇقتە جاپا كەلسە يۈرەك پايلامىدۇر①.

كەلتۈرۈلگەن ممساللارنىڭ بىرىنچىسى ئۇيغۇر خەلق قوشاقلىرىدا ناھايىتى كەڭ جارى قىلىنغان ۋەزىن شەكىللىرى بولۇپ ئۇ تۆراق جەھەتتە 4 + 4 + 5 شەكىلدە كېلىدۇ. 2 ـ ممساللىڭ تۆراقلىرى 5 + 4 + 4 شەكىلدە بولۇپ، بۇ كوپىنچە كىلاسسىك يازما شېئىرىيەتتە كەڭ جارى قىلىنغان. 14 — 15 — 16 بوغۇملۇق ممسرالار ئاساسىي جەھەتتىن 7 بوغۇملۇق، يەتتە ـ سەككىز بوغۇملۇق، سەككىز بوغۇملۇق ممسرالارنىڭ جۈپلەشكەن شەكلى دەپ ئاتاش مۇمكىن.

① بۇ يەردە "قاينامدۇ" "پايلامدۇ" دېگەن سوز ۋەزىن ئېھتىياجى ئۈچۈن شۇنداق ئېلىنغان.

1 - خەلى: ھەي خېنىم جېنىم خېنىم يولەنمىگىن تېرەككە،
كويدۇرسەڭمۇ كويدۇرگىن كىم ئولۇپتۇ كويەككە.
ئادەم دېگەن ھۆل ئەمە ئوت كەتمەيدۇ يۇرەككە،
تاغلار بېسىپ ئالسىمۇ قارىمايمەن بولەككە.

2 - خەلى: مەن قۇشۇمنى غازغا سالدىم كىم سېلىپتۇ قاغىغا،
ئالتە قاغا بىر بولۇپ ئالدى قۇشۇمنى ئارىغا.

× ×

ئارپا بۇغداي مايسا بولدى، قول سېلىپ كەلسەڭچۇ يار،
جان چىقار ھالەتكە يەتتى، بىر كېلىپ كورسەڭچۇ يار.

× ×

3 - خەلى: سېرىق سەبدە تۇلۇن ئايدەك يۇزۇڭگە نۇر ياراشىپتۇ،
سېنىڭ ئىشقى - پىراقىڭدا يۇرەككە ئوت تۇتاشىپتۇ.

شۇ ئوتلارنى ئۇزەڭ سالدىڭ خەۋەردار بولمىدىڭ يارىم،
شۇ ئوتلاردا كويۇپ ئولسەم شەھىت بولسۇن مېنىڭ جانىم.

ناخشا - قوشاقلاردا ئۇچرايدىغان مۇندەقمۇ بىر خىل ۋەزىن شەكلى بار بولۇپ، ئۇنىڭدىكى مىسرالارنىڭ ئۇزۇن قىسقىلىقى، ناخشا رېتىمىنىڭ ئاساسىي ئېھتىمىغا ھەمچىقانداق دەخلى يەتكۈزمەيدۇ.

ئوگزەگدە كەپتەر، — 5
تاماكۇ سەپبەر — 5
تاماكاگنى چەكمەيمەن، — 7
جۇرامنى تەپبەر. — 5

خەلق قوشاقلىرىدا ۋەزىنلەرنىڭ يۇقۇرقىلاردىن باشقا خېلى كوپ شەكىللىرى بار. بىز يۇقۇرىدا ۋەزىننىڭ بوغۇم تۇزۇلۇشى ئۇستىدىلا توختالدۇق. بۇلارنى ئاروز ئولچىمى بىلەن كەڭ تەكشۇرۇپ چىقىنىمىزدا ۋەزىن شەكىللىرىنىڭ نازۇك پەرقلىرى تېخىمۇ ئېچىلىشى مۇمكىن.

قوشاقلارنىڭ قاپىيە تۇزۇلۇشى. قوشاق شەكلىنىڭ مۇھىم ۋاستىسى بولغان قاپىيە ئۇيغۇر خەلق قوشاقلىرىدا ئاساسەن تۆۋەندىكى شەكىللەردە كېلىدۇ.

1 - جۈپ قاپىيە: ئادەتتە ئىككى مىسرالىق قوشاقلارنىڭ ئوزئارا قاپىيەداشلىغىدىن ئىبارەت ئاددى قاپىيە شەكلى.

مەسىلەن:

سېنىڭ جانىڭ مېنىڭ جانىم بىر جان ئەمەسمۇ؟
سېنىڭ ئۇچۇن مېنىڭ جانىم قۇربان ئەمەسمۇ؟

2 - ئاراش قاپىيە - مىسرا ئاتلاپ كېلىدىغان، يەنى 2 - ھەم 4 - مىسرالار قاپىيەداش شەكلى.

ئايدىڭدا ئوغان ئوما
ئېتىزلاردا باغ قالدى.

ئاز كۈن ئويناپ ئايرىلدۇق،
يۈرەكلەردە داغ قالدى.

× × ×

ياموللىنىڭ ياغاچلىرى،
ئىگىز قارىغاي چەكزە.
ياموللىنى تېشىپ چىققان،
سادىر ئوزى خوخەنزە.

بۇ خەل قاپىيە ئۇيغۇر خەلق قوشاقلىرىدا كوپ ئۇچرايدۇ، جۈملىدىن كۈبلىتىنىڭ ھەجمىگە قاراپ جۈپلۈك مىسرالار داۋام-لىشىۋېرىدۇ.

مەسىلەن: قارا چاچنى تالغىتاي،
سايە بولسۇن يولۇڭغا.
جېنىمنى قېتىمچە بېرەي،
كەتمەن تۇتقان قولۇڭغا.
كېتەرىڭنى مەن بىلسەم،
چىقار ئىدىم يولۇڭغا.

3 - ئۇچ قاپىيە: توت مىسرالىق كۈپلىتلارنىڭ 1 - ، 2 - ھەم 4 - مىسرالىرى قاپىيەداش شەكلى.

ئىشىك ئالدى شاپتۇلا،
يۈرۈگۈمدە گەپ تولا،

بۇرۇنقى نادانلىقنى،
ئەمدى قىلسام سەت بولا.

ياردىمىڭ ئويى باشتا،
بەلگىسى قارا تاشتا.
ئانچە مەيلى بولمىسا،
نەمەشقا ئويىنغان باشتا.

4 - تۇتاش قاپىيە - مەلۇم بىر كۆپلىتنى تەشكىل قىلغۇچى بارلىق مىسرالارنىڭ قاپىيىداش شەكلى.

ئات مىنىدىم كورەڭ قاشقا،
چاپتۇردۇم شۆھرەت تاشقا.
ھەر كىمنىڭ يارى باشقا،
ئوخشامدۇ قەلبىم قاشقا.

ياردىمىڭ ئېتى لەيلى،
بىزگە بارمىدۇ مەيلى،
بولسا بولمىسا مەيلى،
مەن يارنىڭ قەلەندەرى.

5 - ئالماش قاپىيە: بۇ ئاساسەن 4 مىسرادىن تەشكىل تاپقان قوشاقنىڭ بىرىنچى مىسراسى بىلەن ئۈچىنچى مىسراسى؛ ئىككىنچى مىسراسى بىلەن تۆتىنچى مىسراسى قاپىيىداش تۈزۈلىدۇ.

قەزدل ئالما قەزارغاندەك،
قەزدل يۇزلۇگۇم يايرىم.
ناۋات بىلەن سۇغارغاندەك،
شىرىن سوزلۇگۇم يايرىم.

كاككۇكلار كېلىپ قاپتۇ،
باھار بولغان ئوخشايدۇ.
كۆڭلۇم خوش بولۇپ قاپتۇ،
يايرىم كەلگەن ئوخشايدۇ.

6 - سەكرەتمە قاپىيە: بىرقانچە كۇبلىتتىن (8 مىسرالىق) تەركىپ تاپقان قوشاقلارنىڭ بىرىنچى كۇبلىتىدە تۇتاش ئۇچلۇك ياكى ئاراش قاپىيىداشلىق بىلەن ياكى ئاشۇ كۇبلىتنىڭ ئاخىرقى مىسرالىرىدا باشلىنىدىغان ئاساسى قاپىيە سىستېمىسى بولۇپ، قالغان بارلىق كۇبلىتلارنىڭ ئاخىرقى مىسرالىرى داۋاملىشىدۇ. مۇنداق قوشاقلارنىڭ بىرىنچى كۇبلىتىدىن باشقىلىرىنىڭ 2 ياكى 3 مىسراسى ئوز ئالدىغا قاپىداشلىققا ئىگە بولۇپ ئۇچ مىسرانى سەكرەپ ئوتۇپ، 4 - مىسرادىن ئورۇن ئالغان ئاساسىي قاپىيە بەزىدە نەقىرات بولۇپ كېلىدۇ.

مەسىلەن:

ئالەمدە يوق ئوزلىرى،
بەكمۇ شىرىن سوزلىرى.
كۆڭلۇمنى ئالغان ئوزلىرى،
ئالسام سېنى ئەي نازىگۇل.

كىردىم ئىشىككە مەن غېرىپ
ئىككى كوزۇمگە ياش ئېلىپ،
ئىشق ئوتىنى جانغا سېلىپ،
ئالسام سېنى ئەي نازىگۈل،
ئاشىقلىق ئوتى يامان،
چىرايىم سىرىق سامان،
خۇدا قىلسا جاننى ئامان،
ئالسام سېنى ئەي نازىگۈل.
كېچىسى ھۇقۇش بولۇپ،
كۈندۈزى بەھۇش بولۇپ،
سەن كېيىك، مەن قۇش بولۇپ.
ئالسام سېنى ئەي نازىگۈل.

بۇ خىل ۋەزىن شەكىلى ئۇيغۇر خەلق قوشاقلىرىنىڭ قەدىمى شەكلى بولۇپ، "تۇركى تىللار دىۋانى" دىمۇ كوپ مىسال كەلتۈرۈلگەن.

مەسىلەن:

تۇرلۇك چېچەك يارىلدى،
بەر جىمى يەردىن كىرىلدى.
ئۇ جىماق يېرى كورۇلدى،
تومۇلۇق يەنە كەلگۈسز.

ئاغدى بۇلۇت كوكرەيۇ،
يامغۇر تولى سەكرەيۇ،
قالىغاچ ئانى ئۇكرەيۇ
قانچە بارۇ بەلگۈسز

بۇ خىل ۋەزىن شەكلى "غېرىپ - سەنەم" "يۈسۈپ - ئەخمەت" قاتارلىق خەلق داستانلىرىدىمۇ كەڭ جارى قىلىنغان. جۈملىدىن بۇ خىل شەكىل كىلاسسىك شېئىر ۋەزنى شەكىللىرىگىمۇ سىڭگەن.

7 - تاۋۇش قوغلىشىش. ئۇيغۇر خەلق قوشاقلىرىدا بىر خىل تاۋۇش ياكى ئاھاڭداش بوغۇم ۋە جۈملىلەرنىڭ تەكرارلىنىشى بىلەن شېئىرنى جارانلىق تۇسكە ئىگە قىلىپ، ئاھاڭدارلىقنى كۈچەيتىدۇ. بۇ ئۇيغۇر خەلق قوشاقلىرىدىكى ۋەزىنلەرنىڭ بىر خۇسۇسىيىتى.

مەسىلەن:

ئاق بېلىق - ئاپپاق بېلىق،
ئاپتاپتا ياتقانىڭ قېنى،
مېنى يامان دەپ يۈرۈپ،
ياخشىنى تاپقانىڭ قېنى.

بۇ يەردە ئۇچۇق كورۇنۇپ تۇرۇپتىكى: "ئا" تاۋۇشىنىڭ شۇنىڭدەك "ئاپپاق" دېگەنگە ئوخشاش ئاھاڭداش سوزلەرنىڭ ئالاھىدە تەكرارلىنىشى شېئىرگە ئاھاڭداشلىق تۇس بەرگەن. تۇۋەندىكى مىسرالاردا بۇ تېخىمۇ ئۇچۇق گەۋدىلىنىدۇ.

مەسىلەن:

قارا ـ قارا قاشلىرىڭغا قاتساڭچۇ مېنى،
قارا قاشنىڭ بازاردا ساتساڭچۇ. مېنى.
قارا قاشنىڭ بازارىغا يارىمسام مەن،
كىرپىگىڭنى ئوقيا قىلىپ ئاتساڭچۇ مېنى.

يۇقۇرىدىكىلەر ئۇيغۇر خەلق قوشاقلىرى شەكلىنىڭ مۇھىم خۇسۇسىيەتلىرىدىن ئىبارەت.

ئەدەبى ئىجادىيەتتە مەزمۇن شەكلىنى بەلگىلەيدۇ. لېكىن شەكىل مەزمۇنغا چوڭ تەسىر كەلتۈرىدۇ. شەكلىنىڭ مەزمۇنغا نىسبەتەن نىسبى ھالدىكى مۇستەقىللىغى، ھەركەتچانلىغى بولغانلىغى ئۈچۈن، مەزمۇننى ئىپادىلەشتە چوڭ رول ئويناپىدۇ. شېئىر ـ قوشاق كىشىلەرنىڭ ناخشا قىلىپ ئېيتىشى، دىكلىماتسىيە قىلىشى، يادلاپ ئېلىشى ئۈچۈن ئىجات قىلىنغاچقا ئۇنىڭدا شەكىل باشقا سەنئەت تۈرلىرىگە قارىغاندا تېخىمۇ مۇھىم.

ئۇچىنچى باپ

ئۇيغۇر خەلق ناخشىلىرى ۋە «12 مۇقام»

1 - ئۇيغۇر خەلق ناخشىلىرى

ئۇيغۇر خەلق ناخشىلىرى—ئۇيغۇر خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىدىكى ئاساسىي تۈرلەرنىڭ بىرى، شۇنداقلا ئۇيغۇر خەلق قوشاقلىرىنىڭ مۇھىم تەركىبى قىسمى. ئۇيغۇر خەلق ناخشىلىرىنىڭ خەلق قوشاقلىرىدىن پەرقى شۇكى، ئۇ بىر پۈتۈن ئىدىيەۋى مەزمۇننى ئىپادىلىگەندىن تاشقىرى ئوزىگە خاس ئاھاڭغا ئىگە بولۇپ، ناخشا تېكىست بىلەن ئاھاڭنىڭ بىرلىگىدىن ئىبارەت. ناخشا تېكىستى بەلگىلىك ئاھاڭ چەكلىمىسىگە ئۇچرىغانلىغى ئۈچۈن ناخشا تېكىستلىرىنىڭ ئوزىگە خاس قۇرۇلمىسى ۋە قائىدىسى بولىدۇ، كوپ هاللاردا نەقرات ئۇلىنىپ كېلىدۇ. مىسرالار تۈزۈلۈشىمۇ ئاھاڭغا ياكى رېتىمگە ماسلىشىدۇ. ئۇيغۇر خەلق ناخشىلىرىنىڭ شەكلى جانلىق ۋە خىلمۇ - خىل بولۇپلا قالماي، بەلكى مىللى ئالاھىدىلىگى ۋە يەرلىك پۇرىغى كۈچلۈك بولىدۇ.

ئۇيغۇر خەلق ناخشىلىرى—ئۇيغۇر خەلقىنىڭ ئىجتىمائى تۇرمۇشى ۋە ئارزۇ - ئۇمىتىنىڭ شېئىر ۋە مۇزىكىلىق ئىنكاسى سۈپىتىدە خەلق تۇرمۇشى بىلەن زىچ باغلانغان. ئۇيغۇر خەلق

ناخشىلىرىدا ئادەمنىڭ تۇغۇلغىنىدىن تارتىپ تا ئولگىچە بولغان پۈتۈن ئومۇر جەريانى دىگۈدەك ئوزىنىڭ شېئىرى ئىپادىسىنى تاپقان. تۇرمۇشتىكى ھەربىر شارائىت ھەر بىر پەيتنىڭ ئوزىگە خاس ناخشىلىرى بار. جۇملىدىن ھەر خىل ئېتنوگرافىك سەدەت شەكىللىرى ئارقىلىق تۇرمۇشنىڭ ئايرىلماس قىسمىغا ئايلانغان. ناخشىلار ئوزىنىڭ شەكىللىنىش، راۋاجلىنىش دەۋرىدىن تارتىپ كىشىلىك ھاياتقا چوڭقۇر سىڭىپ، ئومۇرگە ئايرىلماس ھەمرا ۋە نەسىلدىن ـ نەسىلگە مىراس بولۇپ داۋام قىلىپ كەلدى ۋە كەلمەكتە.

ئۇيغۇر خەلق ناخشىلىرى ھەم ئەدەبىيات ھەم مۇزىكا سەنئىتى بولۇپ، سوز سەنئىتى بىلەن مۇزىكا سەنئىتىنىڭ بىر گەۋدە بولۇپ جىپسلىشىدىن تۇغۇلغان.

ناخشا بىلەن مۇزىكىنى بىر گەۋدە قىلىۋاتقان ئاساسىي ئامىل ناخشىلارنىڭ رېتىمدارلىغى ۋە ئاھاڭدارلىغىدىن ئىبارەت. ناخشىلاردىكى رېتىم ـ ئىجتىمائى تۇرمۇشتىكى ئەمگەك رېتىمىغا ماسلاشقان ھالدا ئىجات قىلىنغان، شۇڭا ئۇنىڭ تۇرمۇش پۇرىغى كۈچلۈك. بۇ ناخشا، ئۇسۇل، مۇزىكىدىكى رېتىمنىڭ ئورتاق خۇسوسىيىتى. مەسىلەن: بىز ئەمگەك ناخشىلىرىنى كوز ئالدىمىزغا كەلتۈرەيلى: ئۇنىڭدا سوز سەنئىتى بىلەن مۇزىكا بىرلەشكەن، خىلمۇ ـ خىل ئەمگەك ناخشىلىرى ئوزلىرىنىڭ خىلمۇ ـ خىل بەدىئى شەكىللىرى بىلەن ھەر بىر ئەمگەك شارائىتىنىڭ ئوزىگە خاس بولغان مەنزىرىسىنى، رېتمىنى ئەكس ئەتتۈرگەن. ئۇيغۇر خەلقىنىڭ "ئوما ناخشىسى"، "ھارۋىكەش" ناخشىسىغا ئوخشاش ناخشىلىرى بۇنىڭغا ناھايىتى جانلىق مىسال بولالايدۇ.

رۇشەنكى سەنئەتتىكى ئىپادىلەش ئۇسۇلىنىڭ مۇھىم بىر ئامىلى بولغان رېئىم ۋە ئاھاڭدارلىق ئەسلىدە ئەمگەكنىڭ تەشكىلى قىسمى، ئىنسانلار ئۇنىڭ تەبىي گۈزەللىگىنى ھىس قىلاغاندىن كېيىن، شېئىر، مۇزىكا ۋە ئۇسۇل قاتارلىق شەكىللەر ئارقىلىق بۇ گۈزەللىكنى ئومۇملاشتۇردى ۋە قايتا نامايان قىلدى. ھەتتا بۇنىڭ بىلەن رېئىمغا (ئاھاڭغا) نىسبەتەن ئىستېتىكىلىق پىرىنسىپىنى مەيدانغا ئاتىتى، بۇ پىرىنسىپلارنى ناخشىلارنىڭ ھەرقايسى تۈرلىرىگە مۇھىم ئولچەم قىلدى. بۇنىڭ بىلەن ناخشا - مۇزىكىنى قوشگەزەك سەنئەتكە ئايلاندۇردى.

ئۇيغۇر خەلق ناخشىلىرىنىڭ مەزمۇنى ئىنتايىن باي. ئۇيغۇر خەلق ناخشىلىرىنىڭ تېماتىك مەزمۇنى ئۇيغۇر خەلق قوشاقلىرىنىڭ تېماتىك مەزمۇنى بىلەن ئوخشاش. ئۇيغۇر خەلق ناخشىلىرىنمۇ ئەمگەك ناخشىلىرى، سىياسى ناخشىلار، تۇرمۇش ناخشىلىرى، مۇھەببەت ناخشىلىرى، ئورپ - ئادەت ناخشىلىرى دەپ بىرقانچە تۈرگە بۆلۈش مۇمكىن.

ئەمگەك ناخشىلىرى — ئەمگەكتىن بىۋاستە ئىلھاملىنىش بىلەن مەيدانغا چىققان بولۇپ، ئەمگەكچى خەلقنىڭ ئوزى شۇغۇللىنىۋاتقان ئەمگەككە بولغان پوزىتسىيىسىنى، ئەمگەكنى دەۋر قىلغان ھالدىكى سىنىپى مۇناسىۋەتنى ئىنكاس قىلىپ، ئەمگەك رېتىمىنى ئالماشتۇرۇش، كەيپىياتىنى جانلاندۇرۇش، ئەمگەك جەريانىدىكى قىيىنچىلىقلارنى يېڭىپ، ئەمگەك ئۇنۇمىنى ئاشۇرۇش قاتارلىق روللارنى ئوينايدۇ.

سىياسى ناخشىلار خەلق ئاممىسىنىڭ كونا جەمىيەتكە،

ئىكىسپىلاتاتۇر سىنىپلار ۋە ئۇلارنىڭ رىياكسۇن ھاـ كسىيىتىگە بولغان غەزەپ ـ نەپرىتىنى، ئازاتلىق ئەركىنلىكىگە بولغان تەلپۈنۈشىنى، بەلگىلىك ۋەقە ۋە تارىخى شەخسلەرگە بولغان كوز قارىشىنى ئەكىس ئەتتۈرىدۇ. سىياسى ناخشىلار مەدھىيىلەش ۋە پاش قىلىش خاراكتېرىدا بولۇپ، جەڭگىۋارلـ غى ئۇسۇتۈن، دەۋر روھى كۈچلىك، ئۇ خەلق ئاممىسىنىڭ سىنىپىي كۈرەشتىكى ئوتكۈر قورالى ۋە روھىي ئوزىغى.

سىياسى ناخشىلار ئىچىدىكى "سادىر پالۋان ناخشىسى"، "نوزۇگۇم ناخشىسى"، "مايسىخان ناخشىسى" قاتارلىق تارىخىي ناخشىلار ئۇيغۇر خەلقىنىڭ يېقىنقى زامانىغا ئائىت تارىخىنىڭ شېئىر ۋە مۇزىكىلىق كارتىنىسىدۇر.

تۇرمۇش ناخشىلىرى — خەلق ئاممىسىنىڭ تۇرمۇشىنى ئىنكاس قىلىدىغان ناخشىلاردىن ئىبارەت. بۇ خىل ناخشىلار چوڭقۇر ئىجتىمائى مەزمۇنغا ئىگە.

مەسىلەن:

بۇ تاغلار ئىگىز تاغلار،
غېرىپ يولنى باغلا.
غېرىپ ئولسە كىم يىغلا،
غېرىپقا غېرىپ يىغلا.
يا ئاتام يوقتۇر مېنىڭ،
يا ئانام يوقتۇر مېنىڭ.
ئايىغى چىققان بۇلاقتەك،
ئاقىدۇ ياشىم مېنىڭ.

مۇھەببەت ناخشىلىرى — ئەمگەكچى خەلق ئاممىسىنىڭ مۇھەببەت، تۇرمۇشقا بولغان كوز قارىشىنىڭ ھەقىقى ئىنكاسى بولۇپ، ئۇيغۇر خەلق ناخشىلىرى ئىچىدە ئەڭ كوپ سالماقنى ئىگەللەيدۇ. مۇھەببەت ناخشىلىرىنىڭ ئىدىيىۋىلىگى چوڭقۇر، ھىسسىياتى باي بولۇپلا قالماي، بەلكى بەدىئىلىك جەھەتتىمۇ گۈزەل ۋە تەسىرلىك بولىدۇ.

ئۇيغۇر خەلق ناخشىلىرى ئىچىدە ئورتا ـ ئادەت ناخشىلىرىنىڭ مۇزىكا ۋە ئۇسۇل سەنئىتى بىلەن بولغان باغلىنىشلىغى ئىنتايىن قويۇق. ئورتا ـ ئادەت ناخشىلىرى ئادەتتىكى قوشاقلار ئەمەس، مەخسۇس ئاھاڭنا ئىگە بەلگىلىك ئۇسۇل ۋە ھەرىكەتكە تەڭكەش قىلىنغان ناخشىلاردىن ئىبارەت. ئورتا ـ ئادەت ناخشىلىرى — ھەر بىر مەزكىلەرنىڭ مەزمۇنى ۋە قائىدە ـ يوسۇنلىرى بىلەن ماسلاشقان، بىر قەدەر مۇقىم. مەسىلەن: "يولەن ناخشىسى" ئەنە شۇنىڭ مىسالى. ئومۇمەن، خەلق ناخشىلىرىدىكى خەلق تۇرمۇشىنىڭ ھەممە تەرىپى ئوز ئىپادىسىنى تاپقان.

ئۇيغۇر خەلق ناخشىلىرى — ئوزىگە خاس بەدىئى ئالاھىدىلىككە ئىگە. ئۇيغۇر خەلق ناخشىلىرىدا سىمموۋۇل، ئوخشىتىش، مۇبالىغە، تەقلىت، تەمسىل قاتارلىق بەدىئى ۋاستىلەر قوللىنىپ، كونكرېت، ھىس قىلغىلى بولىدىغان، جانلىق لىرىك ئوبرازلار يارىتىلىدۇ. مەسىلەن، بىز "خوش دەرىدىڭ يامان" ناخشىسىدىكى:

قارا كېچە، قارا ياغاچ مېنىڭ يولدىشىم،
يوپۇرمىغى شىلدىرلىسا قويۇلار يېشىم.

ئاقتى يېشىم، يانغدى يېشىم تىتىلەر بېشىم،
مەن ئولگەندە ياخشى يىغلار جان قېرىندىشىم.

دىگەن مىسرالارنى ئوقۇغىنىمىزدا، زۇلمەت ئىچىدە (قارا كېچىدە) ئازاپ چەككەن ئەمگەكچىنىڭ مۇڭلۇق قىياپىتىنى، دەرت - ھەسرىتىنى ئەسلىگەندە (قارا ياغاچ يوپۇرمىغى شىلدىر-لىغاندا) ئۇنىڭ قەلبى كۆچىلۇك دەرت - ئەلەم بىلەن تولغانلى-غىنى كوز ئالدىمىزغا كەلتۈرەلەيمىز.

ئۇيغۇر خەلق ناخشىلىرىنىڭ بەدىئى ئومۇملاشتۇرۇش كۈ-چى ئىنتايىن ئۈستۈن بولۇپ، بىر - ئىككى كۈبلىت ناخشا ئار-قىلىقلا تارىخىي ئىجتىمائى ئەھمىيەتكە ئىگە بولغان ۋەقە ۋە ھادىسىلەرنى ۋە ئۇلارنىڭ ماھىيىتىنى ئوبرازلىق ۋە چوڭقۇر ئىپادىلەپ بېرەلەيدۇ. مەسىلەن:

مەن ئولەرمەن، مەن ئولەرمەن،
يولدا قويماڭلار مېنى،
يولدا قويساڭلا قويۇڭلار،
چولدە قويماڭلا مېنى.

مەن ئولۇپ تۇپراقتا ياتسام،
كىم مېنى يات ئەيلىسۇن،
دوستلىرىم غەمكىن بولۇپ،
دۇشمەنلىرىم شات ئەيلىسۇن.

دىگەن "مەن ئولەرمەن" ناخشىسىدا ئەمگەكچى خەلقنىڭ

كونا جەمىيەتتىكى پاجىەلىك تەقدىرى چوڭقۇر ھىسسىيات ئار-قىلىق ئاجايىپ ئىخچام ئىپادىلەنگەن.

ئۇيغۇر خەلق ناخشىلىرىنىڭ تىلىدىكى ئاددىلىق، چوڭ-قۇرلۇق، ئىنىقلىق، ئوبرازچانلىق—ناخشىلارنىڭ بەدىئي تەسىر-چانلىغىنى كۆچەيتىپ، مىللى ئالاھىدىلىگىنى ۋە يەرلىك پۇ-رىغىنى تېخىمۇ كۆچەيتىدۇ.

ئۇيغۇر خەلق ناخشىلىرىنىڭ شەكلىمۇ خىلمۇ-خىل. ناخشىلاردا قوشاق (4 مىسرالىق)، بەيت (كوپ مىسرالىق) شەكلى ئاساسىي ئورۇندا تۇرىدۇ، جۈملىدىن تاقماق (چاچما) شەكلىدىكى ئومۇملاشقان. بۇ خىل شەكىل ئېيتىشىشلاردا (لەپەردە) كوپرەك ئۇچرايدۇ. مەسىلەن: "ئالمىخان"، "چىمەن-نەگۈل" قاتارلىق ناخشىلار ئاشۇ شەكىلدىكى ناخشىلاردىن ئىبارەت.

ئۇيغۇر خەلقى ئۇزۇن يىللىق تارىخىي تەرەققىيات جەر-يانىدا ئۇيغۇر خەلق مۇزىكا سەنئىتىگە، ئۇسۇل سەنئىتىگە زىچ ماسلاشقان مول ۋە خىلمۇ-خىل ناخشىلارنىمۇ ئىجات قىلدى. جۈملىدىن ھەرقايسى جايلارغا خاس باي ۋە خىلمۇ-خىل ناخشىلار مەلۇم دەرىجىدە يۇرۇشتۇرۇلدى ۋە قېلىپلاشتۇرۇلدى. بۇ بىباھا بايلىق ئۇيغۇر-ناخشىلىرىنىڭ راۋاجلىنىشىدىلا ئە-مەس، بەلكى ئۇيغۇر مۇزىكا تەرەققىياتىدىمۇ غايەت زور رول ئوينىدى.

2 - "12 مۇقام"

ئۇيغۇر خەلق ناخشىلىرى ئۇستىدە سوزلىگەندە، ئۇيغۇز خەلق ناخشىلىرىنىڭ ئانىسى بولغان "12 مۇقام" توغرىسىدا،

ئۇيغۇر خەلق ناخشىلىرى بىلەن 12 مۇقامنىڭ مۇناسىۋىتى توغرىسىدا توختىلىپ ئوتۇشكە توغرا كېلىدۇ.

12 مۇقام — ئۇيغۇر خەلقنىڭ ناخشا - ئۇسۇل ۋە مۇزىكا سەنئىتىنىڭ قامۇسى بولۇپ، بۇ يالغۇز ئۇيغۇر ئەدەبىياتىدىلا ئەمەس، شەرق مۇزىكا سەنئىتىدىمۇ تارىخىي ئەھمىيەتكە ئىگە ئۇلۇق ئىجادىيەت.

12 مۇقام—ئۇيغۇر ئەمگەكچى خەلقنىڭ ئۇزۇن زامانلار - دىن بېرىقى جاپا - مۇشەققەتلىك ۋە كۆرەشچان ھاياتىدا ئىجات قىلغان ناخشا - ئۇسۇل مۇزىكىسىنىڭ جەۋھىرى بولۇپ، ئۇ ئەمگەكچى خەلقلەرنىڭ جانلىق شېئىرى ئوبرازى، مۇزىكا ئوبرا - زى ئارقىلىق تارىختىكى قاراڭغۇ فېئودال ھوكۇمران كۈچلەرگە قارشى غەزەپلىرىنى ۋە بەخت - سائادەت ئىزلەش يولىدىكى ئارزۇلىرىنى روشەن ئەكس ئەتتۈرۈپ بەرگەن. ئۇ، ئۇيغۇر خەلقنىڭ ئىجتىمائى ھاياتى، ئەدەبىۋى ھېسسىياتى ۋە ئارزۇ ئۇمىتىنىڭ سەنئەتتىكى ئىپادىسى.

(1) مۇقاملارنىڭ نامى ۋە ئۇنىڭ مەزمۇنى

مۇقام دېگەن بۇ ئاتالغۇ "ئورۇن"، "دەرىجە"، "دائىرە" دېگەن مەنىنى بولۇپ، مۇزىكىدا مۇقام ئاتالغۇسى مەلۇم دائىرىدىن يۇرۇشلەشتۈرۈلگەن، بەلگىلىك دەرىجىدە سېستېمىلاشتۇرۇلغان مۇزىكىلىق ئەسەر دېگەن ئۇقۇمنى بىلدۈرىدۇ. "12 مۇقام" دېگەن بەلگىلىك سەۋىيىگە يېتكەن، ئۇزۇنغا خاس ئالاھىدىلىك بىلەن بەلگىلىك دائىرە ئىچىدە يۇرۇشلەشتۈرۈلگەن، سېستېمىلاشقان چوڭ ھەجىمدىكى 12 پارچە مۇزىكىلىق ئەسەر

دىگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ.

ئاتاقلىق خەلق مۇقامچىسى تۇردى ئاخۇن ئاكا (1881-يىل 5 - ئايدا تۇغۇلۇپ، 1956 - يىل 9 - ئاينىڭ 8 - كۈنى ۋاپات بولغان) ئورۇنلىغان 12 مۇقام بىر قەدەر تولۇق بولۇپ، ھەر بىر مۇقامنىڭ مەخسۇس نامى ۋە بىر پۈتۈن مەزمۇنى بار. ھازىرغىچە ساقلىنىپ كېلىۋاتقان مۇقاملارنىڭ نامى ۋە ئونىڭ ئاھاڭلىرىنىڭ سانى تۆۋەندىكىچە:

1 - راك مۇقامى 23 ئاھاڭ.
2 - چەبىيات مۇقامى 23 ئاھاڭ.
3 - مۇشاۋۇرەك مۇقامى 31 ئاھاڭ.
4 - چارىگا مۇقامى 18 ئاھاڭ.
5 - پەنجىگا مۇقامى 23 ئاھاڭ.
6 - ئۈزھال مۇقامى 29 ئاھاڭ.
7 - ئەجەم مۇقامى 17 ئاھاڭ.
8 - ئۇشاق مۇقامى 23 ئاھاڭ.
9 - بايات مۇقامى 19 ئاھاڭ.
10 - ناۋا مۇقامى 21 ئاھاڭ.
11 - سىگاھ مۇقامى 6 ئاھاڭ.
12 - ئىراق مۇقامى 8 ئاھاڭ.

ئۇنىڭدىن باشقا 12 مۇقامنىڭ تەركىۋىگە ئوز سېستىمەسى بويىچە كىرگۈزۈلمىگەن، لېكىن 12 مۇقامنىڭ تەركىۋى قىسمى بولغان ئابو چەشمە مۇقامىنى قوشقاندا (ئابو چەشمە مۇقامى 20 ئاھاڭ) مۇقام جەمئى 268 ئاھاڭ (نەغمە) دىن ئىبارەت. ئەگەر ئاھاڭلارنىڭ مىسرا (قۇر) سانى بويىچە ھېسابلىغاندا، 2700 مىسرادىن ئارتۇق. ئەگەر مۇقامنى باش-

تىن - ئاخىر ئۇلاپ چېلىشقا توغرا كەلسە توپ - توغرا 24 سائەت كېتىدۇ. مۇقاملارنىڭ نامىلىرى ھەر خىل تارىخىي ھوججەتلەردە ۋە مۇزىكانت، شائىرلارنىڭ خاتىرىلىرىدە ھەر خىل ناملار بىلەن ئېيتىلغان بولسىمۇ، ئەمما بىزنىڭ دەۋرىمىز- گىچە تۇردى ئاخۇن ئاكا ساقلاپ كەلگەن مۇقاملار نامى خەلق ئىچىگە سىڭگەنلىگى ئۈچۈن 12 مۇقامنى ئاشۇ ناملار مەزمۇنى بويىچە چۈشىنىمىز:

بۇ ناملارنىڭ مەزمۇنى تۆۋەندىكىچە:

(1) راك مۇقامى:

"راك" مۇقامىنىڭ ئەسلى نامى "راھابى" مۇقامى بولۇپ، "راھابى" دىگەن سوز "ئازاتلىق تىلەش" دىگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ. ئەسلى تەلەپپۇزدا "راك" بولماستىن، بەلكى "راق" "رەك" ئىدى، دەۋرلەرنىڭ ئوتۇشى بىلەن تىل تەلەپپۇزلىرد- نىڭ ئۆزگىرىشى نەتىجىسىدە "راق"، "رەك" دىگەن سوزلەر "راك" مۇقامىغا ئوزگەرگەن. "راك" دىگەن سوزنىڭ مەنىسى راۋا ئىزلەش، شىپالىق ئىزلەش دىگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ. "راك" مۇقامىدىكى "راك" دىگەن نام راك مۇقامىنىڭ ئاساسىي روھىغا ماس كېلىدۇ. موللا ئىسمىتۇللانىڭ «تارىخى موسقىيون» دىگەن كىتاۋىدا، "راھابى" (راك) مۇقامى تاڭ يورىغاندىن باشلاپ، قۇياش ئورلىگەنگە قەدەر ئېيتىلىدۇ، دەپ يازغان. خەلق ئاممىسى ئىچىدىمۇ ئەنە شۇنداق رىۋايەت بار. مۇقاملار- نىڭ چېلىنىشىغا مەخسۇس ۋاقىت بەلگىلەش ئەمەلىيەتكە، مۇقاملارنىڭ ئىجتىمائى تۇرمۇش ئىچىدىكى رولىغا ئۇيغۇن كەلمەيدۇ. دۇرۇس، تۇردى ئاخۇن ئاكا قاتارلىق سەنئەتكارلار

سەھەردە مۇقام مەشق قىلىشقا ئادەتلەنگەن. بولۇپمۇ روزى-رامىزان كۈنلىرى زولۇقتىن كېيىن، تا قۇياش ئورلىگەنگە قەدەر قېتىمنىپ مۇقام مەشق قىلغان. لېكىن بۇ "راك" مۇقامى—چوقۇم سەھەر ۋاقتىدىلا چىلىنىدۇ دېگەنلىك ئەمەس. خەلق ئاممىسىنىڭ ۋە موللا ئىسمىتۇللانىڭ "راك" مۇقامى تاڭ يورۇغاندىن باشلاپ قۇياش ئورلىگەنگە قەدەر ئېيتىلىدۇ دېگەن تەبىرى "راك مۇقامى" خەلق ئاممىسىنىڭ تاڭغا بولغان سېغىنىش، ئۇمىتلىنىشىنى ئىپادىلەپ بېرىدىغانلىقىنى چوشەندۈرىدۇ.

(2) چەبىيات مۇقامى. بۇ مۇقامنىڭ بۈرۈنقى نامى "ھۇسەيىن" مۇقامى بولۇپ، "ھۇسەيىن" دېگەن سوز "نەپىس"، "گۈزەللىكنى سېغىنىش" دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ. ھازىرقى ئىسمى "چەبىيات" بولۇپ، يەنىلا گۈزەللىكنى سېغىنىش، گۈزەللىكنى ئەسلەش دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ. "چەبىيات مۇقامى" تاڭ سۈزۈنەي دېگەندە ئېيتىلىدۇ، دېگەن تەرىپلەرمۇ بار.

(3) مۇشاۋۇرەك مۇقامى. بۇ مۇقامنىڭ ئەسلى ئىسمى "راست" مۇقامى بولۇپ، "راست" دېگەن سوز "چىنلىق"، "توغرىلىق" دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ. كېيىن "مۇشاۋۇرەك" كە ئۆزگەرگەن بولۇپ، مۇشاۋۇرەك دېگەن "مۇڭدۇشۇش"، "مۇڭ ئېيتىشىش"، "چىنلىقنى سوزلەش" دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ. "تارىخىي مۇسقىيۇن" دا بۇ مۇقام "دەل چۈش مەزگىلىدە چىلىنىدۇ" دېگەن تەرىپلەر بار.

(4) چارىگاھ مۇقامى. بۇ مۇقامنىڭ ئەسلى ئىسمى "ھىجاز" بولۇپ، "ھىجاز" دېگەن ئىككى دەريا ئارىلىغىنىڭ مەنزىرىسى دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ، "چارىگاھ"دىكى "چار"—

"توت تەرەپ" دىگەن مەنىدە، "ئاھ"، "ئورۇن"، "كورۇنۇش" دىگەن مەنىدە. بۇ مۇقامنىڭ ئاساسى كۆيىمۇ خەلق ئاممىسىنىڭ ھاياتىنىڭ چىمەندەك گۈزەل، بوستانلىق بولۇشىنى، ھاياتنىڭ چىمەن ۋە بوستانلاردىكى ھەرخىل قۇشلار ۋە بۇلبۇللارنىڭ ساداسىدەك خۇشخۇي بولۇشىنى، تۇرمۇشنىڭ ئەنە شۇنداق ئاسايىشلىق بولۇشىنى، مۇشۇ جەھەتتىكى خەلقنىڭ ئارزۇھەۋىسىنى بايان قىلىدۇ، "چارىگاھ" مۇقامى "دەل تۇن يېرىمىدە چىلىنىدۇ" دىگەن سوزدىمۇ خەلقنىڭ تۇن كېتىپ تاڭ يېقىنلىشىشىنى، گۈزەل ھاياتقا ئېرىشىشنى ئۈمىت قىلىش مەزمۇنى بار.

(5) پەنجىگاھ مۇقامى. بۇنىڭ بۇرۇنقى ئىسمى "بوزرۇك" مۇقامى بولۇپ، "بوزرۇك" دىگەن سوز "ئۇلۇغلۇق"، "يۇكسەكلىك" دىگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ. ھازىرقى ئىسمى "پەنجىگاھ"دۇر. بۇ مۇقام كۆيىنىڭ ئاساسىي روھى خەلق ئاممىسىنىڭ يۇكسەك ئىرادە، ئالى - جاناپ پەزىلىتىنى، كىشىلەرنىڭ جۇشقۇن، كوتىرەڭگۈ روھلۇق بولۇشىنى بايان قىلىدۇ. بۇ مۇقامنى "چۈشلۈك تاماقتىن كېيىن ئوقۇلىدۇ" دىگەندىمۇ دەل مۇشۇ روھ سىڭدۈرۈلگەن.

(6) ئۇز ھال مۇقامى. بۇنىڭ بۇرۇنقى ئىسمى "كوجەك مۇقامى" بولۇپ، "كوجەك" دىگەن سوز كىچىك پىئىللىق دىگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ. ھازىرقى ئىسمى "ئۇز ھال" بولۇپ "ھال - ئەھۋال"، "ھال - ئوقەت" دىگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ. بۇ مۇقامنىڭ ئاساسى رېتىممۇ ئەمگەكچىلەرنىڭ دەردىنى تۆكۈش، ھالىنى ئېيتىشتىن ئىبارەت، بۇ مۇقام "چاشكادا ئوقۇلىدۇ" دىگەندىمۇ دەل ئاشۇ مەزمۇن بار.

(7) ئىراق مۇقامى. "دەريا قىرغىغىنىڭ ئورۇلۇشى" دىگەن مەنىدە بولۇپ، خەلق ئاممىسىنىڭ قايىنام-تاشقىنىغا ئايلانغان غەزەپ-نەپرىتىنى ئىپادىلەيدۇ. بۇنىڭ بۇرۇنقى نا-مىمۇ ئىراق مۇقامى. بۇ مۇقامنى "كۇن ئورلەۋاتقاندا چېلىنىدۇ" دىگەندىمۇ خەلق ئاممىسىنىڭ غەزەپ دولقۇنلىرىنىڭ ئورلىشى دىگەن روھ سىڭىشكەن.

(8) ناۋا مۇقامى. "ناۋا" — جاسارەت، كۇچ-قۇۋۋەت دىگەن مەنىدە بولۇپ، بۇ مۇقامنىڭ ئاساسى كۇيى—خەلق ئاممىسىنىڭ ئالغا ئىلگىرىلەش روھىنى، ئۇمىتۋارلىق كەيپىيا-تىنى بايان قىلىدۇ، "ناۋا مۇقامى تاڭ سەھەردە چېلىنىدۇ" دىگەندىمۇ دەل مۇشۇ مەزمۇن ياتىدۇ. بۇ مۇقامنىڭ ھازىرقى نامىمۇ ناۋا مۇقامىدۇر.

(9) ئوشاق مۇقامى. "ئوشاق" سوزى "ئاشىقلار"، "پىدائىلار" دىگەن مەنىدە بولۇپ، بۇ مۇقامنىڭ ئاساسى كۇيى ئەمگەكچى خەلق ئاممىسىنىڭ پاك-مۇھەببىتىنى، بىر-بىرىگە بولغان جان پىدالىق، ھەمدەملىك روھىنى بايان قىلىدۇ، خەلق ئاممىسىنىڭ بۇ مۇقامنى "ئىشتىياق"، "ئاشىقلار ساداسى" دە-گىنىمۇ دەل مۇشۇ مەزمۇننى ئىپادىلەيدۇ. "ئوشاق مۇقامى" "كەچكى شەپەق پەيدا بولغاندا ئېيتىلىدۇ" دىگەن تەرىپىمۇ بار. بۇ مۇقامنىڭ ھازىرقى نامىمۇ ئوشاق.

(10) بايات مۇقامى. بۇ مۇقامنىڭ بۇرۇنقى نامى "ساباھان" بولۇپ، "ئەسلەش" دىگەن مەنىنى بىلدۇرىدۇ. ھا-زىرقى نامى "بايات" بولۇپ، تەلەپپۇزنىڭ ئۆزگىرىش بىلەن "بايان" ئوقۇلغان. ئەسلى "بايادى" بولۇپ، "بايادى" ئوتكەن كۇننى ئەسلەش، يورۇقلۇقنى ئىزلەش دىمەكتۇر. "ساباھان"

(بايات) مۇقامى "تاڭ يورۇغىچە ئوقۇلىدۇ دېگەندەمۇبايات مۇقامىنىڭمۇشۇ خىل خۇسۇسىيىتىنى كۆزدە تۇتقان.

(11) ئەجەم. ئەرەپ مىللىتىنىڭ غەيرى، ئەرەپ ئەمەس خەلقلەرگە بەرگەن نامى. شىنجاڭغا ئىسلام دىنى كىرگەندىن كېيىن دىن تارقاتقۇچى ئەرەپ ئەمەلدارلىرى ئىسلام دىنىغا كىرمىگەنلەرنى "ئەجەم" دەپ ئاتىغان، ئۇيغۇرلارنىڭ ناخشا-ئۇسۇل-مۇزىكىسىنى كەمسىتىپ بۇ شەيتانىنىڭ پەيلى، ئىسلام قائىدىلىرىگە توغرا كەلمەيدىغان ئەجەملەرنىڭ پەيلى دەپ ئاتىغان. ئۇيغۇر ئەمگەكچىلىرى ئۇزۇنىڭ ناخشا، ئۇسۇل، مۇقاملىرىنى ئەزىزلەپ، "بىزنىڭ راست ئەجەم، سىلەرگە نىسبەتەن بىز راست ئەجەم" دېگەن، مانا مۇشۇنداق تارىخى سەۋەپلەر تۈپەيلىدىن، "ئەجەم" سوزى ئاستا-ئاستا سىڭىشىپ مۇقام نامى قاتارىدا ئىشلىتىلىپ ئەجەم مۇقامى دەپ ئاتىلىپ كەلگەن.

12 سىگاھ مۇقامى. بۇ مۇقامنىڭ بۇرۇنقى نامى "پەسىلىك" مۇقامى بولۇپ، "پەسىللىك" دېگەن سوز "ئارسلاننى ھەيران قالدۇرۇش" دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ. "سىگاھ" ئەسلى تەلەپپۇز قىلىنىشى "شىگاھ" بولۇپ، "شىگاھ" "غەپلەتتىن ئويغىنىش" "غەپلەتلىنىش" دېگەن مەنىنى ئىپادىلەيدۇ. بۇ مۇقامنىڭ ئاساسىي روھىمۇ خەلق ئاممىسىنىڭ ئارسلاننى ھەيران قالدۇرغىدەك قەھرىمانلىق جاسارىتىنى ئىپادىلەيدۇ. "سىگاھ" مۇقامى "پىشىندىن ئوتكەندە چېلىنىدۇ" دېگەنمۇ بۇ ۋاقىت دەل ئەمگەكچىلەرنىڭ غەيرەت-جاسارەتكە تولغان ۋاقتىغا توغرا كېلىدۇ.

12 مۇقام—چوڭقۇر ئىجتىمائى مەزمۇنغا ئىگە لىرىك ئەسەر.

12 مۇقامدىكى ھەر بىر مىسرا مۇزىكا، ناخشا ۋە ھەر خىل نازۇك ئۇسۇل ھەركەتلىرى ئىچىدە خەلق ئاممىسىنىڭ چوڭقۇر ئىدىيەۋى ھىسسىياتى، ئارزۇ-ئارمانلىرى يوشۇرۇنغان، قايسى

بىر مۇقامنى ئۇز سېستىمىسى بويىچە چېلىپ تۇگىتىپ، پەدە يۇتكىگەندە ساتار، تەمبۇر، دۇتار، قالۇنلارنىڭ تارلىرىدىن يېقىم-لىق جاراڭلىغان ئاھاڭلار ئاڭلىنىپ، كىشىنىڭ يۇرەك بېغىشلىرىد-نى تەتىرىتىپ ئۇزاق ئوتەۋش ئەسىرلەرنىڭ زۇلمەتلىك كىشەنلىرىنى، كونا زامانىنىڭ ناله-پىغان، مۇڭزارلىرىنى ھىكايە قىلىدۇ، شۇنىڭ-دەك تارىختىكى زالىم-فېئودال، ۋاڭ-بەگلەرنىڭ زوراۋانلىغىغا قارشى كۇرەش يالقۇنى بىلەن قەھرىمانىنىڭ روھىنى سۇرەتلەپ بېرىدۇ. مەسىلەن، توۋەندىكى پارچىغا نەزەر سېلىپ كورەيلى:

كوڭۇل چەكسىز دېڭىزدۇركى، زىمىنى تەڭشىگەي ئاخىر،
گۇمان دەريا سىدا ئۇزمە، كورۇپ بۇ قەبرىگاھلىقنى.
نىگارىن ئىزلىگەن كاككۇك، تېپىشقاي سۇبھى گۇلزاردا،
ھامان باغلاپ ئېلىگە ئۇ، مۇھەببەت ئاشنالىقنى.
("چارىگاھ" مۇقامنىڭ باشلىنىشى)

12 مۇقامنىڭ مەزمۇنىنىڭ چوڭقۇرلۇغى شو يەردىكى، ئۇنىڭدا يالغۇز دەۋر روھى ئىپادىلىنىپلا قالماي، بەلكى كىيىنكى ئەۋلاتقا قالدۇرغان ۋەسىيەتنامىلەر، كەلگوسى گۇزەل غايىلەر جانلىق ئەكس ئەتتۇرۇلگەن.

مەسىلەن:

ئېيتمىغىن سىرىڭنى سەن، ھەركىمگە سىرداش ئۇزگىدۇر،
دەردى يوق بى دەردىگە، مۇڭ ئېيتما مۇڭداش ئۇزگىدۇر.
ھەمرى قابىل بىللە يۇر، بىرغىرىچ بولسىمۇ يول،

يۇرمىگىن نائەھىلى بىرلە، يولدا يولداش ئۇزگىدۇر.
(پەنجىگاھ مۇقامىنىڭ 7 - مەشرەپتىن)

بىز 12 مۇقامدىكى گۈزەل لىرىكا ۋە تەسىرلىك پارچىلارنى ئوقۇغان چېغىمىزدا، كوپىنچە ئۇنىڭدىكى دوستلۇق ۋە مۇھەببەتنىڭ شىرىن پۇراقلىرىنى ھىس قىلىپ ئالالايمىز. دوستلۇق، مۇھەببەت، ئۇمۇتۋارلىقنىڭ ئالتۇن مۇنارىسى كىشىنىڭ ئالدىدا ھامان بىر قىزىل يۇلتۇز بولۇپ گەۋدىلىنىپ تۇرىدۇ. مەسىلەن: توۋەندىكى پارچىنى ئوقۇپ كۆرەيلى:

سابا يەتكۈز سالاممىنى، قەدرى سەۋرى راۋانىمگە،
قارا چاچلىق، قارا كۆزلۈك ئاشۇ شىرىن زابانىمگە.
يېتىپتۇ بىر غېرىبزار بوپ، ئاھۇ شەكەستەئى تۆپراق،
بۇ ھالىمنى بېرىپ ئېيتقىن، مېنىڭ ئارامى جانىمغا.

12 مۇقامنىڭ رېتىمى، ھەرقايسىنىڭ خۇسۇسىيەتلىرى بىر - بىرىگە ئوخشىمايدۇ. لېكىن ئولارنىڭ شەكلى، قۇرۇلۇشى ئاساسەن ئوخشاش. ھەر بىر مۇقام توۋەندىكى 3 قىسىمدىن تەركىپ تاپقان:

1 - چوڭ نەغمە. بۇ قىسىمى 9 دىن 10 غىچە ناخشا ۋە بىر بىرىگە ئوخشىمايدىغان ناخشا ۋە مەرغۇللارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. ئۇ چوڭقۇر ھېسسىيات ۋە گۈزەل بەدىئىلىككە ئىگە بىر-قانچە مۇقەددىمە ناخشا - ئاھاڭلار ئارقىلىق، مۇزىكىنىڭ تۈپ پىكرىنى ئېچىپ بېرىشتىن باشلاپ، توت ياكى ئۈچ ئودارلىق

تەزىگە كوچىدۇ، شۇنىڭدىن كېيىن مۇھەببەت - نەپرىتى ئوچۇق بولغان قىزغىن ۋە خوشال كەيپىيات ئىچىدە تېخىمۇ يۇقۇرى ئەۋجىگە كوتۇرىلىدۇ. ئەڭ ئاخىرىدا گەۋدىلىك، تېتىك تېپلارغا ئىگە ئاھاڭلار بىلەن ئاياقلىشىدۇ.

2 - داستان. بۇ 3 تىن 6 غىچە بايان خاراكتېرلىق ناخشىلاردىن تەركىپ تاپقان، ھەر بىر ناخشىنىڭ كەينىدىن بىردىن مەرغۇل كېلىدۇ. مەرغۇل لىرىك تۇيغۇنىڭ خۇلاسىسى ۋە چۈشۈرگىسى بولىدۇ.

3 - مەشرەپ. بۇ قىسىم 3 دىن 6 غىچە بولغان بىر بىرىگە ئوخشىمايدىغان ئۇسۇلۇق ناخشىدىن تەركىپ تاپقان. ئۇ ئاۋال سالماق باشلىنىپ، كېيىن 2 - ياكى 3 - مەشرەپكە كەلگەندە يۇقۇرى ئەۋجىگە كوتىرىلىپ، قىزغىن كەيپىياتتا ئاخىرلىشىدۇ.

چوڭ نەغمە ئىچىدە، يەنە بىرقانچە مۇھىم ئاھاڭلار بار. بۇنىڭ بىرسى "تەزە". مۇقاملار ئىچىدە تەزىسى بولمىغان مۇقام يوق. تەزە — مۇرەككەپ ئاھاڭ بولۇپ، كوپ ھاللاردا شائىرلارنىڭ كوپ ۋەزىنلىك، ئۇزۇن مىسرالىق، بىر بىرىگە ئۇلىنىپ كەتكەن مەزمۇنداش غەزەللىرى بىلەن ئېيتىلىدۇ. تەزە تۇگىشى بىلەنلا مەشرەپ ئويۇنى باشلىنىدۇ. سازەندىلەر مۇقامغا چېلىش ۋە نەزمە ئوقۇشقا كىرىشىدۇ. مەردانە شوخ ئۇسۇل تەڭكەش بولىدۇ. تەزىنىڭ مەرغۇل ۋە چۈشۈرگىسى بولىدۇ.

"سەلقە" — چوڭ نەغمىدىكى ئاساسلىق مۇزىكىلارنىڭ بىرسى. مۇقاملاردىكى سەلقىلەر چوڭ سەلقە، كىچىك سەلقە دەپ ئىككىگە ئايرىلغان. "چوڭ سەلقە" ۋە "كىچىك سەلقە"نىڭ مۇزىكا رىتمى پەرقلىق بولۇپ، ئۇنىڭغا سېلىنغان شېئىرلارنىڭ ۋەزىنىمۇ

پەرق بار. "چوڭ سەلقە" گە كوپرەك خەلق قوشاقلىرى سېلىنغان. "كىچىك سەلقە" گە كوپرەك شائىرلارنىڭ غەزەللىرى كىرگۈزۈلگەن.

"تەكىت" چوڭ نەغمىدىكى ئاخىرقى مۇزىكا بولۇپ، چوڭ نەغمىدە "سەلقە" نىڭ داستانغا ئوتتىشىدە مۇھىم بىر ھالقا.

چوڭ نەغمىدە يەنە "نۇسخە"، "جۇلا" "سەنەم" "پەشرو" دىن ئىبارەت 4 ئاساسلىق مۇزىكا بار. "نۇسخە" كوپ مۇقاملاردا بار، ئۇنىڭ تاكتىلىرى جەددى ۋە ئوزگىرىشچان بولۇپ ئۇنىڭ بەزى ئاھاڭلىرىغا خەلق قوشاقلىرى چۈشۈرۈلگەن، بەزى ئاھاڭلىرىغا غەزەللەر چۈشۈرۈلگەن.

"جۇلا" — "ئەجەم"، "سىگاھ"، "ئىراق" مۇقاملىرىدىن باشقا مۇقاملارنىڭ ھەممىسىدە بار. ئۇ مەرغۇلسىز بولىدۇ. "جولا"نىڭ نەغمىلىرى كوپۇنچىسى خەلق قوشاقلىرى ئاساسىدا قوشاق مىسرالىرىنى تەكرارلاپ ئوقۇش بىلەن ئوينىلىدۇ.

"سەنەم" ئۇسۇلىۋق مۇزىكا خۇسۇسىيىتىگە ئىگە بولۇپ، كوپ ھاللاردا خەلق قوشاقلىرى ۋە شائىرلار غەزەللىرى بىلەن ئوقۇلىدۇ "سەنەم" دە داپ كەيپىيات تەڭشىگۈچ رول ئوينايدۇ.

"پەشرو"—"راك"، "مۇشاۋىرەك"، "پەنجىگاھ"، "ئوزھال"، "بايات"، "ئوشاق" مۇقاملىرىدا ئۇچرايدۇ. باشقا مۇقاملاردا بوق، "پەشرو" مۇ مەرغۇلسىز بولىدۇ.

"ئابۇ چەشمە" (كوز ياش بۇلاقلىرى) بۇ ئوزىگە خاس قورۇلمىغا ئىگە. ئۇ باشقا مۇقاملاردەك چوڭ نەغمە، داستان، مەشرەپلەرگە بولۇنمەستىن، ۋ چوڭ قىسمغا بولۇنگەن. ھەر بىر قىسمى "چەشمە" سوزى بىلەن تەكرارلىنىدىغان نەقرات بىلەن بىرىگە باغلانغان. بۇ مۇقامدىكى بەزى ئاھاڭلار ۋە سوز تېكستى

لىرى باشقا مۇقاملاردا ئوچرىسىمۇ، ئۇ يەنىلا مۇستەقىل مۇقام. بۇ مۇقامدا نۇرغۇن مۇقام ناملىرى تەكرارلانغان. شۇڭا 12 مۇقامغا كىيىنرەك قوشۇلغان ئالاھىدە بايلىق دەپ قاراش مۇمكىن. مۇقاملار شەكلى قۇرۇلۇشى جەھەتتىن ئاساسەن ئوخشاش بولسىمۇ، لېكىن ئۇنىڭ ھەجمىنىڭ چوڭ-كىچىكلىگى، ھەر بىر مۇقامنىڭ مۇكەممەللىك دەرىجىسىدىن ئېيتقاندا، ئاز-تولا پەرقى بار. خەلق ئاممىسى راك مۇقامىنى مۇقاملارنىڭ «ئانا شېخى» دەپ باھالىشىدۇ. بۇ، راك مۇقامى قۇرۇلۇشىنىڭ باشقا مۇقاملارغا نىسبەتەن مۇكەممەللىگىنى، تولۇقلۇغىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ.

12 مۇقامدا ئىپادىلەنگەن لىرىك تۈيغۇمۇ كەيپىيات جەھەتتىن يەنە بىر-بىرىدىن پەرق قىلىدۇ. شۇڭا كىشىلەر "12 مۇقام" كىشىلەرنىڭ سالاھىيىتىگە بېغىشلانغان، مەسىلەن، ئاشىقلارغا، ياشلارغا... دېگىنىمۇ 12 مۇقامنىڭ كەيپىيات جەھەتتىكى پەرقىنى كۆرسىتىدۇ. بۇ 12 مۇقامنىڭ لىرىك تۈيغۇلىرىدا ئىپادىلەنگەن مەزمۇنلارنىڭ خىللىغىنى كۆرسىتىدۇ.

12 مۇقام ناملىرى كۆپۈنچە ئەرەپچە سوزلەر بىلەن ئاتالغان. بۇنىڭ سەۋەبى: تاڭ سۇلالىسى دەۋرىدە ئىسلام دىنى شىنجاڭغا كىرگەندىن كېيىن، ئىسلام دىنىگە ئېتىقات قىلىدىغان مىللەتلەر ۋە قەبىلىلەر ئىچىدە "قۇرئان" ئارقىلىق ئەرەپ تىلى ئەدەبىي تىل سۈپىتىدە ئومۇملاشتى. مەدرىس ۋە مەكتەپلەردە ئەرەپ تىلى ئوقۇتۇلۇپ، ئەرەپ تىلىنى قوللىنىش جەمىيەتتە بولۇپمۇ زىيالىلار ئىچىدە بىر خىل كەيپىياتقا ئايلاندى. بۇنىڭ بىلەن 12 مۇقام ناملىرىنىڭ كۆپى ئەرەپچە ئاتالغۇ بىلەن ئاتالدى. بۇ ئاتالغۇلارنىڭ پەقەت "نام بەلگىسى" بولۇش رولىنى ئويناشتىن باشقا، "12 مۇقام" مۇزىكىسىنىڭ خۇسۇسىيىتى، مەز-

مۇنى بىلەن ھىچقانداق ئىچكى باغلىنىشى يوق ئىدى.

(2) "12 مۇقام" نىڭ ئۇيغۇر خەلق ناخشىلىرى بىلەن بولغان مۇناسىۋىتى

12 مۇقام — ئۇيغۇر خەلقىنىڭ كوپ ئەسىردىن بۇيانقى خەلق ناخشىلىرى، داستانلىرى، ئۇسۇلى، مۇزىكا ئەسۋاپلىرى ۋە يازما ئەدەبىيات (ئاساسەن شېئىر) تەرەققىياتىنىڭ نەتىجىسى. خەلق ئىچىدىكى نۇرۇز بايرىمى، قارلىق، سەيلى، مەشرەپ، توي-توكۇن قاتارلىق خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىنىڭ ئېتنوگرافىيىك شەكىللىرى، خەلقنىڭ قايناق ھاياتى "12 ماقام" نىڭ كورەك سەھنىسى.

12 مۇقامنىڭ شەكىللىنىشى ۋە تەرەققىياتىغا باي مەزمۇن خىلمۇ-خىل شەكىلگە ئىگە خەلق ئەدەبىياتى بىۋاستە تەسىر كورسەتتى، بولۇپمۇ خەلق ناخشىلىرى ۋە خەلق داستانلىرىنىڭ تەسىرى ئىنتايىن چوڭ بولدى. 12 مۇقامنى ئۇيغۇر خەلق ناخشىلىرىنىڭ كېيىنكى دەۋرلەردىكى سىستېمىلاشتۇرۇلۇشى ۋە تەرەققى قىلىشى دېيىش مۇمكىن.

"12 مۇقام" ئىچىگە نۇرغۇن خەلق ناخشىلىرى سىڭدۈرۈلگەن. بۇ خەلق ناخشىلىرىنىڭ تېكىستى ۋە ئاھاڭى ئېنىق ۋە چۈشىنىشلىك بولۇپ خەلق ئاممىسىنىڭ ئىدېئوى ھېسسىياتىنى تولۇق ئىپادىلەپ بەرگەن.

مەسىلەن:

ۋەتىنىمنىڭ سازىمەن،
چولدە ئۇچقان غازىمەن.
مۇرادىمغا يەتكەندە

ئولگىنىمگە رازىمەن.
.....

ئىشىك ئالدى ھەرتاللا،
شاخ - شاخىدا مارجانلار.
بىزنى دېگەن يارەنلەر،
ھەر كوچىدا ۋەيرانلار.
("راك" مۇقامىنىڭ سەلقىسىدىن)

ئىرغاي بىلەن ئېلىپ بولماس ساينىڭ تېشىنى،
دەرت كەلگەندە سىڭمىپ بولماس كوزنىڭ يېشىنى.
قارچۇغامنى قۇشلاتمىغان تاغلار قالمىدى،
ياريم بىلەن ئويىنىمغان باغلار قالمىدى.
("چەبىيات" مۇقامىنىڭ داستانىدىن)

"12 مۇقام" ئىچىدىكى نۇرغۇن ناخشا - ئاھاڭلار خەلق ناخشىلىرىدىن ئوستۇرۇلگەن. مەسىلەن: چەبىيات سەنىمى ئاساسەن "خوتەن سەنىمى" ناملىق سەنەمدىن ئوستۇرۇلۇپ، چەبىيات سەنىمى قىلىپ ئېيتىلغان.

"12 مۇقام" شەكىللىنىشتىن بۇرۇن خەلق ئىچىدە "غېرىپ - سەنەم"، "پەرھات - شىرىن" "تاھىر - زوھرە"، "لەيلى - مەجنۇن"، "يۇسۇپ - ئەخمەت"، "ھورلىقا - ھەمراجان"، "شەمسى جانان"، "سەنوبەر" قاتارلىق داستانلار مەددىاھلىق ئەدەبىياتىنىڭ مۇھىم مەزمۇنى سۇپىتىدە مۇزىكىلىق ھالدا ئېيتىلىپ يۇرگەن. مەسىلەن: بۇنىڭ ئىچىدە "غېرىپ - سەنەم" نىڭ 50 دىن ئار -

تۇق ناخشىسى خەلق ئاممىسىنىڭ سۆيۈپ ئوقۇيدىغان ناخشىلىرىدىن ئايلانغان. "يۈسۈپ - ئەخمەت" داستانىنىڭ ناخشىلىرىمۇ جەنۇبىي شىنجاڭ ئۇيغۇرلىرى ئىچىدە كەڭ ئومۇملاشقان. خەلق ناخشىلىرى، داستانلىرىنىڭ مول ۋە خىلمۇ - خىل ناخشا - ئاھاڭلىرى "12 مۇقام" ئاھاڭلىرىنىڭ مۇھىم ئاساسى بولدى. "12 مۇقام" ناخشا - ئاھاڭلىرىنى سىستېمالاشتۇرۇشنىڭ كەڭ زېمىنى بولدى. 12 مۇقام ئىچىدىكى داستانلار — خەلق ئىچىدىكى داستانلارنىڭ ئاددىلا كوچۇرمىسى ئەمەس. 12 مۇقام ئىچىگە خەلق داستانلىرىنىڭ ئاساسلىق ناخشا - ئاھاڭلىرى، ئېسىل نەمۇنىلىرى سىڭدۈرۈلگەن. بىر قېتىملىق پىششىقلاپ ئىشلەشتىن ئوتكەن. "چارىگا" مۇقامىنىڭ 1 - داستانىغا غېرىپنى شاھى ئابباس باغداتقا سۇرگۈن قىلغاندا ئۇنىڭ سەنەم بىلەن خوشلىشۇۋاتقىنى ئىپتىقان ناخشىسى تاللاپ ئېلىنغان. مەسىلەن:

سەنەم: مۇندىن كېيىن بولدۇڭ سەن باغدات شەھرىگە،
يارىم سېنى بىر ئاللاغا تاپشۇردۇم.
ئاللا سالدى جۇدالىقىنىڭ دەردىگە،
غېرىپ سېنى بىر ئاللاغا تاپشۇردۇم.

غېرىپ: مېنى كەتتى دېيان مالال بولمىغىن،
كۆپ يىغلىما سەنەمجان كەلسەم كېلۈرمەن.
قىزىلگۈلدەك ئىچىلىپ ھەرگىز سولمىغىن،
ئامان بولسام سەنەمجان كەتسەم كېلۈرمەن.

مۇشاۋىرەك داستانىنىڭ 2 - داستانىغا غېرىپنىڭ مۇھەب-

بەت ئەركىنلىگىنى ئىزلەش يولىدا تاغ-داۋانلار ئېشىپ، چولا-
لەرنى كېزىپ يۈرتىغا قايتىپ كېلىپ، پادىشا سارىيىدا باغۋەنگە
شاگىرت بولۇپ كىرىپ، سەنەمنى سېغىنىپ ئېيتقان ناخشىسىنى
تاللىغان. مەسىلەن:

باغۋەن بولۇپ باغىڭ ئىچرە تەرسەم تازا گۈللىرىڭدىن،
ئىگەم سېنى خوش ياراتمىش، ئەگسەم نازۇك بەللىرىڭدىن.
مېنى سوردىڭ ئۇشبۇ ھالىدا، رەڭگىم سىرىق، كوزۇم يولدا،
ئاق يۇزۇڭگە تۇتما پەردە، تەرخسىناە قوللارىڭدىن.
ياڭاقلىڭ مىسلى لالەدۇر، قارىشىڭ جانىنى ئالادۇر،
ئاغزىڭ ئالتۇن پىيالەدۇر، قۇيۇپ ئىچسەم چايلارىڭدىن.
غېرىپ ئاشىق بولدۇم پېقىر، يار يولىدا بولدۇم ھىقىر،
مېڭىپ يۇرۇپ ئەرزىم ئوقۇر، دۇئا ئىچرە باللارىڭدىن.

"راك"، "مۇشاۋىرەك"، "چارىگاھ"، "ئوز ھال"، "ئوشاق"، "بايات"، "ناۋا" مۇقاملىرىغىمۇ "غېرىپ - سەنەم" داستانىدىن بەزى ناخشا - ئاھاڭلار تاللاپ ئېلىنغان بولۇپ، بۇ ناخشا - ئاھاڭلار مۇقامنىڭ بىر پۈتۈن مەزمۇنىغا ئايلانغان.

مەسىلەن: "ئوشاق" مۇقامىنىڭ II - داستانىغا:

يۇرت قەدىمىي شاھلار بىلمەس،
باشقا يۇرتقا چۈشمىگۈنچە.
ياخشى ئەرنىڭ قەدىمىي بىلمەس،
بىر يامانغا چۈشمىگۈنچە.
قول ئۈزاتسام يارغا يەتمەس،

یارسىز مېنىڭ ئىشىم پۈتمەس،
ياخشى - يامانىنى پەرق ئەتمەس،
بىر نامەرتكە چۈشمىگۈنچە.
.....
خۇدا كىمگە بىرەرت بىرۈر،
ئول دەردىگە دەرمان بىرۈر،
بەندە خۇدا دەپ يىغلىماس،
بىر دەرت - ئەلەم كەلمىگۈنچە.
شاهى ئاببىاس مەن بىلمىدىم،
ئاۋال نى دەپ هال سورىمىدىم،
ئىشىق ئوتىنى مەن بىلمىدىم،
ئوز بېشىمغا كەلمىگۈنچە.

دىگەن ناخشا ئېلىنغان. بۇ ئارقىلىق ساپ ئىشقى - مۇ - هەببەت ۋە ئۇنىڭ قۇدرىتى چوڭقۇر بايان قىلىنغان.

قەهرىمانلىق داستانى بولغان "يۈسۈپ - ئەخمەت" داستا - نىدىن بۇ ئەسەرنىڭ تۈپ ئىدىيىسىنى ئىپادىلەيدىغان جاراڭلىق، تەسىرلىك ناخشىنى تاللاپ ئالغان. مەسىلەن:

ئومۇرۇم ئەجەپ زالالەتتە ئوتكۈزدۇم،
توبە قىلسام خۇدا بەندەم دىگەيمۇ؟
كاساپەتلەر بۇ جانىمغا كەلتۈردۇم،
توبە قىلسام خۇدا بەندەم دىگەيمۇ؟

ئوز جانىمغا ئوزەم قىلدىم زۇلۇمنى،
هاۋا بىلەن هەۋەس ئۈردى يولۇمنى،

ئەسلى بىردەم يات ئەتمىدىم ئولۇمنى،
ئوبە قىلسام خۇدا بەندەم دىگەيمۇ؟
("مۇشاۋىرەك"نىڭ 1 - داستانىدىن)

ئۇيغۇر خەلق ناخشىلىرىنىڭ ھەربىرى بىر پۈتۈن ئاھاڭغا ئىگە رېتىم ۋە نەقراتلار ئارقىلىق بىر - بىرىدىن پەرقلىنىپ تۇرىدۇ. لېكىن بۇ ناخشىلار ھەر بىر جايدا يۇرۇشلەشتۈرۈلگەن، گۈرۈپپىلاشتۇرۇلغان. خەلق داستانلىرىمۇ داستان مەزمۇنىغا ئاساسەن بىر پۈتۈن مۇزىكىلىق خۇسۇسىيەتكە ئىگە، ھەر بىر داستان مۇزىكىلىرىمۇ ئوزىگە خاس ئۇسلۇپقا ئىگە. مانا بۇ ئەۋزەللىك "12 مۇقام" نىڭ شەكىللىنىشىگە، سىستېمىلىشىشىدا ناھايىتى زور تۇرتكىلىك رول ئويناندى. بۇ تىرادىتسىيە "12 مۇقام" دا تېخىمۇ راۋاجلاندى ۋە قائىدىلەشتۈرۈلدى.

"12 مۇقام" شەكىللەنگەندىن كېيىن ئۇيغۇر خەلق ناخشىلىرىنىڭ تەرەققىياتىنى زور دەرىجىدە ئىلگىرى سۈردى. يېڭى - يېڭى خەلق ناخشىلىرىنىڭ شاخ چىقىرىپ خەلق ئىچىدە يىلتىزتارتىشىغا سەۋەپچى بولدى. مەسىلەن:

"مىزانگۈل" دىگەن خەلق ناخشىسى "ئىراق" مۇقامىدىن ئوزگەرتىلىپ ئېلىنغان. "ئەرزىم"، "دادەي" ناخشىسى "سىگاھ" مۇقامىنىڭ مەشرەپ قىسمىدىن ئوزگەرتىپ ئېلىنغان. كۆچار خەلق ناخشىلىرىدىن "ئويناڭ دەردى بار باللا" "پەنجىگاھ" مۇقامىدىن ئوزگەرتىپ ئىشلەنگەن. ئىلى خەلقى ئىچىدە ئومۇملاشقان "ئوستەڭ" ناخشىسى "چەببىيات" مۇقامىنىڭ داستانىدىن ئوزگەرتىپ

ئېلىنغان. "سېپىل ناخشىسى" "ئۇشاق" مۇقامىنىڭ داستان نەغمە-لىرىدىن ئۆزگەرتىلگەن. "گۈلەمخان" (1 - 2 - 3) ۋە "دەردى هوسەيىن" قاتارلىق ناخشىلار "ئوز هال" مۇقاملىرىنىڭ ئاھاڭ-لىرىدىن ئۆزگەرتىپ ئېلىنغان.

"ئوما ناخشىسى" (1 - 2 - 3) ناخشىلىرى "ئەجەم" مۇ-قامىنىڭ مەشرەپىدىن ئېلىنغان.

باينىڭ بالىلىرى دەيدۇ،
بىرى - بىرىدىن دودەن.
يامۇلدا تولا ياتتىم،
قانداق قىلىمىز مودەن.

دېگەن "چىن مودەن" (1 - 2) ناخشىلىرى "چەپپىيات" مۇقامىنىڭ 2 - مەشرەپىدىن ئېلىنغان. مۇنداق مىساللار ئىنتا-يىن كوپ.

دېمەك، خەلق ناخشىلىرى ۋە داستانلىرى 12 مۇقامنىڭ سېستېمىلىشىشىنى ئالغا سۈردى. "12 مۇقام" خەلق ناخشا، داس-تانلىرىنى قايتا گۈللەندۈردى.

"12 مۇقام" ئاممۇبلاشقان، مىللى پۈرىغى كۈچلۈك ناخ-شا - مۇزىكا بايلىغى سۈپىتىدە ئۇيغۇر خەلق ناخشا - مۇزىكا تەرەققىياتىدا غايەت زور رول ئويناپ ئوينىماقتا.

"12 مۇقام" نىڭ خەلق ئىجادىيىتىنىڭ جەۋھىرى ئىكەنلىگىنى سوزلىگەندە شۇنى ئالاھىدە تەكىتلەپ ئۆتۈش كې-رەككى، "12 مۇقام" نىڭ خەلق ناخشىلىرى ۋە داستانلىرى ئاساسىدا شەكىللىنىشى، راۋاجلىنىشى ۋە ئۇنىڭ تارقى-

لىشىدا خەلق ئىچىدىن چىققان ناخشىچىلارنىڭ، مۇقامچىلارنىڭ رولى ئىنتايىن چوڭ بولدى. بۇ خەلق سەنئەتكارلىرى خەلق ئىجادىيىتىنىڭ جەۋھەرلىرىنى ئوزىگە ئوزلەشتۈرگەن بولۇپ، ئۇلار خەلق ئىچىدە ھەم خەلقنىڭ ئەدەبىيات - سەنئەت پائالىيەتلىرىنى تەشكىللىگۈچى ھەم خەلق ئىجادىيىتىنى تاراتقۇچى بولۇپ خىزمەت قىلدى. ئۇلار خەلق ئىچىدىكى پارچە - پارچە ناخشىلار، ئاھاڭلارنى يۇرۇشلەشتۈردى ۋە خەلق ئىچىدە داۋاملىق ئەملىيەت سىنىغىدىن ئوتكۈزۈپ ئۇنى داۋاملىق ئوستۈردى، راۋاجلاندۇردى. 12 مۇقامنىڭ شەكىللىنىشىنى ئەنە شۇنداق جەريانىدىن ئىبارەت.

"12 مۇقام" نىڭ شەكىللىنىش ۋە راۋاجلىنىش جەريانىدا سان - ساناقسىز ئۇستا مۇقامچىلارنىڭ ئوتكەنلىگى ئېنىق. "تارىخىي موسقىيون" قاتارلىق تارىخىي ھوججەتلەرگە ئاساسلانغاندا، ھازىرچە بىزگە مەلۇم بولغان ئۇستا مۇقامچىلارنىڭ بىرى. ئۇيغۇر خەلقىنىڭ سويۇملۇق قىزى. سازەندە ئامانىنسا خانىمدۇر. ئامانىنسا 1533 - يىلى يەركەن ناھىيىسىنىڭ بەشكەت گۈزىسىدا (ھازىرقى نامى) بىر كەمبەغەل ئوتۇنچى ئائىلىسىدە تۇغۇلۇپ، 1567 - يىلى ۋاپات بولغان. ئامانىنساخان مەخمۇت ئىسىملىك بىر ئوتۇنچىنىڭ قىزى بولۇپ، كىچىك چېغىدىلا ئۇستا مۇقامچى بولۇپ يېتىشكەن، خەلق ناخشىلىرىنى پۇختا ئىگەللىگەن، تەمبۇر چېلىشتا ماھىرلىق دەرىجىسىگە يەتكەن. "تارىخىي موسقىيون" دا سۇلتان ئابدىرىشىت خان (1563 — 1570 - يىللىرىدىكى يەركەن خانى) ئوزىنىڭ لەشكەر، ئەمىرلىرىنى باشلاپ شىكارغا چىقىپ، مەخمۇت دېگەن ئوتۇنچىنىڭ ئويىگە كىرىپ، بۇ ئويدە ياش مۇقامچى ئامانىنساخاندىن "پەنجىگاھ" مۇقامىنى ئاڭلىغانلىغى

هىكايه قىلىنىدۇ. جۇملىدىن يەنه شۇ كىتاپتا ئامانىساخاننىڭ "ئىشرەت ئەگگىز" ("خوشاللىق قوزغاش") ناملىق مۇقام ئاھاڭ-نى ئىجات قىلغانلىغىنى يازىدۇ. گەرچە بۇ ئاھاڭنىڭ قايسى مۇقام ئاھاڭلىرى ئىكەنلىگىدە ئېنىق مەلۇمات بولمىسىمۇ ئەمما مۇقام ئا-ھاڭلىرىغا كىرگەنلىگى ئېنىق. دىمەك، ئامانىسا خانىم 12 مۇقامنى سېستىمىلاشتۇرۇش ۋە خەلق ئىچىدە تارقىتىشتا ئالاھىدە رول ئويناغان.

1879 - يىلى قەشقەردە تۇغۇلۇپ ئوسكەن ھىلىم سېلىم، سېتۇالدى دېگەن داڭلىق سەنئەتكارلار قەشقەر ئەتراپىدىكى پارچە هالدا تارقالغان خەلق ناخشىلىرى، داستان، مەشرەپ ۋە نەغمىلەرنى يىغىپ 12 مۇقامغا قوشۇپ ۋە بەزى ئاھاڭلارنى ئىجات قىلىش بىلەن بىرلىكتە 12 مۇقامنى خوتەن، كىرىيە قا-تارلىق جايلارغا تارقاتقان.

1883 - يىلى قەشقەرلىق مۇھەممەت موللا (لەقىمى گاۋ-روشاڭ) 12 مۇقامنى بىرىنچى قېتىم ئىلىغا ئېلىپ چىقىپ خەلق ئىچىدە چوڭقۇر يىلتىز تارتقۇزغان. 12 مۇقامنى خەلق ناخشىلە-رىنىڭ كوتىرەڭگۇ، تېتىك، جاراڭلىق ئۇسلۇبى بىلەن بىرلەش-تۇرگەن. مۇھەممەت موللا غۇلجىدا 40 يىل سازەندىلىك قىلغان. ئىلىنىڭ ئاتاقلىق مۇقامچىلىرىدىن ھەسەن تەمبۇر، نادىر غە-جەكچى، روزى تەمبۇرلار ئەنه شۇ مۇھەممەت موللىنىڭ شاگىرد-تلىرى ئىدى.

12 مۇقامنى خەلق ئىچىگە تارقىتىش، سېستىمىلاشتۇرۇش ۋە بۈگۈنكىدەك مۇكەممەل هالىتىنى ساقلاپ قېلىشتا داڭلىق مۇقامچى تۇردى ئاخۇن ئاكىنى زور ئىپتىخار بىلەن تىلغا ئالىمىز. تۇردى ئاخۇن ئاكا 1881-يىل 5-ئايدا يېكسار ناھە-

يمسددكى بىر سازەندە ئائىلمسىدە دۇنياغا كەلدى. ئۇ 75 يىل ئومۇر سۈرۈپ، 1956 - يىل 9 - ئاينىڭ 8 - كۈنى قەشقەردە ۋاپات بولدى.

تۇردى ئاخۇن ئاكا كىچىگىدىن تارتىپ مۇزىكىنى ياخشى كورەتتى. ئۇنىڭ دادىسى تەۋەككۈل ئاخۇن جەنۇبىي شىنجاڭ بويىچە مەشھۇر خەلق سەنئەتكارى ئىدى. تۇردى ئاخۇن 12 يېشىدىن باشلاپ مۇقام ئۇگىنىشگە باشلىدى. ئۇ دادىسىنىڭ تەربىيىسى ئاستىدا جاپا - مۇشەققەتلىك تۇرمۇشقا چىداشلىق بېرىپ، ياخشى چېنىقىپ 20 ياشقا يەتكەندە 12 مۇقامنى تولۇق ئۇگىنىپ بولدى. شۇنىدىن باشلاپ قەشقەر، يەركەن، خوتەن قاتارلىق جايلاردا 50 يىل ناخشا ۋە سازەندىلىك بىلەن شۇغۇللىنىپ، كەڭ خەلق ئاممىسى قىزغىن سۆيىدىغان ۋە قەدىرلەيدىغان سەنئەتچىگە ئايلاندى. تۇردى ئاخۇن ئاكا سەنئەت ئىشلىرىغا جىددى قارايتتى، تۇن - تۇنلەپ مەشق قىلاتتى. ھەرقايسى جايلارنىڭ سەنئەت ئالاھىدىلىگىنى ئۇگىنەتتى. ناخشا ئوقۇغاندا پۈتۈن ۋۇجۇدى بىلەن سازغا بېرىلەتتى. ئۇ مۇقام ئېيتىشتا ئۇزىگە خاس ئۇسلۇپ يارىتتى. ئازاتلىقتىن كېيىن ئۇ يېڭى ھاياتقا قەدەم قويدى. 51 - ۋە 54 - يىللىرى ئۇرۇمچىگە تەكلىپ قىلىنىپ، 12 مۇقامنى رەتلەش خىزمىتىگە قاتناشتى. ئۇ چەكسىز قىزغىنلىق ۋە پىداكارانە ئەمگەك روھى بىلەن 12 مۇقامنى سىمغا ئالدۇردى. تۇردى ئاخۇن ئاكا قىممەتلىك مۇزىكا مىراسى بولغان 12 مۇقامنى ساقلاپ قېلىشقا زور توھپە قوشتى. ھازىر خەلقىمىزنىڭ بەھرىمەن بولۇۋاتقان 12 مۇقامى ئەنە شۇ تۇردى ئاخۇن ئاكا ساقلاپ كەلگەن نۇسقىدىن ئىبارەت. تۇردى ئاخۇن ئاكىنىڭ بۇ ئوچمەس توھپىسىنى ئۇيغۇر خەلقى

مەڭگۈ ئۇنۇتمايدۇ.

12 مۇقامنىڭ سېستىمىلىشىشى ۋە راۋاجلىنىشىدا كىلاسسىك شائىرلار ۋە ئولارنىڭ غەزەللىرىنىڭ تەسىرىنى، مۇقامنىڭ مەزمۇنىنى بېيىتىشقا بولغان رولىنى تۆۋەن مولچەرلەشكە بولمايدۇ. 12 مۇقام مۇزىكىلىرىنىڭ رېتىمى خەلق ناخشىلىرىغا قارىغاندا مۇرەككەپ. جۈملىدىن ئۇ يۇرۇشلەشتۇرۇلگەن. شۇڭا ئاددىي ۋەزىنلىك خەلق ناخشىلىرى، پارچە - پارچە ناخشىلار 12 مۇقامنىڭ مۇرەككەپ ئاھاڭ رېتىمى تەلۈپىدىن چىقالمايدۇ. مەزمۇنىمۇ چوڭقۇر ئېچىپ بېرەلمەيدۇ. شۇڭا مەلۇم تېمىدىكى، بىر پۈتۈن مەزمۇننى ئىپادىلەيدىغان غەزەللەر كېرەك. شائىرلارنىڭ مۇرەككەپ ۋەزىنلىك، بىر پۈتۈن مەزمۇننى ئىپادىلەيدىغان غەزەللىرى مۇقام ئاھاڭلىرىنىڭ گۈزەللىشىشىغا، يۇرۇشلەشتۇرۇشكە تۇرتكىلىك رول ئوينىدى. بۇ يەردە شۇ نەرسە ئالاھىدە خاتىرلىككى، مۇقاملارغا تەسىر كۆرسەتكەن ئاھاڭغا سېلىنغان كىلاسسىك شائىرلارنىڭ غەزەللىرى خەلق ئىچىگە چوڭقۇر سىڭگەن. خەلقنىڭ ئوقۇش، ئاڭلاش سىنىغىدىن ئوتكەن. خەلق مۇقامچىلىرى ئەنە شۇنداق غەزەللەردىن پايدىلانغان.

مەسىلەن:

بىر كۆرۈپ ھەسرەتتە قالدىم ئول پەرى رۇخسارىنى،
ئىككى كۆرسەم دەپ تىلەيمەن كۆزلىرى خۇمارىنى،
ئۇچ كۆرۈشكەندە سالۇرمەن ئاي يۈزىگە خالىنى،
توت كۆرۈشكەندە ئالۇرمەن خەنجىرى تەيىارىنى.

"راك" مۇقامنىڭ 1 - مەشرىپىگە ئېلىنىغان ناۋايىنىڭ

بۇ شەھەرى ئالتاچان خەلق ئىچىگە سىڭىپ، خەلق مەشرەپلەردە سۆيۈپ ئوقۇيدىغان ناخشىغا ئايلانغان. 12 مۇقام ئىچىگە ناۋا - يىنىڭ شېئىرلىرى كوپ ئېلىنغان. بۇنىڭ سەۋەبلىرىنىڭ بىرى، ناۋايىنىڭ نۇرغۇن غەزەللىرى قوليازمىلار ۋە سازەندىلەر ئار - قىلىق خەلق ئىچىگە تارالغان. خەلق سازەندىلىرى خەلق ئىچىدىكى بۇ غەزەللەرنى تاللاپ مۇقام ئاھاڭلىرىغا سالغان. "پەنجىگاھ" ۋە "مۇشاۋىرەك" مۇقاملىرىغا شائىر موللا بىلال (ھىجىرىيە 1241 - تۇغۇلۇپ، 1318 - يىلى ئولگەن) نىڭ شې - ئىرلىرى كىرگۈزۈلگەن. سەۋىۋى موللا بىلالنىڭ نۇرغۇن شېئىرلىرى خەلق ئىچىگە تارىلىپ، خەلق قوشاقلىرى بىلەن ئارىلىشىپ كەتكەن. خەلقتە ئىنتايىن تونۇش. جۈملىدىن موللا بىلال شې - ئىرلىرىمۇ مۇقامغا كىرگۈزۈلگەن ئاھاڭلارنىڭ مەزمۇنىنى ئېچىپ بېرەلەيدۇ. خەلق سەنئەتكارلىرى ئەنە شۇنداق مىللىلىگى ۋە ئام - مىۋىلىغى كۈچلۈك بولغان كىلاسسىك شائىرلارنىڭ غەزەللىرىنى تاللىغان.

"12 مۇقام" خەلق ناخشىلىرى، داستانلىرى ئاساسىدا ئاممىۋى ئۇسلۇپقا، خەلق ھېسسىياتىغا يېقىنلاشقان، كىلاسسىك شائىرلار غەزەللىرىنىڭ تۈرتكىسى بىلەن، تەدرىجى شەكىللىنىپ ۋە سېستېمىلىشىپ، خەلق مەشرەپلىرى، توي - تۆكۈن ۋە ھەر - خىل ئەدەبىي پائالىيەتلىرى ئىچىدە خەلق تۇرمۇشى بىلەن زىچ باغلىنىپ، ئەۋلاتتىن - ئەۋلاتقا، دەۋردىن دەۋرگە داۋاملىشىپ كەلدى ۋە كەلمەكتە.

(3) "12 مۇقام" نىڭ شەكىللىنىشى ۋە تەرەققىياتى

"12 مۇقام" ئۇيغۇر ئەمگەكچى خەلقىنىڭ ئۇزۇن يىللىق تارىخىي تەرەققىياتى جەريانىدا شەكىللەنگەن ۋە راۋاجلانغان. 12 مۇقام ئۇيغۇر ناخشا، ئۇسۇل، مۇزىكا سەنئىتىنىڭ ئۇزۇن يىللىق تەرەققىياتى بىلەن بۇاستە مۇناسىۋەتلىك.

ئۇيغۇر خەلق ناخشىلىرى ئۇزۇن تارىخقا ئىگە. مەھمۇت قەشقەرىنىڭ «تۈركى تىللار دىۋانى» بىزنى ئۇيغۇر خەلق ناخشىلىرىنىڭ ئۇزۇن يىللىق تارىخىي توغرىسىدا ئىشەنچىلىك ماتېرىياللار بىلەن تەمىنلەيدۇ. "دىۋان" مىلادى 1072—1074-يىللىرى يېزىلغان بولسىمۇ، لېكىن بۇ كىتاپتا 300 گە يېقىن قوشاق خاتىرىلەنگەن بولۇپ، ئۇ "دىۋان" يېزىلىشتىن خېلى كوپ ئەسىرلەرگە مەنسۇپ بولغان دەستۇرلاردۇر. "دىۋان" دا پارچە-پارچە قوشاقلار خاتىرىلەنگەن بولسىمۇ لېكىن بۇلار ئاھاڭلىق ناخشىلاردىن ئىبارەت. بۇ ناخشىلارنىڭ بەزىلىرى باشلانغۇچ جامائە دەۋرىگە مەنسۇپ. بىز يوقارقى باپلاردا نەقىل كەلتۈرگەن "دىۋان" دىكى بەزى پارچىلار ئەينى دەۋردە دىگىدەك ئاھاڭ بىلەن ئېيتىلغان خەلق ناخشىلىرى ئىدى. دېمەك، ئىشەنچلىك تارىخى ماتېرىيالغا ئاساسلانغاندا، ئۇيغۇر خەلق ناخشىلىرىنىڭ يازما خاتىرىسى ئىككى مىڭ يىلدىن ئارتۇق تارىخقا ئىگە.

مۇزىكا ئەسۋاپلىرىنىڭ تەرەققىياتىمۇ ناخشىلار بىلەن بىرقاتاردا قويۇش مۇمكىن. غەربىي خەن دەۋرىدە (خەن سۇلالىسى دەۋرىدە) ئوتكەن جاڭ چەنىنىڭ غەربكە قىلغان سياھىتى

توغرىسىدىكى نۇرغۇن خاتىرىلەردە شۇ چاغدىكى ئۇيغۇرلارنىڭ مۇزىكا ئەسۋاپلىرى توغرىسىدا نۇرغۇن مەلۇماتلار بېرىلگەن. جاڭ چەننىڭ غەرپكە ساياھىتى مىلادىدىن بۇرۇن (122 - يىللىرى) باشلانغان بولۇپ، "جىن نامە — مۇزىكا شەجەرىسى" ناملىق كىتابتا: "جاڭ چيەن شىنجاڭدىن ئەينى زامانداۋ، داپىنى ۋە بۇرغىنى ھەمدە ئۇنى چىلىش ئۇسۇلىنى ئېچكىرىگە تونۇشتۇرغان" دەپ يازىدۇ. ياپونىيە تارىخچىسى گاۋسىماڭ شونجى يازغان "جۇڭگو مەدەنىيەت تارىخى" دېگەن كىتابتا: "جاڭ چيەن غەرپتىن قايتقاندىن كېيىن خۇلارنىڭ (ئۇيغۇرلارنىڭ) ئىككى مۇقامىنى ۋە ئۇنىڭ چىلىنىش ئۇسۇلىنى ئېلىپ كەلگەن. لى تيەننەن خۇ مۇقامغا ئاساسەن 28 ئاھاڭ ئىشلىگەن، ۋېي، جىن دەۋرىگە 'كەلگەندە بۇ ئاھاڭلارنىڭ كوپچىلىگى يوقالغان بولسىمۇ، لېكىن 'قورۇلغا كىرىش'، 'قورۇلدىن چىقىش' قاتارلىق 10 نەچچە ئاھاڭ ساقلىنىپ قالغان" دېيىلگەن. ("جۇڭگو مەدەنىيەت تارىخى" 125 - بەت. سودا نەشرىياتى نەشرى، لى تيەننەن — غەربىي خەن دەۋرىدىكى ئۇستا مۇزىكانت ۋە سەنئەت ئىشلىرىغا مەسئۇل ئوردا ئەمەلدارى)

روشەنكى، جاڭ چەننىڭ ئېچكىرىگە تونۇشتۇرغان ئىككى ئۇيغۇر مۇقامىنىڭ ئىسمى ئېيتىلمىغان بولسىمۇ، ئەمما يۇرۇشلەشتۇرۇلگەن چوڭ مۇزىكا ئىكەنلىگى ئېنىق. شۇنداق بولغانلىغى ئۈچۈنمۇ مۇزىكانت لى تيەننەننىڭ 28 ئاھاڭ ئىشلىشىگە ماتېرىيال بولغان. جۇملىدىن بۇ مۇزىكىلار خېلى ئۇزۇن تارىخىي مەزگىل ئىچىدە خەلق ئىچىدە ساقلانغان.

"تارىخىي موسقىيون"دا مولىا ئەسمىتۇللا ئوغلى "تارىخىي رەشىدىيە" دىن (رەشىدىن پەيزۇللا تەرىپىدىن 1318 — 1242 - يىللىرى يېزىلغان) نەقىل كەلتۈرۈپ، دولان ۋادىسىدا ئوسكەن

خەزەر دېڭەن كىشىنىڭ بۇنىڭدىن 2000 يىل بۇرۇن ئېپ-تىدائى قەدەمدە راۋاپ ۋە تەمبۇرنى ئىجات قىلىپ، يەركەنت ۋە خوتەن خەلقىدە ئۇڭەتكەنلىگىنى، جۇملىدىن راۋاپ، تەمبۇرغا قوي ۋە ئەچكۇنىڭ ئۇچەي-پەيلىرىدىن تارا-زەي ئېشىپ سا-لىدىغانلىغىنى بايان قىلىدۇ.

دېمەك، بۇندىن 2000 يىلدىن كوپرەك تارىخىي جەر-يانىدا "يىپەك يولى" نىڭ داۋاملىق كېڭىيىشى نەتىجىسىدە ئىدىقۇت مەدەنىيىتى، خوتەن مەدەنىيىتى، كۇچار مەدەنىيىتى، قەشقەر مەدەنىيىتى مەيدانغا كەلگەن. شۇ دەۋرگە نىسبەتەن ئېيتقاندا بەلگىلىك سەۋىيىگە يەتكەن بۇ جايلارنىڭ مەدەنىيىتى (ئەدە-بىيات-سەنئىتىمۇ شۇنىڭ ئىچىدە) يىپەك يولى ئارقىلىق ئىلە-مىزنىڭ ئىچكى ئولكىلىرىگە، ھىندىستان، يۇنان، رىم، پارىس، ئەرەپ مەدەنىيەتلىرىگە تەسىر كورسەتكەن. "سۇي نامە — مۇزىكا تەزكىرىسى" دېگەن كىتاپتا: "كۇچار، قەشقەر ۋە ئىدىقۇت قاتارلىق جايلارنىڭ مۇزىكا ئوركىستىرلىرى بولۇپ، ئۇلار ئىچكى ئولكە-لەرگە بېرىپ ئويۇن قويغان" دەپ يازىدۇ. ئۇلارنىڭ ئەھۋالى مۇنداق خاتىرلەنگەن: "كۇچار سازەندىلىرى 20 كىشى بىر ئورکىستىر بولۇپ، ئۇلاردا تىك كوكقۇ (قوكقا) پىپا، نەي، داپ، ناغرا، بالمان قاتارلىق 15 خىل چالغۇ ئەسۋاپلىرى بولغان، قەشقەر سازەندىلىرى 12 كىشى بىر ئوكىستىر بولۇپ، ئۇلاردا كوكقۇ، پىپا، نەي، دالا دۇمبىغى، ناغرا، داپ قاتارلىق 10 خىل چالغۇ بولغان. تۇرپان چالغۇچىلىرىدا تىك نەي، پىپا، داپ، دۇمباق قاتارلىق چالغۇلار بولغان". دېمەك، سۇي دەۋرىدىلا ناخشا-ئۇسۇل، مۇزىكا سىستېمىلاشتۇرۇلغان، بەلگىلىك قائىدىگە سېلىنىپ، بەلگىلىك قەرەل بويىچە كىشىلەرگە سەنئەت

نومۇرلىرى كورسەتكەن.

سۇي سۇلالىسى دەۋرىدە (577 - يىللىرى) كۇچارلىق سو-زۇپقا ئوخشاش ئۇستا مۇقامچىلار يېتىشىپ چىققان. سوزۇپ چاڭ-ئەنگە بارغاندا كۇچار خەلقىنىڭ 12 نەغمىسىنى ۋە ئۇنىڭ رېتىم قانۇ-نىيەتلىرىنى بىللە ئېلىپ بارغانلىغى نۇرغۇن تارىخىي ھوججەتلەرگە يېزىلغان. ياپونىيە تارىخچىسى لىن جەنسەن "سۇي تاڭ نەغمىلىرى تەتقىقاتى" (گومۇرو تەرجىمە قىلغان) دېگەن كىتابتا: "كۇچارلىق سوزۇپنىڭ 12 رېتىملىق كۇي قانۇنى — جۇڭگو مۇ-زىكىچىلىغىدا مىسلىسىز يېڭىلىق پەيدا قىلدى" دەپ يازىدۇ. يالغۇز سوزۇپلا ئەمەس، بەيمىندا، پى شىغۇ (سۇي دەۋرىدىكى ماتىرىيالالاردا ئۇيغۇر مۇزىكانتلىرى دەپ خاتىرىلەنگەن) قاتار-لىق سازەندىلەر مەيدانغا چىقىپ، يۇرۇشلەشتۇرۇلگەن خەلق ناخ-شا-مۇزىكىلىرىنى ئىچكى ئولكىلەرگە تاراتقان.

تاڭ دەۋرى جۇڭگو مەدەنىيەت تەرەققىياتىنىڭ ئالتۇن دەۋرى بولغان ئىدى. تاڭ شۇەنزۇڭ ۋاقتىدا مەخسۇس مۇزىكا تەتقىقات ئورۇنلىرى تەھسىس قىلىنىپ، 5000 دىن ئارتۇق مۇزىكانتلارنى يىغىپ خەنزۇ مۇزىكىلىرى رەتكە سېلىنىپ، سېپ-تىملاشتۇرۇلدى. بۇ مۇزىكىلارنى "نۇرە"، "ئاسايىش"، "جىمجىت-لىق"، "ھايا جان"، "ياخشىلىق"، "ساغلاملىق"، "ئىنساپلىق"، "گۈزەللىك"، "مۇراسىم"، "مۇناجات"، "بەخت" دېگەن ناملار بىلەن ئاتىغان. بۇ بىر يۇرۇش 12 چوڭ ئاھاڭ كېيىن-كى خەن (950 — 951)، كېيىنكى جۇ (951 — 969) گە-چە ساقلىنىپ ئوردا ئىچىدە ۋە خەلق ئىچىدە تارالغان. تاڭ سۇلالىسىنىڭ ئاخىرىدا شىنجاڭدا (غەربىي رايوندا) قاراخانە-لار ھاكىمىيەتلىرى قۇرۇلدى، ئىسلام دىنى كېرىشكە باشلىدى. يە-

پەك يولنىڭ دائىرىسى تېخىمۇ كېڭەيدى. بۇنىڭ بىلەن خاقانىيە دەۋرىدە مەدەنىيەت، ئەدەبىيات ـ سەنئەت تېخىمۇ گۈللىنىشكە باشلىدى. فارابى، يۇسۇپ خاس ھاجىپ، مەھمۇت قەشقەرى قاتارلىق سەنئەت ئالىملىرى پېتىشىپ چىقتى.

فارابى (مىلادى 870 ـ يىلى تۇغۇلۇپ، 950 ـ يىلى ۋاپات بولغان) دۇنياغا مەشھۇر بولغان پەلسەپە، ئەدەبىيات، سەنئەت، مېدىتسىنا ئالىمى ئىدى. گەرچە "تارىخىي موسقىيۇن" دا "ئۇزھال" موقامىنى فارابى ئىجات قىلغان دېگەن بۇ خۇلاسە ئەمەلىيەتتە ئىسپاتلانمىغان بولسىمۇ، لېكىن فارابىنىڭ "رىسالە موئەننىيۇن" (مۇزىكىچىلار قانۇنى) دېگەن كىتابىنى يازغانلىقى ئوتتۇرىغا قويۇلغان. دېمەك فارابى ئۇستا مۇزىكانت بولۇپ، ئۇيغۇر مۇزىكىلىرى ۋە ئۇنىڭ قانۇنىيىتىنى تەتقىق قىلغانلىقى ئېنىق. فارابى "رىسالە موئەننىيون" دېگەن كىتابىدا "نەغمىنىڭ تەلسىز مۆجىزىلىك ئاۋازى ئىنسانىنىڭ روھىغا مەنىۋى ئوتنى تۇتاشتۇرغۇچى ئامىلدۇر، ئەگەر ئۇنىڭغا شېئىر مىسرالىرى قوشۇلسا، ئۇ مۆجىزىلىك سىرى نىمە ئىكەنلىگى ئاڭلىنىدۇ". ئۇنىڭ "يۇز ئىبادەت قىلىپ ئالالمىغان پەيزىنى مېنىڭ قانۇنۇمنىڭ سىلىرىدىن ئالغايسىز" دېگەن سوزى "تارىخىي موسقىيون" دا نەقىل كەلتۈرۈلگەن. فارابىنىڭ بۇ سوزى بىزگە شۇ چاغدا مەزمۇنلۇق ناخشا تېكىستلىرى بىلەن جانلىق مۇزىكا ئاھاڭى بىرلەشكەن مۇقاملارنىڭ مەيدانغا چىققانلىغىنى، خەلق ئاممىسىنىڭ مۇقام ئاھاڭلىرىنى ئىبادەتتىن ئەۋزەل كۆرىدىغانلىغىنى چۈشەندۈرىدۇ.

دېمەك، تارىخى ماتېرىياللار شۇنى ئىسپاتلايدۇكى، 5 ـ 6 ـ ئەسىرلەردىن باشلاپ، ئۇيغۇر خەلقىنىڭ مۇقام ئاھاڭلىرى سىس ـ

تىملىشىشقا باشلاپ، 9 - ۋە 10 - ئەسىرگە بارغاندا بىرقەدەر تو - لۇقلانغان.

12 مۇقام بىرلا ۋاقىتتا شەكىللەنگەن نەرسە ئەمەس، جۈملىدىن 12 مۇقام ئىچىدىكى مۇقاملارمۇ بىرلا ۋاقىت ئىچىدە 12 مۇقام بولۇپ شەكىللەنگەن ئەمەس. 12 مۇقام ئىچىدە "ئەجەم" مۇقامىنى ئەڭ بۇرۇن ئىجات قىلىنغان ياكى سىستىملاش - تۇرۇلغان دەپ قاراش مۇمكىن.

ئەجەم مۇقامى — ھەرخىل مەشرەپلەر ئىچىدىكى پارچە ناخشىلار ۋە ئەلنەغمىلەر ئاساسىدا مەيدانغا چىققان. بۇ مۇقامنىڭ دەسلەپ - كى ئىسمى "زەڭگۇلە" ، " ئەسلىق" مۇقامى دەپ ئاتالغان. "زەڭگۇلە" دىيىلگەندىمۇ ئۇيغۇر ئەمگەكچىلىرىنىڭ ئوز كوڭلىنى خوش قىلىش ئۈچۈن قول - پۇتلىرىغا كىچىك قوڭغۇراق مارجان تاقاپ، ئويناي - دىغان ئۇسۇلىدىن ناخشا - مۇزىكىسىنى كوزدە تۇتىدۇ. "ئەسلىق" دىگەنمۇ ئۇيغۇر خەلقىنىڭ تەخسە - پىيالە ئاۋازىغا تەڭكەش قىلىپ يىقىراپ ئويناىدىغان ئۇسۇللۇق مۇقامى دىگەن بولىدۇ. ئەجەم مۇقامى مانا مۇشۇ خىل ناخشا - ئاھاڭلارنىڭ سىستىملاشتۇرۇلۇشى نەتىجىسىدە بارلىققا كەلگەن. "ناۋا" مۇقامىنىڭ ئاھاڭىغا سىلىپ ئىيتىلغان: "مۇقاملارنىڭ ئاتاسىنى ھۇسەينۇ ئەجەم دەرلەر"...دە - گەن شېئىرمۇ مۇقاملارنىڭ كىلىپ چىقىشىغا ئائىت باھا بولۇپ، ئەجەم مۇقامىنىڭ باشقا مۇقاملارغا نىسبەتەن بۇرۇنراق پەيدا بوا - غانلىغىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ.

"چەببىيات" مۇقامىنىڭمۇ تاڭ دەۋرىدىلا سىستىملاشقانلىغى مەلۇم. 15 - ئەسىردە يەركەندە ئوتكەن ئاتاغلىق ئۇيغۇر شائىرى ۋە مۇقامچىسى قىدىرخانىنىڭ "دىۋان قىدىر" نامىلىق ئەسىردە

ئىسلام دىنىگە كىرگىلى ئۇنىمىغان ئۇيغۇرلارنىڭ "تىگىشلىگەن قان" نامىلىق شېئىرىنى "چەببىيات" مۇقامىغا سېلىپ ئوقۇغانلىقى خاتىرلەنگەن. "تىگىشلىگەن قان" نامىلىق شېئىردا مۇنداق دېيىلگەن:

قىلىچ نەيزە ئۇرۇلماقتا تۇمەنمىڭ كەمبەغەل جانغا،
توكۇلگەن لەختە قانلارنى تىگىشتى بىر مۇسۇلمانغا.
جاھاننى قەتلى ئەتمەككە سېتىپ قۇللارنى سۇلتانغا،
دىيارىنى خاراپ قىلدى، چېچىپ دىۋارنى ھەرياغا.
تاجاۋۇز قەتلى ئاملاردىن كومۇلسەكمۇ باياۋانغا،
ئىگىلمەسكە قەسەم قىلدۇق ئەرەپلەردەك "شەھدانغا".

دىمەك ئەجەم، چەببىيات مۇقامى قاتارلىق مۇقاملارنىڭ شىنجاڭغا ئىسلام دىنى كىرمەستىن بۇرۇنلا ئۇيغۇرلار ئارىسىدا مەيدانغا چىققانلىقىنى مەلۇم.

16 - ئەسىردە، يەنى سەئىدىيە دەۋرىدە، يەركەن خانلىغىنىڭ خاقانى ئابدىرىشىتخان زامانىسىدا 12 مۇقامنىڭ تەرەققىيات تارىخىدا دەۋر بولگۇچ ئەھمىيەتكە ئىگە ۋەقە بولدى. ئابدىرىشىتخاننىڭ تەشەببۇسى بىلەن ئامانىسا مەشھۇر شائىر ۋە ئاتاقلىق مۇزىكا ئۇستىسى قىدىرخاننىڭ رىياسەتچىلىگىدە، خەلق ئىچىدىكى مۇقامچىلارنى تەشكىللەپ، 12 مۇقامنىڭ مۇزىكا ۋە تېكىستلىرىنى رەتكە سېلىش ۋە سېستىملاشتۇرۇش خىزمىتى ئېلىپ بارغان. شۇنىدىن باشلاپ 12 مۇقام سېستىملاشتۇرۇلۇپ، خەلق ئىچىگە كەڭ تارقىلىش ئىمكانىيىتىگە ئىگە بولغان. قىدىرخان شۇ زاماننىڭ داڭلىق مۇقامچىسى ئىدى. "تارىخىي

مۇستەيۇن"نىڭ بايان قىلىشىغا قارىغاندا ئىراق، ئىران، خارەزم، سەمەرقان، ئىستامبول، كەشمىر، ئەنجان، بەلخنىن، ھىندىستان، شىراز قاتارلىق جايلاردىن نۇرغۇن سازەندىلەر كېلىپ قىدىرخاندىن مۇقام ئۇگەنگەن. قىدىرخاننىڭ "دىۋان قىدىر" ناملىق شېئىرلار توپلىمىدا مۇقام توغرىسىدا يېزىلغان نۇرغۇن شېئىرلار بار. بۇ شېئىرلار بىزنىڭ مۇقامغا بولغان چۇشەنچىمىزنى چۇڭقۇرلاشتۇرىدۇ. بولۇپمۇ 12 مۇقامنىڭ شەكىللىنىش جەريانى توغرىسىدا بىزنى ئىشەنچىلىك ماتېرىياللار بىلەن تەمىنلەيدۇ.

ئۇ بىر شېئىردا مۇنداق دەپ يازىدۇ:

كەمبەغەل كىيىم كۇلانى،
شەيخلىرىڭ ئادىمى ئەمەس.
ئولگىچە ئېيتسام مۇقامنى،
مەن ئۇچۇن ماتەم ئەمەس.

بۇ قىدىرخاننىڭ مۇقامغا بولغان چوڭقۇر ئىشتىياقىنى ئىپادىلەيدۇ.

ئۇ يەنە بىر شېئىردا مۇقامغا باھا بېرىپ مۇنداق يازىدۇ:

مۇقام جاھاندا تاڭنىڭ ساباسى،
جانانغا جانكى قالۇن ساداسى.
ھىچ تەڭ كېلەلمەس بۇلبۇل ساداسى،
ئالەمدە يوقكى بۇنىڭ باھاسى.

قىدىرخان يەنە بۇ شېئىردا 12 مۇقامنىڭ 12 مۇقام بولۇپ شەكىللەنگەنلىگىنى بايان قىلىپ مۇنداق يازىدۇ:

هەشتارىمىز قىلسا خەندان دىيارىمىنىڭ گۈلىستانىدا،
قوزغۇن ئولۇپ، بۇلبۇل كۆلەر نەغمە-مەشرەپ داستانىدا.
12 چوڭ تولۇن ئايدەك دىل رىشتىمگە مەشئەل ياقار،
ئۇنىڭ ئەمەس، بۇنىڭ ئەمەس، يوقسۇللارنىڭ بوستانىدا.

توردى ئاخۇن ئاكا ساقلاپ قالغان 12 مۇقام گەرچە كىيىنكى دەۋرلەردە بېيىغان، يۇكسەلگەن بولسىمۇ، لېكىن يە-نىلا ئابدىرىشىتخان دەۋرىدە، (ئابدىرىشىتخان مىلادى 1569-يىلى ۋاپات بولغان) ئامانىساخان، قەدىرخان قاتارلىق مۇقامچى-لارنىڭ رەتلىگەن 12 مۇقامىنى ئاساس قىلغان. دېمەك، مۇقام-نىڭ رەتلىنىپ، سىستېمىلىشىپ خەلق ئىچىدە ئېغىزدىن-ئېغىزغا ئېيتىلىپ يۈرگىنىگە 500 يىلدىن ئارتتى. مۇقام دە-گەن بۇ ئاتالغۇنىڭ مەيدانغا چىققانلىغىنى 5-ياكى 6-ئەسىر-دىن ھىساپلىمغاندا، مۇقامنىڭ راۋاجلىنىش، مۇكەممەل سىستېمە-لاشتۇرۇلۇشى ئىككى مىڭ يىللىق تارىخقا ئىگە دەپ پەرەز قە-لىش مۇمكىن.

(4) "12 مۇقام"نىڭ ئىجتىمائى رولى

ئۇيغۇر ئەمگەكچىلىرى ئۇزۇن يىللىق تارىخىي تەرەققى-يات جەريانىدا، ھەر خىل ئەمگەك تۈرلىرىنىڭ رېتىملىرىدىن، ھاياتنىڭ دات-پەريا تلىرىدىن، زالىم ئەزگۈچىلەرگە بىلدۇرۇلگەن غەزەپ نەپرەتلىرىنىڭ دولقۇنلىرىدىن، تەبىئى ئاپەت ۋە چول-جەزىرىلەردىكى شۇرغان ئاۋازلىرىدىن، ناھەق توكۈلگەن قان، ئاققان تەر، يەنچىلگەن ئۇستىخانلارنىڭ ئېچىنىشلىق مۇڭ-زا-

رىدىن، ئوخشىمىغان شەكىللەر بىلەن زۇلۇمغا قارشى ئېلىپ بارغان كۈرەشلىرىنىڭ غەلىبە خوشاللىغىدىن تەسىرلىنىپ ۋە ئىلھاملىنىپ، خىلمۇ-خىل خۇسۇسىيەتكە ئىگە 12 مۇقام ناخشا ئاھاڭلىرىنى ئىجات قىلدى. 12 مۇقام خەلق ئامىسىنىڭ قايغۇسىنىڭ، غەزەپ-نەپرىتىنىڭ ۋە ئارزۇ-ئۈمىدىنىڭ ناخشا-ئۇسۇل، مۇزىكا ئىچىدىكى ئىنكاسى سۈپىتىدە، ئەزگۈچە-لەرگە قارشى كۈرەشنىڭ ئوتكۇر قورالى بولۇپ كەلدى.

قەدىرخانىنىڭ مۇقام ئاھاڭلىرىغا سېلىپ ئېيتىلغان مۇنۇ شېئىرى 12 مۇقامنىڭ تىخ ئۇچى بىۋاستە ھالدا جاھالەتلىك فېئودالىق تۈزۈمگە قارىتىلغانلىقىنى ئىسپاتلايدۇ، مەسىلەن:

پەلەكتىن بىر سادا كەلمەيش چېچىپ ھەر دەم ھالاۋەتنى،
گاداي ئىزدەپمۇ جەننەتتىن تاپالماس ئۇ ساخاۋەتنى،
ئاتا قىلسا مۇنارىنى ياساپ كەۋسەرى ھەل تاشتىن،
قەدىر ئولمەس مۇقام ئىچرە قىلىپ گۇمران جاھالەتنى.

ئاماننىساخاننىڭ "پەنجىگاھ" مۇقامىغا سېلىپ ئوقۇغان شېئىرلىرىمۇ ھوكۈمران سىنىپلارغا بولغان غەزەپ-نەپرەت بىلەن تولغان، ئاماننىساخان شېئىرىنىڭ ئاخىرقى ئىككى مىسراسى مۇنداق:

يارەپ بۇ بەندە قىلدى ئەجەپ سۇئى زەن① ماڭا،
گويا بۇ ئويگە ئوندى بۇ ئاخشام تىكەن ماڭا.

① زۇلۇم، مەجبۇر مەنىسىدە.

خەلق ناخشىلىرى بىلەن ئېيتىلىدىغان مۇقاملاردا خەلق ئاممىسىنىڭ پاجىەلىك ئوتمۇشى تېخىمۇ جانلىق سۈرەتلەنگەن. مەسىلەن: "پەنجىگاھ" مۇقامىنىڭ "سەنەم" قىسمىغا سېلىنغان:

ئورگۈلگۈنچە - چورگۈلگۈنچە يىللار ئورۇلدى،
يۈرەكتىكى سىرىق سۇلار قانغا ئورۇلدى.

12 مۇقام ناخشا - ئاھاڭلىرىدا كۆچلۈك ۋەتەنپەرۋەرلىك روھ جارالاپ تۇرىدۇ. 12 مۇقام تاجاۋۇزچىلىققا قارشى كۈرەشنىڭ كۆچلۈك قورالى سۈپىتىدە خىزمەت قىلدى.

خېلى ئۇزۇن تارىختىن بېرى چارىزىمىيە مۇستەملىكىچىلىرى ئۇزىنىڭ ئېلىس قولىنى شىنجاڭغا سوزۇپ كەلدى. 1881 - يىلدىن 1888 - يىلغىچە ئىلى رايونىغا تاجاۋۇز قىلىپ كىرىپ، ۋەھشىلىك بىلەن قۇرال كۈچى ئىشلىتىپ ئىلى خەلقىنى كوچىرۋۇب كەتمەكچى بولدى. ۋەتەنپەرۋەر ئۇيغۇر ئەمگەكچىلىرى چارىزىمىيە تاجاۋۇزچىلىرىنىڭ قىرىپ - چېپىشىدىن قورقماستىن "ئۇز ھال" مۇقامىنىڭ بەزى ئاھاڭلىرىنى "كوچ - كوچ" ناخشىغا سېلىپ ئوقۇپ، مۇستەملىكىچىلەرنىڭ تاجاۋۇزچىلىغىغا قاتتىق نارازىلىق بىلدۇردى.

ياپونىيە قارشى ئۇرۇش مەزگىللىرىدە، خەلق ئاممىسى نۇرغۇن شېئىر، قوشاقلارنى تۇزۇپ "ئوشاق"، "ئۇزھال" مۇقاملىرىغا سېلىپ ئېيتىپ، كۆچلۈك ۋەتەنپەرۋەرلىك ھېسسىياتىنى ئىپادىلىدى:

شەرقتىن بىر سادا كەلدى،
شىۋىرغان جۇت ھاۋا كەلدى.

تۇتەك باسقان ئارالاردىن،
سىرىق شەيتان ۋابا كەلدى.
چېچەك يەنئەن ئادالەتنى،
پاچاقلاپ شۇم ئاسارەتنى،
ۋەتەنپەرۋەر بولۇش بىزگە،
بىرەر يۇكسەك سائادەتنى.

12 مۇقامنىڭ يېڭى باھارى—ئازاتلىققىن كېيىنلا باشلاندى. 12 مۇقام سىمغا ئېلىنىپ، مەخسۇس كىتاپچە بولۇپ نەشر قىلىندى. ئۇنىڭ ئىجتىمائى رولى تېخىمۇ تولۇق، تېخىمۇ كەڭ جارى قىلىنماقتا.

12 مۇقامنىڭ خەلق ئاممىسى بىلەن بولغان مۇناسىۋىتى ھېچقاچان بۈگۈنكىدەك كەڭ ۋە قويۇق بولغان ئەمەس. 12 مۇقام بىۋاستە ھالدا سوتسىيالىستىك ئىنقىلاپ ۋە سوتسىيالىستىك قۇرۇلۇش ئۇچۇن، ھەر مىللەت خەلقىنىڭ مەنىۋى تۇرمۇشىنى بېيىتىش ئۇچۇن خىزمەت قىلماقتا. 12 مۇقام ئاساسىدا يېڭى - يېڭى ئەسەرلەر ھەيدانغا چىقماقتا. "راك مۇقامى" مەشرەپىدىن ئۆزگەرتىپ ئىشلەنگەن "راك ئانسامبىلى"، "ئوشاق مۇقامى" ئاساسىدا ئىشلەنگەن "خەلق گۇڭشىسى ياخشى" قاتارلىق ئەسەرلەر 12 مۇقامغا ۋارىسلىق قىلىش جەھەتتىكى دەسلەپكى نەتىجىلەردىن ئىبارەت. لىن بياۋ ۋە "4 كىشىلىك گورۇھ" ئاغدۇرۇلغاندىن كېيىن 12 مۇقامنىڭ 2 - باھارى باشلاندى. 12 مۇقام خەلق ئاممىسى بىلەن بىۋاستە يۈز كورۇشتى. 12 مۇقامنىڭ ئىجتىمائى رولى ئەمدى تېخىمۇ تولۇق، تېخىمۇ ياخشى جارى قىلىنغۇسى.

توتنچى باپ

ئۇيغۇر خەلق داستانلىرى

خەلق داستانلىرى ئەمگەكچى خەلقنىڭ بىرەر چوڭ ۋەقەدىكى تېمىڭ قەھرىمانىنى تەسۋىرلەيدىغان كوللېكتىپ ئىجادىيىتى بولۇپ، ئۇزۇن تارىختىن بېرى ئېغىزدىن-ئېغىزغا كوچۇپ يۈرگەن چوڭ ھەجمدىكى بەدىئى ئەسەردۇر. خەلق داستانلىرى مۇكەممەل سىيۇژىت ۋە جانلىق شەكىرى ئوبرازلار ئارقىلىق ئوز دەۋرىنىڭ سىياسى، ئىقتىسادىي ۋە مەدەنىيىتىگە دائىر كەڭ ئىجتىمائى تۇرمۇشنى ئەكس ئەتتۈرىدۇ.

خەلق داستانلىرى خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىنىڭ ئەڭ يېڭى ژانىرى بولۇپ، خەلقىمىزنىڭ مەدەنىيەت تارىخىدا مۇھىم ئورۇننى ئىگەللەيدۇ.

باي ۋە خەلمۇ-خەل بولغان ئۇيغۇر خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى ئىچىدە ناخشا-قوشاق، لەتىپە، چوچەكلەردىن قالسا داستانچىلىق بىرقەدەر ئومۇملاشقان. شۇنىڭ ئۈچۈن ئۇيغۇر خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىنىڭ ئېتنوگرافىيىنى شەكىللەندۈرىدىغان بىرى بولغان مەددادلار ئەدەبىياتىمۇ داستان ئېيتىشنى ئاساس قىلىدۇ.

"مەددات" سوزىنىڭ لۇغەت مەنىسى "مەدھىيىلىگۈچى"

دىگەن بولۇپ، ئىستىمال مەنسىدە، ھىكايە ئېيتقۇچىلار ۋە داستانچىلار مەددالار دەپ ئاتىلىدۇ. مەددالار ئەدەبىياتى ھەم ھىكايە سوزلەشنى، ھەم ناخشا ئېيتىشنى، ھەم مۇزىكىنى، ھەم جانلىق ھەركەتنى ئوزئارا زىچ بىرلەشتۇرگەن ئالاھىدە خۇسۇسىيەتلىك بىر خىل سەنئەت شەكلى بولغاچقا، خەلقىمىز ئارىسىدا، بولۇپمۇ ئۇيغۇر خەلقى توپلىشىپ ئولتۇراقلاشقان را - يونلاردا بىرقەدەر ئومۇملاشقان.

مەددالىق ئەدەبىياتى "پەرھات - شىرىن"، "لەيلى - مەجنۇن" "تاھىر - زوھرا"، "غېرىپ - سەنەم"، "يۇسۇپ - ئەخمەت" "قەمەر شاھ"، "ھورلىقا - ھەمراجان" "سەنوبەر"، "چىن تومۇر باتۇر"، "نوزۇگۇم"، "سىيىت نوچى" ... قاتارلىق خەلق داستان - لىرىنى ئۇزاق تارىختىن بېرى ئەۋلاتتىن - ئەۋلاتقا داۋاملاشتۇ - رۇپ بۇگۈنكى دەۋرىمىزگىچە يەتكۈزۈپ بېرىشتە رول ئوينىپلا قالماي، ئۇيغۇر كلاسسىك يازما ئەدەبىياتىنى خەلق ئىچىگە تارقىتىشتىمۇ كوۋرۇكلۇك رول ئويندى.

مەددالار ھەركەت جەھەتتىن ئىنتايىن چاققان ۋە چە - ۋەر بولۇپ، ئوزىگە خاس سەنئەت شەكلى ئارقىلىق بىر سو - رۇندا يۇزلىگەن - مىڭلىغان كىشىلەرنى سائەتلەپ ئوزىگە جەلپ قىلىپ، ھىكايە قىلىۋاتقان داستان ئىچىدىكى پىرسوناژلارنىڭ خاراكتېرىنى كىشىلەر ئالدىدا ئوچۇق گەۋدىلەندۇرۇپ بېرەلەي - دۇ. شۇڭا مەددالىق ئەدەبىياتىنى مەلۇم نۇقتىدا ئۇيغۇر دە - راما سەنئىتىنىڭ ئاددى، ئىخچام، مەزمۇنلۇق، ھەركەتچان بولغان دەسلەپكى شەكلى ياكى بىخى دەپ مۇقەررەرلەشتۇرۇشكە بولىدۇ.

ئۇيغۇر خەلق داستانلىرىنىڭ ئېتنىك تارىخىي ئۇستىدە

توختالغاندا، يازما ئەدەبىيات يادىكارلىقلىرىغا ئوخشاش ئۇنىڭ يىلنامىسىنى ئېنىق بەلگىلەش قىيىنراق. چۈنكى خەلق داستانلىرى يۇقۇرىدا ئېيتقاندەك، ئۇزى پەيدا بولغان ناھايىتى ئۇزاق ئەسىرلەردىن بېرى ئېغىزدىن - ئېغىزغا كوچۇش جەريانىدا داۋاملىق ئۆزگىرىپ ھەرقايسى دەۋرلەرنىڭ ئالاھىدىلىكلىرىنى ئۆزىگە سىڭدۈرىدۇ. ئېتنوگرافىيە ۋە تىلشۇناسلىق ئىلمىي نۇقتىدىن ئىنچىكىلەپ مۇھاكىمە قىلغاندا، خەلق داستانلىرىنىڭ پەيدا بولغان تارىخىنى تۆۋەندىكىدەك ئۈچ دەۋرگە بولۇش مۇمكىن:

1) ئەڭ قەدىمقى ئۇيغۇر خەلق داستانلىرى. (مىلادى 5 - ئەسىرگىچە بولغان ئۇزاق تارىخنى دەۋرنى كۆرسىتىدۇ). يەنى 7 - ئەسىردىن ئىلگىرىكى ئورخۇن، سېلىنگا دەريالىرى بويلىرىدا "ئون ئۇيغۇر"، "توققۇز ئوغۇز" قەبىلىلىرى ۋە تېيانشان بويلىرىدىكى "ئوغۇز" قەبىلىلىرىنىڭ تارىخىي سەرگۈزەشتىلىرى ئاساسىغا قۇرۇلغان قەھرىمانلىق توغرىسىدىكى راۋايەتلىك داستانلار بولۇپ، بۇلاردىن بىزگە يېتىپ كەلگىنى "ئوغۇزنامە"، "دېدى قورقۇت"، "ئالىپ ئەرتوڭا"، "ئەرگىنە قۇن" داستانلىرىدۇر.

"ئوغۇزنامە" داستانى مەشھۇر ئوغۇز خاقان ھەققىدىكى رىۋايەتلەر ئاساسىدا يارىتىلغان ئەڭ قەدىمقى ئۇيغۇر خەلق داستانى ھىسابلىنىدۇ. بۇ داستانىنىڭ بىزگىچە يېتىپ كەلگەن ئەڭ قەدىمقى خاتىرىلەنگەن قولىيازمىسى 13 - ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرىدا تۇرپاندا كوچۇرۇلگەن قەدىمقى ئۇيغۇر يېزىغىدىكى نۇسخىسى بولۇپ، ھازىر پارىژ مىللى كۈتۈپخانىسىدا ساقلانماقتا.

ئوغۇز ھەققىدىكى رىۋايەتلەرنىڭ باشلىنىش دەۋرى توغ-

ریسدا، دۇنیادىكى ئالىملارنىڭ كوزقارىشى بىردەك ئەمەس. لېكىن بىرقەدەر ئىشەنچلىك تارىخىي پاكىتلارغا ئاساسەن بەزى تۈركىلۈگلار ئوغۇز رىۋايەتلىرىنىڭ مىلادىدىن 1400 - يىل بۇرۇن پەيدا بولغانلىغىنى ئىسپاتلىماقتا.

"دىدى قورقۇت" (قورقۇت ئاتا)مۇ "ئوغۇزنامە"گە ئوخشاشلا تۈركى خەلقلەرنىڭ ئەڭ قەدىمى داستانىدۇر. پۈتۈن ئوغۇزنامىلاردا دىدى قورقۇتنىڭ نامى تىلغا ئېلىنىدۇ، بۇنىڭدىن قارىغاندا ئۇ، "ئوغۇزنامە"دىن بۇرۇن پەيدا بولغان بولۇشى مۇمكىن. دىدى قورقۇت ھەققىدىكى تۈركى ئەپسانىلىرىدا قورقۇت ئاتىنىڭ ھەم شائىر، ھەم ھەكىم (تۇڭپ)، ھەم شامان پىرى... دەپ تەسۋىرلەيدۇ ھەمدە ئۇچ ئەسىر (295 ياش) ياشىغان دەپ قارايدۇ. "دىدى قور قوت" رىۋايىتى جۇغراپىيە جەھەتتىن ئوتتۇرا ئاسىيادىن تاكى رۇم ئىلىگە قەدەر (تۈركىيىنىڭ ياۋروپا قىسمى) بولغان جايلارنىڭ ھەممىسگە كەڭ تارقالغان.

1945 - يىلى ئىستامبولدا بېسىلغان «تۈرك گىراماتكىسى» (Turk dil bilgisi) ناملىق كىتاپتا، دىدى قورقۇت رىۋايىتىنىڭ قالغان يادىكارلىقلار ئىچىدە قەدىمقى ئۇيغۇرچە سوزلەرخىلى كوپ ئۇچرايدىغانلىغىنى، ھەمدە ئۇنى قوۋۇزغا تەڭكەش قىلىپ ئېيتىدىغانلىغىنى يازغان. بۇ بىزگە داستانچىلىق سەنئىتىنىڭ خەلقىمىز ئىچىدە ناھايىتى ئۇزۇن زامانلاردىن بېرى ئەنئەنە ئىكەنلىگىنى ئىسپاتلايدۇ. ۋاھالەنكى، بۇ داستانىنىڭ تولۇق نۇسخىسى ھازىر بىزنىڭ قولىمىزدا يوق.

"ئالىپ ئەرتوڭا" تۇغرىسىدىكى قىسسىدە ئاساسەن تارىخى شەخس ئالىپ ئەرتوڭانىڭ ھايات پائالىيىتى، ۋاپاتى تەسۋىرلىنىدۇ.

ئۇيغۇر خەلقىنىڭ مەشھۇر ئالىمى ۋە تىلشۇناسى مەھمۇت قەشقەرىنىڭ «تۈركى تىللار دىۋانى» ناملىق قامۇسىغا كىرگۈزۈلگەن خەلق قوشاقلىرىدىن ئۈلگىلىرىدىن قارىغاندا، قەدىمقى دەۋرلەردە ئالىپ ئەرتۇڭا شەنىگە يارىتىلغان مۇكەممەل بىر داستانىنىڭ بارلىغىنى پەرەز قىلىش مۇمكىن. تۈركى تىللارنى ئىزاھلاش ئېھتىياجى ئۈچۈن تاللانغان كوپلىگەن مەرسىيە نامەلەر ۋە قەھرىمانلىق توغرىسىدىكى قوشاقلارنىڭ مەزمۇنى ۋە شەكلىدىكى ئۇرگانىك باغلىنىش بۇ پەرەزگە ئاساس بولىدۇ. ۋاھالەنكى، ئۇ تولۇق داستان شەكلىدە دەۋرىمىزگىچە يېتىپ كېلەلمىگەن.

بۇ يەردە ئېيتىلغان "ئالىپ ئەرتۇڭا" ئىرانلىقلار تەرىپىدىن "ئەفرا سىياپ" دەپ ئاتالغان كىشى بولۇپ، "ئالىپ ئەرتۇڭا" دېگەن نام خەلقلەر تەرىپىدىن ئۇنىڭغا بېرىلگەن ئۇنۋانىدۇر. ئوبۇل قاسىم پىردەۋسى تەرىپىدىن يېزىلغان «شاھنامە» دە ئەفراسىياپ "تۇران" مەملىكىتىنىڭ خاقانى دېيىلىدۇ. (مەركىزىي ئاسىيا ۋە ئوتتۇرا ئاسىيا بىلەن موڭغۇلىيىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان بۇ كەڭ زېمىننى قەدىمقى ئىرانلىقلار "تۇران" دەپ ئاتىغان) "ئالىپ ئەرتۇڭا"غا بېغىشلانغان قىسسە-ماناشۇ «شاھنامە»دە بايان قىلىنغان ۋەقەلەر دەۋرىگە توغرا كېلىدۇ. يەنى ئىران بىلەن تۇران ئوتتۇرىسىدا قاتتىق ئۇرۇش بولغان ساسانىيان (ئىراننىڭ 4-سۇلالىسى) دەۋرىگە توغرا كېلىدۇ. ("ساسانىلار مىلادى 226 دىن 651-يىلىغىچە ھوكۇم سۈرگەن" ش. سامى: "قاموسۇلئەلەم"، 4-جىلد، 2481-بەت) بۇ مەنبەلەرگە قارىغاندا، ئالىپ ئەرتۇڭا توغرىسىدىكى داستانىنىڭ پەيدا بولغان ۋاقتى مىلادى Ⅱ-Ⅵ-ئەسىرلەرگە توغرا كەلسە كېرەك. بەزىلەر تاكى سۇلالىسى دەۋرىدە، يەنى مىلادى

732 - يىلى بەشىنچى (ھازىرقى جەنۇبىي) دېڭىز بويىدا جەڭدە ئولگەن ئۇيغۇر خاقانى توڭا تەكىننى "ئالىپ ئەرتوڭا" دەپ پەرەز قىلىدۇ، بۇ ھەقتە ھازىرچە بىر نېمە دېيىش تەسرەك، شۇنىسى ئېنىقكى: يۇقۇرقى مەنبەلەرگە قارىغاندا، قەدىمقى زاماندا شۇنداق بىر شەخسنىڭ ئوتكەنلىگى ياكى ئۇنىڭ شۇنداق بىر ئەپسانىۋى قەھرىمان سۈپەتتىدە خەلق ئارىسىدا ياشاپ كەلگەنلىگى ئېنىق.

"ئەرگىنە قۇن" — ئوتوكىن تاغ جىلغىلىرى (تاشقى موڭغۇل چېگرىسىدا)نىڭ ئومۇمى نامى بولۇپ، ئۇنىڭدا شۇ جايلاردا ياشىغۇچى "ئون ئۇيغۇر" قەبىلىلىرىنىڭ ئىشلەپچىقىرىش پائالىيىتى ۋە تۇرمۇش ئادەتلىرى ئىپادىلەنگەن. يەنى شۇ دەۋرلەردە ياشىغان ئەجداتلىرىمىز ئوتوكىن تاغ جىلغىلىرىدىن (ئەرگىنە قۇندىن) رۇدا قىلىپ ھەر خىل قوراللارنى ياسىغانلىغى داستان شەكلىدە بايان قىلىنغان. "ئەرگىنە قۇن" داستانىدا (ئەرگىنە قۇن مەسىلىسى دەپمۇ ئاتىلىدۇ) يەنە تۇرپان، ئاسىتانە تىلغا ئېلىنغان. مۇشۇ جايلاردا ئېلىپ بېرىلغان ئارخېئولوگىك تەكشۈرۈشنىڭ ئىسپاتلىشىچە، ئەرگىنە قۇندا ياشىغۇچى خەلقلەر ئەسلىدە تۇرپان، ئاستانىدا ياشايدىغان ئۇيغۇر قەبىلىلىرىنىڭ بىر قىسمى ئىكەنلىگى مەلۇم بولماقتا.

يۇقۇرىدا ئىسمى ئاتالغان ئەڭ قەدىمقى ئۇيغۇر خەلق داستانلىرىنىڭ ئورتاق ئالاھىدىلىگى شۇكى، ئۇ داستانلار ئومۇمەن ئىزادىن بۇرۇنقى ئۇيغۇر قەبىلىلىرىنىڭ ئىجتىمائى تۇرمۇش ئالاھىدىلىكلىرىنى، ئېتىقادى ۋە ئىدىيىۋى ئىشەنچلىرىنى ... رېئاليىت شەكلىدە ئەكس ئەتتۈرۈپ، ئىپتىدائى جەمئىيەتتىن قۇللۇق جەمئىيىتىگىچە بولغان ئۇزاق تارىخىي جەريانىنى

چۇشىنىشىمىزگە يارىدەم بېرىدۇ ۋە ئاشۇ دەۋرلەرگە مۇناسىۋەتلىك بەزى تارىخىي ماتېرىياللار بىلەن تەمىنلەيدۇ. لېكىن ئۇ داستانلارنىڭ بەزىلىرى ئاغزاكى ھالدا بۇگۈنكى دەۋرىمىزگىچە يېتىپ كېلەلمىگەن، پەقەت قەدىمقى ئۇيغۇر يېزىغىدا خاتىرىلەنگەن نۇسخىلىرى ئەدەبىي يادىكارلىق سۈپىتىدە دۇنيانىڭ ھەرقايسى جايلىرىدا ساقلىنىپ قالغان. بۇ يەردە يەنە مۇشۇ دەۋرلەرگە تەئەللۇق بولغان قىممەتلىك ئەدەبىي مىراس سۈپىتىدە "چاشتانى ئىلىگ بەگ" داستانىنى تىلغا ئېلىش مۇمكىن. ھازىرقى ئارخېئولوگىيە، ئىلمىنىڭ ئىسپاتلىشىچە، بۇ داستان ئەسلىدە، سانسكرىت تىلىدىكى (قەدىمقى ھىندى تىلى) بۇددا دىنىغا ئائىت بىر رىۋايەت بولۇپ، قەدىمقى كۇچار تىلىدىن قەدىمقى ئۇيغۇر تىلىغا تەرجىمە قىلىنغان. ئىدىقۇت ئۇيغۇر پادىشالىغى دەۋرىدە (مىلادى 9 - ئەسىردىن 13 - ئەسىرگىچە) بۇ داستاننىڭ قەدىمقى ئۇيغۇر تىلىدا كوچۇرۇلگەن نۇسخىسىنى تۇنجى قېتىم گېرمانىيەنىڭ ئارخېئولوگىك تەكشۈرۈش دۇيىسى (1913 - 1914 - يىللىرى) تۇرپاندىن تاپقان. بۇ نۇسخا ھازىرغىچە بىرلىندا ساقلانماقتا. (ئاخىرى تولۇق ئەمەس).

باتۇرلۇق توغرىسىدىكى بۇ مەشھۇر قىسسە قەدىمقى ئۇيغۇر تىلىغا تەرجىمە قىلىنغاندا بۇددا دىنىدىكى ھەر خىل ئىسىم، ئاتالغۇلاردىن تارتىپ رىۋايەتتىكى ۋەقەلىكلەرنىڭ تەسۋىرلىرىگىچە قەدىمقى ئۇيغۇر تىلىغا ناھايىتى ياخشى ئوزلەشتۈرۈلگەن.

رىۋايەتنىڭ قەدىمقى ئۇيغۇر تىلىغا ئوزلىشىشى ھەرگىز تاسادىپى ئەمەس. تارىخىي پاكىتلارغا ئاساسلانغاندا، قەدىمقى دەۋرلەردە كۇچار ۋە تۇرپان رايونلىرىدا بۇددىزىم مەدەنىيىتى

نىڭ تەسىرى ئۇزۇن بولۇپ، تەخمىنەن 1500 يىلغا يېتىدۇ. (ئىسلام‌دىنى بۇ جايلاردا پەقەت 14 - 15 - ئەسىردىلا ئومۇملاشقان ئىدى) شۇنداق بولغاچقا "چاشتانى ئىلىگ بەگ" داستانىنى قەدىمقى ئۇيغۇر خەلقىنىڭ باتۇرلۇق داستانلىرىدىن بىرى دېيىشكە ھەقلىقمىز.

ئۇقۇرقى قەھرىمانلىق توغرىسىدىكى داستانلاردىن قالسا، "پەرھات - شىرىن" داستانىنىڭ پەيدا بولۇش تارىخىمۇ نىسبەتەن ئۇزۇنراق. "پەرھات - شىرىن" ھەققىدىكى قىسسە ئەسلىدە تارىخىي پاكىتلار ئاساسىدا بارلىققا كەلگەن، داستاندا تىلغا ئېلىنغان خىسراۋ ساسانىلار دەۋرىدە ئوتكەن ئىران شاھلىرىنىڭ بىرسى، يەنى Ⅶ - ئەسىردە ياشىغان نوشىرۋاننىڭ نەۋرىسى. تارىخىي پاكىتلارغا ئاساسلانغاندا، ئىسلام دىنىنىڭ ئىجاتچىسى مۇھەممەت پەيغەمبەر ئۇنىڭغا ئىسلام دىنىنى قوبۇل قىلىش ھەققىدە خەت يازغانلىقى، ئۇنىڭ ئاشۇ Ⅶ - ئەسىردە ئوتكەنلىگىنى جەزمەن لەشتۇرىدۇ. داستانىنىڭ باش قەھرىمانى پەرھات خاقان چىن (چىن - ماچىننىڭ① خاقانى) نىڭ شاھزادىسى بولۇپ، ئۇ زالىم خىسراۋ بىلەن قاتتىق جەڭ قىلىدۇ. بۇ جەڭ ماھىيەتتە ئىران بىلەن تۇران ئوتتۇرىسىدا بولغان ئۇرۇشنىڭ بەدىي ئىنكاسى ھىساپلىنىدۇ. دېمەك، بۇ تارىخىي پاكىتلار "پەرھات - شىرىن" قىسسىسىنىڭ ئاشۇ دەۋرلەرنىڭ مەھسۇلى ئىكەنلىگىنى ئىسپاتلايدۇ. كېيىنچە غەرپ بىلەن شەرق ئوتتۇرىسىدىكى مەدەنىيەت ئالماشتۇرۇش ئىشلىرىدا زور رول ئوينىغان مەشھۇر "يىپەك يولى" ئارقىلىق بۇ داستان شۇ جايلاردا ياشىغۇچى خەلقلەر ئارىسىغا

① چىن ماچىن — خوتەننى ئۇز ئىچىگە ئالغان كەڭ رايونلارنىڭ قەدىمقى نامى.

تېخىمۇ كەڭ تارقالغان. بارا-بارا تېخىمۇ كەڭ ئىجتىمائى تۈس ئېلىپ، شۇنچە ئۇزۇن يىللاردىن بېرى خەلقىمىزنىڭ كۈندىلىك مەدەنى ھاياتىغا ھەمرا بولۇپ كەلگەن.

ئۇزۇن تارىختىن بېرى "پەرھات-شىرىن" قىسسىسى ئو-زىنىڭ مەزمۇندارلىغى ۋە بەدىئى گۈزەللىگى بىلەن كوپلىگەن ئەدىپلەرنىڭ دىققەت-ئىتتىپارىنى قوزغىدى. شۇ سەۋەپتىن نۇر-غۇن كىلاسسىك يازغۇچىلار خەلق ئېغىزىدىكى بۇ قىسسىنى يازما داستانغا ئايلاندۇرۇپ، تېخىمۇ بېيىتتى ۋە تولۇقلىدى. مەسىلەن: 1-قېتىم X ئەسىردە ئىرانلىق پىردەۋسى "پەرھات-شىرىن" نامىدا داستان يېزىپ قالدۇردى. بىراق ئۇ مىللى مەنپەئەت نۇقتىسىدىن پەرھات ھەققىدە گەپ قىلمىدى. پىردەۋ-سىدىن كېيىن بۇ داستاننى XII ئەسىردە نىزامى گەنجەۋى يازدى. ئۇنىڭ يازغىنىدا گەرچە پەرھات ئوبرازى قىستۇرۇلغان بولسىمۇ لېكىن ئاساسىي قەھرىمان سۈپىتىدە تەسۋىرلەنمىدى. XIV-ئەسىردە ئەمىر خىسراۋ دېھلەۋى پارىس تىلىدا داستان شەكىلىدە يازدى. پەقەت XV ئەسىرگە كەلگەندە ئۇلۇغ مۇتەپەككۇر ئەلىشىر ناۋائى تەرىپىدىن "پەرھات-شىرىن" داستانى ئەڭ مۇكەممەل ھالدا يېزىپ قالدۇرۇلدى. ئۇندىن كېيىن XVIII-ئەسىر ئۇيغۇر ئەدەبىياتىنىڭ بۇيۇك نامايەندىسى ئابدۇرېھىم نە-زارىمۇ "پەرھات-شىرىن" داستانىنى مۇۋەپپەقىيەتلىك يازدى. 20-ئەسىرگە يېتىپ كەلگەندە، ئاتاقلىق ئۇيغۇر شائىرى نىم شىھىت ئارمىيە دامۇللام بۇ ساھەدە ئەمگەك سىڭدۇرۇپ، "پەر-ھات-شىرىن" داستانىنى ئەڭ ئاخىرقى قېتىم يېزىپ خەلقىگە تەقدىم قىلدى (1947-يىل).

بۇ مىسالالار "پەرھات-شىرىن" داستانىنىڭ ئۇزاق ئەسر-

لەردىن بېرى كوپلىگەن ئەدىپلەرنىڭ دىققەت-ئېتىۋارىنى قوزغىغان مۇھىم تېما ئىكەنلىگىنى، شۇنداقلا خەلقىمىز ئارىسىدا چوڭقۇر يىلتىز تارتقانلىغىنى كورسىتىدۇ.

2) ئوتتۇرا ئەسىردە ياكى ئىسلامىيەتتىن كېيىن پەيدا بولغان خەلق داستانلىرى. بۇنىڭغا "لەيلى-مەجنۇن"، "يۇسۇپ زىلەيخا" "غېرىپ-سەنەم"، "تاھىر-زوھرە"، "يۇسۇپ-ئەخمەت"، "قەمەر شاھ"، "هورلىقا-ھەمراجان" «سەنوبەر»... قاتارلىق مۇھەببەت داستانلىرىنى مىسال قىلىش مۇمكىن. بۇ پىكرىمىزنى دەللىلەيدىغان پاكىتلار شۇنىڭدىن ئىبارەتكى: بۇ داستانلارغا ئىسلام ئەقىدىلىرى خېلى كۆچلۈك سىڭگەن بولۇپ، ئۇنىڭدا فېئوداللىق، دىنى ھاكىمىيەتنىڭ ئىنسانلار بېشىغا كەلتۈرگەن باليا-ئاپەتلىرى پاش قىلىنىپ، ئەركىنلىك تەرغىپ قىلىنىدۇ. تېماتىك مەزمۇندىن قارىغاندا، بۇ داستانلارنىڭ پەيدا بولۇشى فېئوداليزىمنىڭ تازا كۈچەيگەن دەۋرلىرىگە توغرا كېلىدۇ.

ئۇيغۇر خەلقىنىڭ مۇزىكىلىق داستانى بولغان "غېرىپ-سەنەم"نىڭ بەزى نۇسخىلىرىدا شاھى ئابباسخاننى قاراخانىلار ھاكىمىيىتىگە تەئەللۇق بولغان بىر پادىشا دەپ كورسىتىلىدۇ، شۇنداقلا داستاندا تىلغا ئېلىنغان جۇنەيدىن باغدات 10-ئەسىرىدە ئوتكەن رىيال تارىخى شەخسىتىن ئىبارەت. بۇ پاكىتلارغا ئاساسەن، "غېرىپ-سەنەم" داستانى 10-ئەسىردىن بۇرۇن پەيدا بولغان دەپ مۇقىملاشتۇرۇش مۇمكىن.

مۇشۇ دەۋرگە مەنسۇپ بولغان "لەيلى-مەجنۇن"، "يۇسۇپ-ئەخمەت"، "تاھىر-زوھرا" قاتارلىق داستانلارنىڭ پەيدا بولغان ئورنى ۋە ۋاقتىنى ئېنىقلاش ئۈچۈن يەنە داۋاملىق تەتقىق قىلىشقا توغرا كېلىدۇ.

3) يېقىنقى زامان تارىخىدا پەيدا بولغان خەلق داستانلىرى. بۇ دەۋردە پەيدا بولغان ئۇيغۇر خەلق داستانلىرىنىڭ كۆپچىلىگى مەنچىڭ ئىستىبدات ھاكىمىيىتىنىڭ قاتمۇقات زۇلۇمىغا قارشى كۈرەشكە ئاتلانغان خەلق قەھرىمانلىرىنىڭ پائالىيەتلىرى توغرىسىدىكى باتۇرلۇق قىسسىلىرىدىن ئىبارەت. ئۇيغۇر خەلقىنىڭ تارىخىدا 18-ئەسىرنىڭ بېشىدىن 20-ئەسىرنىڭ بېشىغىچە تىللاردا داستان بولۇپ كېلىۋاتقان كۆپلىگەن خەلق قەھرىمانلىرى ئوتتى، ئۇلار توغرىسىدا خەلقىمىز كۆپلىگەن قىسسىلەرنى ئىجات قىلىپ، بۇگۈنگە قەدەر ئوزلىرىنىڭ ناخشا-كۇيلىرىدە ئېيتىپ كەلمەكتە. مەسىلەن، "سادىر پالۋان①قىسسىسى"، "نوزۇگۇم داستانى"، (1826-يىللار ئوپچورىسىدە پەيدا بولغان) "گۇلەمخان قىسسىسى" (1820—1825-يىللار ئوپچورىسىدە پەيدا بولغان)، "چىن مۇدەن قىسسىسى"، (1830-يىللار ئوپچورىسىدە) "سىيىت نوچى داستانى" (قەشقەردە ئوتكەن فاشىست ھەربى ئەمەلدار ماتىتەي دەۋرىدە، يەنى 1911-يىلىدىن 1914-يىللار ئىچىدە پەيدا بولغان)... قاتارلىق داستان ۋە قىسسىلەردە رىيال تارىخىي قەھرىمانلار تەسۋىرلەنگەچكە، ئۇنىڭ پەيدا بولغان ۋاقتى كىتابخانلارنىڭ ھەممىسىگە ئايان.

يۇقۇرىدا ئېيتىلغان داستانلارنىڭ پەيدا بولغان تارىخىي ھەققىدە قىسقىچە مۇلاھىزە يۇرگۈزۈشتىن مەقسەت، خەلق داستانلىرىنىڭ ئىدىيىۋى مەزمۇنى ۋە ئىجتىمائى ئەھمىيىتىنى تېخىمۇ چوڭقۇر چۈشىنىشكە ياردەم بېرىش بىلەن بىرلىكتە، خەلقىمىز ئارىسىدا كومۇلۇپ ياتقان ئېغىز ئەدەبىياتىنىڭ يىرىك ئۇلگىلىرى

① 1798-يىلدىن 1871-يىلغىچە ئىلىدا ئوتكەن ئۇيغۇر خەلقىنىڭ مەشھۇر مىللى قەھرىمانى.

رىنى قېزىپ چىقىرىش ۋە رەتلەشنىڭ زورۇرىيىتىنى **تونۇشتىن** ئىبارەت.

ئۇيغۇر خەلق داستانلىرىنىڭ ئاساسىي تېمىسى.

1 - مۇھەببەت ۋە ۋاپادارلىق. ئۇيغۇر خەلق داستانلىرىنىڭ كۆپچىلىگىدە بولۇپمۇ ئىسلامىيەتتىن كېيىن پەيدا بولغان خەلق داستانلىرىدا مۇھەببەت ۋە ۋاپادارلىق تېمىسى ئاساسلىق ئورۇندا تۇرىدۇ. بۇنىڭ بەلگىلىك ئىجتىمائى سەۋەبى بار؛ ئۇيغۇر ئەمگەكچى خەلقى باشقا مىللەت خەلقلىرىگە ئوخشاشلا فېئوداللىزىمنىڭ قاتمۇ - قات زۇلمى ۋە ئاسارىتى ئىچىدە ناھايىتى ئۇزۇن يىل ھايات كەچۈردى. فېئودال ئەزگۈچى سىنىپلارنىڭ ئەيش - ئىشرەتلىك تۇرمۇش مەنپەئەتلىرىنى قوغداش ۋە مۇستەھكەملەش ئاساسىدا شەكىللەنگەن خىلمۇ - خىل فېئودالىق دىنى قائىدە - تۈزۈملەر ئۇزۇن تارىختىن بېرى ئۇيغۇر ئەمگەكچىلىرىنىڭ ھوقۇقىنى ۋە ئەركىنلىگىنى دەپسەندە قىلىپ كەلدى. شۇڭا ئەركىنلىك ۋە دېموكراتىيىنىڭ كونكرېت ئىپادىسى بولغان ئەركىن مۇھەببەتنى تەلەپ قىلىش ئەمگەكچى خەلقنىڭ فېئوداللىزىمغا قارشى ئاساسىي كۈرەش شۇئارى بولدى. شۇنىڭ ئۈچۈن ئۇيغۇر خەلق داستانلىرىدا تەسۋىرلەنگەن ئەركىن مۇھەببەت ئىستىگى فېئودال ئەزگۈچى سىنىپلار بىلەن ئەمگەكچىلەر ئىممىسى ئوتتۇرىسىدىكى كۈچلۈك سىنىپىي قارشىلىقنى، ئادالەت بىلەن ئادالەتسىزلىك ئوتتۇرىسىدىكى كۈرەشنى ۋاستىلىك ھالدا ئىپادىلەپ، خەلقىمىزنى فېئوداللىق تۈزۈمگە قارشى ئىسيانكارلىق روھىدا تەربىيىلەشنى مەقسەت قىلىدۇ.

مەسىلەن، «غېرىپ - سەنەم» «پەرھات - شېرىن»، «لەيلى - مەجنۇن"، "تاھىر - زوھرە"، "يۈسۈپ - زۇلەيخا" قاتارلىق داس-

تانلارنى ئالساق، هەممىسىدە ئىككى ياش ئوتتۇرىسىدىكى مۇھەب-
بەت پاجىەسى تەسۋىرلىنىدۇ.

«غېرىپ - سەنەم» داستانى ئۇيغۇر خەلق فولكلورلىرىنىڭ ئەڭ نادىر نەمۇنىسى ھىساپلىنىدۇ. مۇھەببەت ئەلەملىرىدە كويى-گەن، جۇدالىق ئوتلىرىدا يانغان بۇ ۋاپادار ئاشىقلارنىڭ ھىكا-يىسىنى ئاڭلىمىغان ئادەم ئېھتىمال بىزدە تېپىلماس. بىز خەلقى-مىز ئىچىدە ئۇزاق زامانلاردىن بېرى ئەۋلاتتىن - ئەۋلاتقا دا-ۋاملىشىپ كېلىۋاتقان «غېرىپ - سەنەم» داستانىغا نەزەر سالساق، ئۇنىڭدا خەلقىمىزنىڭ ئەركىنلىككە ۋە ئازاتلىققا بولغان ئارزۇ-سىنى، سەممىي كىشىلىك مۇھەببەت ئىستىگىنى كورەلەيمىز. سىياسى، ئەخلاقى جەھەتلەردىن چىرىكلەشكەن، مەنىۋى جەھەت-تىن ئولگەن فېئودالىزىم جەمىيىتىنىڭ يىرگىنىشلىك ئەپتى-بەشىرىسىنى چوڭقۇر ھىس قىلالايمىز.

خۇددى «غېرىپ - سەنەم» داستانىدا قەيت قىلىنغىنىدەك، چىرىك فېئودالىزىم شارائىتىدا سەممىي، ئەركىن مۇھەببەتنى تەسەۋۋۇر قىلغىلى بولمايتتى. ھەقىقى مۇھەببەت قاتتىق گۈنا ھىساپلىنىپ، ھامان جازاغا ھوكۇم قىلىناتتى. فېئودالىزىم جەمە-يىتىنىڭ بۇ تۈپ ماھىيىتىنى چوڭقۇر ھېس قىلىپ، ئۇنىڭدىن كۆچلۈك نارازى بولغان مېھنەتكەش خەلق ئاممىسى ئۆزلىرىنىڭ غېرىپ ۋە سەنەملىرى ئارقىلىق فېئودالىزىم جەمىيىتىنى شىددەت بىلەن ياش قىلىپ، ئۇنىڭغا قارشى ئىسيانكارلىق روھىنى ئەر-كىن مۇھەببەت تېمىسى ئارقىلىق ئىپادىلىدى. خەلق داستانى «غېرىپ - سەنەم» نىڭ «پەرھات - شېرىن»، «لەيلى - مەجنۇن»، «تاھىر - زوھرا»، «يۇسۇپ - زىلەيخا» قاتارلىق مۇھەببەت داس-تانلىرىدىن ئالاھىدىلىگى شۇ يەردىكى، ئۇنىڭدا خەلقىمىزنىڭ

ئارزۇ - ئۈمىدى ۋە غايىسىنى ئوزىگە مۇجەسسەملەندۈرگەن قەھ-رىمان ئوبراز بولغان غېرىپ ۋە سەنەم ئوز رەقىپلىرىدىن ئىنتىقام ئېلىپ، فېودالىزىمنىڭ تومۇر تاپسىنى ئاستىدىن قۇتۇلۇپ چىقىپ، ۋاقىتلىق بولسىمۇ ۋىسالىغا يېتىدۇ. بۇ غايىۋى غەلىبە ئارقىلىق خەلقىمىز فېودالىزىم جەمىيىتىنى مەنسۇى ئولۇمگە هو-كۇم قىلىدۇ. غېرىپ - سەنەم، داستانىدا ئىپادىلەنگەن مانا بۇ ئوپتىمىزملىق روھ ئۇنى ئالاهىدە ئىجتىمائى ئەھمىيەتكە ئىگە قىلغان. بۇ داستانىدىكى ئوبرازلارنىڭ مەنسۇى دۇنياسىنى، ئەخلاقى - پەزىلەتلىرىنى ۋە كىشىلىك كوزقارىشىنى كۇزەتسەك بۇ نوقتىنى تېخىمۇ چوڭقۇر هېس قىلىمىز.

غېرىپ فېودالىزىمنىڭ قائىدە - نىزاملىرىغا، دىنى تەرد-قەتلىرىگە ۋە خوراپاتلىققا قارشى، ئەركىنلىك ۋە شەخسىنىڭ ئازاتلىغى ئۈچۈن كۈرەشكۈچى ئۇلۇغ ئىسيانكارلارنىڭ تىپىك ۋەكىلى. غېرىپنىڭ بېشىغا كەلگەن بەختسىزلىكنىڭ ئەسلى ئامىل-لى ئىجتىمائى تەڭسىزلىكتىن ئىبارەت. شۇڭا يىتىم غېرىپ هەر-قانچە ئىدرەكلىك ۋە پاراسەتلىك بولسىمۇ، ئۇنىڭ يۇقۇرى تە-بىقىگە مەنسۇپ بولغان شاه قىزىغا مۇهەببەت ئىزهار قىلىشىغا فېودالىزىم تۇزۇمى يول قويمايدۇ، هوكۇمران گۇرۇهنىڭ چىرىك ئەخلاقى رامكىلىرىغا غېرىپنىڭ ئىنسانى پەزىلەتلىرى سىغمايدۇ. مانا بۇ داستاندا ئىپادىلەنگەن سىنىپىي زىددىيەتنىڭ تۇگۇنى.

داستاندا غېرىپقا يانداشقۇچى قەهرىمانلارنىڭ بىرى سەنەم ئوبرازىدىن ئىبارەت. سەنەمۇ خۇددى غېرىپتەك ئوز دەۋرىنىڭ ئىلغار ئىدىيىسىگە ۋەكىللىك قىلىدىغان، فېودالىزىمنىڭ مەنسۇى ئىسكەنجىسىگە قارشى تۇرۇشقا جۇرئەت قىلغان، ئوز سۆيگۈسىگە ۋاپادار قىز ئىدى. شۇنىڭ ئۈچۈنمۇ غېرىپنىڭ

مېهنەتكەشلەرگە خاس مەنىۋى پەزىلەتتىدىن بىرنەچچى قېتىم بەھ-
رى ئالغان ئەنە شۇ سەنەم بولدى. غېرىپنىڭ ئالىجاناپ قاراش-
لىرىغا باھا بېرىشتە سەنەمنىڭ دادىسى ۋە ئانىسى ۋەكىللىك
قىلغان شۇ چاغدىكى فېودالىزىم جەمئىيىتى بىر تەرەپتە تۇرغان
بولسا، يالغۇز سەنەمنىڭ ئوزى بىر تەرەپتە تۇردى. فېودال ئاق-
سۆڭەكلەر تەرىپىدىن ھاقارەتلەنگەن ۋە خورلانغان دانىشمەن
غېرىپنى قولى قان بىلەن بويالغان فېودالزىمنىڭ جاھىل ھىما-
يىچىسى ئابدۇللا شاتىرىدىن مىڭ ھەسسىلەپ يۇقۇرى قويغان
ۋاپادار كىشى يەنە شۇ سەنەم ئىدى.

غېرىپ بىلەن سەنەمنى بىر بىرىگە باغلىغان مەنىۋى
رىشتە يالغۇز مۇھەببەتلا ئەمەس، بەلكى سەۋىيە، پىكىر
ۋە مەسلەت بىرلىگىدۇر. غېرىپ بىلەن سەنەمنىڭ مۇھەب-
بەت ھەقىقىدىكى تەسەۋۋرى ۋە ئېتىقادى ئوخشاش، شۇڭلاش-
قا ئۇلار ئوز مۇھەببىتىگە بىردەك ۋاپادار. سەمىمىي - سۈيگۈ مۇ-
ھەببەت بولدا غېرىپ ئوز دەۋرىدىن قانچە دەرت - ئەلەم چە-
كىپ، قانچە غەم - قايغۇغا مۇپتىلا بولسا، سەنەمۇ فېودالزىمنىڭ تومۇر
قەپەزى ئىچىدە شۇنچە دەرت - ئەلەمگە گىرىپتار بولۇپ جاپا
چەكتى، ھىجران ئوتلىرى غېرىپنى كويدۇرگەن بولسا، سەنەمنى
كۆل قىلدى. ۋىسال تەشنالىغى غېرىپنىڭ كوڭۇل گۈلشىنىنى
ئازاپلىسا، سەنەمنى بىھۇش قىلدى. فېودالزىمنىڭ ئادالەتسىز
سودى غېرىپنى يىراق چوللەرگە مەجبۇرى سۈرگۈن قىلغاندا،
ئاجىزە سەنەم فېودالىق شەرىئەتنىڭ ئادەمنى ساراڭ قىلىدىغان
ئېغىر ۋە قانلىق قانۇنىڭ ھەمىشەم ئوز يەلكىسىدىن قاتتىق بە-
سىپ تۇرغانلىغىنى تېخىمۇ چوڭقۇر ھىس قىلدى...شۇڭلاشقا غېرىپ
ئوزىنىڭ ۋاپادارلىغى، قەيسەرلىگى، مەرتلىگى، ساغلام ۋە گۈزەل

ئەخلاقى بىلەن ئوقۇغۇچىنىڭ قانچىلىك ھورمەتكە سازاۋەر بولسا، سەنەمۇ ئوزىنىڭ نومۇس ۋە پاكلىغى بىلەن ئوقۇغۇچىنىڭ شۇنچىلىك ھورمىتى ۋە ماختىشىغا سازاۋەر بولىدۇ.

ئومۇمەن بۇ داستاندىكى غېرىپ ۋە سەنەمنىڭ ھايات سەرگۈزەشتىسى ئۇيغۇر خەلقىنىڭ ئاشۇ دەۋرىدىكى قارا تەقدىرىنىڭ ئومۇمى كورۇنۇشى ئىدى. بۇ داستان ئاشۇ نۇقتىدا ئۇيغۇر خەلقىنىڭ ھەس - تۇيغۇلىرىنى، ئارزۇ ۋە غايىلىرىنى ھەقىقى سۇرەتلەپ بەرگەن خەلقچىللىق ئىدىيىسى بىلەن سوغۇرۇلغان مۇنەۋۋەر ئەدەبىي يادىكارلىق بولۇشقا مۇناسىپ.

«يۇسۇپ - ئەخمەت»، «ھورلىقا ھەمراجان»، «قەمەر شاھ» قاتارلىق داستانلاردىمۇ مۇھەببەت تېمىسى ۋاپادارلىق ۋە ئىنساپپەرۋەرلىك بىلەن زىچ بىرلىشىپ كەتكەن. ئىجتىمائى تەڭسىزلىكلەر ئۇستىگە قورۇلغان فېئودالىزىم جەمئىيىتىدە ۋاپادارلىق ۋە ئىنسانپەرۋەرلىك شوئارى ئىلغار ئەھمىيەتكە ئىگە بولۇپ، ئۇ كىشىلىك مۇناسىۋىتىدە ئەڭگەكچىلەرنىڭ مەنپەئەتىگە ئۇيغۇن بولغان ياخشى پەزىلەتنىڭ ئىنكاسى، ئەلۋەتتە. شۇڭا مۇھەببەت، ۋاپادارلىقنى تېما قىلغان خەلق داستانلىرىنىڭ ئىجتىمائى رولىغا سەل قارىماسلىغىمىز كېرەك.

2 - ۋەتەنپەرۋەرلىك. ئۇيغۇر خەلق داستانلىرىنىڭ تېمانىڭ مەزمۇنىدا ۋەتەنپەرۋەرلىك تېمىسىمۇ خېلى روشەن ئىپادىلەنگەن. ۋەتەنپەرۋەرلىك ئەلۋەتتە ھەرقايسى تارىخىي دەۋرلەردە ئوخشىمىغان مەزمۇن ۋە شەكىلدە ئىگە بولىدۇ، شۇڭا خەلق داستانلىرىدا ئىپادىلەنگەن ۋەتەنپەرۋەرلىك تېمىسىغا قارىتا تارىخىي نۇقتىدىن قاراشقا توغرا كېلىدۇ. تۇغۇلغان يېرىنى قەدىرلەش، ئوز يۇرتىنى قوغداش ۋە سېغىنىش، ئەلگە ئاساسلىق تىلەش قا-

تارلىق مەزمۇنلارنىڭ ھەممىسى ماھىيەتتە ۋەتەنپەرۋەرلىكنىڭ كونكىرىت ئىپادىلىنىشى.

"چاشتانى ئىلىگ بەگ" داستانىنىڭ بەزى بولەكلىرىدە ئىلىگ بەگ شەھرىگە ۋە خەلقىغە دەھشەتلىك زۇلۇم سېلىپ، قىز-خىنچىلىق ۋە كېسەللىك ئاپەتلىرى پەيدا قىلىۋاتقان قورقۇنچلۇق جىنلار ئالدىدا غەزەپ بىلەن: "ھەي جىنلار، ماڭا تېز جاۋاپ بېرىڭلار، مېنىڭ شەھرىمدىكى خەلقىمنى نېمىشقا ئولتۇرىسىلەر؟ سىلەرگە بۇ شەھەرگە كىرىدىغان كۈچ-قۇۋۋىتىنى كىم بەردى؟... شەھرىمنىڭ، ئېلىمنىڭ مۇشۇنداق بەختسىز ئەھۋالىنى كۆرۈپ چىدىغۇچىلىگىم قالمىدى" دەپ خىتاپ قىلىپ، ئوتكۇر قىلىچىنى قېنىدىن سۇغۇرۇپ جىنلارنى پارە-پارە قىلىپ تاشلاشقا ئاتلىنىدۇ. بۇ ۋەتەنپەرۋەرلىك روھ چاشتانى ئىلىگ بەككە كۈچ ۋە قۇۋۋەت بېرىپ "ئىنسانلارنىڭ ئارسلانى" بولۇپ قېلىشىغا مەنبۇى ئاساس بولىدۇ.

ئەڭ قەدىمقى ئۇيغۇر خەلق داستانى "ئوغۇزنامە" دىمۇ خەلقىمىزنىڭ ۋەتەنپەرۋەرلىك كۆزقاراشلىرى بەلگىلىك دەرىجىدە ئۆز ئەكسىنى تاپقان. ئوغۇز خاقانىنىڭ ئوز ئېلىنى قوغداش يولىدىكى جان پىدالىغى، قەبىلىلەر ئىتتىپاقىنى جان تىكىپ ھىمايە قىلىشى، ئەل ۋە خەلقە ئاسايىشلىق تىلەش قاتارلىق پائالىيەتلىرى؛ "چىن تومۇر باتۇر" داستانىدا (بەزىلەر چوچەكمۇ، دېيىشىدۇ. لېكىن ئۇ داستانلىق خۇسۇسىيەتكە ئىگە) چىن تومۇر باتۇر ئائىلىسىنىڭ خاتىرجەملىگى ۋە تىنچلىغى ئۇچۇن يەتتە باشلىق يالماۋۇز بىلەن كۆرەش قىلىپ ئۇنى يەڭگەنلىگى، سىڭلىسى مەختۇمسۇلانى بۇلاپ قاچقان سانجو پادىشالىغى (موڭغۇل ئىستىلاسى دەۋرى) نىڭ شاھزادىسى ئوزموخ بىلەن

قەتتى كۆرەش قىلغانلىغى، ئاخىردا قارىغۇ بولۇپ قالغان چىن تومۇرباتۇرنىڭ كوزىگە ئالموتيار(موڭغۇل كۆرەدىكى جاي ئىسمى) نىڭ ئالمىسىنى سۇرتكەندە (بەزى ۋارىانتلاردا كوزىگە ئوز يۇر-تىنىڭ تۇپرىغىنى سۇرتكەنلىگى ھىكايە قىلىنىدۇ) شىپالىق بېرىپ ئۇنىڭ كوزىنىڭ ئېچىلغانلىغى: "يۇسۇپ - ئەخمەت" داستانىدىكى ئىككى ئاكا - ئۇكا باتۇرنىڭ دۇشمەن زىندانىدا يېتىپ ئوز يۇرتىنى، قۇۋۇم - قېرىنداش، خەلقىنى سېغىنىپ ئېيتقان ئاجايىپ لىرىك ۋە ئوبرازلىق ناخشىلىرى... قاتارلىق تەسىرلىك ۋەقەلەر قەدىمقى خەلقلىرىمىزنىڭ ۋەتەنپەرۋەرلىك روھىنىڭ سەنئەتتىكى ئىنكاسى.

3 - قەھرىمانلىق ۋە باتۇرلۇق. ئۇيغۇر خەلق داستانلىرى ئىچىدە، بولۇپمۇ قەھرىمانلىق، باتۇرلۇق توغرىسىدىكى داس-تانلار ئالاھىدە مەشھۇر. بىز يۇقۇرىدا ئېغىزغا ئالغان كوپلىگەن داستانلاردا خەلقىمىزنىڭ پۈتۈن ئەقىل - پاراسىتى ۋەكۈچ - قۇد-رىتىنى ئوزىگە توپلىغان يارقىن بەدىئى ئوبرازلار ئارقىلىق قەھرىمانلىق ۋە باتۇرلۇق ئىدىيىسى ئالغا سۇرۈلىدۇ. بۇ داستان-لاردىكى قەھرىمان ئوبرازلار ھەقىقەتەن ھەممىگە قادىر، ھەر-قانداق غالجىر دۇشمەندىن تارتىپ تەبىەتنىڭ سىرلىق كۈچلە-رىمۇ ئۇلارنىڭ بۇيۇك كۈچ - قۇدرىتىگە تەڭ كېلەلمەيدۇ.

چاشتانى ئىلىگ بەگنىڭ "قاپ - قارا ۋە ناھايىتى زورتاغ-دەك ئىگىز گەۋدىلىرىنى چىقىرىپ، ئوت رەڭلىك چاچلىرىنى مۇرىلىرىگە چۈشۈرۈپ، زەھەرلىك ئىلانلار بىلەن گەۋدىلىرىنى بىزەپ، ئادەملەرنىڭ گوشىنى يەپ، قېنىنى ئىچىپ، ئۇچەيلىرى-نى بەدەنلىرىگە يوگۈۋالغان" قورقۇنچلۇق جىنلارغا قارشى ئوت يالقۇندەك ئوتكۇر قىلىچىنى قولىدا كوتەرگىنىچە جەڭگە ئاتلا-

نسپ، بۇ ياۋۇز مەخلۇقلارنى پارە - پارە قىلىپ تاشلىغانلىغى؛ "ئو-غۇزنامە" داستاندا ئوغۇز خاقانىنىڭ يىلقىلارنى، ئادەملەرنى خالىغانچە يەپ، خەلق بېشىغا ئېغىر قايغۇ - ھەسرەت كەلتۈرۈۋاتقان بىر مۇڭگۈزلۈك ۋەھشى ھايۋان — قىتا بىلەن جەڭ قىلىپ ئۇنى يەڭگەن-لىگى؛ "يۇسۇپ - ئەخمەت" داستانىدىكى ئىككى ئاكا - ئۇكا باتۇر-لىرىنىڭ ئوزلىرىدىن نەچچە ھەسسە كوپ بولغان قاباھەتلىك دۇشمەنلەر بىلەن تىغمۇ - تىغ ئېلىشىپ ئاخىردا غەلبە قىلغانلىغى؛ سادىر پالۋان ۋە نوزۇگۇمنىڭ مەنچىڭ ئىستىبداد ھاكىمىيىتىگە قار-شى كۆرەشتە كورسەتكەن ھاياجانلىق تەسىرلىك ئىش - ئىزلىرى... قاتارلىقلار خەلقىمىزنىڭ قەدىمدىن تارتىپ باتۇرلۇق خىسلىتىگە ئىگە ئىكەنلىگىنىڭ بەدىي ئىپادىسى.

قەدىمقى قەھرىمانلىق توغرىسىدىكى داستانلاردا يارىتىل-غان بەدىي ئوبرازلار ئەينى شارائىتتا خەلقنىڭ بېشىغا چۈش-كەن دەھشەتلىك بالايى - ئاپەتلەرنىڭ يىلتىزىنى قۇرۇتۇپ، ئۇنىڭ ئۇستىدىن غەلبە قىلىش ئارزۇسىغا ۋەكىللىك قىلىدۇ.

قەدىمقى خەلقىمىزنىڭ ساددا ئوي - پىكرىدە تەبەتنى قانداق بويسۇندۇرۇش ھەقىقىدە تېخى ئېنىق كوزقاراش شەكىل-لەنمىگەچكە، ئۇلار ئالدىغا دۇچ كېلىپ تۇرغان ھەر خىل قىيىن-چىلىقلارنى يېڭىشنى ۋە قارام كۈچلەرنىڭ ئۇستىدىن غالىپ كې-لىپ، تەبەتنىڭ سىرىنى ئىگەللەشنى ئارزۇ قىلاتتى. خەلقىمىز مانا شۇ ئارزۇ - ئۇمىتلىرىنى، پانتازىلىق تەسەۋۋۇرلىرىنى ئوغۇز-خان، چاشتانى ئىلىگ بەگ، چىن تومۇر باتۇر... غا ئوخشاش بەدىي ئوبرازلار ئۇستىگە مەركەزلەشتۈرۈپ، گۈزەل غايىنى رە-يال تۇرمۇشقا تەتبىقلىدى. شۇڭا بۇ قەھرىمانلىق داستانلىرى

قەدىمقى ئەجداتلىرىمىزنىڭ تەبىەتنى بويسۇندۇرۇش، تەبىەتنى تو-
نۇش جەريانىدىكى تەسەۋۋۇرىنىڭ ئوبرازلاشتۇرۇلۇشىدىن ئىبارەت.

بۇلاردىن باشقا يەنە بەزى خەلق داستانلىرىدا كەمتەرلىك
بىلەن تەكەببۇرلۇق، راستچىللىق بىلەن يالغانچىلىق، سەۋرى-
تاقەت، چىدام غەيرەت بىلەن ئالدىراڭغۇلۇق ۋە چىدامسىزلىق،
ئادەمگەرچىلىك بىلەن نائەھلىلىك، ئادىللىق بىلەن مەككارلىق،
ئوچۇق-ئاشكارە بولۇش بىلەن ھىلە-مىكىر ۋە سۈيىقەستچىلىك،
سەخىلىق بىلەن بەخىللىق... قاتارلىقلار ئوزئارا بىر-بىرىگە سې-
لىشتۇرۇلۇپ، كىشىلىك تۇرمۇش كوزقارىشى ھەققىدە بەزى ئىلا-
ھار پىكىرلەرنى ئوتتۇرىغا قويىدۇ. بۇ ئارقىلىق ئادەملەرنى ئەخ-
لاقى پەزىلەتلىك بولۇشقا، ھالال ياشاشقا، جاپا-مۇشەققەتتىن
قورقماسلىققا، ئوچۇق-ئاشكارە بولۇشقا، ئىتتىپاقلىشىپ كۈرەش
قىلىشقا، سەممىي، راستچىل ۋە ئىنساپلىق بولۇشقا ئۇندەيدۇ.

بولۇپمۇ ئۇيغۇر خەلق داستانلىرىنىڭ بەدىئى تەسىرلەندۇ-
رۇش كۈچى ناھايىتى زور. ئۇيغۇر خەلقى ئىچىدە بىرقەدەر
ئومۇملاشقان خەلق داستانلىرى ئاساسەن نەزمە ۋە نەسرى شە-
كىلدە تۇزۇلىدۇ. يەنى داستاندىكى پىرسۇناژلار پائالىيىتىنىڭ
بۇرۇلۇش نۇقتىلىرى نەسرى يول بىلەن قىسقىچە ھىكايە قىلىنى-
غاندىن كېيىن ئۇنىڭغا ئۇلىشىپ پىرسۇناژلار خاراكتېرى ۋە شۇ-
نىڭغا ئالاقىدار ۋەقەلەر نەزمە (شېئىر) ئارقىلىق ئىپادىلىنىدۇ،
بۇنداق داستانلار مەددىاھلىق ئەدەبىياتىنىڭ مۇھىم مەزمۇنى سۈ-
پىتىدە مۇقىملاشقان ئاھاڭغا ئىگە. داستانچىلار مۇنداق داستان-
لارنى مۇزىكىغا بىرلەشتۇرۇپ، ئوز ئاھاڭىدا ھىكايە قىلىدۇ.

داستاندىكى ناخشا-كۇيلەر ئۇيغۇر خەلقىنىڭ ئەڭ ياخشى
كورىدىغان مۇزىكا كۇيلىرىنى ئاساس قىلغاچقا، ئۇ كىشىلەردە ناھا-

يەتتى روشەن بەدىنى تەسىرات قالدۇرالايدۇ. ئۇيغۇر خەلقىنىڭ داڭلىق "12 مۇقامى" شۇنىڭ ئۈچۈن خەلق داستانلىرىنىڭ ناخشا - ئاھاڭلىرىنى ئوزىگە سىڭدۈرگەن. مەسىلەن: "چارىگاھ" مۇقامىنىڭ 1 - داستانىغا، "مۇشاۋىرەك" مۇقامىنىڭ 2 - داستانىغا ھەمدە "راك"، "ئوزھال"، "ئوشاق" "بايات"، "ناۋا" مۇقاملىرىغا "غېرىپ - سەنەم" داستانىدىن 50 گە يېقىن ناخشا - كۇي تالالاپ ئېلىنغان. شۇنداقلا "يۇسۇپ - ئەخمەت" "ھورلىقا - ھەمراجان" "قەمەرشاھ"، "تاھىر - زوھرا" داستانلىرىدىنمۇ خېلى كوپ ناخشا - كۇيلەر تاللىنىپ مۇقامنىڭ داستانلار قىسمىغا سېلىنغان، شۇ ئارقىلىق مۇقام مەزمۇنى بېيىتىلغان.

ئۇيغۇر خەلق داستانلىرى مۇكەممەل سىۋژىتقا ئىگە بولۇپ، ئاساسىي جەھەتتىن ئۇنىڭ تېمىسى سىۋژىت بولەكلىرىنىڭ مەنتىق تەرتىۋى بويىچە قانات يايىدۇ. بەدىنى تۇزۇلۇشى جەھەتتىن ئىخچاملىقىغا، ئاممىباپلىقىغا ۋە قىزىقارلىقىغا ئىگە بولۇپ، ئۇيغۇر خەلق چوچەكلىرىنىڭ بايان قىلىش ئۇسۇلىغا ئوخشاپ كېتىدۇ. خەلق داستانلىرىدا مۇرەككەپ ۋە ئەگرى - بۇگرى زىددىيەت توقۇنۇشلىرى بولىمايدۇ، بەلكى پىرسۇناژلارنىڭ ئوبرازى ئاددى بوللار بىلەن روشەن ۋە ئېنىق يارىتىلىدۇ. قەھرىمان ئوبرازىنىڭ ئىچكى دۇنياسى ئوپىرادىكىدەك ناخشا ئارقىلىق ئىچىپ بېرىلىدۇ.

ئۇيغۇر خەلق داستانلىرىنىڭ سىۋژىتىمۇ ئىخچام ۋە يىغىنچاق تۇزۇلۇپ ۋەقەنىڭ دەل ئوزىدىن باشلىنىدۇ. ئورۇن، جاي، مەنزىرە، شارائىت تەسۋىرلىرىدىن كۆرە، پىرسۇناژلارنىڭ خاراكتېرىستىكىسى ۋە پىسخىك (ئىچكى كوچۇرمە) تەسۋىرىگە كۆپرەك ئەتىۋار بېرىلىدۇ ۋە شۇ سەۋەپتىن خەلق داستانلىرىنىڭ لىرىك تۇيغۇسى يۇقۇرى ۋە كۈچلۈك. شۇنداقلا، يەنە پىرسۇ-

ناڑلارنىڭ خاراكتېرىنى ئۇچراشتا جانلىق ھەركەت بىلەن ھىس-تۇيغۇ زىچ بىرلەشكەچكە، خەلق داستانلىرى ئوز-ئوزىدىن ھىس-سىيات تېمىپ تۇرىدىغان ھىسسىيات بۇلىغىغا ئوخشايدۇ.

خەلق داستانلىرىدىكى ھەر خىل تەسۋىرى ۋاستىلەرمۇ ناھايىتى جانلىق بولۇپ، بىز ئۇنىڭدىن خەلقىمىزنىڭ بەدىئى تەسەۋۋۇر ۋە تەپەككۇر كۇچىنىڭ يۇكسەكلىگىنى كورۇۋالالايمىز. "ئوغۇزنامە" داستانىدا ئىككى گۇزەل قىزنىڭ بىرىنى "بېشىدا ئاتەشتەك نۇرلۇق مىڭى بۇلۇپ خۇددى قۇتۇپ يۇلتۇزىغا ئوخشايتتى ... ئۇ كۇلسە كوك ئاسمان قوشۇلۇپ كۇلەتتى، ئۇ يىغلىسا كوك ئاسمان قوشۇلۇپ يىغلايتتى" دەپ تەسۋىرلىسە، يەنە بىر-سىنى: "ئۇنىڭ كوزى ئاسماندىن كوكرەك، چېچى خۇددى دەريا سۇيىدەك، چىشلىرى ئۇنچىدەك ئىدى" دەپ ھەيران قالغۇ-دەك ئىخچام ۋە جانلىق ئوخشتىشلار بىلەن سۇرەتلەپ بەرگەن.

ئۇيغۇر خەلق داستانلىرىدا يەنە رومانتىك خىيال بىلەن رىيال ۋەقەلەر ناھايىتى مۇۋاپىق جىپسلاشتۇرۇلغان بولۇپ، ئۇنىڭدا مۇبالىغە ۋە پانتازىيە نىسبەتەن كۇچلۇك، مۇنداق رو-مانتىك خىيالىنىڭ ئارقىسىدا ھامان ئىجتىمائى رىياللىقتىن پەيدا بولغان رىيالىستىك روھ ياتىدۇ.

ئومۇمەن، ئۇيغۇر خەلق داستانلىرى مەزمۇنىنىڭ بايلىغى، بەدىئى قۇرۇلۇشىنىڭ مۇكەممەللىگى، بەدىئى ۋاستىلىرىنىڭ باي ۋە خىلمۇ-خىللىغى، سىۋژېتلىرىنىڭ ئىخچام ۋە ھەركەتچانلىغى، نىلىنىڭ جانلىقلىغى ۋە ئامىمىياپلىغى قاتارلىق بىر تۇتاش ئالاھىدىلىكلىرى بىلەن ئۇيغۇر ئەدەبىيات تارىخىدا ئوزىگە خاس ئورۇن تۇتىدۇ.

"خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى دەۋرىمىزنىڭ كىشىلەر دىلىدىكى

نازۇك ئويلىرىنى تەھلىل قىلىدىغان ئەڭ مۇھىم ماتېرىيال" (لېنىن: «پارتىيە تەشكىلاتى ۋە پارتىيە ئەدەبىياتى») بولغاچقا، ئۇنىڭ بىر تۈرى بولغان خەلق داستانلىرىنىڭ ئاساسلىق تەرىپى داستانلار-نىڭ روشەن ئىجتىمائى تېندېنسىيەسىگە ۋە خەلقچىللىققا ئىگە ئىكەنلىگىدىن ئىبارەت. ئۇمۇ شۇ نۇقتىدا مەلۇم تەرىپىدىن ئەھمىيەتكە ئىگە بولىدۇ.

ئۇيغۇر خەلق داستانلىرى يۇقۇرقىدەك ئالاھىدىلىكلىرى بىلەن ئۇيغۇر كلاسسىك يازما ئەدەبىياتىنىڭ تەرەققىياتىغا زور تەسىر كۆرسەتتى. ئۇيغۇر كلاسسىك يازما ئەدەبىياتىدا داستان-نىڭ ئاساسى سالماقنى ئىگەللىشىنىڭ سەۋەبىدىن خەلق داستانلىرىنىڭ ئۇنىڭغا كۆرسەتكەن تەسىرىدىن ئايرىپ قاراشقا بولمايدۇ. شۇ سەۋەپتىن تارىختىكى خېلى كوپ كلاسسىك يازغۇچى — شائىرلىرىمىز خەلق داستانلىرىنىڭ بەدىئى ئالاھىدىلىكلىرىدىن ئىلھاملىنىپ، ئۇنى ئىجادىي ھالدا قايتا ئوزلەشتۈرۈپ ئىشلەپ، ئەدەبىيات تارىخىدا قىممەتلىك توھپە ياراتتى. بولۇپمۇ 15-ئەسىردە ياشىغان ئۇلۇغ مۇتەپەككۇر شائىر ئەلىشىر ناۋائىي، 18-ئەسىرنىڭ ئاخىرى ۋە 19-ئەسىرنىڭ باشلىرىدا ئوتكەن ئۇيغۇر خەلقىنىڭ مەشھۇر رىيالىست شائىر ئابدۇرېھىم نىزارى، 19-ئەسىردە ئوتكەن ئاتاقلىق شائىر مۇللابىلال ھەمدە ھازىرقى زامان ئۇيغۇر پوئېزىيىسىنىڭ ئاساسچىسى ۋە يېرىك ۋەكىلى نىم شەھىت قاتارلىق شائىرلارنىڭ بۇ ساھەدىكى ئىجادىي ئەمگىگى كوزگە كورۈنەرلىك ئورۇننى ئىگەللەيدۇ.

× × ×

ئازاتلىققىمىن كېيىن، خەلق داستانلىرىنى قېزىش، رەتلەش

جەھەتتە ئاز بولمىغان خىزمەتلەر ئىشلەنگەن بولسىمۇ، لېكىن باي مەزمۇنغا ۋە كوپ خىل شەكىلگە ئىگە بولغان ئۇيغۇر خەلق داستانلىرىنىڭ خېلى كوپ قىسمى تا ھازىرغىچە خەلق ئىچىدە كومۇلۇپ ياتماقتا. شۇڭا نۇۋەتتە ئۇيغۇر خەلق داستانلىرىنى توپلاش، رەتلەش ۋە تەتقىق قىلىش ئىشى كىچىكتۈرۈشكە بولمايدىغان جىددى خىزمەت سۈپىتىدە تارىخىي يوسۇندا بىزنىڭ زىممىمىزگە چۈشمەكتە.

ماكسىم گوركى: "ئوزەكلارنىڭ فولكلورۇكلارنى توپلاكلار ۋە ئۇگمىنكلار" دەپ ۋەسىيەت قىلغان ئىدى. بۇنىڭدىن مەقسەت سوتسىيالىستىك ئەدەبىيات - سەنئىتىمىزنى تېخىمۇ راۋاجلاندۇرۇپ، ئۇنى ھەقىقى ھالدا خەلقىمىزنىڭ روھى مۇلكىگە ئايلاندۇرۇشتىن ئىبارەت.

خەلق داستانلىرىنى توپلاش، رەتلەش ئىشى خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىنىڭ باشقا ژانىرلىرىغا قارىغاندا ھەم مۇرەككەپ، ھەم ئىنچىكە ئىش. چۈنكى خەلق داستانلىرى ھامان تارىخىي ۋەقەلەر بىلەن زىچ مۇناسىۋەتلىك بولىدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن ئۇيغۇر خەلق داستانلىرىغا قانداق قاراش مەسىلىسىدە ھازىرغىچە بەزى ئوخشىمىغان قاراشلار بولغاچقا، ئۇيغۇر خەلق داستانلىرىنى توپلاش، رەتلەش ۋە تەتقىق قىلىش ئىشى بەزى قىيىنچىلىقلاردىن خالى بولالمىدى. شۇنىڭ ئۈچۈن ئۇيغۇر خەلق داستانلىرىنى توپلاش ۋە رەتلەشتىن بۇرۇن بۇ ھەققىدىكى كوزقاراشنى ئايدىڭلاشتۇرۇشقا توغرا كېلىدۇ.

ئەدەبىي خەلق داستانلىرى ھەر خىل تارىخىي سەۋەبلەر، يەنى خەلقلەرنىڭ جەمئىيەت تەرەققىياتى جەريانىدا ئوزلىرىنىڭ كېلىپ چىقىشى بويىچە تارىخىي ئۇمۇملۇققا ئىگە بولغانلىغى،

مىللەتلەر ۋە خەلقلەر ئوتتۇرىسىدىكى ئىجتىمائى مۇناسىۋەت مەسىلەن: مەشھۇر "يىپەك يولى" ئارقىلىق باشلانغان مەدەنىيەت ئالاقىسى، ئوزئارا بېرىش ـ كېلىش ۋە باشقا ھەر خىل ئالاقىلاردىن شەكىللەنگەن ئوخشاش تۇرمۇش شارائىتىدىكى..... سەۋەبىدىن مەركىزىي ئاسىيا ۋە ئوتتۇرا ئاسىيادا ياشايدىغان شەرق مىللەتلىرى ئارىسىغا ئورتاق سىڭىشىپ كەتكەن. بىز مۇنداق داستانلارنىڭ زادى قايسى خەلقتە مەنسۇپ ئىكەنلىگىنى ئايرىشتا تارىخىي ماتېرىياللىرىمىز نۇقتىنەزەر بويىچە، شۇ داستاندا ئىپادىلەنگەن تۇرمۇش، پۇرىغى، مىللى ئالاھىدىلىك، شۇ خەلق ئىچىگە ئومۇملىشىش ۋە ئوزلىشىش دەرىجىسى قاتارلىقلارغا قارىشىمىز لازىم. چۈنكى خەلق ئەدەبىياتى يازما ئەدەبىياتتەك مۇقىملىققا ئىگە ئەمەس. ئۇنى ھەرقايسى خەلقلەر ئوزلەشتۈرگەندە، ئەلۋەتتە ئوزلىرىنىڭ تۇرمۇش مەنپەئەتلىرىگە ۋە مىللى ئالاھىدىلىكلىرىگە بېقىندۇرىدۇ ھەمدە ئوزلىرىنىڭ مەنسۇبى بايلىغى سۈپىتىدە ئەۋلاتتىن ـ ئەۋلاتقا مىراس قالدۇرىدۇ. ئادەتتە بەزى خەلق داستانلىرىنىڭ مەسىلەن: "پەرھات ـ شىرىن" "غېرىپ ـ سەنەم"، "يۈسۈپ ـ ئەخمەت"، "ھورلىقا ـ ھەمراجان" قاتارلىقلارنىڭ كېيىنكى دەۋرلەردە خاتىرلەنگەن نۇسخىلىرىغا ۋە داستانچىلارنىڭ بايان قىلىش ئۇسۇلىغا قارىساق، داستان قەھرىمانلىرىنىڭ پائالىيەت مەيدانى (ئورنى) باغدات، مىسىر، ئەرمەن، رىم، ھەلەپ شۇرۇان... قاتارلىق چەت جايلار ئىكەنلىگىنى ئۇچرىتىمىز. بۇنىڭغا قاراپ بەزىلەر ئۇنداق داستانلارنىڭ ئۇيغۇر خەلق داستانى بولۇشىدىن گۇمانلىنىدۇ. بىزنىڭچە مۇنداق ھىكايە قىلىشنىڭ ئىككى خىل سەۋىۋى بولۇشى مۇمكىن:

بىرىنچىدىن، بۇ خىلدىكى خەلق داستانلىرىنىڭ پەيدا بولۇش

تارىخى ناھايىتى ئۇزۇن بولۇپ، كېيىنكى دەۋرلەرگە كەلگەنـدە فېودال ھوكۇمران گۇرۇھلار فېودالىزىمغا قارشى ئىدىيە بىلەن سۇغۇرۇلغان ئىلغار پىكىرلىك داستانلارنىڭ ئوز يېرىنىڭ نامى بىلەن مەيدانـغا چىقىشىغا يـول قويمـغان. چۇنـكى ھەر بىر سىنىپنىڭ ئەدەبىياتقا قارىتا بەلگىلىك سىياسى ئولچىمى بولـدۇ. ئاشۇ ئولچەم بويىچە شۇ سىنىپنىڭ مەنپەئەتـگە ئۇيغـۇن بولمىغان ئەدەبىي ئەسەرلەرنى مەيلى قايسى خەلقنىڭ بولۇشىدىن قەتئىنەزەر چەكلەيدۇ ۋە تارقىلىشىغا يول قويمايدۇ. شۇنىڭ ئۇ-چۇن ئەينى شارائىتتا فېودال ھوكۇمرانـلارنىڭ قارشـىلىغـى ۋە كاشىلىسى تۇپەيلىدىن ئۇلارنىڭ كوزىنى خـەلەت قـىلىشى مەق-سەدىدە داستاندىكى ۋەقەلەرنىڭ پـەيـدا بولغان ئورنـىنى ئوز يېرىدىن يىراق بولغان چەت جايلارنىڭ نامى بىلەن ئاتاشقا مەجبۇر بولغان.

ئىككىنچىدىن، خەلقنىڭ كوپلىگەن ھىكايە-چوچەكلىرى-دە قەدىمقى تارىختا ئىگە، ھەممە خەلقىلەرگە بىرقەدەر تو-نۇشلۇق بولغان شەھەرلەرنىڭ نامىنى ئاتاپ ھىكايە قىلىش شۇ تارىخىي شارائىتتا بىر خىل ئەنئەنىۋى بايان قـىلىش ئۇسۇلى بولۇپ قالغان. شەرق فولكلور ئەسەرلىرىنىڭ بەدىئى ئىپادىلەش-تىكى بۇ خىل ئادىتى خەلق داستانچىلىرى ۋە كېيىنكى خا-تىرلىگۈچىلەرگە بەلگىلىك تەسىر قىلغان بولۇشى مۇمكىن. مەيلى قايسى جاينىڭ نامى ئاتىلىشىدىن قەتئىنەزەر خەلق داس-تانلىرى خەلقنىڭ مەنۇى بايلىغى بولغاچقا، ئەڭ مۇھىمـى شۇ داستاننىڭ ئومۇملىشىش ئەھۋالى ۋە خەلق ئىچىدىكى تەسىرى ئۇنى ئايرىشنىڭ ئاساسلىق شەرتى بولۇشى كېرەك.

بەزى خەلق داستانلىرىنىڭ كېيىنكى خاتىرلەنگەن نۇسـ-

خەلىرىدىكى ھەر خىل مۇرەككەپلىك مەلۇم مەنىدىن ئىبىتقانىدا ئۇنى خاتىرىلىگۈچى ۋە ئىبىتقۇچىلار بىلەنمۇ مۇناسىۋەتلىك. ئەلۋەتتە، خەلق ئاغزىدىكى داستانلارنى خاتىرلىگۈچىلەر (دەسلەپكى رەتلىگۈچىلەر) سىنىپنىڭ ۋە گۇرۇھنىڭ بىر ئەزاسى سۈپىتىدە خاتىرىلەش جەريانىدا بەزى ئۆزگەرتىشلەرنى ئېلىپ بارغان بولۇشىمۇ مۇمكىن. بۇ پىكىرنىمزنى بىر داستاننىڭ ھەر خىل نۇسخىدىكى قول يازمىلىرىنىڭ بولغانلىغى دەللىلەيدۇ. مۇشۇنداق ئەھۋاللارغا ئاساسەن ئۇيغۇر خەلق داستانلىرىنى توپلاش، رەتلەش ۋە تەتقىق قىلىشتا تارىخىي نۇقتىدىن قاراپ ئىنچىكىلىك بىلەن مۇلاھىزە قىلىشىمىز لازىم. يەنىگىللىك بىلەن "ئۇنىڭ" ياكى "بۇنىڭ" دەپ ئالدىراپ ھوكۇم قىلىۋېتىش ماھىيەتتە نىگىلىزمىلىق ياكى شۇۋىنىزمىلىق خاتالىغىغا ئېلىپ بارىدۇ.

ھازىرچە بىزگە جەددى ئېھتىياجلىق بولۇۋاتقىنى پۈتۈن كۇچىنى سەپەرۋەر قىلىپ خەلق ئىچىدە كومۇلۇپ ياتقان قىسسە ۋە داستانلارنى تېزلىكتە قېزىپ توپلاشتىن ئىبارەت. ئۇندىن كېيىن خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىنى توپلاش ۋە رەتلەش تېخنىكىسىغا ئائىت پىرىنسىپلار بويىچە تەتقىق قىلىشقا توغرا كېلىدۇ، چۈنكى قازماي تۇرۇپ ساپ ئالتۇن بىلەن داشقالنى ئايرىغىلى بولمايدۇ.

خەلق ئەدەبىياتىنى، بولۇپمۇ چوڭ ھەجىمدىكى خەلق داستانلىرىنى توپلاش ۋە رەتلەش ئىشى سەممىيەتلىكنى تەلەپ قىلىدىغان ئىنچىكە ئىلمىي خىزمەت. شۇڭا بەزى خەلق داستانلىرى ئىچىدىكى ھازىرقى دەۋر روھىغا ئۇيغۇن كەلمەيدىغان ئايرىم سوز - ئىبارىلەرنىڭ بولغانلىغىدىن چوچۇپ كەتمەسلىك

كېرەك. تارىخنىڭ ئىزىنى خالىغانچە ئۆزگەرتىۋەتمەسلىك تارىخىي ماتېرىيالىزىمنىڭ ئەقەللى پرىنسىپلىرىدىن بىرى. بۇ بىزدىن توپلاش جەريانىدا ئەسلىگە سادىق بولۇشنى تەلەپ قىلىدۇ.

شۇنىسى ئېنىقكى، ئۇيغۇر خەلق داستانلىرى ئوتتۇرا تارىخىي دەۋرلەرنىڭ مەھسۇلى بولغاچقا، ئۇ مەزمۇن جەھەتتىن مەلۇم تارىخى چەكلىمىگە ئىگە. كونا جەمىيەتتە فېئودال ئەزگۈچى سىنىپلارنىڭ ئىدالوگىيىسى ھامان ھۆكۈمران ئىدىيە بولغاچقا، ئۇيغۇر خەلق داستانلىرى ئارىسىغا بەزى ساغلام بولمىغان ئىدىيىۋى خاھىشلارمۇ ئارىلىشىپ قالغان. خەلق داستانلىرى ئۇچىدىكى مۇنداق پاسسىپ ئامىللارغا قارىتا "بىر مىللەت ئۇچىدە ئىككى خىل مىللى مەدەنىيەت بولىدۇ" غانلىغدىن ئىبارەت تارىخىي ماتېرىيالىزىملىق كۆزقاراش بويىچە ئەينى تارىخىي شارائىت بىلەن بىرلەشتۈرۈپ قاراپ، "قەدىمقى فېئودال ھۆكۈمران سىنىپلارنىڭ ھەممە چىرىك نەرسىلىرىنى قەدىمقى دېموكراتىيىلىگى ۋە ئىنقىلاۋىلىغى بولغان گۈزەل خەلق مەدەنىيىتىدىن پەرقلەندۈرۈشىمىز" ۋە شۇ ئاساستا خەلق داستانلىرىدىن ئىبارەت ئۇيغۇر فولكلورىنىڭ بۇ ژانىرىنى توپلاش، رەتلەش ۋە تەتقىق قىلىش خىزمىتىگە ئەستايىدىل كۆڭۈل بولۇشىمىز لازىم.

بەشىنچى باپ

ئەپسانە ۋە رىۋايەتلەر

1 - ئەپسانە

ئەپسانە ئىنسانلارنىڭ ئەڭ قەدىمقى ساددا ئوي - پىكىر-لىرىنىڭ بەدىئى ئىنكاسى، كىشىلەرنىڭ خىلمۇ - خىل رىيال زىددىيەتلەر توغرىسىدىكى خىيالىرىنىڭ سەمەرىسى بولۇپ، ئىن-سانلارنىڭ ئەڭ تۆپكى پائالىيىتى ھىسابلانغان ئىشلەپچىقىرىش پائالىيىتى ئەپسانىلەرنىڭ پەيدا بولۇشىنى ماددىي ۋە مەنىۋى ئاساس بىلەن تەمىنلىگەن.

ئۇيغۇر خەلق ئەپسانىلىرى ئومۇمەن ئۇرۇقچىلىق دەۋرىدە رەسمىي شەكىللەنگەن.

بىزگە مەلۇمكى، ئۇرۇقچىلىق جەمئىيىتىدە ئىنسانلارنىڭ ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرى ناھايىتى ئاجىز ھەم توۋەن بولغاچقا، ئۇلارنىڭ تەبىئەت ۋە جەمئىيەت ھەققىدىكى تەسەۋۋۇرىمۇ ئاددىيلىدى. شۇنداق بولۇشىغا قارىماي، قەدىمقى ئىنسانلار تەبىئەت ھادىسە-لىرى بىلەن ئىجتىمائى ھادىسىلەرنىڭ مۇرەككەپ سىرىنى چۈ-شىنىشىنى ئارزۇ قىلاتتى. ئىنسانلار ئوزلىرىنىڭ ئاشۇنداق ئارزۇ-ئىستەكلىرىنى خىيالى - پانتازىيە ئارقىلىق ئەپسانىلەرگە مەركەز-

لەشتۇردى. يولداش ماۋزېدۇڭ ئېيتقاندەك: "... ئەپسانىلەردە ئېيتىلغان زىددىيەتلەرنىڭ بىر - بىرىگە ئۆزگىرىشى ئەسلا كونكىرىت زىددىيەتلەر بىلەن يۈز بەرگەن رىيال ئۆزگىرىش ئەمەس، بەلكى ساددا ۋە خىيالى ئۆزگىرىشلەردۇر، ھىساپسىز ۋە خىلمۇ - خىل رىيال زىددىيەتلەرنىڭ بىر - بىرىگە ئۆزگىرىشلىرى بىلەن تەسىر-لەنگەن كىشىلەرنىڭ سۆبىكتىۋ خىيالىنىڭ سەمەرىسىدۇر."

ماركس مۇنداق دېگەن ئىدى:"ھەرقانداق ئەپسانىلەر تەسەۋۋۇر بىلەن ۋە تەسەۋۋۇرنىڭ يارىتىشى بىلەن تەبىئەت كۈچ-لىرىنى يېڭىدۇ، بويسۇندۇرىدۇ ۋە ئوبرازلاشتۇرىدۇ. دېمەك، تەبىئەت كۈچلىرى ھەقىقى بويسۇندۇرۇلۇشى بىلەنلا ئەپسانىلەرمۇ يوقۇلىدۇ." ئەپسانىلەردە(چوچەكلەردىمۇ)ئۇچرايدىغان سان-ساناقسىز ئۆزگىرىشلەر توغرىسىدىكى بۇ ھەكايىلەردە تەبىئەت كۈچلىرىنى ئادەملەرنىڭ بوي-سۇندۇرغانلىقى تەسۋىرلەنگەنلىكتىن ئۇلار ئادەملەرنىڭ كۆڭلىگە ياقىدۇ، ئۇنىڭ ئۈستىگە ئۇلارنىڭ ئەڭ ئوبدانلىرى "مەڭگۈ گۈزەل-لىك"كە (ماركس) ئىگە بولىدۇ، "لېكىن ئەپسانىلەر زىددىيەتلەرنىڭ مۇئەييەن كونكىرىت شارائىتى ئاساسىدا يارىتىلغان ئەمەس. يەنى ئەپسانە ياكى چوچەكلەردە زىددىيەتلەرنى تەشكىل قىلغان تەرەپ-لەر رىيال ئوخشاشلىقتا ئىگە ئەمەس، بۇ ئوخشاشلىق پەقەت خىيال-دۇر. ماۋزېدۇڭ: «ئەدەبىيات - سەنئەت توغرىسىدا» ئۇيغۇرچە 4 - بەت.

دېمەك، ئەپسانىلەر باشلانغۇچ كومۇنا دەۋرىدىكى ئىنسانلارنىڭ ئوبىكتىۋ دۇنيا ھەققىدىكى تونۇشى ۋە چۈشەنچىسى بىلەن زىچ مۇناسىۋەتلىك بولغان بىر خىل ئالاھىدە خۇسۇسىيەتلىك ئاڭ فورمىسى، يەنى ئۇ ئىنسانلارنىڭ پانتازىك خىيال-لىدا ئاڭسىز سەنئەت شەكلى ئارقىلىق قايتا ئىشلەنگەن تەبىئەت

دۇنياسى ۋەئىجتىمائى فورمىدۇر.

"مۇنداقچە ئېيتقاندا، ئەپسانە تەبىئەتتىكى ھادىسىلەر ۋە تەبىەتتىكى كۈرەشلەرنى، ئىجتىمائى تۈرمۇشنى كەڭ بەدىئى ئومۇملاشتۇرۇش ئارقىلىق ئەكس ئەتتۈرىدۇ." (م. گوركىي) ئەپسانىلەردە يارىتىلغان ئوبرازلار خىيالى - پانتازىك بولۇشىدىن قەتئى نەزەر، ئۇ بەرىبىر شۇ دەۋرىدىكى ئىنسانلارنىڭ ئىجتىمائى تۈرمۇشى بىلەن باغلانغان بولىدۇ. "ئېتىمدائى كىشىلەر يەر، ئاسمان ۋە دۇيادىكى بارلىق نەرسىلەرنىڭ ئوزگىرىشلىرىنى بايقىغان بولسىمۇ، ئۇنى ئوزلىرىنىڭ كۈچىگە تايىنىپ قانداق ئىداره قىلىش ھەققىدە تۇرلۇكچە چۈشەنچىلەرنى ئوتتۇرىغا قويغان. بۇگۈنكى كۈندە بىز ئۇنى ئەپسانە دەۋاتىمىز" — دەيدۇ لۇشۇن.

ئەپسانىلەردە تولاراق ھەر خىل "خۇدالارنىڭ" ئوبراز - لىرى يارىتىلىش ئارقىلىق ئىنسانلارنىڭ تەبىەتنى بويسۇندۇرۇش - تىكى كۈرەشچان كۈچ - قۇۋۋىتى ھەم غەيرىتى ئەكس ئەتتۈرىلىدۇ. ئېتىمدائى كىشىلەرنىڭ سادىدا ھېسسىياتىدا "خۇدا" ئايرىم تىراكىت چۈشەنچە بولماستىن بەلكى ھەممىگە قادىر ۋە قابىل كۈنكېرىت ئوبراز ھىساپلىناتتى. كىشىلەر تەبىەت ئۈستىدىن غالىپ كېلىش ئۈمىدىنى ئەنە شۇ خۇدالارغا بېغىشلايتتى ۋە ئوز غايىسىنى شۇ "خۇدا"نىڭ كۈچى بىلەن رىيالىلىققا ئايلاندۇرۇشقا تىرىشاتتى. چۈنكى ئىنسانىيەت جەمئىيىتىنىڭ بۇ دەسلەپكى باسقۇچىدا تېخى ئىلىم-پەن كوزقارىشى شەكىللەنمىگەچكە تەبىئى ۋە ئىجتىمائى ھادىسىلەر ئولارنىڭ ئالدىدا بىر "سىرلىق تۈگۈن" ئىدى. ئۇلار شۇنىڭ ئۈچۈن باي تەسەۋۋۇر كۈچىگە ئىگە بولغان ئەپسانىلەرنى ئىجات قىلىپ، ئاشۇ "تۈگۈن" نى يېشىشنىڭ ئامالىنى ئىزلەيتتى.

جەمىيەت تەرەققىياتىغا ئەگىشىپ ئىنسانلارنىڭ ئىدالوگىيە هالەتلىرى ئۆزگىرىدۇ، بۇ ئۆزگىرىش، مۇقەررەركى، ئىنسانلارنى ئىلىم - پەن يولىغا باشلايدۇ. نەتىجىدە ئىلىم - پەنگە تايىنىپ ماددى دۇنيانى ئۆزگەرتىشنىڭ رىياللىققا ئايلىنىشى ئەپسانىلەر-نىڭ يوقىلىشىغا شەرت بولىدۇ.

ئەپسانىلەرنىڭ } ئەپسانىلەرنىڭ تىماتىك مەزمۇنىمۇ
تىماتىك مەزمۇنى } خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىنىڭ باشقا

تۈرلىرىگە ئوخشاش كەڭ ۋە ھەر تەرەپلىمە بولۇپ، يىغىنچاقلىغاندا مۇنداق بىر قانچە تارماقلارغا بۆلۈش مۇمكىن:

(1) تەبىەت دۇنياسىدىكى نەرسىلەرنىڭ پەيدا بولۇشىنى چۈشەندۈرىدىغان ئەپسانىلەر. بۇ مەزمۇندىكى ئەپسانىلەر ئۇيغۇر خەلق ئەپسانىلىرىنىڭ ئاساسىي گەۋدىسى ھىساپلىنىدۇ.

ئىپتىدائى باشلانغۇچ جەمىيەتتە ئىلىم - پەننىڭ كۈچىگە تايىنىپ ئاسمان، يەر، سۇ، ئاي، كۈن، يۇلتۇز، بۇلۇت، يامغۇر، قار... قاتارلىق تەبىەت ھادىسىلىرىنىڭ پەيدا بولۇش سەۋەبىنى ۋە ئۇلاردىكى موجىزىلىك ئۆزگىرىشلىرىنى بىلىش ئىمكانىيىتى بولمىغاچقا قەدىمقى ئىنسانلار بۇ سىرنى ئىلاھىلاشقان روھ ياكى پېرىم ئادەم، پېرىم روھتىن ئىبارەت كونكرېت قەھرىمانلارغا باغلاپ چۈشەندۈرەتتى، بۇنداق چۈشەندۈرۈش ھەرقايسى خەلقلەرنىڭ ئۆز ئېتىقادلىرىغا ئاساسەن ئوخشىمىغان شەكىللەر بىلەن ئىپادىلەندى.

بىز مەشھۇر قەدىمقى ئۇيغۇر خەلق داستانى "ئوغۇزنامە"نى ئوقۇساق، ئۇنىڭ ئىچىدە مۇشۇ مەزمۇندىكى ئەپسانىلەرنىڭ بارلىغىنى كۆرىمىز:

"...كۈنلەردىن بىر كۈن ئوغۇز خاقان تەڭرىگە سېغىنىپ

ۋاتاتتى، ئەتراپ قاراڭغۇلۇشۇپ، ئاسماندىن بىر كوك نۇر چۈشتى. بۇ نۇر كۈندىن يورۇق، ئايدىن نۇرلۇق ئىدى. ئوغۇز خاقان ئۈنىڭ قېشىغا بېرىپ، بۇ نۇرنىڭ ئىچىدە بىر قىز بار-لىغىنى كوردى. ئۇ قىز يالغۇز ئولتۇراتتى. ئۇ ئىنتايىن چىرايلىق بىر قىز ئىدى. ئۈنىڭ بېشىدا ئاتەشتەك نۇرلۇق بىر مېڭى بولۇپ، قۇتوپ يۇلتۇزىغا ئوخشايتتى. بۇ قىز شۇنچىلىك گۈزەل ئىدىكى، كۆلىسە كوك ئاسمان قوشۇلۇپ كۆلەتتى، ئۇ يىغلىسا كوك ئاسمان بىللە يىغلايتتى. ئوغۇز خاقان ئۇ قىزنى كوردى - دە، ئەس - ھۇشىنى يوقاتتى ۋە ئۇنى ياخشى كورۈپ قالدى. بۇ قىزنى ئالدى، ئۈنىڭ بىلەن بىللە بولۇپ ئارمانغا يەتتى. بۇ قىز ھامىلدار بولدى، كۈنلەر ئوتۈپ، تۇنلەر ئوتۈپ ئۈنىڭ كوزى يورىدى ۋە ئۇچ ئوغۇل تۇغدى. بىرىنچىسىگە كۈن دەپ، ئىككىنچىسىگە ئاي، ۋە ئۈچىنچىسىگە يۇلتۇز دەپ ئات قويدى."...

«ئوغۇزنامە» دىكى بۇ ئەپسانىدا قەدىمقى ئىنسانلارنىڭ ئىشلەپچىقىرىش كۈرىشى بىلەن تەبىەتنى بويسۇندۇرۇش ئازۇسى ئەكس ئەتتۈرۈلگەن بولۇپ، مۇشۇ ئارقىلىق ئۇلارنىڭ تەبىەت دۇنياسى ئۈستىدىن ھامان غالىپ كېلىدىغانلىغىدىن ئىبارەت يۈكسەك روھى ئوبرازلىق ھالدا بايان قىلىپ بېرىلگەن. ئۇنىڭدىن باشقا "چاشتانى ئىلىگ بەگ" داستانى ھەمدە ئوبۇلغازىنىڭ مەشھۇر ئەسەرى "شەجەرەئى تۈرك" ئىچىدە يۇقۇرقى مەزمۇنلار-دىكى كوپلىگەن خەلق ئەپسانىلىرى بار.

(2) قەدىمقى ئىنسانلارنىڭ دىنىي ئېتىقاتلىرىنى ۋە ئەدەبىيۇى ئىشەنچلىرىنى مەركەزلىك ھالدا ئەكس ئەتتۈرىدىغان ئەپسانىلەر.

ئومۇملۇق نۇقتىسىدىن ئېلىپ ئېيتقاندا ئەپسانىلەر قەدىم-قى دىنى ئېتىقات بىلەن زىچ مۇناسىۋەتلىك بولغاچقا، ئۇنىڭدا ئەكس ئېتىلگەن زىددىيەتلەر ئىنسانلارنىڭ سۇبېكتىۋ خىيالى بىلەن زىچ بىرلىشىپ كەتكەن. قەدىمقى ئەپسانىلەر ئىچىدە ھەر قايسى خەلقلەرنىڭ شۇ تارىخىي مەزگىلدىكى ئېتىقادى بىلەن ئىدىيىۋى ئىشەنچىلىرىنى چۈشەندۈرىدىغان كوپلىگەن ئەپسانىلەر بار. بىز "ئوغۇزنامە" ئىچىدىكى مۇنۇ بىر پارچىنى كورۇپ باقايلى:

"... شۇنىڭدىن كېيىن، ئوغۇزخاقان چوڭ قۇرۇلتاي چاقىردى، نەۋكەرلىرىنى، خەلقنى چاقىرتىپ كەلدى ۋە كېڭەشتى... ئوغۇزخاقان بۇيۇك ئوردىدا... ئوڭ تەرەپكە قىرىق غۇلاچ دەرەخ تىكتۇرۇپ، ئۇنىڭ بېشىغا بىر ئالتۇن توخو قويدى، ئايمغىغا بىر ئاق قوينى باغلىدى. سول تەرەپكىمۇ قىرىق غۇلاچلىق دەرەخ تىكتۇرۇپ، ئۇنىڭ بېشىغا بىر كۆمۈش توخۇ قويدى، تۆۋىگە بىرقارا قوي باغلىدى. ئوڭ تەرەپتە بۆزۇقلار ① ئولتۇردى، سول تەرەپتە ئۇچۇقلار② ئولتۇردى. ئۇلار قىرىق كېچە-كۈندۈز يەپ ئىچمىشتى ۋە سۆيۈنۈشتى. شۇندىن كېيىن ئوغۇزخاقان مەملىكەتنى ئوغۇللىرىغا بولۇپ بەردى."

بۇ ئەپسانىدا بايان قىلىنغان مىللى ئادەتلەر ئەسلىدە شامان دىنى ئېتىقادىغا مەنسۇپ بولۇپ، ئۇ خەلقىمىزنىڭ ئاشۇ شامانىزمىغا بەيئەت قىلىدىغان قەدىمقى دەۋرلەردىكى مىللى ئورپ ئادىتىنى ئەكس ئەتتۈرۈپ بېرىدۇ.

① ② ئۇچۇق ۋە بۆزۇق — ئەسلىدە "ئۇچ + ئوق" ۋە "بۇزماق" سوزلىرىدىن ياسالغان بولۇپ بەزى تارىخىي مەنبەلەردە ئېيتىلىشىچە، ئوغۇز قەبىلىسى ئاشۇنداق ئىككى تائىپىگە بولۇنىدىكەن.

"شەجەرەئى تۈرك" تە خاتىرلەنگەن "بورە تۇغرىسىدىكى توتىم ئەپسانىسى"① دىمۇ قەدىمقى ئەجداتلىرىمىزنىڭ قانداق قىلىپ ۋە نىمە سەۋەپتىن ئۆزلىرىگە بورىنى توتىم قىلىغانلىغى ئوبرازلىق بايان قىلىنغان. بىز بۇ ئەپسانە ئارقىلىق توتىمىزىم ئېتىقادىنىڭ كېلىپ چىقىشى ھەققىدە ئېنىق چۈشەنچىگە ئىگە بولىمىز.

(3) ئېپتىدائى جەمىيەتتىكى باتۇرلار، قەھرىمانلار تۇغرىسىدىكى ئەپسانىلەر. بۇ مەزمۇندىكى ئەپسانىلەردىن دەۋرىمىزگىچە يېتىپ كەلگەنلىرى ئانچە كوپ بولمىسىمۇ، ئەمما بۇنداق ئەپسانىلار ئۇزىنىڭ ئىجتىمائى ئەھمىيىتى جەھەتتىن مۇھىم ئورۇننى ئىگەللەيدۇ. بۇ خىل ئەپسانىلاردا قەدىمقى كىشىلەرنىڭ باتۇرلىغى، قەيسەرلىگى ئىپادىلىنىدۇ. بۇنداق ھىكايىلەرنىڭ ئەپسانىلىق خاراكتېرى شۇ يەردىكى، ئۇنىڭدىكى قەھرىمانلار تەڭداشسىز كوچ-قۇدرەتكە ئىگە. ئۇلار قەدىمقى ئەجداتلىرىمىزنىڭ ئارزۇسى ۋە غايىسىنىڭ ۋەكىلى سۈپىتىدە يۈكسەك دەرىجىدە ئىلاھىلاشتۇرۇلغان روھى قەھرىمانلاردۇر. مەسىلەن: "ئوغۇزنامە" داستانىدىكى ئوغۇزخاقانىنىڭ قەھرىمانلىق ۋە باتۇرلىغى توغرىسىدىكى ئەپسا-

① توتىمىز — توتىم لوغەت مەنىسى "ئۇرۇغ"دىگەنلىك بولىدۇ. "توتىم" — ئىنسانلار باشلانغۇچ جەمىيەتتە بىرەر ھايۋان، ئۇچار قۇش ياكى دەرەخنى نەسىل ياكى ئۇرۇغ، قان سىستېمىسىنى پەرقلەندۈرۈشنىڭ بەلگىسى قىلغان. مانا شۇنداق چوقۇنىدىغان نىشان ياكى بەلگە "توتىم" دەپ ئاتالغاز

نىلەر، "ئەرگىنەقۇن"① ئىچىدىكى بەزى ئەپسانىلەر، ئالىپ ئەرتوڭانىڭ باتۇرلۇق شەنىگە توقۇلغان ئەپسانىلەر، "چاشتانى ئىلىگ بەگ" داستانىدىكى قەھرىمان ئوبراز چاشتانى ئىلىگ بەگنىڭ خەلقنىڭ بېشىغا چۈشكەن دەھشەتلىك بالايى - ئاپەت ۋە كېسەللىك ئاپەتلىرىنىڭ يىلتىزىنى قۇرۇتۇش جەريانىدا كورسەتكەن ئاجايىپ جاسارىتى ۋە باتۇرلۇغى توغرىسىدىكى ئەپسانىلەر مىسال بولالايدۇ.

(4) ئىنسانلارنىڭ ئىجتىمائى جەمئىيەت بىلەن بولغان مۇناسىۋىتىنى ئەكس ئەتتۈرىدىغان ئەپسانىلەر. بۇ مەزمۇندىكى ئەپسانىلەر ئاز - تولا ئىجتىمائى تۈس ئالغان بولۇپ، ئۇنىڭدا كوپىنچە ياخشىلىق بىلەن يامانلىق ئوزئارا سېلىشتۇرۇلۇپ، ياخشىلىق قىلغۇچىلارغا خەلقنىڭ ھىسسىداشلىق قىلىدىغانلىغى مۇقەررەرلەشتۈرۈلىدۇ. بۇنداق ئەپسانىلاردا خەلقنىڭ بېشىغا بالايى - ئاپەت كەلتۈرىدىغان قارا كۈچلەرنىڭ ۋەكىللىرى سۈپىتىدە قورقۇنۇشلۇق جىنلارنى، يەتتە باشلىق يالماۋۇزلارنى، تىلىسىملىق جادىگەر - ئالۋاستىلارنى ۋاستىلىق ئۇسۇل ئارقىلىق ئوبرازلاشتۇرىدۇ. "چاشتانى ئىلىگ بەگ" داستانىدا "قاپ - قارا ۋە ناھايىتى زور تاغدەك ئىگىز گەۋدىلىرىنى چىقىرىپ، ئوت رەڭلىك چاچلىرىنى مۇرىلىرىگە چۈشۈرۈپ، زەھەرلىك ئىلانلار بىلەن گەۋدىلىرىنى بىزەپ، ئادەملەرنىڭ گوشىنى

① "ئەرگىنەقۇن" — ئەڭ قەدىمقى ئۇيغۇر خەلق داستانى. "ئەرگىنە قۇن مەسىلىرى" دەپمۇ ئاتىلىدۇ. "ئەرگىنە قۇن" — ئوتوكىن تاغ جىلغىلىرى (موڭغۇلىيە چېگرىسىدا) نىڭ ئومۇمى نامى.

يەپ، قېنىنى ئىچىپ، ئۇچەيلىرىنى بادەنلىرىگە يوگۇۋالغان" قور - قۇنچلۇق جىنسلارغا قارشى خەلق قەھرىمانى چاشتانى ئىلىگ بەگنىڭ ئوت يالقۇنىدەك ئوتكۇر قىلىچىنى كوتەرگىنىچە جەڭگە ئاتلىنىپ، بۇ ياۋۇز مەخلۇقلارنى پارە - پارە قىلىپ تاشلىغانلىغى توغرىسىدىكى ئەپسانە، "چىن تۇمۇر باتۇر" داستانىدىكى چىن تو - مۇر باتۇرنىڭ سىگلىسى مەختۇمسۇلانىڭ قېنىنى شوراپ قان بەدىلىگە ياشاۋاتقان يەتتە باشلىق يالماۋۇز بىلەن قەتئى جەڭ قىلىپ ئۇنى يەڭگەنلىگى توغرىسىدىكى ئەپسانىلاردا ئىجتىمائى تەڭسىزلىكلار تۇپەيلىدىن پەيدا بولۇۋاتقان ئىجتىمائى قارمۇ - قارشىلىق ئەپسانە شەكلىدە ئوز ئىپادىسىنى تاپقان. شۇڭا بۇ مەزمۇندىكى ئەپسانىلەرنى ئىنسانلارنىڭ سىنىپىي جەمىيەتكە كە - رىشىنىڭ دەسلەپكى بەلگىلىرى دەپ قاراش مۇمكىن.

بۇ يەردە شۇنى ئەسكەرتىش كېرەككى: ئەپسانىلەردە گەرچە خىيالى نەرسىلەر ھىكايە قىلىنسىمۇ، ئەمما ئۇنىڭ خۇ - راپاتلىقتىن پەرقى بولىدۇ. چۇنكى ئەپسانىلاردا ئىنسانلارنىڭ تە - بەتنى بويسۇندۇرۇش، تەبىەت بىلەن كۇرەش قىلىشتىن ئىبا - رەت ئاكتىۋالنى خىيالىرى ئەكس ئېتىپ، تارىخنىڭ تەرەققە - ياتىنى ئىلگىرى سۇرۇشتە بەلگىلىك رول ئويناپدۇ، خۇراپاتلىق بولسا تەز پۇكۇشنى، قۇللۇقنى تەرغىپ قىلىپ، ئىنسانلارنى تەقدىر - ئىلاھىيەتچىلىك يولىغا باشلايدۇ. شۇنىسى ئېنىقكى، ئەيـ نى دەۋردىكى ئىجتىمائى ۋە تارىخىي سەۋەپلەر تۇپەيلىدىن بەزى ھاللاردا ئەپسانە بىلەن خۇراپاتلىق بىر - بىرىگە ئارىلە - شىپ كەتكەن. بىز ئەنۋەتتە مۇنداق مۇرەككەپلىكنى تارىخىي ماتىريالىزىملىق نۇقتىنەزەر بىلەن كۇزىتىپ ۋە تەھلىل قىلىپ

قەدىمقى ئەپسانىلەرنىڭ ئىجتىمائى ۋە تارىخى رولىغا توغرا مۇ-ئامىلە قىلىشىمىز لازىم.

2 - رىۋايەتلەر

رىۋايەتلەر ئەمگەكچى خەلق تەرىپىدىن ئىجات قىلىنغان ۋە خەلق ئارىسىدا كەڭ تارقالغان بەلگىلىك تارىخىي پىرسۇناژ-لار، تارىخىي ۋەقەلەر، قەدىمقى جايلار ھەمدە تەبىەت ھادە-سىلىرى توغرىسىدىكى ھېكايىلەردۇر.

رىۋايەتلەردە مەلۇم بىر ۋاقىت، ئورۇن ۋە تارىخىي ئەھ-ۋاللار بەلگىلىك تارىخىي پاكىتلار ئاساسىدا بايان قىلىنسىمۇ، ئەمما ئۇنىڭ تۈپ ماھىيىتىدىن ئېلىپ ئېيتقاندا ئۇ يەنىلا خەلقنىڭ سەنئەت ئىجادىيىتى ھېسابلىنىدۇ. رىۋايەتلەردىكى ۋە-قەلىك ئۇزلۇكسىز ھالدا پىششىقلاپ ئىشلىنىپ، ئەسلى مەنىسە-دىن خېلى دەرىجىدە يىراقلاشقان بولىدۇ. چۈنكى راۋايەتلەر تۈپ خۇسۇسىيەت جەھەتتىن تارىخىي پاكىتلارغا تايانسىمۇ، ئۇ كىشىلەر ئارىسىدا ئېغىز يۇرىدىغان ھېكايە بولغاچقا، داۋاملىق ھالدا كىشىلەرنىڭ ئىجتىمائى كۆزقارىشىنى ۋە سەنئەت ئارزۇسىنى ئۆزىگە سىڭدۈرۈپ ماڭىدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن رىۋايەتلەرنىڭ مەز-مۇنىدىن قارىغاندا، ئۇنىڭدا ئىككى خىل مەدەنىيەتنىڭ كۆرىشى جەددى ئىپادىلىنىدۇ.

ئادەتتە قەدىمقى راۋايەتلەر بىلەن ئەپسانىلەرنىڭ چەك-چېگ-رىسىنى ئايرىۋېلىش قىيىنراق. لېكىن شۇنىسى ئېنىقكى، رىۋايەتلەر ئەپسانىلەرگە قارىغاندا رېيالىققا يېقىنراق بولۇپ، ئاساسەن تارىخىي ۋەقەلەرنى ئۆزىگە تېما قىلىدۇ. ئۇنىڭدىن كۆرۈشكە بولىدىكى:

ئەپسانىلەر تەرەققى قىلىپ تەدرىجى ھالدا كىشىلىك خاراكتېرىغا يېقىنلىشىش ئاساسىدا رىۋايەتلەر بارلىققا كېلىدۇ. شۇنداقلا يەنە رىۋايەتلەردە ھەرقايسى خەلقلەرنىڭ تۇرمۇش ئالاھىدىلىگى، مىللى ئورپ - ئادەت ئالاھىدىلىكلىرى، يەر ئالاھىدىلىكلىرى ... قاتارلىقلار بىرقەدەر ئېنىق ئەكس ئېتىلگەن بولۇپ، بەلگىلىك ھەققەتنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ.

{ رىۋايەتلەرنىڭ / تېماتىك مەزمۇنى } خەلق رىۋايەتلىرىنىڭ مەزمۇنى دائىرىسى كەڭ بولۇپ، ئۇنىڭدا خەلق تۇرمۇشىنىڭ ھەممە تەرەپلىرى كەڭ ئەكس ئەتتۈرۈلىدۇ. قەدىمقى ئىنسانلارنىڭ كۆرەش تارىخلىرى، خەلق قەھرىمانلىرى، بىپايان زېمىننىڭ بولغان ھەر خىل تەبىئى ئۆزگىرىشلەر ئورپ - ئادەت ۋە مىللى ئالاھىدىلىكلەر، ھەر قايسى دەۋرلەرنىڭ تا - رىخىي خۇسۇسىيەتلىرى خىلمۇ - خىل رىۋايەتلەرنىڭ پەيدا بو - لۇش مەنبەسى بولۇپ كەلگەن. ئومۇمىلاشتۇرغاندا، رىۋايەتلەرنىڭ تېماتىك مەزمۇنى تۆۋەندىكى بىرقانچە نۇقتىلارغا مەركەزلىشىدۇ:

(1) قەدىمقى تارىخىي شەخسلەر توغرىسىدىكى رىۋايەتلەر. بۇ خىلدىكى رىۋايەتلەردە تارىخىي پېرسوناژلار مەركەز قىلىنغان، ئۇلارنىڭ ئىش - ئىزلىرى ۋە ھايات سەرگۈزەشتىلىرى بايان قىلىنغان بولۇپ، ئۇ خەلق رىۋايەتلىرى ئىچىدە ئەڭ ئاساسلىق ئورۇننى ئىگەللەيدۇ. بۇنداق رىۋايەتلەر بىۋاستە كىشىلەرنىڭ ئىدىيە ۋە تۇرمۇشلىرىنى ئىنكاس قىلىدۇ، ئايرىم قەھرىمانلارنىڭ ئۆزىگە خاس ئالاھىدىلىگى ۋە ئىجادى ئەمگىگى مەدھىيىلىنىدۇ. مۇتلەق كوپ قىسىم پېرسوناژلىق رىۋايەتلەرنىڭ ئاساسىي قەھرىمانى تارىخى شەخسلەردىن ئىبارەت. مەسىلەن، ئەڭ قەدىمقى رىۋايەتلەردىن توماردىس (Tomaris) توغرىسىدىكى

رىۋايەت ئوتتۇرا ئاسىيا خەلقلىرىنىڭ تارىخىدا ناھايىتى چوڭ ئورۇن تۇتىدۇ. بۇ رىۋايەتنى يونان تارىخچىسى ھىرادوت ئوتتۇرا ئاسىياغا قىلغان سياھەتىدە توپلىغان تارىخىي ماتېرىياللىرىغا ئاساسەن "تارىخ" ناملىق ئەسىرىدە يېزىپ قالدۇرغان ۋە شۇ ئارقىلىق دەۋرىمىزگە يېتىپ كەلگەن.

تومارىس ھەققىدىكى رىۋايەتتە ۋەتەنپەرۋەرلىك ۋە قەھرىمانلىق غايىسى تارىخى ۋەقەلەر ئارقىلىق ئەكس ئەتتۈرۈلىدۇ. بۇ رىۋايەتتە مىلادىدىن بۇرۇنقى 6 - ئەسىردە بىرنەچچە ئەل خەلقلىرىنى بېسىپ ئېلىپ، ئۇلارنىڭ بېشىغا بالايى - ئاپەت كەلتۈرگەن زالىم، قانخور كەيخىسراۋ (مىلادىدىن بۇرۇنقى 552 - يىلدىن 486 - يىلغىچە ئىرانغا شاھ بولغان) بىلەن ئوتتۇرا ئاسىيادا ياشىغۇچى ماساگېتلارنىڭ پادىشاسى تومارىس ئوتتۇرىسىدىكى جەڭ تەسۋىرلىنىدۇ. بۇ ئارقىلىق تومارىسنىڭ ۋەتەنپەرۋەرلىك ۋە قەھرىمانلىق خىسلىتى مەدھىيىلىنىدۇ. بۇ رىۋايەت بەلگىلىك دەرىجىدە خىيالىلاشتۇرۇلغانلىغىغا قارىماي، تارىختىكى رىيال ۋەقەلەر بەدىئى يول بىلەن ئەكس ئەتتۈرۈلىدۇ. خەلقنە مۇھەببەت، ئېلىمنىڭ ئازاتلىغى ۋە تىنچ - ئاسايىشلىغى ئۈچۈن كۈرەش، شىجائەت ۋە مەرتلىك، ياۋۇز باسمىچىلارغا قارشى غەزەپ ۋە نەپرەت، ئادىللىق ۋە راسچىللىق قاتارلىق ئالاھىدىلىكلەر تومارىس توغرىسىدىكى رىۋايەتنىڭ باش قەھرىمانىنى خاتىرلەيدىغان خىسلەتلەردۇر. بىز تومارىسنىڭ كەيخىسراۋغا ئېيتقان توۋەندىكى سوزلىرىنى كورۇپ باقايلى:

"..... بىز بىلىمىزكى، سەن تېچلىقنى خالىمايسەن، شۇ سەۋەپتىن ئەگەر مەسلىھەتىمىزگە كونەمەي ماساگېتلار بىلەن توقۇنۇشنى خالىساڭ، كوۋرۇك ياسايمەن دەپ ئاۋارە بولمىغىن. بىزگە

ئېيتساڭ، ساڭا كاشىلا قىلماي دەريادىن ئۇچ كۈنلۈك يىراق-لىققا كوچۇپ كېتىمىز، ئۇ چاغدا دەريادىن بىمالال ئوتىسەن. ئۇنىڭدىن كېيىن يۈزمۇ-يۈز تۇرۇپ ئۇرىشىمىز. ئەگەر بىز بىلەن دەريانىڭ سەن تۇرغان قىرغىغدا ئۇرۇشماقچى بولساڭ ئۇنى بىزگە ئېيت! بۇنىڭغىمۇ بىز رازى بولىمىز. ئەمما نامەرتلىك قىلما!....."
لېكىن كەيخىسراۋ نامەرتلىك قىلىپ ھىلى-مىكىرلىك ۋاستىلەر بىلەن تومارىسنىڭ ئوغلىنى ئەسىر قىلمۇالىدۇ. بۇ ماساگىتلار① قەبىلىسىنى قاتتىق غەزەپلەندۈرىدۇ. ئاخىرى تومارىس كەيخىسراۋ بىلەن ئۇرۇشۇشقا مەجبۇر بولىدۇ. ئۇ قەبىلىنىڭ مەنپەئىتىنى جان دىلى بىلەن قوغداپ ئاخىرى جەڭدە غەلبە قىلىدۇ. كەيخىسراۋنى يېڭىپ ئۇنىڭ كاللىسىنى تېنىدىن جۇدا قىلىپ قان بىلەن تولغۇزۇلغان يوغان قاچىغا سالىدۇ ۋە ئۇنىڭغا قاراپ مۇنداق دەيدۇ: "ئەي نامەرت! جەڭدە سېنى ھالاللىق بىلەن يېڭىپ چىققان بىر ئايالنى مەككارلىق بىلەن ئوغلىدىن جۇدا قىلىپ، پەرزەنت داغىدا كويدۇردۇڭ، سەن ئوغرۇڭ بويى قانغا تويمىدىڭ، مەن ئوز قەسىمىمگە ئەمەل قىلىپ سېنى قان بىلەن سۇغاردىم. بىرەر ئەلنىڭ يۈرتىغا زوراۋانلىق بىلەن باستۇرۇپ كەلگەنلەرنىڭ جازاسى ئەنە شۇ!"

تومارىس ئوبرازى باتۇر، ۋەتەنپەرۋەر، يېڭىلمەس قەھرە-مانلىق ئاجايىپ نەمۇنىسى بولۇپ، تارىخىي قىممىتى زور بولغان رىۋايەتلەرنىڭ بىرىدۇر.

ھونلار دەۋرىگە تەئەللۇق بولغان باتۇر "تەڭرىقۇت" ھەققە-

① ماساگىتلار — شەرقتە ئەڭ قەدىمى بولغان قەبىلىنىڭ نامى، كاسپى دېڭىزىدىن ھىندوقۇش ۋە تيانشانغىچە بولغان كەڭ دائىرىدە ياشىغان. (ۋ.ئى. ئاۋادىيۇۋ "قەدىمقى شەرق تارىخى").

دىكى رىۋايەتنىڭ ئەڭ قەدىمقى تارىخىي شەخسلەر توغرىسىدىكى رىۋايەتلەر قاتارىغا كىرىدۇ. ئۇنىڭدىن قالسا "بوكوخان توغرىسىدىكى رىۋايەت"① مۇ زور تارىخىي ئەھمىيەتكە ئىگە بولغان رىۋايەتلەرنىڭ بىرى ھىساپلىنىدۇ. بۇ رىۋايەت پانتازىك خاراكتېرغا ئىگە بولۇپ، قەھرىمانلىرى ئىلاھلاشتۇرۇلغان بولۇشىغا قارىماي، ئو شەرق ئويغۇرلىرىنىڭ جەڭگىۋار تارىخىدىن بىر دەۋرنى بەدىئى ئوبرازلار بىلەن چوڭقۇر ئەكس ئەتتۈرىدۇ.

بوكوخان تارىختا ئوتتۇرا ئەسىر شەخسى. يەنى مىلادىنىڭ 647 - يىلىدىن 864 - يىلغىچە 200 يىل ھوكۈم سۈرگەن ئۇرخۇن ئويغۇر خاندانلىغى دەۋرىدە بوكوخان ئىسىملىك بىر خان ئوتتۇرا ئاسىيانى تارىخ قەيت قىلىدۇ. ئۇ ئورخون ئويغۇر خانلىغىنىڭ قۇدرەتلىك دەۋرىدىكى (745 — 780 - يىللىرىغىچە) خاقانلىرىنىڭ ئۇچىنچىسى بولۇپ، خاقان مويونچورنىڭ (747 — 759 - يىللىرى) كىچىك ئوغلى ھىساپلىنىدۇ. بوكوخاننىڭ ئەسلى ئىسمى ئىدىقۇت بولۇپ مويۇنچۇر ئالەمدىن ئوتتۇرىدىن كېيىن خاقان بولغان. (760 - يىلىدىن 780 - يىلغىچە). شۇڭا بۇ رىۋايەتتىكى تارىخىي پاكىتلار پۈتۈنلەي تارىخىي رىيالىلىققا ئۇيغۇن كېلىدۇ. بۇ رىۋايەت ئوز زامانىسىنىڭ ئەڭ مۇكەممەل ئەدەبىي يادىكارلىغى بولۇپ، ئۇيغۇر خەلقىنىڭ تىلى، تارىخىي ئەدەبىياتىنى تەتقىق قىلىشتا قىممەتلىك ھوججەتتۇر. (تولۇق تېكىستى "شىنجاڭ داشۇي ئىلمى ژورنىلى" 1980 - يىل ئۇيغۇرچە 1 -

① "بوكوخان توغرىسىدىكى راۋايەت" — دوسان تەرىپىدىن يېزىلغان "موڭغۇللارنىڭ مەخپى تارىخى" دىگەن كىتابقا خاتىرىلەنگەن. دوسان ئوزى خاتىرىسىگە بۇ راۋايەتنى خاتىرىلىگەندە، بۇ راۋايەت پەيدا بولغان ئورۇننى كورگەنلىگىنى ئېيتىدۇ.

سانغا قارالسۇن)

يۇقۇرقىلاردىن باشقا ئۇيغۇر خەلقىنىڭ قەدىمقى رىۋايەت-لىرى ئىچىدە تارىخىي شەخس ئالىپ ئەرتوڭا (ئەفراسىياپ) توغرىسىدا ئوبۇلقاسىم پىردائوسىنىڭ مەشھۇر "شاھنامە"سىدە كۆپ-لىگەن رىۋايەتلەر يېزىلغان. بىز مەشھۇر تارىخىي ئەسەرلەردىن "تارىخىي رەشىدىيە" ①، "تارىخىي ئەمنىيە" ② قاتارلىق ئەسەر-لەرگە قارىساق، خەلقىمىز بېسىپ ئۆتكەن ھەرقايسى تارىخىي دەۋرلەردە ئۆتكەن بۈيۈك تارىخىي شەخسلەر ھەققىدە نۇرغۇنلە-غان رىۋايەتلەرنىڭ بارلىغىنى كۆرىمىز. بۇ رىۋايەتلەر تارىخىنىڭ جانلىق شاھىدى سۈپىتىدە بىزنى پايدىلىق تارىخىي ماتېرىياللار بىلەن تەمىن ئېتىدۇ.

(2) زور تارىخىي ۋەقەلەر توغرىسىدىكى رىۋايەتلەر:

بۇ مەزمۇندىكى رىۋايەتلەردە زور تارىخىي ۋەقەلەر رىۋايەت شەكلىدە بايان قىلىنغان. ئۇنىڭدا گەرچە تارىخىي ۋەقەلەر ئەيـ-نەن كۆچۈرۈپ ئېلىنمىغان بولسىمۇ، رىۋايەت شەكلى ئارقىلىق تارىخىي ۋەقەلەرنىڭ تۈپ ماھىيىتى ئەكس ئېتىلىدۇ. خۇددى خەنزۇ خەلقىنىڭ ئاريىسدا" تەيپىن تيەنگو ئىنقىلاۋى"، "شىڭخەي ئىنقىلاۋى" قاتارلىقلار توغرىسىدا ھەر خىل رىۋايەتلەر بولغىنىغا ئوخشاش، ئۇيغۇرلار تارىخىدا "چوڭ كوچ" ۋە "ئىككى ئۇيغۇر خانلىغىنىڭ مەيدانغا كېلىشى" دىن تارتىپ تاكى بە دولەت ھا-كىمىيىتىگە قارىشى كۈرەش ھەمدە قۇمۇل دېخانلار ئىنقىلاۋىغا

① "تارىخى رەشىدىيە" — رەشىدى پەيزۇللا تەرىپىدىن (ھىجرى-نىڭ 1242 — 1318 - يىللىرى ياشىغان) يېزىلغان مەشھۇر تارىخ.

② "تارىخى ئەمنىيە" — تېچلىق تارىخىي. باي ناھىيىسىدىن موللا مۇسا سايرامى يازغان تارىخىي ئەسەر.

ئائىت زور تارىخىي ۋەقەلەرنى ئەكس ئەتنۇرىدىغان ھەر خىل رىۋايەتلەر بار. بۇ رىۋايەتلەر شۇ دەۋر تارىخىنى ئۆگىنىش ۋە تەتقىق قىلىشتا بىزگە زور ياردەم بېرىدۇ.

(3) يەر، زىمىن توغرىسىدىكى رىۋايەتلەر. بۇنداق رىۋايەتلەرده يەر-زىمىن ۋە ئۇنىڭدىكى ھەرخىل ئوزگىرىشلەر بايان قىلىنىدۇ. يەنى يەر تۇزۇلۇشى، ۋە ئۇنىڭدىكى ھەرخىل ئوزگىرىشلەر، تاغۇ-دەريالارنىڭ پەيدا بولۇشى ۋە باشقىلار ئىپادىلىنىدۇ. مەسىلەن: تەكلىماكان توغرىسىدىكى مۇنۇ رىۋايەتنى كورۇپ باقايلى: "شەھرى كىتىك① قۇم ئاستىدا قالغاندىن كېيىن قۇم ئاپىتىدىن ئامان قالغان خالايىق ئايكول ۋە كوسەن (كۇچار)دا كۇن ئوتكۈزۈشكە باشلىدى. يىللارنىڭ ئوتۇشى بىلەن ئەر دەۋىل②دا قۇرغاقچىلىق بالاسى يۇز بەردى. ئاچارچىلىق ئازاۋى جانىغا سانجىلدى. كوسەن خەلقى توپلىنىپ ئەردەۋىلىغا يېتىپ كەلدى. ئۇ يەردىكى خالايىق بىلەن بىللە سۇ بوغزىغا كەلدى. قارىغۇدەك بولسا دەريا سۇيى ناھايىتى ئاستىن چۇشۇپتۇ. شەھەرگە سۇ چىقىرىشنىڭ ئېھتىمالى يىراق. ئاخىرى ھەممە خالايىق تاش-تۇپراق توپلاپ دەريانى تاشلاشقا باشلىدى. ئىككى تاغنىڭ ئارىسى سۇغا لىق تولدى. دەريا بولۇنۇپ سۇ ئەردەۋىل تەرەپكە ئاقتى. سۇنىڭ مەۋجىدە بىر مولىلا بىلەن بىر موغول ئېقىپ كەتتى. خەلقنىڭ پىشۋاسى خالايىققا قاراپ: 'موللىنى تۇتۇپ ئېلىڭلار، موغول ئاقسۇن' دىدى. شۇندىن بۇ-

① شەھرى كىتىك — تەكلىماكاندىكى قەدىمقى بىر شەھەرنىڭ ئىسمى.

② ئەردەۋىل— ئاقسۇنىڭ بۇرۇنقى نامى.

یان بۇ یەر 'ئاقسۇن' دەپ ئاتالدى. كېيىن ئاستا-ئاستا 'ئاقسۇ' دەپ ئاتىلىپ قالدى".①

بۇ راۋايەتنىڭ بەلگىلىك رىيالىغى بولۇپ، مەلۇم تارىخى ۋەقەلەر ئۈستىگە قۇرۇلغان. بۇنىڭدىن باشقا يەنە خەلقىمىز ئارىسىدا توپان بالاسى ھەققىدە تەكلىماكاننىڭ سىرى ھەققىدە، ... مەلۇم راۋايەتلەر بولۇپ، ئارخېئولوگىيىلىك تەكشۈرۈشتە بەلگىلىك قىممەتكە ئىگە.

(4) ئورپ-ئادەت ۋە مىللى ئومۇملۇق توغرىسىدىكى رىۋايەتلەر. ھەرقايسى خەلقلەرنىڭ ئورپ-ئادىتى ۋە پىسخىك ھالەتلىرىنى ئەكس ئەتتۈرىدىغان ئوخشاشمىغان رىۋايەتلىرى بولغا-نىغا ئوخشاش، ئۇيغۇر خەلقىنىڭ ئارىسىدا توي-تۆكۈن، ئولۇم يېتىم، ھېيت-بايرام ۋە باشقىلار توغرىسىدا بەزى رىۋايەتلەر مەۋجۇت. بۇنداق رىۋايەتلەر شۇ مىللەتنىڭ ئالاھىدىلىكىنى تەتقىق قىلىشتا بىزنى پايدىلىق ماتېرىياللار بىلەن تەمىنلەيدۇ. شۇنىڭ بىلەن بىرلىكتە قەدىمقى رىۋايەتلەر ئىچىدە مىللەت شەكىللىنىشتىن بۇرۇنقى قەبىلىلەر ياكى قەبىلىلەر ئىتتىپاقىنىڭ پەيدا بولۇشى كونكرېت نام بىلەن ئاتىلىشىنىڭ سەۋەپلىرىنى چۈشەندۈرىدىغان رىۋايەتلەر كوپ ئۇچرايدۇ. مەسىلەن: بىز "ئوغۇز نامە "داستانى ئىچىدىن توۋەندىكى پارچىلارنى كورۇپ باقايلى: "... ئوغۇزخاقان ئەسكەرلىرى بىلەن ئىتىل دەرياسىغا كەلدى، ئىتىل دېگەن چوڭ بىر دەريا ئىدى، ئوغۇزخاقان ئۇنى كورۇپ: 'ئىتىلمىنىڭ سۇيىدىن

① بۇ پارچە — موللا مۇھەممەت تومۇر قاراقاش تەرىپىدىن مۇندىن 150 يىل بۇرۇن يېزىلغان "تەزكىرى رىشات" ناملىق ئەسەر-دىن ئېلىندى.

قانداق ئوتىمىز؟' دىدى. قوشۇندا بىر ئوبدان بەگ بار ئىدى. ئۇنىڭ ئېتى ئۇلۇغ ئوردو بەگ ئىدى. ئۇ ماھىر، پاراسەتلىك بىر ئادەم ئىدى. ئۇ، دەريا ياقىسىدا كوپلىگەن تال ۋە نۇر-غۇن دەرەخلەرنىڭ بارلىغىنى كوردى - دە، ئاشۇ دەرەخلەرنى ... كەستى، ئاشۇ دەرەخلەر ئۈستىدە ئولتۇرۇپ دەريادىن ئوتتى. ئوغۇزخاقان بۇنى كورۇپ سۈيۈنۈپ ئېيتتى:

— ئاي - هاي! سەن بۇ يەرگە بەگ بولغىن، قىپچاق① دېگەن بەگ سەن بولغىن."

"ئوغۇزخاقان بىر چىپار ئايغىرغا مىنەتتى ۋە بۇ ئايغىر-نى بەك ياخشى كورەتتى. يولدا مۇشۇ ئايغىر يوقىلىپ قېچىپ كەتتى. بۇ يەردە چوڭ بىر تاغ بار ئىدى، ئۇنىڭ ئۈستىدە قار، مۇز بولۇپ، چوققىلىرى سوغاقتىن ئاپپاق ئىدى. شۇڭا ئۇ مۇز تاغ دەپ ئاتىلاتتى. ئوغۇزخاقاننىڭ ئېتى مۇزتاغ ئىدى. چىگە قېچىپ كىرىپ كەتكەن ئىدى. بۇنىڭدىن ئوغۇزخاقان ئۇزۇن ۋاقىت قايغۇ چەكتى. قوشۇندا بىر باتۇر بەگ بولۇپ، ئۇ ھېچنىمىدىن قورقمايتتى، ئۇ يول يۇرۇشكە، سوغاققا چىدامىلىق ئىدى. ئاشۇ بەگ تاغلار ئارىسىغا كىرىپ، توققۇز كۈن-دىن كېيىن ئوغۇز خاقانغا ئايغىرنى ئەكىلىپ بەردى. مۇزتاغدا قاتتىق سوغاق بولغانلىقتىن، ئۇ بەگ قارغا كومۈلۈپ ئاپپاق بولۇپ كەتكەن ئىدى. ئوغۇزخاقان خوشاللىق بىلەن كۈلدى ۋە:

— ئەي، سەن بۇ يەردە بەگلەرگە باشلىق بول، ئېتىڭ مەڭگۈ

① قىپچاق — تارىختا چوڭ رول ئويناغان تۈركى قەبىلىلىرى-نىڭ بىرى.

قاغارلىق① بولسۇن. — دىدى"

"ئۇرۇشتىن كېيىن ئوغۇزخاقانلىك ئەسكەرلىرى، نەۋكەر-لىرى ۋە خەلقى شۇنچىلىك كوپ مال-مۈلۈك ئولجا ئالدىكى، ئۇلارنى ئارتىپ ئېلىپ كېتىشكە ئات، خەچىرە ئوي ئازلىق قىلدى. ئوغۇزخاقانلىك قوشۇنىدا بىرماھىر، ئىشچان، ئۇستا كىشى بار ئىدى. ئۇنىڭ نامى بارمالىق جوسۇن بىلىك② ئىدى. بۇ ئۇستا بىر هارۋا ياسىدى، هارۋا ئۇستىگە مال-مۈلۈكنى قويدى، ئۇنىڭ ئالدىغا تىرىك ئولجا (ئەسىر)نى قاتتى ۋە تارتىپ ئېلىپ كەتتى. نەۋكەرلەر ۋە كىشىلەرنىڭ هەممىسى بۇنى كورۇپ ئالدىراش هارۋا ياساشتى، بۇ هارۋىلار يۇرگەندە "قاڭغا-قاڭغا" دەپ ئاۋاز چىقىراتتى. شۇڭا ئۇلارغا "قاڭغا" دەپ ئات قويدى. ئوغۇزخاقان هارۋىلارنى كورۇپ كۇلدى ۋە: —قاڭغا هارۋا بىلەن ئولۇكنى تىرىك يۇرگۈزسۇن، سېنىڭ ئېتىڭ قاڭغالۇق③ بولۇپ هارۋىنى ئەسلەتسۇن، — دىدى ۋە ئالغا قاراپ كەتتى."

"ئوغۇزنامە" ئىچىدىكى بۇ ئۇچ پارچە رىۋايەت ئارقىلىق بىز قەدىمقى ئۇچ چوڭ تۈركى قەبىلىسىنىڭ قاندان بارلىقىغا

---

① قاغارلىق — قارلۇق قەبىلىسى. تاريختا چوڭ رول ئوينىغان ئۇيغۇر قەبىلىلىرىنىڭ بىرى.

② بارمالۇق جوسۇن بىلىك — كىشى نامى. مەنىسى "كېتىمپ بېرىپ بىلگۈچى" دېگەن بولىدۇ.

③ قاڭغالۇ — قاڭلى قەبىلىسىنىڭ ئاللىگورىك ئوبرازى. قاڭلىلار قەدىمقى تۈركى قەبىلىلىرىنىڭ ئىچىدىكى مەشھۇر قەبىلىلەرنىڭ بىرى بولۇپ، خەنزۇچە يازما مەنبەلەردە "گاۋچاڭ" لىقلار دېيىلىدۇ. بۇ قەبىلە تۇرپان ئەتراپىدا (ئىدىقۇت) ياشىغان.

كەلگەنلىگى ۋە ئۇ قەبىلىلەرنىڭ تارىخى ئالاھىدىلىگى ھەققىدە مەلۇم چۈشەنچىگە ئىگە بولىمىز. شۇنىڭ ئۈچۈن بۇ رىۋايەتلەر-نىڭ تارىخى چىنلىغىدا مۇقەددىمە — ئاخىر بولىدىغانلىغىدىن قەتئى نەزەر، شۇ خەلقلەرنىڭ ئېتنوگرافىيىسى جەھەتتە بەلگىلىك قىممەتكە ئىگە بولىدۇ.

(5) تەبىەتتىكى جانداراڭرنىڭ ئوزىگە خاس خاراكتېرى توغرىسىدىكى رىۋايەتلەر. بۇنداق رىۋايەتلەردە تەبىەت دۇنياسىدىكى ھەر خىل جانداراڭر يەنى ھايۋانات-لار، ئۇچار قۇشلار، قۇرۇت-قوڭغۇزلار توغرىسىدا سوزلىنىدۇ. شۇنداقلا تەبىەتتىكى ئۆرگانىزملار قانداق سەۋەپلەر ئاساسىدا ئادەملەر تەرىپىدىن ئوزگەرتىلىپ، بۇگۈنكى ھالەتكە يېتىپ كەلگەنلىگى بايان قىلىنىدۇ مەسىلەن: دوللىتىمىزدە مىڭ يىللاردىن بېرى خەلقىمىز ئاغزىدا ئېيتىلىپ كەلگەن "دوغمىڭ كاككۇكى" ناملىق رىۋايەت مىسال بولايدۇ. ئۇيغۇر خەلقىدە ئىچىدە بۇنداق رىۋايەتلەر ئانچە كوپ بولمىسىمۇ، بۇلبۇلنىڭ قىزىلگۈلگە شەيدا بولۇشى توغرىسىدا، ھايۋاناتلار-نىڭ ئوزىگە خاس ئالاھىدىلىكلىرى توغرىسىدا بەزى رىۋايەتلەر بار.

ئومۇمەن ئېيتقاندا، رىۋايەتلەر بەلگىلىك ئىجتىمائى ۋە بەدىئى قىممەتكە ئىگە بولغان خەلقنىڭ بىر خىل سەنئەت ئىجادىيىتى بولۇپ، ئۇ بەلگىلىك تارىخىي قىممەتكە ئىگە. تارىخىي ۋەقەلەر بايان قىلىنغان رىۋايەتلەر مەلۇم جەمىيەت تارىخىنىڭ ئوبرازلىق ئەكس ئېتىشى بولۇپ، ئۇ ئادەتتىكى تارىخقا قارىغاندا خېلى كوپ تەرەپلەردە رومانتىك تۇس ئالغان بولىدۇ. يەنى رىۋايەتلەر تارىخنىڭ بەدىئى ۋاستە ئارقىلىق خاتىرلەنگەن

شەكلى بولۇپ، ئۇ كىشىلەردە شۇ تارىخىي ۋەقە توغرىلىق مەلۇم تارىخىي چۈشەنچە پەيدا قىلىدۇ. ھەتتا تارىخىي يادنامىلاردا خاتىرلەنمىگەن بەزى تارىخىي ۋەقەلەرمۇ خەلقنىڭ ئاغزىدا رىۋايەت شەكلىدە ساقلىنىپ قالغاچقا، ئۇ بىزنى ئەنە شو تارىخىي دەۋرنى تونۇشىمىزدا پايدىلىق ماتېرىيال بىلەن تەمىنلەيدۇ.

بىزگە مەلۇمكى، ئۇيغۇرلارنىڭ قەدىمقى تارىخىدا سادىر بولغان ھەر خىل تارىخىي ۋەقەلەر، ئۇلارنىڭ قەدىمقى ئېتىقادى، ئىدىيەۋى ئىشەنچلىرى، ياشاش ئورنى، ئورپ-ئادىتى، ئەسلىدىكى نامى، قىسقىسى خەلقىمىزنىڭ ئېتنىمىدائى ئېتنوگرافىيەسى ھەققىدە تولۇق تارىخى خاتىرىلەر قالدۇرۇلمىغان ياكى قالىدۇرۇلغان بولسىمۇ، دەۋرنىڭ ئوتۇشى بىلەن ئىزى يوقالغان. بۇنداق ئوبىكتىپ ئەھۋال ئاستىدا يۇقۇرقىلارغا مۇناسىۋەتلىك ئەھۋاللارنى ھەرخىل ئارخىئولوگىك تەكشۈرۈشلەردىن باشقا خەلق ئاراسىدا ئېقىپ يۈرگەن تارىخىي رىۋايەتلەرگە ئاساسلىنىپ ئىگىلەش مۇمكىن. لېكىن رىۋايەتلەرمۇ ئوخشاشلا خەلقنىڭ ئېغىز ئەدەبىياتى بولغاچقا، ئۇ بايان قىلغان تارىخىي ۋەقەلەر پەقەت شۇ تارىخىي ئەھۋالنى مۇلاھىزە قىلىشتا پايدىلىنىش ماتېرىيالىلا بولالايدۇ. ھەرگىز ئەينى تارىخنىڭ ئورنىنى باسالمايدۇ. چۈنكى رىۋايەتلەرنىڭ سىيۇژىتى تارىختىكى تۈرمۇش خام-ماتېرىيالىلىرىغا ئاساسەن ئورۇنلاشتۇرۇلغان بولۇپ، تارىخ چىنلىغى بىلەن پانتازىيە ئوزئارا بىرىكىپ سىڭىشىپ كەتكەن.

رىۋايەتلەرنىڭ تارىخىي ئەھمىيىتىدىن تاشقىرى ئۇنىڭ ئىستېتىكىلىق ئەھمىيىتىمۇ زور بولىدۇ. رىۋايەتلەر ئارقىلىق كىشىلەر ئىجتىمائى ھايات بىلەن تەبىئەت دۇنياسىدىكى گۈزەللىكتىن

بەدىنى لەززەت ۋە مەنىۋى ئوزۇق ئالىدۇ. لېكىن، رېۋايەت-
لەر ئۇزاق ئوتمۇشنىڭ مەھسۇلى بولغاچقا، بەزى رېۋايەتلەرنىڭ
مەزمۇنى ساغلام بولمىغان سىياسى خاھىشلاردىن خالى ئەمەس.
بۇنداق ئەھۋاللارغا قارىتا تارىخىي ماتېرىيالىزملىق نۇقتىنەزەر
بويىچە خەلق رېۋايەتلىرىنىڭ ئاساسىي ئېقىمىنى كورۈشىمىز ۋە
ئۇنىڭ ئىنسانلار جەمئىيىتىدە تۇتقان ئورنىنى مۇۋاپىق باھالا-
شىمىز لازىم.

ئالتىنچى باپ

ئويغۇر خەلق چوچەكلىرى

چوچەكلەر — ئۇيغۇر خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى ئىچىدە خەلق قوشاقلىرىدىن قالسا مۇھىم ئورۇننى ئىگەللەيدىغان ۋە كەڭ ئو-مۇملاشقان بىر ژانىر.

ئادەتتە، ئىنسانلارنىڭ تەبىەت ھادىسىلىرى توغرىسىدىكى تەسەۋۋۇرلىرىنى، كىشىلەر ئوتتۇرىسىدىكى ئىجتىمائى مۇناسىۋەت-لەرنى ۋە ھەر خىل ئىجتىمائى ھادىسىلەرنى پانتازىيىلىك ئاساستا كۆلەملىك ۋە قىزىقارلىق ھالدا ئەكس ئەتتۈرىدىغان خەلقنىڭ ئېغىز ئىجادىي ھىكايىلىرى چوچەك دەپ ئاتىلىدۇ. چوچەكلەر خىيالى ۋەقەلەر ئۈستىگە قۇرۇلغان بولسىمۇ لېكىن ئۇ ھامان رىيال تۇرمۇش تۇسىنى ئالغان بولىدۇ.

چوچەكلەردە رىيال ۋەقە ۋە رىيال ئادەملەرنىڭ روشەن بەلگىسى بولۇش تەلەپ قىلىنمايدۇ. ئەمما چوچەكلەر يەنىلا رىيال ھاياتنى ئەكس ئەتتۈرىدۇ. يەنى چوچەكلەر گەرچە ئىنسان-لارنىڭ خىيالى ياساپ چىقىقان ۋەقەلىگى ئۈستىگە قۇرۇلغان بولسىمۇ، لېكىن شۇ خىيالنىڭ ئىچىگە بىرەر ھەقىقەت ياكى رد-يال ئارزۇ-ئارمان يوشۇرۇنغان بولىدۇ. بۇ ھەقتە لېنىن: "ھەر

بىر چوچەكتە ھەقىقى تۇرمۇشنىڭ ئىلىمىنتلىرى بار، ئەگەردە سىلەر باللارغا تەقدىم قىلغان چوچەكلەردە خوراز بىلەن مۇشۇك ئادەمزات تىلىدا سوزلىمەيدىغان بولسا، ئۇنداق چوچەكنىڭ ئۇلار ئۈچۈن ھىچقانداق قىزىقى بولمىغان بولار ئىدى." دىگەن ئىدى.

دىمەك، چوچەكلەردە مەيلى ھايۋاناتلار ياكى يىرتقۇچلار، مەيلى ئۇچار قۇشلار ياكى قۇرۇت-قوڭغۇزلار، مەيلى تاغۇ-دەرەخلار ياكى دەل-دەرەخ، گىياھلار ئۈستىدىكى ئادەملەرگە خاس سۆيۈتلەشتۇرۇلگەن مەۋجۇداتلاردۇر. ماكسىم گوركىي خەلق چوچەكلىرىنىڭ ئىدىيىۋى ئەھمىيىتى توغرىسىدا توختىلىپ، چوچەكلەر "خەلق-لەرنىڭ كەلگۈسى ساۋاتىغا كۈنلەرنى دەپ قىلغان ئارزۇ-ئارمانىنى، بۇلارنىڭ رەھىمسىزلىككە قارشى كۈرەش ھەركەتلىرىنى، ئازاتلىققا ۋە تەبىئەت كۈچلىرىنى بويسۇندۇرۇشقا بولغان ئىنتىلىشلىرىنى تولۇق گەۋدىلەندۈرىدۇ" دەپ يازدى. شۇنىڭ ئۈچۈن، خەلق چوچەكلىرىنىڭ ئەڭ روشەن بەلگىسى، بىرىنچىدىن، ئۇنىڭ قىسقا ۋە ئىخچام تۈزۈلۈشى، ئىككىنچىدىن، خىيالى ۋەقە ئۇستىگە قۇرۇلۇشى، ئۈچىنچىدىن، ئىچكى مەزمۇنى جەھەتتىن رىيال تۇرمۇشقا زىچ باغلىنىشىدىن ئىبارەت.

ھەرقايسى دەۋرلەردە ئىجات قىلىنغان خەلق چوچەكلىرى شۇ دەۋردىكى كىشىلەرنىڭ تۇرمۇشى بىلەن زىچ باغلانغان بولۇپ، شۇ خەلقلەرنىڭ دۇنيا قارىشىنى، رىيالىلىققا قارىتا پوزىتسىيىسىنى ئۇزىگە خاس بولغان ئىجتىمائى كۈرەشلىرىنى ۋە غايىلىرىنى ئۆتكەس ئەتتۇرىدۇ. چوچەكلەرنىڭ پەيدا بولۇش تارىخىي ئۇزۇن بولغاچقا، كىشىلەرئارىسىدا تارقىلىش داۋامىدا ئۇزلۇكسىز پىششىقلانغان بولۇپ،

باي مەزمۇنغا ۋە گۈزەل بەدىي شەكىلگە ئىگە بولغان. چوچەك-لەر تۇزۇلۇش جەھەتتىن تىلى راۋان ۋە ئاممىباپ، ئىخچام، مەزمۇندار بولۇپ، ئىنتايىن قىزىقارلىق ۋە جەلپ قىلارلىق خۇ-سۇسىيەتلىرى بىلەن بىزنىڭ يازما ئەدەبىياتىمىزغا، بولۇپمۇ ھەر-كايىچىلىق تەرەققىياتىغا تۇرتكىلىك تەسىر كۆرسەتتى.

گەرچە ھەممە مىللەتلەرنىڭ خەلق چوچەكلىرى تۈپ خۇ-سۇسىيەت جەھەتتىن بەلگىلىك ئورتاقلىققا ئىگە بولسىمۇ، ئەمما بايان قىلىش ئۇسۇلى ۋە تىل ئۇسلۇبى تەرەپلەردە مەلۇم پەرق-لەر بولىدۇ. مەسىلەن: ئۇيغۇر خەلق چوچەكلىرىدە خەنزۇ خەلق چوچەكلىرىدىكىدەك مەلۇم ئىزغا سىلىنغان مۇقىم قائىدە بولمايدۇ يا كى يەنە بەزى خەلقلەرنىڭكىدەك (روسلار) چوچەك ئۇ-چۇن مەخسۇس قىلىپلاشقان تىلمۇ بولمايدۇ.

ئۇيغۇر خەلق فولكلورىدا سەھىرگەرلىك، جادىگەرلىك خۇسۇسىيىتىدىكى قىزىقارلىق سيۇژېتقا ئىگە بولغان پانتازىيىلىك چوچەكلەر نۇرغۇن بولۇپ، ئۇلاردا ئۇچرايدىغان يەتتە باشلىق يالماۋۇزلار، جا-دىگەرلەر، ھەر خىل دىۋىلەر، ئەژدىھارغا ئوخشاش مەۋھۇم پىرسۇ-ناژلىق چوچەكلەردە ئانىلىق دەۋرى كۆزقاراشلىرىنىڭ ئىلمىنتە-لىرى بار. چۈنكى بۇنداق چوچەكلەردە ھەمىشە دىگۈدەك ئاياال-لارنىڭ ئوبرازى يۇقۇرى، ئالىجاناپ سۈپەتكە ئىگە بولىدۇ، يەنى كوپىنچە قىزلار ۋە ئاياللارنىڭ ئەقىل-پاراسىتى، دانىشمەنلىگى ھەر خىل جادىگەر، يالماۋۇزلار ئۇستىدىن غەلبە قىلىدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن بۇنداق چوچەكلەرنىڭ تارىخىي ناھايىتى ئۇزۇن بولۇپ، ئۇنىڭ خىيالى قۇرۇلۇشىدىن قەتئىي نەزەر ئەينى تارىخى دەۋر بىلەن (ئوچۇقراق ئېيتقاندا ئانىلىق دەۋرى بىلەن) زىچ باغلىنىشلىق بولىدۇ، شۇ دەۋر كىشىلىرىنىڭ گۈزەل ھاياتقا تەلپۈنۈشتەك ئارزۇ-

ئۇمىتلىرى ۋە كېلىچەككە بولغان غايىسى ئەكس ئىتىلگەن بو-لىدۇ. ھايۋاناتلار، ئۇچار قۇشلار، قۇرۇت-قوڭغۇزلار ۋە باشقا تىلسىملىق ۋەقەلەر بايان قىلىنغان خەلق چوچەكلىرىدىمۇ ئوخ-شاشلا كىشىلەرنىڭ ئىجتىمائى ھاياتى مەركىزىي نۇقتا قىلىنغان بولىدۇ، يەنى ئۇلار ئادەمىسمان مەۋجۇداتلار بولۇپ ئومۇمەن ئىجتىمائى خاراكتىر ئالغان بولىدۇ.

مۇشۇ خىل خەلق چوچەكلىرىدىكى ئوبرازلار ناھايىتى جانلىق ۋە قىزىقارلىق يارىتىلغان. يالماۋۇز، ئالۋاستىلار بايان قىلىنغان چوچەكلەردىكى بۇ مەخلۇقلار كورۇنۇشكە ئىنتايىن قور-قۇنچلۇق، سەت، يىرگىنىشلىك، ئۇنىڭ ئۇستىگە پىشانىسىدا بىرلا كوزى بار قىلىپ سۇرەتلىنىدۇ، ئۇلار چەكسىز تىلسىملىق كۈچىگە ئىگە، ھەبۇەتلىك ۋە سۇرلۇك بولۇشىغا قارىماي، ھامان "ئاي دىسە ئاي ئەمەس، كۈن دىسە كۈن ئەمەس" قىلىپ سۇرەتـ-لەنگەن ھور قىزلارنىڭ ئەقىل-پاراسىتى تەرىپىدىن يېڭىلىپ ئۇلۇمگە مەھكۇم بولىدۇ.

ئەركىن مۇھەببەتنى ئەكس ئەتتۇرۇپ، فېئودالىق ئەدەپ-ئەخلاقىغا قارشى مەزمۇنلار بايان قىلىنغان خەلق چوچەكلىرىمۇ نۇرغۇن بولۇپ، بۇنداق چوچەكلەردە ئاددى ئەمگەكچىلەرنىڭ سەممى ساپ مۇھەببىتى ھامان ئەزگۈچى سىنىپلارنىڭ چىرىك ۋە ساختا ئەخلاقىي كوزقارىشى ئۇستىدىن غەلبە قىلىدۇ.

ئومۇمەن، قايسى خىلدىكى چوچەكلەر بولۇشىدىن قەتئىي نەزەر، ئۇيغۇر خەلق چوچەكلىرىنىڭ كورۇنەرلىك ئالاھىدىلىگى، ئۇنىڭدا ئوپتىمىزملىق روھنىڭ مۇتلەق ئۇستۇنلۇكىدىن ئىبارەت. ئۇيغۇر خەلق چوچەكلىرىنىڭ ھەممىسىدە دىگۈدەك، خەلقنىڭ ئىرادىسى ئاخىرقى ھىساپتا قاتمۇ-قات ئېغىرچىلىق ۋە جاھالەت

ئۇستىدىن غەلبە قىلىپ كىشىلەرنىڭ كەيپىياتىغا خۇشخۇشلۇق بە-غىشلايدۇ.

يۇقۇرىدا ئېيتىلغانلاردىن باشقا ئۇيغۇر خەلق چوچەكلە-رىنىڭ ئوزىگە خاس يەنە بىر خۇسۇسىيىتى — ئۇيغۇر خەلق چوچەكلىرىدىكى پوئېزىيىلىك ئوبرازلارنىڭ ھەممىسى يەر، سۇ ۋە تىرىكچىلىك شارائىتىغا ئاساسەن شۇ خەلقنىڭ تۇرمۇش ئادىتى، مىللى ئالاھىدىلىگى، خۇلقى-مىجەزى قاتارلىقلار بىلەن زىچ باغلانغان، مەسىلەن: ئۇيغۇرلار قەدىمدىن بېرى دېخانچىلىق قە-لىپ كەلگەن خەلق، شۇنىڭ ئۈچۈن ئاشلىق ئىشلەپچىقىرىش ئىشى ئەمگەكنى كوپ تەلەپ قىلىدىغان بولغاچقا، ئەمگەك مىۋە-سى ھىساپلانغان ناننى مۇقەددەس نەرسە دەپ بىلىپ ئۇنى ئىز-تايىن قەدىرلەيدۇ، ھەتتا نانىنىڭ بىر تال ئۇۋىغىنى يەرگە تاش-لاشمۇ چوڭ گۇنا ھىساپلىنىدۇ. شۇڭلاشقا "نان ئۇرسۇن" دېگەن سوز ئۇلارنىڭ ئەڭ كۈچلۈك قەسىمى ئاتىلىدۇ. كۈندىلىك تۇر-مۇش چۈشەنچىسىدە نان تىرىكچىلىكنىڭ ئاساسى بولغاچقا، ئۇي-غۇر خەلق چوچەكلىرىدىكى خېمىرىدىن ياسالغان قەھرىمانىنىڭ كۈچىگە ھېچقانداق كۈچ توغرا كەلمەيدۇ. بۇنداق ئاللىگورىيە-لىك ئوبرازلاردىن بىز شۇ خەلقنىڭ تۇرمۇش ئادىتى، ئەمگەك ئالاھىدىلىگى ۋە ئورپ-ئادىتى قاتارلىقلارنى ھىس قىلالايمىز.

ئۇيغۇر خەلق چوچەكلىرىدىكى ئاساسى ئوبرازلار ئومۇم-لۇق تەرەپتىن شۇ خەلقنىڭ تۇرمۇشى بىلەن زىچ باغلانغاندىن تاشقىرى، بەزى يەرلىك ئالاھىدىلىكلەرمۇ چوچەكلەرنى يەرلىك تۇسكە ئىگە قىلغان، مەسىلەن: قەشقەر ئەتراپىدىكى چوچەكلەر-دە دېخانچىلىق ۋە باغۋەنچىلىك، خوتەن رايونىدىكى چوچەك-لەردە تۇرلۇك ھۈنەر-كەسىپ ۋە باشقىلار، قۇمۇل رايونىدىكى

چوچەكلەردە ئۇۋچىلىق، لوپنۇر بويى ئەتراپىدىكى چوچەكلەردە بېلىقچىلىق، ئىلى رايونىدىكى چوچەكلەردە دېخانچىلىق ۋە چارۋىچىلىق ... قاتارلىق يەرلىك ئالاھىدىلىكلەر كوپرەك ھېكايە قىلىنىدۇ. ياكى بىر خىل چوچەك ھەرقايسى جايلارنىڭ يەرلىك تۇرمۇش ئالاھىدىلىكلىرىگە قاراپ ئىجادىي ھالدا ئوخشىمىغان ۋارىيانتلارغا ئىگە بولىدۇ.

ئۇيغۇر خەلق چوچەكلىرىدىكى ئىدىيەۋى مەزمۇنىنىڭ ئىپادىلىنىش شەكلىمۇ ئوزىگە خاس ئالاھىدىلىكلەرگە ئىگە. ئۇيغۇر خەلق چوچەكلىرىدە گەرچە ئوبرازلارنىڭ پىسخىك ئوزگىرىشلىرى، مەنزىرە، شارائىت تەسۋىرلىرى ھازىرقى زامان ھېكايىلىرىدىكىدەك تەپسىلى بايان قىلىنمىسىمۇ، لېكىن چوچەكلەردىكى ئوبراز ئېنىقلىق، توغرىلىق ۋە كونكرېتلىق جەھەتلەردىن ئالاھىدە كوزگە تاشلىنىدۇ. چوچەكلەردىكى بىر-بىرىگە قارىمۇ-قارشى ئوبرازلارنىڭ خاراكتېرى ھەمىشە سېلىشتۇرۇش ئارقىلىق ئېچىپ بېرىلىدۇ.

ئۇيغۇر خەلق چوچەكلىرى قۇرۇلۇشى جەھەتتە ئىخچام بولسىمۇ، ئەمما ئۇنىڭدىكى مەزمۇن ئىنتايىن زور بەدىئى ئومۇملۇقتا ئىگە.

ئۇيغۇر خەلق چوچەكلىرى مەزمۇنىنى بايان قىلىشتا كۆپىنچە ئۇچ مۇچىلىك بولۇپ تۇزۇلىدۇ. بۇ دېگەنلىك، ئادەتتە بىر ئادەم چوچەكلەردە ئۇچ تۇرلۇك قەھرىمانلىق كورسىتىدۇ؛ ئۇچ دۇشمەننى يېڭىپ چىقىدۇ؛ ئۇچ ئەژدىھانىڭ بېشىنى تېنىدىن جۇدا قىلىدۇ ياكى بولمىسا، بىر ئائىلىنىڭ ئۇچ ئوغلى ياكى ئۇچ قىزى بولىدۇ، ئۇلارنىڭ ئىچىدە تەرتىپ بويىچە

ئەڭ كىچىگى بولغان ئۇچىنچىسى ئەقىللىق، دانىشمەن بولۇپ ھەممە ئىشتا غەلبە قىلىدۇ. ۋەھاكازالار. دېمەك، مۇشۇنداق ئۇچ ئاممىلدىن تەركىپ تېپىپ مەزمۇننى ئىپادىلەش كوپ ھالـ لاردا ئۇيغۇر خەلق چوچەكلىرىنىڭ بايان قىلىش شەكلىدىكى بىر ئورتاق قانۇنىيەتكە ئايلانغان.

فولكلور ئەسەرلىرىنىڭ تۈپ ئالاھىدىلىگىدىن قارىغاندا، ئۇ ئېغىزدا ئېيتىلىپ، ئېغىزدىن ـ ئېغىزغا كوچۈپ يۈرىدۇ. يازما ئەدەبىياتتەك مۇقىملىققا ۋە تۇراقلىققا ئىگە ئەمەس، خەلقەر ئوتتۇرىسىدىكى ئىجتىمائى مۇناسىۋەت، ئۇزۇنارا بېرىش ـ كېلىش ۋە ھەر خىل ئىجتىمائى ئالاقىلار ئارقىلىق خەلقنىڭ مەنىۋى بايلىغى بولغان خەلق چوچەكلىرى ئومۇمى ئورتاقلىققا ئىگە بولىدۇ، يەنى بىر مىللەت خەلقىنىڭ چوچەكلىرى ئىجتىمائى تۇرمۇش ئورتاقلىغى بولغان يەنە بىر مىللەت خەلقلىرى ئارـ سىغا سىڭىشىدۇ ۋە ئۇزۇنارا ئالمىشىدۇ. شۇ سەۋەپتىن بەزى ئۇيغۇر خەلق چوچەكلىرى تىل، ئادەت ۋە باشقا تەرەپلەردىن يېقىنچىلىغى بولغان تۈركى خەلقلىرى ھەتتا ئوتتۇرا شەرق ۋە يىراق شەرق خەلقلىرى ئىچىدە بەلگىلىك ئورتاقلىققا ئىگە بولغان ياكى شۇ خەلقلەرنىڭ ئوزلەشتۈرۈشى بويىچە ئېتىنىك مەنبەسى بىر بولغان چوچەكلەر ھەر خىل ۋاريانتلارغا ئوزگەرـ گەن.

يەنە بىر جەھەتتىن قارىغاندا، خەلقەر ئوزلىرىنىڭ كېـ لىپ چىقىشى بويىچە تارىخىي ئومۇملۇققا ئىگە بولغانلىغى سەـ ۋەپ بولغان: بىز يۇقۇرىدا قەيت قىلغىنىمىزدەك، خەلق چوچەكـ لىرى ناھايىتى ئۇزاق تارىخىي دەۋرلەردىن باشلاپ، خەلقەر ـ

نىڭ كۈندىلىك تۇرمۇشىغا ھەمرا بولۇپ كەلدى. يەنى سىنىپ ۋە مىللەت شەكىللەنمەستىن خېلى بۇرۇنلا خەلقلەر ئارىسىدا ئېقىپ يۈرگەن چوچەكلەر مەۋجۇت ئىدى. جۇملىدىن ھەر خىل تارىخىي سەۋەبلەر تۈپەيلىدىن خەلقلەر ئارىسىدا ئوزئارا بىر - بىرىگە سىڭىشىپ كېتىش ياكى بولۇنۇش ئەھۋاللىرىمۇ يۈز بەردى، بۇنداق ئەھۋال ئاستىدا، جەمىيەت تەرەققىياتىنىڭ بۇ تارىخىي تەسىرلىرى، خەلقنىڭ ئېغىز ئىجادىيەتلىرىدە ئەكس ئېتىپ، بەلگىلىك ئورتاقلىقنى كەلتۈرۈپ چىقاردى. شۇنىڭ ئۈچۈن، بۇ - گۈنكى كۈندە خەلق چوچەكلىرىگە مۇئامىلە قىلىشتا، چوچەكلەر - نىڭ شۇ خەلق ئارىسىغا ئومۇملىشىش ۋە ئوزلىشىش دەرىجە - سىنى ئۇنىڭ تەۋەلىگىنى ئايرىشنىڭ ئاساسلىق شەرتلىرىدىن بىرى قىلىشىمىز كېرەك. لېكىن مۇتلەق كوپ خەلق چوچەكلىرى خەلقىمىزنىڭ بىۋاستە ئىجادىيىتى بولۇپ، مۇنداق مۇرەككەپلىك - تىن خالى تۇرىدۇ.

{چوچەكلەرنىڭ / تېمىاتىك مەزمۇنى} ئۇيغۇر خەلق چوچەكلىرىنىڭ تېمىاتىك، مەزمۇنى ناھايىتى كەڭ بولۇپ، يىغىنچاقلىغاندا ئىككى چوڭ تارماققا بولۇنىدۇ:

1§ - تۇرمۇش چوچەكلىرى

تۇرمۇش چوچەكلىرى — رېئال تۇرمۇش ئالاھىدىلىگى بولغان چوچەكلەردۇر. تۇرمۇش چوچەكلىرىدىكى ئادەم ۋە ۋەقەلىكلەر كىشىلەرنىڭ ئىجتىمائى رېئاللىقىغا يېقىنراق كېلىدۇ. بۇنداق چوچەكلەردىكى ئادەم ئوبرازى ئىجتىمائى تۇرمۇشتىكى ھەقىقى كونكىرىت ئادەم بولماستىن، بەلكى سەنئەت يولى بىلەن

چوچەكلەرنىڭ ئوزىگە خاس خۇسۇسىيىتى بويىچە يارالغان ئادەملەردۇر. تۇرمۇش چوچەكلىرىنىڭ مەزمۇنىدىن قارىغاندا، ئۇ- نىڭدىكى باش پىرسۇناژلارنىڭ مۇتلەق كوپ قىسمى ئەمگەكچى خەلق ئاممىسىدىن ئىبارەت. شۇنداق بولغاچقا تۇرمۇش چوچەك- لىرىدە ئەزگۈچى سىنىپلارنىڭ ياۋۇزلىغى، رەھىمسىزلىگى، ئاچ- كۆزلىگى، ھىلىگەرلىگى قاتارلىق خۇسۇسىيەتلىرىنى شەپقەتسىزلىك بىلەن ئېچىپ تاشلاپ، ئۇلارنى كۆچلۈك مەسخىرە قىلىدۇ، ئەمە- گەكچىلەر ئاممىسىنىڭ يۈكسەك ئەقىل - پاراسىتى، غەيرەت - جا- سارىتى مەدھىيىلىنىدۇ. تۇرمۇش چوچەكلىرىنىڭ كوپچىلىگى قۇل- لۇق تۇزۇم بىلەن فېئودالىق تۇزۇم شارائىتىدا پەيدا بولغاچ - قا، ئۇنىڭ ھەجۇى خاراكتىرى كۈچلۈك بولۇپ، روشەن ئەج- تىمائى تۈس ئالغان. تۇرمۇش چوچەكلىرىنىڭ مەزمۇنى ناھايىتى كەڭ بولۇپ، تۇرمۇشنىڭ ھەممە تەرەپلىرىنى ئوز ئىچىگە ئالغان. شۇنداق بولغاچقا ئۇيغۇر خەلق چوچەكلىرىنىڭ ئاساسى سالمە- غىنى تۇرمۇش چوچەكلىرى ئىگەللەيدۇ، تۇرمۇش چوچەكلىرى مەزمۇن جەھەتتىن بىر قانچە خىل بولىدۇ:

(1) ئەزگۈچىلەر بىلەن ئىزىلگۈچىلەر ئوتتۇرىسىدىكى زىددىيەت ۋە قارىمۇ - قارشىلىقنى بەڭ استە ئەكس ئەتتۈرىدىغان چوچەكلەر. بۇنداق چوچەكلەردە فېئودالىزم جەمىيىتىدىكى پو- مىشىكلار سىنىپى بىلەن دېخانلار سىنىپى ئارىسىدىكى كەسكىن زىددىيەت ۋە بۇ ئوخشىمىغان ئىككى خىل سىنىپنىڭ ئىدالو- گىيە پورمىسى روشەن سىلىشتۇرمىلار ئارقىلىق بايان قىلىنغان. ئۇنىڭدا توۋەن تەبىقىگە مەنسۇپ بولغان ئەمگەكچىلەر ئاممىسى ئەقىل - پاراسەتلىك، كورەشچان، باتۇر قىلىپ تەسۋىرلىنىدۇ، پو- مىشىكلار سىنىپى بولسا ھورۇن، ئاچكوز، ھىلىگەر، ياۋۇز،

رەھىمسىز، دوت قىلىپ تەسۋىرلىنىدۇ. مەسىلەن، "ئۇزمە سايە-سى" دىگەن خەلق چوچىقىنى ئالايلى؛ ئۇنىڭدا بىر ئاچكوز باي بىلەن ئەمگەكچىلەرنىڭ ۋەكىلى سۇپىتىدە ئەپچىلەمنىڭ ئوبرا-زى يارىتىلغان. باي ئىنتايىن ئاچكوز ھەم رەھىمسىز بولغاچقا يول ئۇستىدىكى ئۇزمە دەرىخىنىڭ سايىسىدا يولۇچىلار ۋە چاكارلىرىنىڭ بىردەم سايىدىشىغا يول قويمايدۇ. باينىڭ بۇنداق بىمەنە ئىنساپسىزلىغىدىن پۈتۈن خەلق كۈچلۈك نارازى بولۇپ قاتتىق غەزەپلىنىدۇ. شۇ يېزىدا ئەپچىلەم دىگەن ئەقىل-لىق ۋە باتۇر بىر يىگىت بولۇپ، ئۇ قېرىنداشلىرى بىلەن مەسلىھەتلىشىپ باينىڭ كېلىشتۇرۇپ دەككىسىنى بېرىش ئۈچۈن ھىلىقى ئۇزمىنىڭ سايىسىنى سېتىۋالماقچى بولىدۇ. مال-دۇنيا دىسە جېنىنى بېرىدىغان ئاچكوز باي بۇ ئىشنىڭ ئاقىۋىتىگە ئەقلى يەتمەي ئۇزمە سايىسىنى ئوزىنىڭ دىگىنى بويىچە ئەپ-چىلەمگە سېتىپ بېرىپ: "بۇ گادايلارنى يەنە بىر قېتىم باپلىدىم" دەپ خوشال بولىدۇ. لېكىن ئىش باينىڭ ئويلىغىنىدەك چىقە-مايدۇ. ئۇزمە سايىسىنى قانۇنلۇق ھالدا سېتىۋالغان ئەپچىلەم ئوز ئەتراپىدىكى يوقسۇل بۇرادەرلىرى بىلەن سايە نەگە چۈشسە شۇ يەرگە بېرىپ بەھۇزۇر راھەتلىنىدۇ، پۇلنىڭ كۈچى بىلەن ئۇلار ھەتتا باينىڭ بېشىغا دەسسەپ ئويناىدۇ. باينى خەلقى ئالەم ئالدىدا قاتتىق مەسخىرە قىلىپ:

چىقمر ئۇزمە سايىسىنى
ئاق تەڭگە ساتقان باي.
ھويلىسىدىن چىقالماي
ساچقان بولۇپ ياتقان باي...

دىگەندەك كۆلكىلىك ھالەتكە چۈشۈرۈپ قويىدۇ. مۇشۇنداق ئەقىل-پاراسەتكە تايىنىپ ئەپچىلەم ئاخىرى باينىڭ ئۇستىدىن غەلىبە قىلىدۇ.

(2) ھۈنەر-كەسىپ توغرىسىدىكى چوچەكلەر. ئۇنىڭدا فېودالىق جەمىيەتتىكى قول-ھۈنەرۋەنلەرنىڭ ئېچىنىشلىق تۇرمۇشى ۋە كۆرىنىشى ئەكس ئېتىلىدۇ. ئۇيغۇر خەلقىنىڭ تاريخىدا دىخانچىلىقتىن قالسا قول ھۈنەرۋەنچىلىك مۇھىم تارماقلارنىڭ بىرى بولۇپ كەلدى. شۇنىڭ ئۈچۈن خەلق ئىغىز ئەدەبىياتى جۈملىدىن چوچەكلەردە بۇ تېما بەلگىلىك ئورۇننى ئىگەللەيدۇ. مەسىلەن: «ياماقچى بىلەن پادىشا» دىگەن خەلق چوچىقىدە بىر نامرات موزدۇزنىڭ كىچە-كۈندۈز مۈكچەپ ئولتۇرۇپ ياماق يامىسىمۇ يەنىلا ئوزىنىڭ يالغۇز جېنىنى باقالمىغانلىغى، ئۇنىڭ ئۇستىگە پادىشانىڭ زۇلمىنىڭ كۈنسېرى ئېغىرلىشىۋاتقانلىغى، شۇ سەۋەپتىن فېودال ھوكۇمران گۇرۇھلارغا ئاشكارا قارشى چىقىپ ئۇلار ئۇستىدىن ئاخىرى غەلىبە قىلغانلىغى تەسۋىرلىنىدۇ.

بۇ چوچەك:

دەردى يوق موزدۇز دىمە،
دەردىم ئىچىمدە بىر تۇلۇم،
پادىشانىڭ شەھرىدە
نەگە بارساڭ بار زۇلۇم.
دىگەن قوشاق بىلەن باشلىنىپ،
ئادالەتسىز پادىشا
ھەچبىر ئۇقەت قىلدۇرماي.

زەپسۇ باپلىدى موزدۇز
ھەچكىشىگە تۈيدۇرماي.

دەپ ئاخىرلاشتۇربدۇ.

(3) فېوداللىق دىنى بويۇنتۇرۇقلارغا قارشىلىق ئېلىپ-بېرىلغان چوچەكلەر. بۇنىڭدا مۇھىمى فېوداللزىم جەمىيىتىدىكى ئەمگەكچى خوتۇن-قىزلارنىڭ ساپ مۇھەببەت ئىستىگى، نىكاھ ئەركىنلىگى يولىدا ئېلىپ بارغان كۈرەشلىرى تەسۋىرلىنىپ، فېوداللىق دىنى ھاكىمىيەت ئۇستىدىن شىكايەت قىلىدۇ ھەمدە ئەمگەكچىلەرنىڭ پۈت-قولىغا سېلىنغان بۇ روھى كىشەنىنى پاچاقلاپ تاشلاشقا چاقىرىدۇ. مەسىلەن: "يېرىلىڭ تېشىم"، "پاچا-بىچى بالا"، "يېتىم قىز" قاتارلىق چوچەكلەردە فېوداللىق دىنى ئەھكاملارنىڭ چىرىك ماھىيىتى پاش قىلىنىپ، ئەركىنلىك، ئىنسانىيەرۋەرلىك، ۋاپادارلىق، باراۋەرلىك غايىلىرى ئالغا سۈرۈلىدۇ.

(4) ئەدەپ-ئەخلاق ۋە كىشىلىك تۇرمۇش توغرىسىدىكى تەجرىبىلەر يەكۈنلىنىدىغان چوچەكلەر. ئۇيغۇرلار ئەدەپ-ئەخلاقنى سۆيىدىغان، ئادەتتىكى تۇرمۇش مۇناسىۋەتلىرىدە ئۆزئارا ئىززەت-ئىكرامىلىق بولۇشنى، كەمتەر، ئېھتىياتچانلىقنى، سەمىمى-راستچىللىقنى، ئادەمگەرچىلىكنى قەدىرلەيدىغان خەلقتۇر. شۇڭا خەلقىمىز ئۆز تارىخىدا مۇشۇنداق ئىجتىمائى مەسىلىلەرگە مۇناسىۋەتلىك بولغان تەمسىل خاراكتېرلىق كوپلىگەن چوچەكلەرنى يارىتتى. بۇ چوچەكلەردە ئەدەپ-ئەخلاق ۋە كىشىلىك تۇرمۇش توغرىسىدا ئىبرەتلىك ۋە ھېكمەتلىك پىكىرلەر ئالغا سۈرۈلىدۇ، كىشىلەرگە قانداق ياشاش ۋە نېمە قىلىش كېرەكلى-

گىنى ئۇگىتىدۇ. مەسىلەن: "بىلەرمەن"، "نېمىتى ياماننىڭ قا-زىنى توشۇك"، "كەكلىكلەر" "ئادەم قالتىمسۇ - ھايۋانمۇ؟" قاتارلىق چوچەكلەر بۇ پىكرىمىزنى ئىسپاتلايدۇ. "بىلەرمەن" ناملىق چوچەكنى ئاڭلاپ باقايلى:

"بۇرۇنقى زاماندا بىر - بىرىدىن بىلەرمەن بىر ئەر-خوتۇن بولغان ئىكەن. خوتۇنى ئېرىگە بىر مەسلىھەت سالسا، ئېرى گەپنىڭ تېگى - تەكتىگە يەتمەيلا "بىلمەن" دەيدىكەن. خوتۇنىمۇ ئېرىنىڭ گېپى تۈگە - تۈگمەيلا "بىلمەن" دەپ تۇ-رىدىكەن. ئۇلار بىلەرمەنلىكنى ئويدىلا ئەمەس، يۇرت ئىچىدە-ۋ قىلىشقا باشلاپتۇ. يۇرت - جامائەت ئۇلاردىن زېرىكىپ، "قانداقمۇ قۇتۇلارمىز" دەپ پاراڭلىشىۋاتسا ھىلىقى "بىلەرمەن" كېلىپ: "بىلمەن، سىلەر قۇرۇق گەپ قىلىپ ئولتۇرىسىلەر" دەپ گەپنىڭ ېلىگە تېپىپ كېتىپ قاپتۇ.

بىر كۈنى بىلەرمەن بازارغا بېرىپتۇ. ئۈياق - بۇياقتا مە-كىپ مال كورۇپتۇ. بىر بوۋاي "ساتىمەن" دەپ بىر چاپاننى كوتىرىپ يۇرۇپتۇ. بۇ چاپان بوۋايغا 4 - بوۋىسىدىن تەۋرۈك قالغان بولۇپ، بۇ چاپاننىڭ خىسلىتى "ئۇچ چاپىنىم" دىسە ئۇچىدىكەن، "چۈش چاپىنىم" دىسە چۈشىدىكەن "بىلەرمەن" كېلىپ بوۋايدىن سورايتۇ:

— بۇ چاپاننى ساتامسەن؟

— ساتىمەن تەقسىر.

— ساتىدىغانلىغىڭنى بىلمەن، باھاسى قانچە؟ — دەپتۇ بىلەرمەن:

— بىكارغا بېرىشنىڭ ئورنى يوق تەقسىر، ئون تەڭگە بە-رسىلە.

— پاھ- پاھ! سېنىڭ شۇنداق باھا قويمىدىغانلىغىڭنى بىلمەن. توت تەڭگە بېرەي.

بوۋاي توققۇز تەڭگىگە چۈشۈرۈپتۇ. "بىلەرمەن" بەش تەڭگىگە چىقىپتۇ. ئەتراپىدىكى بىدىكلەر يەتتە تەڭگە ئالا قىلىپ قويۇپتۇ.

— سىلەرنىڭ يەتتە تەڭگە قىلىپ قويمىدىغانلىغىڭلارنى بىلمەن،— دەپتۇ "بىلەرمەن"، ئاخىرى تومۇرىدەك قاتتىقلىق قىلىپ ئالتە تەڭگىگە ئاپتۇ. "بىلەرمەن" بوۋايغا قاراپ:

— سېنىڭ ئالتە تەڭگىنى كوزلەپ تۇرغانلىقىمنىمۇ بىلەمەن، — دەپتۇ. بوۋاي:

— تەقسىر، بۇ چاپاننىڭ بىر خىسلىتى بار... دېيىشىگە گەپنى كېسىپ:

— بىلمەن، چاپان دېگەننىڭ نىمە خىسلىتى بولاتتى،— دەپتۇ.

بوۋاي يەنە:

— ياق، گېپىمگە قۇلاق سالسىلا، بۇ چاپاننىى كىيىپ "ئۇچ چاپىنىم" دىسە ئۇچىدۇ. چۈشىدىغان چاغدا... — بوۋاي سوزىنى تۈگەتكىچە "بىلەرمەن" يەنە گەپنى تارتىۋېلىپ:

— بىلمەن، ئالتە تەڭگىلىك چاپان ئەلۋەتتە ئۇچىدۇ- دە، دەپ گەپنىڭ ئاخىرىنى تىڭشىمايلا چاپاننى قولتۇقلاپ ئويىمگە كېتىپتۇ. ئويىمگە كېلىپ ئېيتىپتۇ.

— ھەي خوتۇن: تېز بول، مەن بىر چاپان ئېلىپ كەلدىم...

— هه، نىمە دەيلا، بازارغا بارغاندىن كېيىن چاپان ئېلىپ كېلىدىغانلىقلىرىنى بىلمەن، — دەپتۇ خوتۇن.

— توختا، بىز بۇ چاپاننى كىيىپ ئاسمانغا چىقىپ دۇنيا كورىمىز.

— ۋىيەي، تازىمۇ ئوبدان چاپانكەنغۇ! بۇنداق چاپاننىڭ ئۇچمىدىغانلىغىنى بىلمەن، قىنى كىيىپ باقسىلا! — دەپتۇ خوتۇن. باي چاپاننى كىيىپ "ئۇچ چاپمنم" دەپتىكەن، چاپان تەۋرىنىپ، ئاستا كوتىرىلىشكە باشلاپتۇ، خوتۇنى توۋەندە تۇرۇپ:

— باي دادىسى چۈشۈشنى ئۇنتۇپ قالمىسىلا، — دەپتۇ.

— هاي ئەخمەق، سەن دىمىسەڭمۇ بىلمەن، — دەپ ئورلەپ كېتىپتۇ. دەرەخ بويى ئورلىگەندە بېشى قېيىپ چۈشۈپ كەتمەكچى بوپتۇ. "مەن چۈشۈۋالاي"، "مېنى چۈشۈرۈپ قوي" دەپ چاپانغا ھەرقانچە يالۋۇرسىمۇ چۈشمەي بارغانسېرى يۇقۇرى ئورلەپتۇ. ئۇنداق قىلىپ، مۇنداق قىلىپ زادى چۈشۈرەلمەپتۇ. ئاخىرى بولمىغاندىن كېيىن توۋەنگە قاراپ:

— ۋاي خوتۇن مېنى تۇتۇۋال، دەپ ۋاقىراپتۇ. خوتۇنى بۇنى ئاڭلاپ ئۇزىگە ئوزى:

— بىلمەن، سېنى مەن تۇتۇۋالمىسام چۈشەلمەيسەن — دەپ ئېرىگە قاراپ دوگمۇ-دوگ، تاغمۇ-تاغ يۇگۇرۇپتۇ. ئېرى بارغانسېرى ئورلەپ كېتىپتۇ. خوتۇنى ھاسىراپ-ھومىدەپ، تاقىقا چىقىۋاتقاندا پۇتى سىرىلىپ كېتىپ تاشمۇ-تاشقا سوقۇلۇپ ئولۇپتۇ. ئېرى بۇلۇتلارنىڭ ئارىسىغا كىرىپ كېتىپ كوزدىن غايىپ بولۇپتۇ. "ئۇچۇشنى بىلىپ چۈشۈشنى" بىلمىگەن دىگەن تەمسىل مانا شۇنىڭدىن قالغانمىش".

(5) ئەشلەپچەمبرىش تەجرىبىلىرى ۋە يېڭى دۇنياغا بولغان ئىنتىلىشنى ئىپادىلەيدىغان چوچەكلەر. بۇنداق چوچەكلەردە بىر تەرەپتىن پىشقەدەم دىخانلارنىڭ تېرىقچىلىق تەجرىبىلىرىنى يەكۈنلەش ئارقىلىق كىشىلەرنى ئەشلەپچەمبرىش بىلىملىرى بىلەن تەمىنلىسە، يەنە بىر تەرەپتىن گۈزەل كېلىچەك توغرىسىدىكى غايە، تەسەۋۋۇرلىرىنى رېئاللىققا تەتبىقلاپ، جەمىيەت تەرەققىيات تارىخى ئالدىغا يېڭى مەسىلەلەرنى قويىدۇ. مەسىلەن: ئۇيغۇر خەلقى ئېچىدە "ئۇچمىدىغان گىلەم"، "ياغاچ ئات" "گوھەر تۇغمىدىغان توخۇ"، "ئېچىل سۇپرام" قاتارلىق پانتازىيىلىك چوچەكلەر بولۇپ، ئۇلار ئارقىلىق قەدىمقى خەلقىمىز دۇنيانىڭ سىرىنى ئىگەللەش ۋە تەبىئەت دۇنياسىنى ئۆزىگە بويسۇندۇرۇش ھەققىدە ئۆزلىرىنىڭ شىرىن تەسەۋۋۇرلىرىنى ئوتتۇرىغا قويغان، ئاسمانلاردا خالىغانچە ئۇچۇشنى، دۇنياغا تېخى مەلۇم بولمىغان ھەر خىل ماددى نەرسىلەرنى ئىشلەپچىقىرىشنى... ئارزۇ قىلىشقان. يۇقۇرقى چوچەكلەردە ئوتتۇرىغا قويۇلغان بۇ پانتازىيە جەمىيەت ئالدىدا تۇرغان يېڭى مەسىلىلەر سۇپىتىدە، كېيىنكى ئەۋلاتلارنى باش قاتۇرۇپ ئىختىرا قىلىشقا ئۇندىدى. نەتىجىدە بۇگۈنكى دەۋردىمىزگە كەلگەندە ئاتا-بوۋىلىرىمىزنىڭ ئاشۇنداق شىرىن خىيالىرى تامامەن رېئاللىققا ئايلاندى.

§2 - ھايۋانات چوچەكلىرى

ھايۋانات چوچەكلىرى ئۇيغۇر خەلق چوچەكلىرىنىڭ بىر خىلى

هایۋاناتلار ھەققىدىكى چوچەكلەرنىڭ قۇرۇلۇشى ئاددى، شەكلى ئىخچام، مەزمۇنى ناھايىتى قىزىقارلىق بولىدۇ. ئۇنىڭدا ئىنسانلار بىلەن ھايۋاناتلار ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەتلەر ئەكس ئەتتۈرۈلۈپ، ئوخشىمىغان تارىخىي باسقۇچتىكى خەلقىلەرنىڭ ھايۋاناتلارنى چۈشىنىشى ۋە بىلىشى ئىپادىلىنىپلا قالماستىن، بەلكى ئۇ ئەمگەكچى خەلقنىڭ ئەقىل-پاراسىتى بىلەن يۇغۇرۇلغان ۋە ئۇنىڭغا ئەمگەكچى خەلقنىڭ ئىدىيەۋى ھىسسىياتى سىڭدۈرۈلگەن.

هايۋانات چوچەكلىرىنىڭ پەيدا بولۇش تارىخى باشقا خىلدىكى چوچەكلەرگە قارىغاندا ئۇزۇنراق بولۇشىغا قارىماي، ئۇنىڭ پەيدا بولۇش ئاساسى يەنىلا كىشىلەرنىڭ ئەمگەك ئەمەلىيىتى ۋە ئىجتىمائى ئەمەلىيىتى جەريانىدا قولغا كەلتۈرگەن مول بىلىملىرىدىن ئىبارەت.

ھەممىگە مەلۇمكى، ئىپتىدائى جەمىيەتتە تۇرمۇش ۋە ئىشلەپچىقىرىش جەھەتلەردە ئادەملەر بىلەن هايۋاناتلار زىچ ئالاقىدار بولدى. ئۇۋچىلىق دەۋرىدە بولسا، هايۋاناتلار ئىنسانلار تۇرمۇشىدا تېخىمۇ مۇھىم رول ئوينىدى. هايۋاناتلار بىلەن ئىنسانلار ئوتتۇرىسىدىكى مۇشۇ خىل مۇناسىۋەت ئەمگەكچى خەلقنىڭ سەنئىتىدە هايۋاناتلار چوچقىغا بولۇپ شەكىللەندى.

هايۋانات چوچەكلىرىنىڭ پانتازىيەۋىلىكى بىرقەدەر كۈچلۈك بولۇپ، ئۇنىڭدا هايۋاناتلارنىڭ خاراكتېرى ئىنتايىن روشەن سۈرەتلەنگەن ھەمدە بۇ هايۋاناتلارنىڭ مەجازى ۋە فىزىولوگىيىلىك ئالاھىدىلىگى بىلەن زىچ باغلانغان. هايۋانات چوچەكلىرى كىشىلەرگە ئوخشىمىغان هايۋاناتلارنىڭ نېمە ئۈچۈن

بۇنداق مىجەزگە ۋە تاشقى ئالاھىدىلىككە ئىگە ئىكەنلىگىنى قىزىقارلىق ھالدا ھىكايە قىلىپ بېرىدۇ.

ھايۋانات چوچەكلىرىدە بايان قىلىنغان ھايۋاناتلار ۋە ئۇلارنىڭ ئالاھىدىلىكلىرى گەرچە رىيال مەۋجۇدىيەت بولسىمۇ، لېكىن ئۇ چوچەكلەر يەنىلا پانتازىيىلىك توقۇلمىدىن ئىبارەت. بۇ نۇقتىدا ھايۋانات چوچەكلىرى ئادەتتىكى تۇرمۇش چوچەكلەرنىڭ ئوخشىمايدۇ. ئۇنىڭدا ھايۋاناتلار ئاساسىي قەھرىمان قىلىنسىمۇ، لېكىن ھايۋاناتلارنىڭ ئەسلىدىكى تۇرمۇشى ئەينەن بايان قىلىنماستىن بەلكى ھايۋاناتلارغا ئادەملەرنىڭ خۇسۇسىيىتى (ئىجتىمائى ئاڭ، ئىدىيە ۋە تىل) بېرىلگەن ھەمدە ھايۋاناتلار ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەتلەر ئارقىلىق ھايۋاناتلار ئادەملەشتۈرۈلۈپ (قىلىقلاندۇرۇلۇپ) كىشىلەر ئوتتۇرىسىدىكى ئىجتىمائى مۇناسىۋەت ۋە ئىدىيىۋى ھىسسىياتلار ئەگرى-بۈگرى يوللار بىلەن ئەكس ئەتتۈرۈلگەن.

ئۇيغۇر خەلقى ئارىسىدا كەڭ-كولەمدە تارقىلىپ يۈرگەن ھايۋانات چوچەكلىرىدە ئەمگەكچانلىق، سەمىمى سادىقلىق، راستچىللىق، ئىتتىپاقلىق، ئۆزئارا ياردەم بېرىش، گۈزەل ئەخلاقى پەزىلەت، توغرا نىيەت ۋە كەمتەرلىك مەدھىيىلەنگەن، ساختىلىق ۋە ئالدامچىلىقتا، ھورۇنلۇق ۋە يالقاۋلىقتا، نەپسانىيەتچىلىك ۋە پۇرسەتپەرەستلىكتە، تەلۈلەرچە تەكەببۇرلۇق قىلىشتەك يامان ئىدىيە ۋە ناچار ئىستىللارغا قارشى تۇرۇلغان. بۇنداق ئىجتىمائى تۈس ئالغان ئىدىيە ئەسلىدە ھايۋاناتلارغا خاس نەرسە ئەمەس، ئۇ پەقەت ئىنسانلارنىڭ روھى ئېڭى بولۇپ، ھايۋانات چوچەكلىرىدە ۋاستىلىك ھالدا پانتازىيە ۋاستىسى بىلەن ئوز ئىپادىسىنى تاپقان.

هايۋانات چوچەكلىرىدە، كۈچ سېلىشتۇرمىسىدا چوڭ پەرق بولغان ئىككى خىل هايۋانىنىڭ ئۈچرىشىشى كوپرەك يېزىلغان بولۇپ، ۋەهشى، ياۋۇز هايۋان ئاقكوكۈل، ئاجىز هايۋانىنى هەمىشە يىمەكچى بولۇپ خالىغانچە بوزەك ئېتمىدۇ. شۇنىڭ بىلەن چوچەكلەردىكى زىددىيەتلەر راۋاجلىنىدۇ.

تەبىئەت دۇنياسىدىكى هايۋاناتلار ئوتتۇرىسىدا كۈچلۈكلۈك بىلەن ئاجىزلىق، ۋەهشىلىك بىلەن يۇۋاشلىقتەك ئوخشىماسلىقلار مەۋجوت بولۇپ، ئۇ ئىنسانلار جەمئىيىتىدىكى سىنىپىي مۇناسىۋەتكە ئوخشىمايدۇ. لېكىن ئوتمۇش جەمئىيەتتە، ئەمگەكچى خەلق خۇددى بىگۇنا، يۇۋاش قوزىچاقىنىڭ ۋەهشى بورىگە يەم بولغىنىدەك، ("بورى بىلەن قوزىچاق) دائىم "يەم بولۇش" ياكى زىيانكەشلىككە ئۇچراش هالىتىدە تۇرمۇش كەچۈرۈپ كەلدى. مانا بۇ ئۇلارنىڭ هايۋانات چوچەكلىرىنى ئىجات قىلىشتا، هايۋاناتلار ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەتنىڭ ياردىمى ۋە بەدىئى تەسىۋۋۇرى ئارقىلىق ئىنسانلار جەمئىيىتىدىكى سىنىپىي مۇناسىۋەتنى ئەكس ئەتتۈرۈش، شۇنداقلا زىيانكەشلىككە، خورلۇققا ئۇچرىغان مەزلۇم - ئاجىزلارغا ناهايىتى تەبىئى هالدا هېسسىداشلىق قىلىش ئىمكانىيىتىگە ئىگەقىلدى. لېكىن مۇنداق چوچەكلەرنىڭ ئاخىرقى يەكۈنى شۇنداق بولىدۇكى؛ ئىش هامان زوراۋانلار ئارزۇسىنىڭ ئەكسىچە بولۇپ چىقىدۇ، ئاجىز، يۇۋاشلار هەمىشە بالايى - ئاپەتتىن قۇتۇلۇپ قالىدۇ ياكى ۋەهشى زوراۋانلارنىڭ ئەدىۋىنى بېرىدۇ.

ئۇيغۇرلارنىڭ "توكۇر توشقان ۋە يولۋاس"، "بورە بىلەن قوزىچاق"، "تۈلكىنىڭ تەقسىماتى"، "ئولاي بىلەن قاغا"، "ئىشەك بىلەن يولۋاس"، "ساچقانلارنىڭ سوهبىتى" قاتارلىق چوچەكلىرى

مانا مۇشۇنداق يېزىلغان. بۇ يەردە تىلغا ئېلىنىۋاتقان توكۇر توش-
قانىنىڭ يولۇاسىنى يېڭىشى، تۆلكىنىڭ ياۋۇز بورىنى يېڭىشى،
ئولاينىڭ قاغىنى يېڭىشى، ئىشەكنىڭ يولۇاسىنى يېڭىشى،... قاتارلىقلار رىيال تۇرمۇشتا ئىشقا ئاشمىغى تەس بولغان ئىشلار-
دۇر. ئۇلار ئادەتتىكى تۇرمۇش چوچەكلىرىدىكى خورلانغۇچىلار-
نىڭ ئاقىۋەت غەلبە قازانغىنىغا ئوخشاش ئىجتىمائى تۈس ئالـ-
غان بولۇپ، هەممىسى بىر خىل ئارزۇ ۋە غايىنىڭ ئىپادىلىنـ-
شى. هايۋانات چوچەكلىرىدىكى هايۋاناتلار پانتازىيىلىك بەدىئى ئوبراز بولغاچقا، ئۇ گەرچە هايۋانات سۈپىتىدە ئوتتۇرىغا چىقـ-
قان بولسىمۇ، لېكىن تەبىئەت دۇنياسىدا بار بولغان ئەسلىدىكى هايۋاناتلار ئەمەس. مۇشۇ مەنىدىن ئېيتقاندا، هايۋانات چوچەكـ-
لىرىدىكى هايۋاناتلار ئوبرازى يەنىلا ئەمگەكچى خەلق تەرىپـ-
دىن رىيالـلىق بىلەن پانتازىيىنى بىرىكتۈرۈشتە هايۋاناتلارنىڭ مىجەز-خۇلقى ئومۇملاشتۇرۇلغان هەم ئادەملەرنىڭ ئىدىيىسى سىڭـ-
دۈرۈلگەن بىر خىل بەدىئى ئىجادىيەت بولۇپ هىسابلىنىدۇ. شۇڭا ئۇنىڭدىكى هايۋاناتلار، ئوبرازى هەم هايۋان هەم هايۋان ئەمەس؛ هەم ئادەم هەم ئادەم ئەمەس. ئۇ ئادەملەر بىلەن هايـ-
ۋاناتلارنىڭ بىرلىگى، شۇنداقلا رىياللىق بىلەن پانتازىيىنىڭ بىر-
لىگىدۇر.

هايۋانات چوچەكلىرىدىكى هەر خىل مەركىزىي ئىدىيىلەر چوچەكلەردىكى ئوخشىمىغان هايۋانلارنىڭ تىپىك ئوبرازى ئار-
قىلىق ئىپادىلىنىدۇ. ئادەتتىكى ئەھۋالدا، زوراۋانلىق قىلغۇچى ياۋۇزلارنىڭ تىپى يولۋاس، بورە، يىلۇز، يىلان، قاراقۇش... ئارقىلىق ئىپادىلەنگەن؛ زىيانكەشلىككە ئۇچرىغۇچى يۇۋاشلارنىڭ تىپى قوي، كالا، بۇغا، توشقان، كىيىك، ئولاي قاتارلىقلار بىلەن ئـ-

پادىلەنگەن: ھىلىگەرلەرنىڭ تېپى تۆلكە، مايمۇن ئارقىلىق ئېپا-دىلەنگەن؛ ساددا-ئەخمەقلەرنىڭ تېپى ئات ۋە ئېيىق قاتارلىقلار ئارقىلىق ئېپادىلەنگەن. ئالا كوكۇللەرنىڭ تېپى سەمىزخان ئارقىلىق ئېپادىلەنگەن؛ شۇملۇق تىلىگۈچىلەرنىڭ تېپى ھوقۇش ئارقىلىق ئېپادىلەنگەن. بۇ تىپلار ھايۋانلارنىڭ ئەسلى مىجەز-خۇلقى بىلەن بىرقەدەر زىچ باغلانغان.

لېكىن ھايۋانات چوچەكلىرىدە بۇنىڭ سىرتىدىكى ئەھۋاللارمۇ كوپ ئۇچرايدۇ. بەزى ھايۋانلار ئوخشىمىغان شارائىتتا ئوخشىغان خاراكتېرغا ئىگە بولىدۇ. مەسىلەن: ھايۋانات چوچەكلىرىدىكى يولۋاسنىڭ ئوبرازى كوپ ھاللاردا زوراۋان، يىرتقۇچلارنىڭ تېپى قىلىنسىمۇ، يەنە بەزى چوچەكلەردە ئۇنىڭ ئىلگىرى بۇغدىنىمۇ يۇۋاش، كالىدىنمۇ دوت، چوشقىدىنمۇ ساددا ئىكەنلىگى، دائىم تۆلكىنىڭ خورلىشىغا ئۇچرايدىغانلىغى بايان قىلىنىدۇ. ("مۇشۇك، يولۋاس ۋە چاشقان") بۇنداق ئوخشىماسلىقلاردا خىلمۇ-خىل سەۋەبلەر بار. ئوخشاش بولمىغان خەلقلەر، ئوخشاش بولمىغان جايلار، ئوخشاش بولمىغان ۋاقىتلارۋە تارىخىي تەرەققىيات باسقۇچلىرى كىشىلەرنىڭ بىر شەيئىگە ئوخشاش بولمىغان پوزىتسىيە تۇتۇشىغا سەۋەبچى بولغان. شۇنداقلا بىر ھايۋاننىڭ ھەر خىل چوچەكتىكى ئورنى، مۇناسىۋىتى، ھەرىكىتى ئوزگەرگەنلىكتىن، كىشىلەرنىڭ ئۇلارغا تۇتقان پوزىتسىيىسىمۇ ئوخشاش بولمىغان. مەسىلەن: چاشقاننىڭ ئوبرازى ئادەتتە كىشىلەر تەرىپىدىن ئۇرتوقاي، سۇرتوقاي قىلىنىش بىلەن ئېپادىلىنىدۇ. دەل شۇنداق بولغىنى ئۈچۈن مۇشۇك چاشقان يەپ، كىشىلەرنىڭ ياخشى كورۇشىگە ۋە ماختىشىغا ئېرىشكەن.

لېكىن كىشىلەر ئەكسىيەتچى ھوكۇمرانلارنىڭ ئالدامچىلىق

ۋاسىتىسىنى پاش قىلغىنىدا، دائىم مۇشۇك بىلەن چاشقاننىڭ بۇ خىل مۇناسىۋىتىدىن پايدىلانغاندا ۋە تەپەككۇر يۈرگۈزگەندە، مۇشۇك يالغان شەپقەتچىنىڭ ئوبرازىغا ئايلىنىپ قالدۇ، چاشقان بولسا ئالدانغۇچى ئورۇنغا چۈشۈپ قالدۇ. ("چاشقانلارنىڭ سوھبىتى").

دەرۋەقە، بۇنداق ئوزگىرىش چوچەك ئىجاتچىسىنىڭ ئورۇنلاشتۇرۇشى بىلەن مۇناسىۋەتلىك بولسىمۇ، ئەڭ مۇھىمى يەنىلا شۇ هايۋاناتلارنىڭ ئوزىگەخاس مىجەز-خۇلقى ۋە خۇسۇسىيەتلىرى بىلەن باغلانغان بولىدۇ. چۈنكى بىر هايۋاننىڭ مىجەز-خۇلقى ۋە خۇسۇسىيىتى هامان كوپ تەرەپلىمىلىك بولىدۇ شۇڭا مەركەزىي ئىدىيىنىڭ ئىھتىياجى ئۈچۈن ئوخشىمىغان چوچەكلەردە ئوخشىمىغان تەرەپلەرنى گەۋدىلەندۇرۇشكە بولىدۇ.

ئادەتتىكى ئەھۋاللاردا كىشىلەر يولۋاسنىڭ ئوبرازى ئارقىلىق ئادەملەرنىڭ كۈچ-قۇدرىتىنى ئىپادىلىگەندە، ئۇنىڭدىكى مەنا هايۋانات چوچەكلىرىدىكى يولۋاسنىڭ ئوبرازىغا ئوخشاش بولمايدۇ. خەلق ئارىسىدا باتۇرلۇق ۋە قەھرىمانلىقنىڭ سىمۋولى قىلىپ يولۋاسنى ئاتايدۇ. خۇرازنى تاڭنىڭ ئەلچىسى سۈپىتىدە تەسۋىرلەيدۇ، ئىدىيىۋى ئىشەنچ بىلەن ئېتىقاتنىڭ ئوخشىماسلىغى سەۋەپلىك، تۈركى خەلقلەرنىڭ ئەڭ تەدىقى توتەمزىم ئېتىقادى بويىچە بورىنى مۇقەددەس نەرسە دەپ هىساپلاپ ئۇنى يولباشلىغۇچى، نىجاتلىق بەرگۈچى، جەسۇرلۇقنىڭ سىمۋولى قىلىدۇ. ئومۇمەن دەۋرنىڭ ئوزگىرىشى ۋە ئىدىيىۋى ئىشەنچنىڭ ئوزگىرىشى هايۋانات چوچەكلىرىدىكى ئوخشىماسلىقلارنى كەلتۈرۈپ چىقىرىدۇ. دىمەك، هايۋانات هەققىدىكى مەلۇم بىر چوچەكنى چۈشىنىشتە، ئۇنىڭ بىر خىل ئالاهىدىلىگى ۋە بىر خىل خاراكتېرىنلا كوزدە تۇتماي، ۋاقىت شارائىت، ماكان-

نىڭ ئوخشىماسلىغى تۆپەيلىدىن ئاشۇ خىل چوچەكتىكى مەركەزى ئىدىيىنىڭ ئوخشىماسلىغىنى كەلتۈرۈپ چىقىرىدىغانلىغىنىمۇ نەزەردە تۇتۇشىمىز لازىم. بۇ ھايۋاننىڭ چوچەكتە زادى قانداق قىياپەتتە ئوتتۇرىغا چىققانلىغى، قانداق ئورۇن تۇتقانلىغى، قانداق رول ئوينىغانلىغى، ئاپتور ئۇنىڭغا قانداق ئىدىيەۋى مەنا بەرگەنلىگى شۇ خىل چوچەكنى تەھلىل قىلىشنىڭ بىر مۇھىم شەرتى.

ھايۋانات چوچەكلىرى گەرچە مەزمۇنى مول، بەزىلىرىنىڭ داۋاللىرى خېلى چوڭقۇر بولسىمۇ، لېكىن شەكىل ئالاھىدىلىگى جەھەتتىكى چەكلىمىلىگى تۆپەيلىدىن، ئىپادىلەشتە تازا بۇاستە ۋە تولۇق بولۇپ كېتەلمەيدۇ. ئۇنىڭدا پانتازىيە ۋاستىسى ئارقىلىق بەدىئى جەھەتتە ئەركىن بىر تەرەپ قىلىش ئىمكانىيىتى كوپرەك بولسىمۇ، لېكىن ئۇنىڭ ھايۋانلار ئاساسىي قەھرىمان بولۇشتەك چەكلىمىگە ئۇچرىماسلىغى مۇمكىن ئەمەس، گەرچە ئۇنىڭغا ئەمگەكچى خەلقنىڭ ئىدىيەۋى ھىسسىياتىنى سىڭدۈرۈپ مۇئەييەن ئىجتىمائى مەزمۇنغا ئىگە قىلىش ئىمكانىيىتى بولسىمۇ، لېكىن ھايۋاناتلارنىڭ ئۆزىگە خاس مۇناسىۋەتلىرىگە ئېتىبار بەرمەي بولمايدۇ. بۇنىڭ نەتىجىسىدە، ئۇ رېئاللىقنى ئەگەرى-توقاي ۋە يوشۇرۇن ھالدىلا ئەكس ئەتتۈرەلەيدۇ. ئەگەر مۇھىم ھايۋانات چوچەكلىرىدىكى ئىدىيەۋى چەكلىمىلىكتۇر.

ھايۋانات چوچەكلىرى يۇقۇرقىدەك ئالاھىدىلىكلىرى بىلەن ئادەتتىكى چوچەكلەردىن پەرقلىنىپ تۇرسىمۇ، لېكىن ئۇلار ئۆزئارا باغلانغان بولىدۇ، ۋە بەزىدە ئۆزئارا ئۆزگىرىپمۇ تۇرىدۇ، مەيلى تورموش چوچەكلىرى بولسۇن، مەيلى ھايۋاناتلار چوچىگى بولسۇن، بۇلارنىڭ ھەممىسى ئەمگەكچى خەلقنىڭ ئۆز ئىدىيىلە-

رىنى ئىپادىلەيدىغان قورال- ئۇلارنىڭ ھەرقايسىسى بەدىنى جە- ھەتتە، ئوخشىمايدىغان ئالاھىدىلىكلەرگە ئىگە، لېكىن يەنە بىر تەرەپتىن ئەمگەكچى خەلقنىڭ ئەقىل-پاراسىتى ۋە ئىنجىز ئە- دەبىيات ئەنئەنىسى ئورتاق ئىپادىلىنىدۇ.

ھايۋانات چوچەكلىرى، ئەمىلىيەتتە، ئەڭ ياخشى بالە- لار چوچقىدۇر. شۇنىڭ ئۈچۈن ھايۋانات چوچەكلىرى قۇرۇلۇش جەھەتتىن بالىلارنىڭ پىسخىك ئالاھىدىلىگىگە ماس كېلىدۇ. بالىلارنى ئوزىگە كۆچلۈك جەلپ قىلىدۇ، بالىلارنىڭ زېھنى قۇۋ- ۋىتى ۋە ئەقىل-پاراسىتىنى يېتىلدۈرۈشكە ياردەم بېرىدۇ.

بالىلار كېلىچەكنىڭ ئۈمىدى ۋە ئىگىسى، بالىلار ئەدەبە- ياتى ياش ئوسمۇرلەرنى ئەقلى ۋە ئەخلاقى جەھەتلەردىن تەر- بىيەلەشتە كەم بولسا بولمايدىغان مۇھىم ۋاستىلەرنىڭ بىرى. شۇڭا بالىلار ئەدەبىياتىنىڭ مۇھىم مەزمۇنلىرىدىن بىرى بولغان ھاي- ۋانات چوچەكلىرىنىڭ رولىغا ئەھمىيەت بېرىشىمىز لازىم.

§ 3 - چوچەكلەرنىڭ ئەھمىيىتى

خەلق چوچەكلىرى ئوزىنىڭ تارىخىي ئەھمىيىتى ۋە بە- دىئى قىممىتى جەھەتلەردىن ئومۇمەن ئىنسانىيەت مەدەنىيە- تىنىڭ ئۈلۈغ ۋە قىممەتلىك يادىگارلىقلىرىدىن بىرى ھىساپلىنىدۇ. خەلق چوچەكلىرىمۇ ئۇستقۇرۇلمىغا تەئەللۇق بولغان بىر خىل ئىدالوگىيە فورمىسى بولغاچقا، ئۇ ھەرقايسى دەۋرلەرنىڭ ئالا- ھىدىلىگى، روھىي ھالىتى، ئىجتىمائى شارائىت ئالاھىدىلىگى، يەرلىك ئالاھىدىلىگى ۋە مىللى ئالاھىدىلىگىنى خەلق ئىجىز ئەدەبىياتىنىڭ باشقا ژانىرلىرىغا ئوخشىمايدىغان شەكىللەر بىلەن

ئەكس ئەتتۈرىدۇ. ئۇنىڭدا يارىتىلغان ئىجابىي ۋە سەلبىي ئوبـ رازلار نۇرغۇن ئەسىرلىك كىشىلىك تارىخىنىڭ سىنىپىي كۆز قارىشىدىن پەيدا بولغان مەنىۋى بايلىغىدىن ئىبارەت. شۇنىڭ ئۈچۈن چوچەكلەرنىڭ ھەممىسىنىڭ مەقسەت مەنىسى "قەدىمقى زاماندىكى خەلقلەرنىڭ ئىش ئەمگىكىنى يىنىكلىتىش، ئۇنۇملۇك قىلىش، ئادەم بالىسىنى توت پۈتلۈق ۋە ئىككى پۈتلۈق دۈشـ مەنلەرگە قارشى قوراللاندۇرۇش..." (ماكسىم گوركى: "1934 - يىلى سوۋېت يازغۇچىلار قورۇلتىيىدا سوزلىگەن نۇتۇق") تەمىن ئىبارەت.

دەۋرىمىزگىچە يېتىپ كەلگەن ئۇيغۇر خەلق چوچەكلـ رىنىڭ مەزمۇنىدىن قارىغاندا، ئۇ ئاساسەن قۇللۇق جەمئىيىتى بىلەن قېيودالىزم جەمئىيىتىنىڭ مەھسۇلى بولغاچقا، ئۇنىڭدا سە ـ نىپىي مۇناسىۋەتلەردىن شەكىللەنگەن سىنىپىي قارىمۇ ـ قارشـ لىق بىرقەدەر روشەن ئىپادىلىنىدۇ. كوپ ھاللاردا ئۇيغۇر خەلق چوچەكلىرىدە يېتىم قىز، تاز يىگىت ئەقىل ـ پاراسەت ۋە دانىشمەنـ لىكنىڭ ۋەكىلى، بايلار، قىرى ـ روھانىلار دوتلىك ۋە كالۋالىقنىڭ ۋەكىلى، ئەزدىھار، يەتتە باشلىق يالماۋۇزلار بولسا ئاچكوز زا ـ لىملار، رەھىمسىز دۈشمەنلەرنىڭ سىمۋولى سۈپىتىدە تەسۋىرلەنـ گەن. شۇنىڭ ئۈچۈن بۇنداق چوچەكلەر ھازىرمۇ بەلگىلىك رىيال تارىخىي ئەھمىيەتكە ئىگە.

ئۇيغۇر خەلق چوچەكلىرىدە ھەمىشە دىگۈدەك ھەققانى كۆچلەر ھامان تەنتەنە قىلىدۇ، خۇددى رومانتىزىمنىڭ ئاساسىي رىيالىزىم بولغىنىغا ئوخشاش، خەلقىمىزنىڭ كېلىچەكىگە بولغان گۈزەل غايىسى ۋاستىلىك ھالدا رىيال تۇرمۇش بىلەن باغلىنـ دۇ ۋە شۇ ئارقىلىق كىشىلەرگە ئۈمىتۋارلىق روھ بېغىشلايدۇ، دا ـ ۋاملىق ئالغا قاراشقا يېتەكلەيدۇ. ماكسىم گوركى ئوزىنىڭ چو ـ

چەكچى مومىسى توغرىلىق يازغان خاتىرىسىدە: "ئۇنىڭ بىلەن بىللە تۇرۇشتىمن ئىلگىرى مەن خۇددى قاراڭغۇ جايدا ئۇخلاپ ياتقان ئىدىم، ئۇكۇلىپ مېنى ئويغاتتى ۋە يورۇقلۇققا چىقاردى" دىگەن ئىدى. دىمەك، چوچەكلەر كىشىلەرنىڭ نەزەر دائىرىسىنى كېڭەيتىپ ۋە ئۇلارنى تەربىيىلەپ، ھاياتقا ئۇمىتلىك قاراش تۇرغۇزۇشتا مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە.

خەلق چوچەكلىرى يەنە يازما ئەدەبىياتىمىزنى قىممەتلىك ماتېرىياللار بىلەن تەمىنلەيدۇ. ھەرقايسى مىللەتلەرنىڭ پروزا ئىجادىيىتىنىڭ ئومۇمى تەرەققىياتىدىن قارىغاندا، بولۇپمۇ خەلق چوچەكلىرىنىڭ پروزا تەرەققىياتىغا زور تەسىر كۆرسەتكەنلىگەنى كۆرۈش مۇمكىن. ئۇلۇغ رۇس مىللى شائىرى پوشكىنىنىڭ مۇتلەق كوپ ئىجادىي ئەمگىگى خەلق چوچەكلىرىنى ئۇنۇملۇك ئىجادى ئۇزلەشتۇرگەنلىگى بىلەن خاراكتېرلىنىدۇ. شۇنداقلا دۇنياداى مەشھۇر ئاتالغان قىسسە، داستانلارنىڭ ئاساسىي سيۇژېتىمۇ خەلق ئارىسىدا ئېقىپ يۇرگەن خەلق چوچەكلىرىدىن ئېلىنغانلىغى ھەققىدە نۇرغۇن پاكىتلار بار. بىز ئۇيغۇر پروزىسىنىڭ دەسلەپكى ئۇلگىلىرىگە قارىساق، ئۇنىڭ قۇرۇلۇش ۋە ئىپادەلەش شەكلى قاتارلىق تەرەپلەردىن خەلق چوچەكلىرىگە ناھايىتى يېقىن تۇرغانلىغىنى ھىس قىلىمىز.

بۇ ئەسلى پاكىتلار ئۇيغۇر خەلق چوچەكلىرىنىڭ بەدىئى قۇرۇلۇش ئالاھىدىلىكلىرى ھامان ھازىرقى زامان ئۇيغۇر پروزا ئىجادىيىتىنى ئوزۇقلاندۇرىدىغان ۋە ئىلھاملاندۇرىدىغان يارەمچى كۈچ ئىكەنلىگىنى ئىسپاتلايدۇ.

يەتتىنچى باب

ئۇيغۇر خەلق لەتىپىلىرى ۋە مەسىللىرى

§1 - لەتىپىلەر ھەققىدە ئومۇمى چۈشەنچە

لەتىپە — لۇغەت مەنىسى جەھەتتىن كۆلكىلىك ھېكايە، چاقچاق دېگەن مەنىلەرنى بىلدۈرىدۇ. بۇ ژانىر ئېنگلىز، فرانسوز، رۇس ۋە تېمىس تىللىرىدا ئانىگدوت (Anigdot) دېگەن ئورتاق نام بىلەن يۈرگۈزۈلىدۇ.

ئۇيغۇر خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىدا ئالاھىدە سالماقلىق ئورۇنغا ئىگە ئەدەبىي تۈرلەرنىڭ بىرى خەلق لەتىپىلىرىدۇر. لەتىپىلەر ئۆزىنىڭ تېماتىك مەزمۇنىنىڭ كەڭ ۋە چوڭقۇرلۇغى، ئىستىلىستىك قۇرۇلۇشىنىڭ پۇختىلىغى، تىلىنىڭ ئوتكۇرلۇگى ۋە راۋانلىغى، ئىستىتىك تۇيغۇنىڭ قويۇقلۇغى، مەنتىقلىق باغلىنىشچانلىغى، ئىنتايىن قىزىقارلىغى ھەمدە تېز تارقىلىشى ۋە ئوڭاي ئەستە قېلىشتەك ئالاھىدە خۇسۇسىيەتلىرى بىلەن ئەدەبىياتنىڭ باشقا تۈرلىرىدىن روشەن پەرقلىنىدۇ.

لەتىپىلەر خەلق ئېغىز ئىجادىيىتىنىڭ كومىدىيە خاراكتېرلىق شەكلى بولۇپ، كۈچلۈك ھەجۋى، چوڭقۇر يۇمۇر، ئوتكۇر

كۆلكه ئارقىلىق سىنىپىي مۇناسىۋەتلەردىن شەكىللەنگەن سىنىپىي زىددىيەتنى ئاچىدۇ ۋە ھەر خىل ئىجتىمائى ھادىسىلەرگە باھا بېرىدۇ. يەنە ھەجۋى كۆلكە ئارقىلىق جەمىيەتتىكى ناچار ئىشلارنى تەنقىد قىلىپ، كىشىلەرنى تەربىيىلەش مەقسىدىگە ئېرىشىدۇ. لەتىپىلەردىكى ھەجۋى كۈچ كىشىلەرنىڭ رىيال ئىجتىمائى تۇرمۇشتىن ئالغان سان-ساناقسىز ئەمىلىي تەجرىبىلىرىنىڭ يەكۈنىدىن كېلىپ چىققان.

ئۇيغۇر ئەمگەكچىلىرى بۇ ئەپچىل ژانىردىن ئوتكۇر قورال سۈپىتىدە پايدىلىنىپ، فېئوداللىق جەمىيەتتىكى ئېكسپىلاتاتسىيە قىلغۇچى ھوكۇمران تەبىقىلەرنىڭ رەزىل ئەپتى-بەشىرىسىنى چوڭقۇر پاش قىلىپ، ئۇلارنى ھەجۋى قامچىسى ئاستىغا ئالغان؛ جەمىيەتنىڭ تۆۋەن قاتلىمى ھەمساپلارنىڭ ئەمگەكچىلەرنىڭ ئەقىل-پاراسىتىنى مەدھىيىلىگەن.

خەلق لەتىپىلىرى كىشىلەرگە ئىجتىمائى رىيالىقنى چوڭ-قۇر تونۇتۇپ، ئۇلاردا ئوزى ياشاپ تۇرغان شارائىتىنى ئوزگەرتىشتەك ئىنقىلاۋىي روھ، ئوز ئەركىنلىگى ئۈچۈن كۈرەش قىلىدىغان جەسۇرانە غەيرەت تۇرغۇزۇشتىن تاشقىرى ئەمگەكچى خەلقنىڭ مەسئۇلىيەت بېرىپ، ئەقىل ئۆگىتىدۇ. يەنە بىر تەرەپتىن لەتىپىلەر ئەمگەكچى خەلقلەرنىڭ مەنىۋى دۇنياسىغا ھوزۇر-راھەت بېغىشلاش، كۈندىلىك جاپالىق ئەمگەكتىن چارچاپ قالىمىتاقاندا روھىي ئوزۇق بېرىپ، كوتىرەڭگۈ روھ پەيدا قىلىش رولىنى ئويناىدۇ.

لەتىپىلەر قارىماقتا تۇرمۇشتىكى كىچىك ئىشلارنى ئوز ئىچىگە ئالغان ھەمدە ئاڭلاشقا كۆلكىلىكتەك كورۇنسىمۇ، ئۇنىڭ ئىچىگە يوشۇرۇنغان ئىجتىمائى مەزمۇن ناھايىتى چوڭقۇر ۋە

كەڭدۇر. مۇنداقچە ئېيتقاندا، ھەجۋى كۈلكە لەتىپلەرنىڭ تاشقى قېپى بولسا، ئۇنىڭدىكى ئىجتىمائى مەزمۇن قاپ ئىچىدىكى مېغىز ھىسابلىنىدۇ.

خەلق لەتىپلىرىدىكى ھەجۋى قىلىشنىڭ ئوبىكتى ئوخشاش بولمىغانلىقتىن مەسخىرىنىڭ خاراكتېرىمۇ ئوخشاش بولمايدۇ. ئېكسپلاتاتسىيە قىلغۇچى ھوكۇمران تەبىقىلەردىن بولغان پادىشا، ھاكىم بەگ، قازى ـ كالان، مۇتەئەسسىپ ئالدامچى مولىلار، پاراخورلار، جازانىخور، ئىككى يۈزلىمىچىلەر...نى ئوتكۇر ساتىرىك تىل بىلەن كۈچلۈك ھەجۋى قىلىپ خەلقىمىزدە ئۇلارغا قارشى نەپرەت تۇيغۇسى پەيدا قىلسا، خەلقنىڭ ئىچكى قىسمىدىكى بەزى ناچار ئىللەتلەرنى يومۇرىستىك ۋاستە ئارقىلىق ئېچىپ تاشلاپ، ئۇلارغا سەممى يارەم بېرىش پوزىتسىيەسىنى تۇتىدۇ.

خەلق لەتىپلىرى تۇزۇلۇش جەھەتتە ئىنتايىن ئىخچام ۋە قىسقا بولۇشىغا قارىماي، يارقىن ئوبرازچانلىقىغا ئىگە. ئۇ خەلقىمىزنىڭ يۈكسەك بەدىئى تەسەۋۋۇرى ۋە تەپەككۇرىنىڭ جەۋھىرى بولغاچقا، ھەرقانداق كىشىدە روشەن ئىستېتىك تۇيغۇ پەيدا قىلالايدۇ.

خەلق لەتىپلىرى يومۇرىستىك سەنئەت شەكلى بولغاچقا تىلنىڭ خەنجەرىدەك ئوتكۇر بولۇشىنى، قويۇق ئالىلىگورىيىلىك تۈسكە ئىگە بولۇشىنى تەلەپ قىلىدۇ. ئادەتتە، لەتىپلەرنى بىر قېتىم ئوقۇش ياكى ئاڭلاش بىلەنلا ئەستە قېلىشنىڭ تۈپ سەۋەۋى — بايان قىلىش شەكلىنىڭ ئۇزگۇچىلىككە ئىگە ئىكەنلىگىدىن تاشقىرى، سەنئەتنىڭ باشقا تۈرلىرىگە قارىغاندا ئىستىلىستىك قۇرۇلۇشى جەھەتتىن خۇددى تۆگۈلگەن مۇشتەك پۈختا ۋە مۇس-

تەھكەم بولغانلىغىدىن ئىبارەت.

خەلق لەتىپلىرىنىڭ بەدىئى كۆچى ئۇنىڭ يېشىمىدىكى كۆلكىگە تۇتۇلغەن. كۆلكە قانچە چوڭقۇر بولسا، لەتىپنىڭ تېغ ئۇچى شۇنچە ئوتكۇر بولىدۇ. بۇ لەتىپلەردە ئوبراز يارىتىشىدا ئارتۇقچە بايان ۋە تەسۋىرلەشتىن (جۈملىدىن شارائىت، مەنزىرە تەسۋىرلىرى) خالى بولۇشنى، ئوبرازلىق تەپەككۇر بىلەن لوگىكىلىق تەپەككۇرنىڭ مەھسۇلى بولغان ئەقلى كۆچىنى ئۇنىڭ يېشىمىغا مەركەزلەشتۈرۈشنى تەلەپ قىلىدۇ. مانا بۇ لەتىپلەرنى خەلق چوچەكلىرى ۋە يازما ئەدەبىياتىنىڭ باشقا تۈرلىرىدىن پەرقلەندۈرۈپ تۇرىدىغان يەنە بىر ئالاھىدە بەلگىسى.

ئۇيغۇر خەلق لەتىپلىرىنىڭ ئاساسى باش قەھرىمانى نەسرىدىن ئەپەندىدىن ئىبارەت. ئومۇمەن لەتىپلا بولىدىكەن نەسرىدىن ئەپەندىدىن ئىبارەت بۇ ئاجايىپ خۇسۇسىيەتلىك تىپقا مەركەزلىشىدۇ.

بىزگە مەلۇمكى ئۇيغۇر خەلقى ئارىسىدا مەزمۇن ۋە شەكىل تەرەپتىن لەتىپلەرگە ئوخشاپ كېتىدىغان كۆلكىلىك ۋە قىسقا ھېكايىلەر ئۇزاق قەدىمقى دەۋرلەردىن تارتىپ ئېيتىلىپ كېلىۋاتقان بولسىمۇ، لېكىن مەلۇم دەرىجىدە قېلىپلىشىپ ۋە مۇكەممەللىشىپ نەسرىدىن ئەپەندى نامى بىلەن تارقالغان لەتىپلەر ئەدەبىيات تارىخىدا تەخمىنەن 10-ئەسىرلەردىن كېيىن كورۇلۇشكە باشلىدى. بۇ فېئوداللىق تۈزۈم مۇستەھكەملىنىپ، ئۇنىڭ رولى ۋە ئىكسپىلاتاتسىيىسى كۈنسىرى كۈچىيىۋاتقان، سىنىپىي مۇناسىۋەتلەر كەسكىنلىشىپ، ئەمگەكچى خەلقنىڭ فېئودالىق زۇلۇمىغا ۋە ھوكۇمران تەبىقىلەرگە قارشى كۈرەشلىرى ئۇلغىيىۋاتقان بىر دەۋر بولۇپ، خەلق ئارىسىدا ئوسۇپ چىقىۋاتقان

دىموكىراتىك ئىدىيىنىڭ تۈنجى بىخلىرى ئەڭ دەسلەپ خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىنىڭ لەتىپە تۈرىدە ئەكس ئەتتۈرۈلۈپ، لەتىپىنى كۆچلۈك جەڭگىۋارلىقىقا ئىگە قىلىدى. مۇشۇ ئۇزاق ئۇرۇنلاردا مەيلى نەسرىدىن ئەپەندى نامىدىكى لەتىپىلەر بولسۇن ياكى بەلگىلىك تارىخىي دەۋردە ئوتكەن رىيال شەخسلەر (مۇللا زەيدىن، سەلەي چاقىقان...) نامىغا توقۇلغان لەتىپىلەر بولسۇن، بەرىبىر ئۇنىڭ ئىجاتچىسى كەڭ ئەمگەكچى خەلق ئاممىسىدۇر.

2§ - نەسرىدىن ئەپەندى لەتىپىلىرى

نەسرىدىن ئەپەندىنىڭ لەتىپىلىرى ئوزىگە خاس ئالاھىدىلىگى بىلەن ئۇيغۇر خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى ئىچىدە يۇلتۇزدەك چاقناپ تۇرىدىغان بىر خىل يومۇرىستىك خەلق ھېكايىلىرى بولۇپ، لەتىپە ئەدەبىياتىنىڭ ئاساسىي گەۋدىسىنى تەشكىل قىلىدۇ.

نەسرىدىن ئەپەندى نامىدىكى لەتىپىلەر ئوتتۇرا ئەسىردىن تارتىپ ئۇيغۇر ئەمگەكچى خەلقلىرى ئارىسىدا جاراڭلاپ، خەلقىمىزنىڭ مەنىۋى پائالىيىتىگە ھەمرا بولۇپ كەلمەكتە. شۇنداقلا مەملىكىتىمىزنىڭ ھەرقايسى جايلىرىدىكى ھەر مىللەت خەلقى ئارىسىدىمۇ كىتابخانلارنىڭ ئومۇمىيۈزلۈك قارشى ئېلىشىغا ۋە قىزغىن سۆيۈشىگە سازاۋەر بولماقتا. نەسرىدىن ئەپەندى نامى بىلەن باغلىق بولغان لەتىپىلەر ئۇيغۇرلاردىن باشقا، ئوتتۇرا ئاسىيا، كىچىك ئاسىيا، جەنۇبىي ئاسىيا، ئوتتۇرا ۋە يېقىن شەرق

خەلقلىرى ئارىسىدىمۇ كەڭ تارقالغان بولۇپ، نەسرىددىن ئەپەندىدىن ئىبارەت بۇ تېپىك شەخس نەچچە ئەسىرلەردىن بېرى شۇ خەلقلەرنىڭ ياخشى كورگەن فولكلور قەھرىمانى بولۇپ كەلدى. شۇڭلاشقا خەلقلەر ئارىسىدا نەسرىددىن ئەپەندى مىڭ ياشتىن ئارتۇق ئومۇر كورگەن، دېگەن رىۋايەت بار.

رىۋايەتلەردە نەسرىددىن ئەپەندىنى 12 - ئەسىردە ياشىغان رىيال شەخس دېيىلمىدۇ. لېكىن ھازىرغىچە نەسرىددىن ئەپەندىنىڭ بىبلوگرافىيەسى ھەققىدە ئېنىق ماتېرىيالغا ئىگە ئەمەسمىز. گەرچە نەسرىددىن ئەپەندىدىن ئىبارەت مۇشۇنداق بىر شەخسنىڭ دۇنيادىن ئوتكەنلىگى مەلۇم بولسىمۇ، كېيىنكى ۋاقىتلاردا ئەمگەكچى خەلق ئوزلىرى ئىجات قىلغان يومۇرىستىك ھىكايىلەرنى نەسرىددىن ئەپەندى نامىغا توقۇپ، خەلق فولكلورىدىكى جاھانشۇمۇل يۇكسەك بىر بەدىئى تىپقا ئايلاندۇرغان.

نەسرىددىن ئەپەندى لەتىپلىرى يىللارنىڭ ئوتۇشى بىلەن ئۇيغۇر ئەمگەكچى خەلقلىرى بېشىدىن كەچۈرگەن ئىجتىمائى تارىخىي ۋەقەلىكلەرنى ئوزىگە سىڭدۇرۇپ، ئۇيغۇر خەلقىنىڭ تۇرمۇش ئورپ - ئادەتلىرى بىلەن يۇغۇرۇلۇنۇپ بېيىماقتا ۋە پىشىپ يېتىلماقتا. شۇنداقلا ھەرقايسى دەۋرلەرگە خاس يېڭى - يېڭى لەتىپىلەر مەيدانغا كېلىپ، خەلق ياخشى كورىدىغان بۇ ژانىر تېخىمۇ زور بايلىققا ئايلانماقتا.

لەتىپىلەرنىڭ ئاساسى قەھرىمانى بولغان نەسرىددىن ئەپەندى ئۇيغۇر ئەمگەكچىلىرىنىڭ كۆرەشچانلىق روھى بىلەن ئىنقىلاۋىي جاسارىتىنى، ئوتكۇر زېھنى - قۇۋۋىتى بىلەن يۇكسەك ئەخلاقىي - پاراسىتىنى، روشەن مۇھەببەت - نەپرىتىنى، خۇش پېل ۋە ئوچۇق كوڭۇل خىسلەتلىرىنى ئوزىدە مۇجەسسەملەندۇرگەن ئول-

مەس ئوبرازدۇر. شۇنداق ئۇچۇن ئوتكۇر پىكىرلىك، ساغلام ئەقىللىق نەسىردىن ئەپەندىنىڭ نامىنى ئاڭلاش بىلەنلا، ئىختىيارسىز ھالدا چىرايىمىزدا كۇلكە پەيدا بولىدۇ. ئوتمۇشتىكى جاھالەتنى، ئادالەتسىزلىكنى، ئەخمەقلىق ۋە نادانلىقنى مەسخىرە قىلىدىغان ئاچچىق ھەجۋى، چوڭقۇر يومۇر، ۋە ئۇمىتۋار ئىنتىلىش بىلەن تولغان بۇ كۇلكە خەلقىمىزگە مەنۋى كۇچ بېغىشلايدۇ. شۇڭا قەدىمدىن تا ھازىرغىچە ئەپەندى لەتىپىلىرىگە قىزىقمايدىغان، ئۇنى ياقتۇرۇپ ئېيتمايدىغان كىشى ئاز تېپىلىدۇ.

نەسىردىن ئەپەندى لەتىپىلىرىنىڭ تېمىسى بەكمۇ كەڭ، مەزمۇنى ئىنتايىن چوڭقۇردۇر. بۇ لەتىپىلەر دەۋرنىڭ زور ئىجتىمائى زىددىيەتلىرىدىن تارتىپ تۇرمۇشتىكى ئۇششاق مەسىلىلەرگىچە بولغان ئىنتايىن كەڭ تېماتىك مەزمۇننى ئەكس ئەتتۇرىدۇ.

تېماتىك مەزمۇن جەھەتتىن قارىغاندا، ئەپەندى لەتىپىلىرىنى ئىككى خىلغا بولۇشكە بولىدۇ: بىر خىلى، سىنىپىي خاراكتېر ئالغان لەتىپىلەر. بۇ خىل لەتىپىلەردە فېئوداللىق تۈزۈمنىڭ قاراڭغۇلۇقى، چىرىكلىكى، ئادالەتسىزلىكى، ۋەھشىلىكى ئېچىپ تاشلىنىپ، فېئودال ھوكۇمران سىنىپلارنىڭ تۈرلۈك ۋەكىللىرى — قانخور پادىشالار، پاراخور ئەمەلدارلار، زالىم بايلار، مۇتەھەم قازىلار، ئالدامچى روھانىلارنىڭ رەزىل قىياپىتى شەپقەتسىز تۇردە پاش قىلىنىپ، خەلقىمىزنىڭ ئۇلارغا بولغان قارشىلىق روھى مەدھىيىلىنىدۇ. بۇ خىل لەتىپىلەردە نەسىردىن ئەپەندى ئەمگەكچىلەرگە خاس يۇكسەك ئەقىل-پاراسىتىگە تايىنىپ فېئودال ھوكۇمران گۇرۇھلارنىڭ جان يېرىگە كېلىشتۈرۈپ ھەجۋى نەيزىسىنى سانجىيدۇ. ئەپەندىنىڭ ھەمچىنەرسىدىن قورقمايدىغان باتۇر خىسلىتى ۋە يۇكسەك پاراسىتى ئالدىدا ئۇلار

هامان يېڭىلىدۇ. بۇ خىل ئوپتىمىستىك روھ ئەپەندى لەتىپىلەرنى تېخىمۇ كۈچلۈك جەڭگىۋارلىققا ئىگە قىلىدۇ.

مەسىلەن:

ئەپەندىم "قۇشلارنىڭ تىلىنى بىلىمەن" دەپ يۈرگەن كۈنلىرىدە پادىشا ئۈنى بىللە ئوۋغا ئېلىپ چىقىپتۇ، يولدا ئۇلارغا بىر ۋەيرانىلىقتا سايراپ تۇرغان ھۇقۇش ئۇچراپتۇ. پادىشا ئەپەندىمدىن:

— قېنى ئېيتىڭا ئەپەندىم، ھۇقۇش نېمە دەۋاتىدۇ؟ — دەپ سوراپتۇ. ئەپەندىم:

— ھۇقۇش پادىشانىڭ زۇلمى مۇشۇنداق بولۇۋەرسە ئاز كۈندە شەھەرمۇ مېنىڭ ماكانىمغا ئايلىنىدۇ، دەۋاتىدۇ،— دەپ جاۋاپ بېرىپتۇ.

×

بىر كۈنى پادىشا ۋەزىرلىرى بىلەن ئەپەندىنى ئېلىپ ئوۋغا چىقىپتۇ. يولدا ئۇلار ئىسسىقلاپ كېتىپ ئۇستىدىكى چاپانلىرىنى يېشىپ ئەپەندىمگە ئارتىپ قويۇپتۇ. پادىشا بىلەن ۋەزىر ھاسىراپ-ھۇمۇدەپ كېلىۋاتقان ئەپەندىمگە قاراپ:

— ئەپەندىم، ئۇستىڭىزگە راسا بىر ئىشەكنىڭ يۈكىنى ئارتىۋاپسىزغۇ. — دەپ زاكلىق قىلىپتۇ.

— بۇقسۇ تەقسىر، ئۇستۈمدىكى ئىككى ئىشەكنىڭ يۈكى! — دەپ جاۋاپ بېرىپتۇ، ئەپەندىم.

×

بىركۈنى كىشىلەر ئەپەندىمدىن سوراپتۇ:

— ئەپەندىم، دوزاقتا كىرگەن ياخشىمۇ، جەننەتكىمۇ؟

ئەپەندىم ھېچ ئىككىلەنمەي:

— قەيەردە قازى بولمىسا، شۇ يەرگە كىرگەن ياخشى! — دەپ جاۋاپ بېرىپتۇ.

×

"بىر بەگ بورىنىڭ ئاغزىدىن بىر قوينى قۇتۇلدۇرۇپ ئويمگە ئېلىپ كەپتۇ - دە، ئۇنى بوغۇزلماقچى بولۇپ يەرگە يىقىتىپتۇ. يولدىن ئوتۇپ كېتىپ بارغان ئەپەندىم قوينىڭ مەرىگىنىنى ئاڭلاپ بەگنىڭ هويلىسغا كىرىپتۇ.

بەگ ئەپەندىمنى كورۇپ دەرهال:

— بۇ قوينى بورىنىڭ ئاغزىدىن قۇتۇلدۇرۇۋالدىم، — دەپتۇ، ئەپەندىم:

— ئەمسە نىمشقا سىزنى قاغايدۇ؟ — دەپ سوراپتۇ.

— نىمە دەپ قاغاپتۇ؟

ئەنە، ئاڭلىمىدىڭىزمۇ؟ بورىدىن قۇتۇلۇپ يولۋاسقا تۇتۇلدۇم، دەيدۇ، — دەپتۇ ئەپەندىم

يۇقۇرقىلارغا ئوخشاش لەتىپىلەر ناهايىتى كوپ بولۇپ، ئۇنىڭدا تىغ ئۇچىنى بىۋاستە فېودال هوكۇمرانلارنىڭ زالىملىغىغا قارىتىدۇ، ئۇستىلىق بىلەن ئۇلارنىڭ ۋەهشى قىياپىتىنى ئېچىپ تاشلايدۇ.

يەنە بەزى لەتىپىلەردە بولسا فېودالىزم جەمئىيىتىدىكى هوكۇمران تەبىقىلەرنىڭ دوتلىگىنى، نەپسانىيەتچىللىگىنى، ئالداما-چىلىغىنى پاش قىلىپ، هەمىشە ئەمگەكچى خەلقلەرنىڭ يۇكسەك ئەقلى - پاراسىتى ئالدىدا لەت بولغانلىغىنى كورسىتىدۇ.

مەسىلەن:

"پادىشا چوڭ مەدرىسە ئوقۇپ كەلگەن ئوغلىنى ئەپەندىمگە ماختاپ:

— شاهزادەمىز شۇنچىلىك كامالەتكە يەتتىكى، كوڭلۇڭگە

پۈككەنىمۇ بىلەلەيدۇ، — دەپتۇ.

ئەپەندىم:

— پادىشاھى ئالەم، شاھزادىنى كۆڭۈلگە پۈككەندىن ئەمەس، ئاۋال مۇشتۇمغا تۈككەندىن بىر سىناپ كورەيلى، — دەپ ئۈزىگىنى مەھكەم سقىملاپ شاھزادىگە كورسىتىپتۇ:

— قېنى شاھزادەم، قولۇمدىكى نىمە؟

شاھزادە نىمە دېيىشىنى بىلەلمەي گاڭگىراپ قاپتۇ.

ئەپەندىم:

— بەلگىسىنى ئېيتىپ بېرەي، ئوزى دوگمىلەك، ئوتتۇرىسى توشۇك، ئۇ نىمە؟ — دەپ سوراپتۇ.

— ھە، بىلدىم، — دەپتۇ شاھزادە كىرىلىپ، — قولىڭمزدىكى تۇگمەن تېشى.

ئەپەندىم دەرھال:

— ئەقىلىڭمزگە باركاللا، خۇددى دادىڭمزنى دوراپسىز، — دەپ چىقىپ كېتىپتۇ."

×

"ئەپەندىمنىڭ قېرى بوردىاۋاتقانلىغىدىن خەۋەر تاپقان مەھەللە بايلىرىنىڭ بالىلىرى ئەپەندىمنى ئالداپ قويىنى يەۋېلىشنى مەسلىھەتلىشىپتۇ، ئۇلار ئەپەندىمنىڭ ئويىگە كېلىپ:

— ئەپەندىم، ئاخۇنۇملار ئەتە قىيامەت بولىدىكەن دەيدۇ. قويىنى بېقىپ نىمە قىلىسىز. بۇگۈنلا دەريا بويىغا چىقىپ ئولاش-چولاش يەۋتەيلى، — دەپتۇ. ئەپەندىم ماقۇل بولۇپتۇدە، دەريا بويىغا بېرىپ قويىنى سويۇپ قازانغا ساپتۇ. بايلار

گوش پىشقەچە ئىشتىما راسلىماق بولۇپ، بەقەسەم چاپان، شايى يەكتەكلىرىنى ئەپەندىمگە ساقلىتىپ قويۇپ سۇغا چومۇلگىلى كەتتى. ئەپەندىم ئوتنى ئۇلغايتىپ ھەممە كىيىملەرنى ئوچاقتا تەقتەپ گوشنى راسا قاينا تقىلى تۇرۇپتۇ. باي بالىلىرى قايتىپ كەلسە كىيىملىرى يوق تۇرغىنىنى كۆرۈپ:

— ئەپەندىم، چاقچاق قىلماي كىيىملەرنى بېرىۋېتىڭ، نەگە تىقىپ قويدىڭىز؟ — دەپ سوراپتۇ.

— ئەزبىرايىل چاقچاق قىلغىنىم يوق، ئوتقا قالۋەتتىم، — دەپتۇ ئەپەندىم.

— بۇ نىمە قىلىق، ئەمدى نىمە كىيىمىز؟ — دەپ ۋاقىرىشىپتۇ بايلار.

— ئەخمەق ئىكەنسىلەر، ئەتە قىيامەت تۇرسا، قوينىڭ كىرىگى بولمىغان يەردە، كىيىمنىڭ نىمە كىرىگى بار، — دەپ جاۋاپ بېرىپتۇ ئەپەندىم.

×

قازى ھەرقېتىم ۋەز ئېيتقان چېغىدا: "ئايالىلارنىڭ چەچى ئۇزۇن، ئەقلى قىسقا، ھەرگىز ئايالنىڭ گېپىگە كىرگۈچى بولماڭلار" — دەپ نەسىھەت قىلىدىكەن. بىر كۈنى ئەپەندىم قازىنىڭ ئالدىغا كېلىپ سوراپتۇ:

— قازى ئاخۇنۇم، ئايىلىمنىڭ گېپىگە كىرگىنىم ياخشىمۇ؟ كىرمىگىنىم ياخشىمۇ؟

— ئايالىنىڭ گېپىگە ھەرگىز كىرگۈچى بولماڭ، — دەپتۇ قازى.

— بۇگۈن ئايىلىم: بورداۋاتقان ئىككى قوينىڭ بىرسىنى قازىغا بېرەيلى دېۋېدى، خەيرىيەت، ھىلىمۇ ياخشى گېپىمگە كىر-مەپتىمەن، — دەپتۇ ئەپەندىم ۋە دەرھال كەينىگە بۇرۇلۇپ-تۇ، قازى ئورنىدىن چاچراپ تۇرۇپ:

— ئەپەندىم، سەۋرى قىل، — دەپ ئەپەندىمنى توختىتىپتۇ، —

— ئايالىنىڭ گېپىگە بەزىدە كىرىپ قويغانمۇ تۇزۇك!

— توغرا، — دەپتۇ ئەپەندىم، قازىنىڭ گېپىگىمۇ بەزىدە كىرمىگۈلۈك!

دېمەك بۇنداق لەتىپىلەردە نەسىرىدىن ئەپەندى پادىشانىڭ سارايلىرىدا، مەجىت قازىخانىلاردا ھازىر بولۇپ، ھوكۇمران سىنىپلارنىڭ ۋەكىللىرى بولغان قارا كۈچلەر بىلەن تىنىمۇ-تىنچ كۈرەش قىلىدۇ. نەشتەردەك ئوتكۇر سوزلەر بىلەن ئۇلارنى كېلىشتۈرۈپ قامچىلايدۇ، ئالتۇن تاج بىلەن يوغان سەللە ئاستىغا يوشۇرۇنغان ۋەھشى ئەمەلدار ۋە ئالدامچى مولا-ئىشانلارنى راسا مەسخىرە قىلىپ، خەلقنىڭ ئۇلاردىن ئىنتىقام ئېلىش ئارزۇسىنى رىيالىققا ئايلاندۇرىدۇ.

يەنە بىر خىلى، خەلقنىڭ ئېچىكى قىسمىدىكى بەزى ناچار ئىللەتلەرنى تەنقىت قىلىش مەزمۇنىدىكى لەتىپىلەردىن ئىبارەت.

فېئودالىلىق جەمىيەتتە، فېئودالىلىق ئىدالوگىيە ھوكۇمران ئورۇندىكى ئىدىيە بولۇپ، ئۇ ئەمگەكچى خەلقلەرنىڭ ئىدالوگىيىسىگە ئوخشىمىغان دەرىجىدە ئازدۇر-كوپتۇر تەسىر كورسەتمەي قالمايدۇ. شۇ سەۋەپتىن خەلق ئاممىسى ئېچىدىمۇ شەخسىيەتچىلىك، خۇراپاتلىق، مەغرۇرلۇق، ئالدىراقسانلىق، تەقدىر ئىلاھىيەتچىلىك قاتارلىق بەزى نۇقسانلار بولىدۇ. خەلقنىڭ ئېچىكى قىسمىغا مەنسۇپ بولغان بۇنداق خاھىشلارغا قارىتا نەسىرىدىن

ئەپەندى لەتىپىلىرىدە سەممى ھالدا تەنقىت ئارقىلىق ياردەم بېرىش پوزىتسىيەسىنى قوللىنىدۇ. بۇ خىل مەزمۇندىكى لەتىپىلەر-دىمۇ ھەجۋى كۈلكە مەۋجۇت. ئەمما ئېكىسپىلاتاتسىيە قىلغۇچى ھوكۇمران سىنىپلارنى ھەجۋى قىلىشنىڭ خاراكتېرى بىلەن ئوخشايدۇ.

مەسىلەن:

"ئەپەندىمنى ياش چاغلىرىدا دادىسى مۇزدۇزغا شاگىرت-لىققا بېرىپتۇ. ئىككى يىل ئوتكەندىن كېيىن دادىسى ئۇنىڭدىن:

— ئوغلۇم، مۇزدۇزلۇقنى ئۇگەندىڭمۇ؟ — دەپ سوراپتۇ.

— بالا بېقىشنى ئۇگەندىم، خۇدا بۇيرىسا يەنە ئىككى يىلدىن كېيىن ھويلا سۈپۈرۈپ، سۇ توشۇشنىمۇ ئۇگىنىپ قالىد-دىغان ئوخشايمەن،— دەپ جاۋاپ بېرىپتۇ ئەپەندىم."

"ئەپەندىم بىر كۈنى تويغا بېرىپتۇ، داستىخان سېلىنىپ مەزە تارتىلغاندىن كېيىن ئەپەندىمنىڭ يېنىدا ئولتۇرغان بىر بۇرادىرى ئۇزىنىڭ يىگىنىنى ئاز دەپ، ھە دەپ داستىخانىدىكى قەن-گىزەكلەرنى ئېلىپ يانچۇغىنى تولدۇرۇشقا باشلاپتۇ. ئەپەن-دىم دەرھال چەينەكنى ئېلىپ ئۇنىڭ يانچۇغىغا چاي قۇيۇپتى-كەن، ھىلىقى كىشىنىڭ ئاچچىغى كېلىپ:

— ئەپەندىم، بۇ نىمە قىلىق، يانچۇققا چاي قۇيغان نەدە بار؟ —دەپتىكەن، ئەپەندىم.

— يانچۇغىڭىز شىرنىلىكلەردىن خېلى كوپ يىدى، بەلكىم ئۇسساپ قالغاندۇر،— دەپ جاۋاپ بېرىپتۇ."

بۇنداق لەتىپىلەردىكى تەنقىت ئىككى خىل بولىدۇ، بىرسى بىۋاستە ھالدا ئاشۇ خىل يارىماس ئادەتلەرنى ھەجۋى قىلىش يولى بىلەن ئېلىپ بېرىلسا، يەنە بىرى ئەپەندىم ئوزىنى

"نادان" "ئەخمەق" ئورنىدا قويۇپ ئوز-ئوزىنى مەسخىرە قىلىش يولى ئارقىلىق ئېلىپ بېرىلىدۇ.

مەسىلەن:

"ئەپەندىم ئويدە ئولتۇرسا، بالىسى يىغلاپ كىرىپ:

— دادا، نېنىم قۇدۇققا چۈشۈپ كەتتى،— دەپتۇ.

ئەپەندىم يۈگۈرۈپ چىقىپ قۇدۇققا ئىگىلىپ قاراپتۇ ۋە قۇدۇقتىكى ئوز ئەكسىنى كورۈپ:

— شۇ ساقىلىڭ بىلەن كىچىك بالىنىڭ نېنىنى تارتىۋېلىشتىن ئىزا تارتمىدىڭمۇ؟ — دەپ كايىپتۇ."

× ×

"نەسىرىدىن ئەپەندىنىڭ بەش توگىسى بار ئىكەن، ئەپەندىم توگىلىرىنى باققىلى ئەپچىقىپ، كەچتە بىر توگىسىنى مىنىپ، قالغانلىرىنى ھەيدەپ قايتىپتۇ. يولدا توگىلىرىنى سانىسا توگىسى توت چىقىپتۇ. ئۇ دەرھال مىنۋالغان توگىسىدىن چۈشۈپ، ئالدىدىكى توگىنى سانىسا، توگىسى بەش چىقىپتۇ. ئەپەندىم خاتىرجەم بولۇپ توگىگە مىنىپ يەنە بىر قېتىم ساناپ باقسا توگىسى يەنە توت چىقىپتۇ. ئەپەندىم توگىدىن سەكرەپ چۈشۈپتۇ-دە، يەنە توگىسىنى سانايتۇ. قارىسا توگىسى بەش ئىكەن.

— خەير بىر توگە زىيان تارتقاندىن، توگىلەرنى پىيادە ھەيدەپ كەتكىنىم تۈزۈك ئىكەن،— دەپ توگىلىرىنى ھەيدىگىنىچە ئويىگە كېتىپتۇ."

× ×

"ئەپەندىنىڭ خوتۇنى ماي ئەكىلىشكە ئەۋەتىپتۇ، ئەپەندىم يەتتە تەڭگىگە ماي ئاپتىكەن، ئاپارغان چىنىسى توشۇپ، يەنە بىر

ئاز ماي ئىشىپ قاپتۇ، ئەپەنددىم چىنىسىنىڭ كەينىنى ئورۇپ:

— قېنى، قالغان ماينى چىننىڭ بۇ يېقىغا قۇيۇڭ، ماي زايا بولمىسۇن،— دەپتۇ-دە، ئىشىپ قالغان ماينى چىننىڭ كەينىگە قۇيغۇزۇپ ئويىگە ئېلىپ كەپتۇ. بۇنى كورگەن خوتۇنى:

— ۋاي ئولەي، ئەكەلگەن سىيىكىز مۇشۇمۇ، بۇ ماي نىمگە يەتسۇن،— دېيىشىگە:

— ئالدىرىما، ماينىڭ تەگىدىن تولىسى مانا بۇياقتا،— دەپ چىننىنى ئورۇپتىكەن، چىننىڭ كەينىدىكى مايمۇ توكۇ-لۇپ كىتىپتۇ."

مانا بۇ خىل لەتىپلەردە ئەپەنددىم ھەددىدىن ئارتۇق "ئەخمەق" قىياپىتىدە ئوتتۇرىغا چىقىدۇ. بۇ ھال ئەپەندى ئوبرازىنىڭ مۇكەممەللىگىگە تەسىر يەتكۈزمەيدۇ. چۈنكى ئەقىل-لىقلىق بىلەن ئەخمەقلىق، دانالىق بىلەن نادانلىق ھامان قار-مۇ-قارشىلىقىنىڭ بىرلىگىدىن ئىبارەت. ئەپەندىنىڭ سادىدىلىغى، ئەخمەقلىغىنىڭ كەينىدە زور دانالىق ياتىدۇ. ئەپەندى ئوبرازى-نىڭ بۇنداق ھەر خىل قىياپەتتە ئوتتۇرىغا چىقىشى لەتىپە ئەدەبىياتىنىڭ رەڭگا-رەڭ، خىللىغىدىن ئىبارەت ئالاھە-دىلىگىنى ۋۇجۇتقا كەلتۈرگەن. بۇنداق ئالاھىدىلىكتىن ئايرىلغاندا، لەتىپىلەردە بىر خىللىق، ئوخشاشلىق يۈز بېرىپ، ئۇنىڭ قىزىق-تۇرۇش كۈچى ئاجىزلاشقان بولاتتى.

نەسىردىن ئەپەندى لەتىپىلىرىنىڭ ئىچىدە دىداكتىكىلىق مەزمۇنىغا ئىگە بولغان لەتىپىلەرمۇ خېلى زور سالماقنى تەشكىل قىلىدۇ. ئەپەندى كوپىنچە يېزا-قىشلاقلاردا، شەھەر بازارلىرىدا، چايخانىلاردا ئەمگەكچى خەلق بىلەن داۋاملىق بىرگە بولۇپ ئۇلارنىڭ قايغۇسىغا تەسەللى بېرىش، چارە-تەدبىر كورسىتىپ

ئۇمىتاله‌ندۇرۇشتىن تاشقىرى، بىلگىلىك دىداكتىك ئەھمىيەتكە ئىگە بولغان "ئەقلىيە سوز"لەر ئارقىلىق ئەمگەكچى خەلقنى مەسىلىھەت بېرىپ، ئەقىل ئۆگىتىدۇ.

مەسىلەن:

"ئەپەندىم قازى بولۇپ ئولتۇرغان كۈنلىرىدە ئەپەندىمنىڭ ئويىگە كېلىپ - كېتىپ تۇرغان كىشىلەرنىڭ ئايىغى ئۈزۈلمەيدىغان بولۇپ كېتىپتۇ، بىر كىشى ئەپەندىمدىن:

— يائاللا ئەپەندىم، دوستلىرىڭىز شۇنچىۋالامۇ كوپ بولامدىغان، كېلىپ - كېتىپ بارغان ئادەمنىڭ سانى يوقتۇ، زادى قانچىلىك دوستىڭىز بار؟— دەپ سوراپتۇ.

— قانچىلىك دوستۇم بارلىقىنى ھازىر ئۇزەمۇ بىلمەيمەن،— دەپتۇ ئەپەندىم،— دوستۇمنىڭ سانىنى مەن قازىلىقتىن چۈشكەندە سوراڭ."

×

"ئەپسۇخور بىر ئادەم ئەپەندىمدىن سوراپتۇ:

— ئەپەندىم، دانا ئادەمسىز، ئېيتىپ بېرىڭا، كىشى قانداق ۋاقىتلاردا ئەقلىدىن ئازىدۇ؟

— ئەقلىگە ئەپسى مىنىۋالغاندا،— دەپ جاۋاپ بېرىپتۇ ئەپەندىم."

×

"ئەپەندىمنىڭ داڭقىنى ئاڭلىغان بىر كىشى ئۇنىڭدىن مەسلىھەت سوراپ كەپتۇ.

— ئەپەندىم، دۇنيادا نۇرغۇنلىغان ئىشلارغا دۇچ كەلدىم، قايسىسىنى ئۆزىتۇپ، قايسىسىنى يادىمدا ساقلاشنىمۇ بىلەلمەي قالدىم، بىر مەسلىھەت بېرىڭا؟

— بۇ دۇنيادا باشقا كىشىدىن كۆرگەن ياخشىلىغىڭىز بولسا، ئولگىچە يادىڭىزدا ساقلاڭ؛ سىز باشقىلارغا قىلغان ياخ-

شملىقلىرىڭىز بولسا، ئۇنى دەررۇ يادىڭىزدىن چىقىرىپ تاشلاڭ!— دەپ جاۋاپ بېرىپتۇ ئەپەندىم."

×

بۇنداق لەتىپىلەر خۇددى "ماقال - تەمسىل" ياكى "ئەقلىيە سوز"لىرىگە ئوخشاش كىشىلەرنىڭ تەپەككۇر قىلىشىغا تۈرتكە بولۇپ ئۇلارنى ئەقلى جەھەتتىن تەربىيىگە ئىگە قىلىدۇ.

قىسقىسى، ئەپەندى ئوبرازى ئەمگەكچى خەلق ئۇچۇن قانچىلىك يېقىن ۋە سۆيۈملۈك بولسا، فېودال ھوكۇمران تەبەقىلەر ئۇچۇن شۇنچىلىك دەھشەتلىك ۋە قورقۇنچلۇقتۇر. خۇددى مەملىكىتىمىزنىڭ ئاتاقلىق خەلق ئەدىبىياتشۇناسى جاجى ئېيتقاندەك: "ئەپەندى ناھايىتى ئەقىللىق، پاراسەتلىك، ئوتكۇر، خىيال-چان كىشىدۇر. ئۇ ئوزىنىڭ ھەقىقەتچىلىگى، راستچىللىغى، دادىللىغى بىلەن دائىم ئوزىنىڭ ھەمرايى بولغان سولتەك ئىشىگىگە مىنىپ، خاپىلىقتا قالغان كىشىلەرگە ھىسداشلىق قىلىدىغان ۋە ئۇلارنىڭ مۇشكۇل ئىشىنى ئاسانلاشتۇرۇپ بېرىدىغان بىر ئادەم، شۇنىڭ بىلەن ئۇ قورقماي گەپ قىلىدىغان سوزمەن كىشى بولۇپ، ھوكۇمران سىنىپلارغا قارىتا قانداق يەردە بولسۇن قارشى گەپ قىلىدىغان، قەيەرگىلا بارسا ئامىمنىڭ ئىززەت-ھورمىتىگە سازاۋەر بولىدىغان ئادەتى خاراكتىرلىق، ساددا دىل، ئوچۇق كوڭۇل، يېقىملىق ۋە قەدىرلىك ئادەمدۇر. بىر جۇملە سوز بىلەن ئېيتقاندا، ئۇ مەنھەتكەش خەلقە ۋەكىللىك قىلىدىغان ئوتكۇر زېھنىلىك، پاراسەتكە باي بولغان تىپىك شەخستۇر."

بۇ يەردە شۇنىمۇ ئېيتىپ ئوتۇشكە توغرا كېلىدۇكى؛ ئەپەندى لەتىپىلىرى ناھايىتى ئۇزۇن تارىخى دەۋرنىڭ مەھسۇلى بولغاچقا، ئۇ بەلگىلىك تارىخى چەكلىمىلىكتىن خالى

ئەمەس. ئوتمۇشتە فېودالىق ئىدالوگىيە ھوكۇمران ئورۇندا تۇرغاچقا، بەزى لەتىپلەرگە ساغلام بولمىغان ئىدىيۇى خاھىشلار- مۇ ئارىلىشىپ قالغان. بۇنداق فېودالىق شاكاللارغا قارىتا تار- خى ماتېرىيالىزىملىق نۇقتىنەزەر بويىچە توغرا مۇئامىلە قىلىپ، فېودال ھوكۇمران سىنىپلارنىڭ ھەممە چىرىك نەرسىلىرىنى دېموكراتىيلىكى ۋە ئىنقىلاۋىلىغى بولغان خەلق لەتىپلىرىدىن پەرقلەندۇرۇشىمىز لازىم.

ھەممىگە مەلۇمكى، ئۇزاق ئەسىرلەر مابەينىدە، ئەۋلاتتىن- ئەۋلاتقا، ئېغىزدىن- ئېغىزغا كوچۇپ كېلىۋاتقان لەتىپلەر پەيدىن- پەي يازما ئەدەبىياتقا سىڭىپ كىرىپ، ئۇيغۇر يازما ئەدەبىياتى- دىكى ساتىرا ۋە يومۇر ژانىرلىرىنىڭ راۋاجلىنىشىغا غايەت زور تەسىر كۆرسەتتى. خەلق لەتىپلىرىنىڭ مەزمۇنىدىكى جەڭگە- ۋارلىق، دەلمۇ- دەللىك، پىكىرىدىكى چوڭقۇرلۇق ۋە ئىزچىللىق، مەجازى ۋاستىلەرنىڭ مەنتىقلىغى، تىلىدىكى ئوتكۇرلۇك، ھەجىم جەھەتتىكى ئىخچاملىق، بەدىئى قۇرۇلۇشىدىكى مۇكەممەللىك ۋە كومىكىلىق قاتارلىق خۇسۇسىيەتلىرىنى ئۇلۇغ قىلغان ئۇيغۇن ھەجۋى ئەسەرلەر — ھازىرقى زامان لەتىپلىرى بارلىققا كېلىپ كىشىلەرنى چوڭقۇر تەربىيىگە ئىگە قىلدى. ئۇيغۇر مىللى تۇر- مۇشى مۇھىتىدا مەيدانغا كەلگەن بۇ لەتىپلەر يالغۇز شۇ دائىرە ئىچىدىلا چەكلىنىپ قالماستىن، كوپ مىللەتلىك ئېلىمىز ئەدەبى- ياتىنىڭ باي غەزىنىسىگە قىممەتلىك بىر ئۇلۇش بولۇپ قېتىلدى، جۇملىدىن ۋەتىنىمىزنىڭ مەدەنىيەت تارىخىدا لەتىپە ئەدەبىياتىنى شەكىللەندۇردى.

38 - موللا زەيدىن ۋە سەلەي چاققان لەتىپلىرى

موللا زەيدىن بىلەن سەلەي چاققانىنىڭ لەتىپلىرىمۇ ئۇيغۇر لەتىپلىرىنىڭ بىر تەرىكىۋى قىسمى بولۇپ، بۇ لەتىپلەرنىڭ قەھرىمانلىرى — موللا زەيدىن بىلەن سەلەي چاققاندىن ئىبارەت رىيال شەخسلەردۇر.

ھۆكۈمران سىنىپلارنىڭ ئىچكى زىددىيىتى يۇقۇرى چېكىگە يېتىپ، قاللايمىقان ئىچكى ئۇرۇشلار نەتىجىسىدە چىرىك فېئودال لىزىم تۈزۈمى زاۋاللىققا يۈز تۇتقان، ئەمگەكچى خەلقنىڭ چىڭ خاندانلىغى ھاكىمىيىتىنىڭ ھۆكۈمرانلىغىغا قارشى ئازاتلىق كۈرەشلىرى كەڭ تۈردە ئەۋج ئالغان 19 - ئەسىردىكى تارىخى رىيالىلىق ئەڭ دەسلەپ خەلق ئىغىر ئەدەبىياتى ئەسەرلىرىدە، جۈملىدىن لەتىپلەردە ئۆز ئىپادىسىنى تاپتى. بولۇپمۇ موللا زەيدىن ۋە سەلەي چاققان لەتىپلىرىنىڭ مەيدانغا كېلىشى لەتىپلەرنى تېخىمۇ كۆچلۈك جەڭگىۋارلىققا ئىگە قىلىپ، ئۇنىڭ تېما دائىرىسىنى كېڭەيتىش بىلەن مەزمۇنىنى بېيىتتى.

موللا زەيدىن بىلەن سەلەي چاققان تارىخى شەخسلەر بولۇپ، موللا زەيدىن 19 - ئەسىرنىڭ باشلىرىدا تۇرپاننىڭ لۈكچۈن دېگەن يېرىدە ئوتكەن مەشھۇر خەلق ھېكايىچىسىدۇر. ئۇ ناھايىتى خۇش پىل، چاقچاقچى، سوزمەن، سەزگۈر ھەم پاراسەتلىك كىشى بولۇپ، ئاساسەن ناخشا ئېيتىش، مۇزىكا چېلىش بىلەن شۇ ئەتراپتا شوھرەت تاپقان بىر خەلق سەنئەتكارى ئىدى. موللا زەيدىن كەمبەغەل بولۇپ، كۆپىنچە توي - توكۇنلەردە، خەلق توپلاشقان سورۇنلاردا لەتىپچىلىك ۋە سازەندىچىلىك بىلەن

جاهاندارچىلىق قىلاتتى. ئۇنىڭ مۇشۇ خىل ئىجتىمائى ياشاش ئورنى كۆپلىگەن لەتىپىلىك ھىكايىلەرنى ئىجات قىلىشنىڭ ئاساس بولغان ئىدى. موللا زەيدىن تۇرپاندا ياشىغاچقا ئۇنىڭ لەتىپىلىرى قۇيۇق يەرلىك تۇسكە ئىگە، بولۇپمۇ لۇكچۇن ۋاقى بىلەن بولغان مۇناسىۋەتلەر موللا زەيدىن لەتىپىلىرىنىڭ ئاساسى گەۋدىسىنى تەشكىل قىلىدۇ.

مەسىلەن:

"لۇكچۇن ۋاقى خەلقنى ئوزىگە رام قىلىش ئۈچۈن خەلقچە زىياپەت بەرمەكچى بولدى. بۇ زىياپەتكە موللا زەيدىنمۇ قاتناشتى قالدى. زىياپەتنىڭ ئەتىسى موللا زەيدىنىڭ بەدىنى قىزىپ ئاغرىپ قالدى. بىر دوستى يوقلاپ كېلىپ:

— نېمە بولدىلا موللا زەيدىن؟ — دەپ سورىدى.

موللا زەيدىن:

— ھالال قېنىمغا تۇنۇگۈن قوشۇلغان ھارام قان سىڭمىدى، — دەپ جاۋاپ بەردى."

×

"بىر كۈنى تۇرپان ۋاقى ئوزىنىڭ شانۇ - شەۋكىتىگە تەلىم تەكەببۇرلۇگەن موللا زەيدىننى چاقىرتىپ كېلىپ، ئۇنىڭ مۇشۇ جىنايىتى ئۈچۈن قەھرىتان سوغاقتا ئوردىنىڭ ئەڭ يۇقۇرقى پەشتىغى ئۇستىدە يالاڭ كىيىم بىلەن بىر كېچە - كۈندۈز تۇرغۇزۇپ جازالىماقچى بولدى. موللا زەيدىن بۇ ئىشقا راۋاق ئۇستىدە تۇرغان يوغان تاشنى تاڭ ئاتقىچە ئۇياقتىن - بۇياققا دۇگدىلىتىپ يۇرۇپ مۇزلاش ئورنىغا تەرلەپ كەتتى. ئەتىسى ۋاقى ئوزىنىڭ چاكىرىغا:

— ھىلىقى نائەھلى موللا زەيدىن مۇزلاپ قالدىمۇ - قانداق؟ كورۇپ كەلگىن، — دەپ تاپشۇردى.

ۋاڭنىڭ چاكىرى راۋاقتىن قايتىپ چۈشۈپ:

— بىگىم، موللا زەيدىن چىلىق - چىلىق تەرلەپ كېتىپ-تۇ، —دەپ خەۋەر قىلدى. بۇنىڭدىن ئەجەپلەنگەن ۋاڭ موللا زەيدىننى ئالدىغا چاقىرىپ بۇنىڭ سىرىنى سورىدى.

موللا زەيدىن:

—تەقسىر، جانابى ئالىلىرىنىڭ پەقىرگە بولغان مەھرى-شەپقىتىنىڭ تەپتىدە تەرلەپ كەتتىم،—دەپ جاۋاپ بەردى. بۇ سوزدىن مەغرۇرلانغان ۋاڭ خوشال بولۇپ كېتىپ موللا زەيدىن-نىڭ ئويىگە مېھمان بولۇپ بارىدىغانلىغىنى ئېيتتى، ۋاڭ موللا زەيدىننىڭ ئويىگە كەلسە، ئۇ هويلىسىدىكى ئۈزۈمنىڭ شېخىغا چوگۇننى ئېسىپ قويۇپ ئاستىغا ئوت قالاپ ئولتۇرغىدەك.

—هەي ئەخمەق، بۇ نېمە قىلغىنىڭ؟—بۇنداق قىلساڭ چوگۇن قانداق قاينىسۇن؟—دەپ ۋاڭ زاڭلىق قىلىپ كۈلۈپ-تۇ.

موللا زەيدىن:

—تەقسىر، سىلىنىڭ مەھرى - شەپقەتلىرىنىڭ تەپتى 150 گەز ئىگىزلىتىكى راۋاقتا تۇرغان موللا زەيدىننى ئىسسىتىپ تەرلىتىۋەتكەنلىگىگە ئىشىنىدىلا - يۇ، ئوتتىن 5 گەز يىراقلىقتىكى چوگۇننىڭ قاينىشىغا ئىشەنمەدىلا؟—دەپ جاۋاپ بەردى.

×

"موللا زەيدىن بىرسى بىلەن دەۋالىشىپ قالدى. دەۋانى هەل قىلىش ئۈچۈن قازىخانىغا بېرىشنىڭ ئالدىدا موللا زەيدىن قوينىغا لىق تاش تولدۇرۇپ ئالدى. قازى سوراق سوراۋاتقاندا موللا زەيدىن ئاستا قوينىنى شەرەتلەپ كورسىتىپ قويدى. قازى: "موللا زەيدىن ماڭا كوپ سوغا ئەكەلگەن بولسا كېرەك"—دەپ ئويلاپ، هوكۈمنى موللا زەيدىننىڭ پايدىسىغا چىقاردى. دەۋا تۈگۈگەندىن كېيىن قازى موللا زەيدىننى ئېلىپ قېلىپ:

—ئەمدى بايا شەرەت قىلغىنىڭىزنى چىقارمامسىز؟—دىدى.

موللا زەيدىن:

—قازاخۇنۇم، ھىلىمۇ بەختىڭىز بار ئىكەن، ئەگەر ھوكۇمىڭىز مېنىڭ پايدامغا بولمىسا، مۇشۇ تاش بىلەن ئۇرۇۋەتەن، دەپ شەرەت قىلغان ئىدىم،—دەپ قويندىكى تاشنى كۆرسەتتى."

×

"بىر كۈنى ۋاڭ موللا زەيدىندىن سوراپتۇ:

—نېمە ئۈچۈن ئاي ھەر دائىم بۇلۇت ئارىسىغا يۆشۈرۈنىدۇ؟ نېمە ئۈچۈن كۈن ھەر كۈنى تاغنىڭ ئارقىسىغا كىرىپ كېتىدۇ؟ — موللا زەيدىن جاۋاپ بېرىپ:

—ئاخشىمى ئاياراتقىلارنىڭ باللىرى: "ئانا، قوسىغىمىز ئېچىپ كەتتى، نان بەر"—دەپ زارلايدۇ. ئاي باللارنىڭ بۇ مۇڭلۇق زارىنى ئاڭلاپ، كۆڭلى بۇزۇلىدۇ - دە، ئۇزىنى كۆرسەتمەي بولۇت ئارقىسىغا ئوتۇۋالىدۇ. كۈندۈزى بولسا، كۈن بايلارغا ئىشلەۋاتقان چاكارلىرىنىڭ چىلىق - چىلىق تەرلەپ، ئىسسىق دەستىدىن نەپەسى بوغۇلۇپ كەتكەنلىگىنى كۆرىدۇ. كۈن ئۇلارغا ھىسسىداشلىق قىلىپ سالقىن پەيدا قىلىش ئۈچۈن دائىم تاغنىڭ ئارقىسىغا يوشۇرۇنىدۇ—دەپ جاۋاپ بەردى.

× × ×

مەشھور قىزىقچى، لەتىپچى سەلەي چاقىان 19 - ئەسىرنىڭ ئاخىرى 20 - ئەسىرنىڭ باشلىرىدا (تەخمىنەن 1816 -

يىلدىن 1905 - يىلغىچە) قەشقەر كونا شەھەرنىڭ ئوپال رأ-
يونىدا ئوتكەن.

ئۇ ئوسمۇرلۇك چاغلىرىدىن تارتىپلا خەلق ناخشا - ساز-
لىرىغا، ئويۇن - مەشرەپلىرىگە قىزىققان. خەلق سەنئەتكارلىرىنىڭ
ھازىر جاۋاپلىق، قىزىقچىلىق، سوزمەنلىك خىسلەتلىرىنى ئۆگۈنۈپ
ئەمگەكچى خەلقنىڭ كوڭۈل - قارنىنى ئىچىپ، قايغۇ ۋە خو-
شاللىقتا ئۇلارنىڭ سىرداش دوستى بولۇپ كەلگەن سەلەي چاق-
قانىمۇ خۇددى موللا زەيدىنگە ئوخشاش خۇش چاقچاق،
راسىتچىل، پاراسەتلىك، دىلكەش كىشى بولۇپ ئوز ئومرىدە
خېلى كوپ لەتىپىلەرنى ئىجات قىلغان. ئۇ سوزگە كەلگەندە
تاپانچىدەك چاققان بولغاچقا كىشىلەر ئۇنىڭغا "سەلەي چاققان"
دەپ نام بېرىشكەن. ئۇ مۇشۇ نام بىلەن كىشىلەر قەلبىدە
ھازىرغىچە ياشاپ كەلمەكتە.

سەلەي چاققاننىڭ لەتىپىلىرىمۇ موللا زەيدىن لەتىپىلىرىگە
ئوخشاش يەرلىك تۇسكە ئىگە بولۇپ، كوپىنچە ئەمەلدارلار،
نايلارنى، ئالدامچى دىندارلارنى مەسخىرە قىلىدۇ.

سەلەي چاققان لەتىپىلىرىنىڭ تۇرمۇش رىيالىغى كۇچلۈك
بولۇپ ئۇنىڭ لەتىپىلىرى ئاساسەن ئوزىنىڭ بېشىدىن ئوتكەن
رىيال تۇرمۇش سەرگۈزەشتىسى ئاساسىغا قۇرۇلغان ۋە ئوزى
ياشىغان دەۋر بىلەن زىچ مۇناسىۋەتلىك بولغان.

مەسىلەن:

"بە دولەت چوڭ بىر سورۇندا ئولتۇرۇپ:

— مېنىڭ دەۋرىمدە قوينىڭ دۇمبىسىدە تورغاي ئۇۋ-
لايدىغان بولدى، — دەپ ماختىنىپتۇ.

— راست ئېيتتىلا تەخسىر، — دەپتۇ سەلەي چاققان، — جا-

نابى ئالدىرىنىڭ زامانىسىدا تورغاي ئۇۋلاشقا پەقەت قوينىڭ دۇمبىسىلا قالدى."

سەلەي چاققانىۋ موللا زەيدىنگە ئوخشاش ئوتكۇر تىللىق، زاۋاندا راز، ھازىر جاۋاپ قىزىقچى كىشىدۇر. ئۇ چوڭ سورۇنلار-دا يۇزمۇ-يۇز تۇرۇپ، چىڭ خاندانلىغى ھاكىمىيىتىنىڭ قول چوماقلىرى بولغان ئەمەلدار، بەگلەرنىڭ يىرگىنىشلىك تەبىتى ۋە ئەخمەقلىغىنى مەسخىرە قىلىدۇ.

مەسىلەن:

"بىر كۈنى زوھوردىن ھاكىم خوتۇنلىرى ئۈستىدە شىكا-يەت قىلىپ، سەلەي چاققانغا:

—سەلەي دۇنيادا نەمە ئەڭ سوغاق دىسە، مېنىڭ چوڭ خوتۇنۇمنى كورسەتسە بولىدۇ، — دەپتۇ.

—شۇنداق تەقسىر،— دەپ ئۇنىڭ سوزىگە قوشۇلۇپتۇ سەلەي چاققان. تومۇز كۈنلىرىنىڭ بىرىدە زوھوردىن ھاكىم يۇرت موتەۋەرلىرىنى مېھمانغا چاقىرتىپتۇ. مېھمانلار كېلىپ ئولتۇرا-ئولتۇرمايلا:

—ۋاي ھاكىم، يامان ئۇسساپ كەتتۇق، ئاۋال بىزگە سوغاق بىر نەرسە ئىلتىپات قىلسىلا،—دەپتۇ.

— ھەي سەلەي، — دەپتۇ ھاكىم، — ماڭ، ئاشخانىغا يو-گۇر، مېھمانلارغا سوغاق نەرسە ئېلىپ چىق.

— خوپ، دەپتۇ سەلەي چاققان، يۇگرەپ سىرتقا چىقىپتۇ ۋە بىر پەستىلا قايتىپ كىرىپ:

— تەقسىر، ئويدىلا ئەمەس، دۇنيا بويىچە ئەڭ سوغاق بىرنەرسە يادىمغا كېلىپ قالدى. شۇنى ئەكىرەيمۇ؟ — دەپ سو-راپتۇ.

— ناھايىتى ياخشى، چاپسان ئەكىر، — دەپتۇ ھاكىم، مەھ-مانلارغا قاراپ ماختىنىپ.

شۇ ئاردىدا سەلەي چاقچاق مېھمانلارنىڭ ئالدىغا ھاكىمنىڭ چوڭ خوتۇنىنى سورەپ كىرىپتۇ.

×

"بىر كۈنى ئامبال ئىچ پۇشمغىنى چىقىرىش ئۈچۈن سە-لەي چاقچاقنى ئويىمگە چاقىرتىپتۇ. سەلەي چاقچاق بوسۇغىدىن قەدەم ئېلىشىغا ئامبالنىڭ كارۋىتى ئاستىدا ياتقان بىر ئىت قاۋغان بويى كېلىپ سەلەي چاقچاقنىڭ پۇتىغا ئېسىلىپتۇ. سە-لەي چاقچاق چاقچاقلىق بىلەن ئىتنىڭ تۇمشۇغىغا كېلىشتۇرۇپ بىر تەپكەن ئىكەن، ئىت يۇمۇلىغان پېتى كارۋاتنىڭ ئاستىغا كىرىپ، غىڭ قىلالماي قاپتۇ.

— ھەي، سېنى سەلەي، سەلەي دەپ قويساق نەمانچە بوغىناپ كەتتىڭ، — دەپتۇ ئامبال ئاچچىغلىنىپ، — يۈزىخاتىرە يوقمۇ؟ سەن زادى ھىچكىمدىن قورقمامسەن؟!

— قورقمەن، — دەپتۇ سەلەي چاقچاق.

دەررۇ تالاش - تارتىش باشلىنىپتۇ.

— كىمدىن قورقىسەن؟

— پاششاپتىن.

— پاششاپ كىمدىن قورقىدۇ؟

— بەگدىن.

— بەگ كىمدىن قورقىدۇ؟

— ئامبالدىن.

— ئامبال كىمدىن قورقىدۇ؟
— ۋاڭدىن.
— ۋاڭ كىمدىن قورقىدۇ؟
— خاندىن.
ئامبال قىزىپ كېتىپ يەنە سوراۋېرىپتۇ:
— خان كىمدىن قورقىدۇ؟
— تەيتىيمدىن.
— تەيتەي كىمدىن قورقىدۇ؟
— بوراندىن.
— بوران نىمدىن قورقىدۇ؟
— ئەسكى تامدىن.
— ئەسكى تام نىمدىن قورقىدۇ؟
— چاشقاندىن.
— چاشقان نىمدىن قورقىدۇ؟
— مۇشۇكتىن.
— مۇشۇك نىمدىن قورقىدۇ؟
— ئىتتىن.
— ئىت نىمدىن قورقىدۇ؟
گەپ شۇ يەرگە كەلگەندە سەلەي چاقىقان ئالدىرىماي بۇرۇتىنى تولغاپ قويۇپ:
— ئىت مەندىن قورقىدۇ، — دەپ كارۋات ئاستىنى كورسىمتىپتۇ."

سەلەي چاقىقان لەتىپلىرىنىڭ ئوزىگە خاس ئالاھىدىلىگى شۇكى، ئۇنىڭ لەتىپلىرىدە سوز ئارقىلىق ھەجۋى كۇلكە پەيدا قىلىشتىن كورە، كوپرەك ھەركەت ئارقىلىق كۇلكە پەيدا قىلىپ

هاكىم، ئەمەلدارلارنى ھەجۋى قامچىسى ئاستىغا ئېلىش ئاساسى ئورۇندا تۇرىدۇ.

قىسقىسى، موللا زەيدىنمۇ، سەلەي چاققانمۇ ھەر قاچان غالىپ قەھرىمانلاردۇر. شۇ جايلاردىكى ئەمگەكچى خەلق ئۇلارغا ئوزلىرىنىڭ تۇغمەس - پۇتمەس كۈچ - قۇدرىتى ۋە ئەقىل - پاراسىتىنى بەخش ئەتكەن. شۇڭا ئۇلار فېئودال ھوكۇمران تەبىقىلىرىنىڭ ئوز يولىغا قۇرغان توزاقلىرىنى بىردەك بوسۇپ ئوتۇپ، قارا كۈچلەر ئۈستىدىن غەلىبە قىلىش بىلەن ئەمگەكچى خەلقنىڭ كۈچ - قۇدرىتىنى نامايەن قىلىدۇ. شۇ سەۋەپتىن موللا زەيدىن ۋە سەلەي چاقچاق لەتىپىلىرىمۇ نەسىرىدىن ئەپەندى لەتىپىلىرىنىڭ بىر تەرىكىۋى قىسمى سۈپىتىدە ئۇزۇن يىللار مابەينىدە خەلق ئاممىسىنىڭ توي - توكۈن، مەشرەپلىرى ۋە باشقا كوكۈل ئېچىش پائالىيەتلىرىدە ئەمگەكچى خەلق بىلەن داۋاملىق بىرگە ياشاپ كەلدى ۋە كەلمەكتە. شۇڭلاشقا موللا زەيدىن بىلەن سەلەي چاققانىنىڭ لەتىپىلىرىنىمۇ توپلاپ رەتلەشكە ئەھمىيەت بېرىپ، ئۇيغۇر خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى ئېچىدىن مۇناسىپ ئورۇن بېرىشىمىز لازىم.

§ 4 - خەلق مەسەللىرى

ئوخشىتىش، سېلىشتۇرۇش، سەۋۇل قاتارلىق بەدىئى ۋاستىلىرى ئارقىلىق بىرەر ئىبرەتلىك مەزمۇنغا ئىگە بولغان لەتىپە خۇسۇسىيەتلىك ئىخچام ھېكايىلەرنى خەلق مەسەللىرى دەيمىز. خەلق مەسەللىرىنىڭ ئالاھىدىلىگى شۇكى، ئۇنىڭدا كىنايە قىلىش يولى بىلەن ئىپادىلىمەكچى بولغان مەنا ئىشارە

قىلىنىدۇ، تەمسىل خاراكتېرى كۈچلۈك بولىدۇ.

خەلق مەسەللىرى ئوزىنىڭ تۇزۇلۇشى، ئوبرازلارنىڭ ئىپا-دىلىنىشى جەھەتلەردىن ھايۋاناتلار توغرىسىدىكى چوچەكلەر بىلەن خەلق لەتىپىلىرىگە ئوخشاشراق كېتىدۇ. شۇڭا ئۇلارنى ئوزئارا پەرقلەندۈرۈشمۇ قىيىنراق. لېكىن ئىنچىكىلىك بىلەن مۇلاھىزە قىلغاندا ئۇيغۇر خەلق مەسەللىرى ئوزىگە خاس بەلگىلىك خۇسۇسىيەتلەرگە ئىگە.

(1) خەلق مەسەللىرى ئاساسەن ھەر خىل ھايۋاناتلار، دەل-دەرەخ، گۈل، گىياللار، ئۇچار قۇشلار...نى ئوبراز قىلىپ مەجازلاشتۇرۇش ئارقىلىق ئىنسانلارنىڭ ئىجتىمائى ھاياتىنى ئەكس ئەتتۈرىدۇ. مەيلى ئۇنىڭدا قانداق ئوبراز يارىتىلىشىدىن قەتئىي نەزەر، ئۇ يەنىلا كىشىلىك مۇناسىۋەتنى مەركەز قىلىدۇ. ئەمما ھايۋاناتلار توغرىسىدىكى باللار چوچەكلىرىگە ئوخشاش كەڭ دائىرىدە تەپسىلى سۈرەتلىمەستىن پەقەت بىرەر ھايۋان ياكى ئۇچار قۇشلارنىڭ بەلگىلىك خۇسۇسىيىتى ئارقىلىق ئىجتىمائى ھاياتتا تەجرىبە-ساۋاق قىلىشقا ئەرزىيدىغان ئىبرەتلىك مەنانى ئوتتۇرىغا قويىدۇ.

(2) خەلق مەسەللىرىدىكى ئوبراز كىشىلەر خاراكتېرىنىڭ ئىشارىلىك بەلگىسىدىن ئىبارەت. خەلق مەسەللىرىدىكى كىنايە-لىق ئىشارە ئاساسەن ئوخشىتىش، سېلىشتۇرۇش ۋە سىمۋوللاش-تۇرۇش ئارقىلىق ۋۇجۇتقا چىقىدۇ ۋە ئاشۇ ئىستىلىستىك ۋاسىتىلەرگە تايىنىپ ئىبرەت قىلىشقا تېگىشلىك ئابستراكت ئۇقۇملار كونكرېتلاشتۇرۇلىدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن ھەرقانداق كىشى خەلق مەسەللىرىنى ئاڭلىشى بىلەنلا، ئۇنىڭدا ئالغا سۈرۈلگەن

تەمسىل خاراكتېرلىق ئىشارىلىك مەنانى دەرھال ھىس قىلا-
لايدۇ.

(3) مەسەلىلەر قۇرۇلۇش جەھەتتىن ناھايىتى ئىخچام، لېكىن مەزمۇن جەھەتتىن كەڭ ۋە چوڭقۇر بولىدۇ. بۇ نۇقتىدا ئۇ ھىكمەتلىك خاراكتېرغا ئىگە بولىدۇ. مەسەللەردە ھىكايىلەر-دەك تەسۋىرى ئىبارىلەر كوپ قوللىنىلمايدۇ. ئۇنىڭدا ھەجۋى، كۇلكە خەلق لەتىپىلىرىدەك كۇچلۇك بولمىسىمۇ، بەلگىلىك دە-رىجىدە مەسخىرە خاراكتېرى بولىدۇ.

(4) مەسەللەر خىيالىي ئۇستىگە قۇرۇلۇپ، تۇرمۇش رد-يالىلىقىغا باغلىنىدۇ. يەنى رومانتىك خىيال ئارقىلىق رىيالىزىمنى ئىپادىلەيدۇ. مەسەللەردىكى خىيالى تەسەۋۋۇر ھامان ئىجتىمائى ھادىسىلەرگە ئاساسلانغاچقا، ھايۋاناتلار توغرىسىدىكى ھىكايىلەر-گە قارىغاندا تېخىمۇ جەڭگىۋار بولىدۇ.

مەسىلەن:

"كۇنىلەرنىڭ بىرىدە يولۋاس، بورە، تۈلكە بىرلىشىپ ئۇۋ-غا چىقىپ بىر توشقان، بىر قىرغاۋۇل، بىر كېيىكنى ئۇۋلاپ كەپتۇ. ئۇنى قانداق تەقسىم قىلىپ يېيىش ئۈستىدە گەپ قە-لىپ، يولۋاس بورىگە:

— سەن بۇ ئولجىلارنى تەقسىم قىل! — دەپ ئەمر قىپتۇ.

— ماقۇل، — دەپتۇ بورە، — توشقان كىچىك جانۋار ئىكەن، ئۇنى ئوز ھالىغا قاراپ تۇلكە يېسۇن؛ قىرغاۋۇلنى مەن يەي، جاناپلىرى چوڭ بولغاندىن كېيىن، كېيىكنى يىسىلە.

بۇ تەقسىماتنى ئاڭلىغان يولۋاس ئاچچىغىغا پايلىماي، بورىنى بىر ئۇرۇپتىكەن، ئۇنىڭ بىر كوزى چاچراپ چىقىپ كې-تىپتۇ. ئاندىن يولۋاس تۇلكىگە:

— ئەمدى سەن تەقسىم قىلىپ باققىنا! — دەپتۇ.

— خوش، — دەپ تەقسىم قىلىشقا كىرىشىپتۇ تۇلكە، — توشقان جانابى ئالىلىرىنىڭ ناشتىلىغى بولسۇن؛ قىرغاۋۇل چۈشلۈكلىرى بولسۇن، كىيىك كەچلىك تاماقلىرى بولسۇن، جاناپلىرىدىن ئاشقىنىنى بىز يەيلى، بولمىسا مەيلى. — دەپتۇ. تۇلكىنىڭ تەقسىماتى يولۇاسقا بەك يېقىپ كېتىپ:

— مۇنداق توغرا تەقسىماتنى سەن نەدىن ئۆگەندىڭ؟ — دەپ سوراپتۇ. تۇلكە دەررۇلا:

— بورىنىڭ چاچراپ چىققان كوزىدىن ئۆگەندىم تەقسىر! — دەپ جاۋاپ بېرىپتۇ."

بۇ مەسەل خۇسۇسىيەت جەھەتتىن خەلق لەتىپىلىرىگە ئوخشاپ كېتىدۇ. بۇنىڭدىن تاشقىرى، ئۇيغۇر خەلق مەسەللىرى ئىچىدە پەم - پاراسەت بولسا، ئۆزىدىن كۈچلۈك دۈشمەنلەرنىمۇ يېڭىشكە بولىدىغانلىغى، سەمىمى - راستچىل بولۇش كېرەكلىگى، قىسقىسى ئىنسانلارنى ياخشى پەزىلەتلىك بولۇشقا ئۈندەيدىغان كوپلىگەن مەسەللەر بار. خەلق مەسەللىرى يالغۇز نەسرى يول بىلەن بايان قىلىنىپلا قالماستىن، شېئىرى يول بىلەنمۇ بايان قىلىنىدۇ.

خەلق مەسەللىرىمۇ خەلق لەتىپىلىرىگە ئوخشاش مىللى ئەدەبىياتىمىزدا ساتىرا ژانىرىنى پەيدا قىلىش ۋە تەرەققى قىلدۇرۇشتا تۈرتكىلىك رول ئويناندى. بۇنداق مەسەللەر خەلق ئەدەبىياتىغا ناھايىتى يېقىن بولغاچقا، كىتابخانلارنى ئۆزىگە جەلپ قىلدى. ئۇيغۇر يازما ئەدەبىياتىدىمۇ بىر مەھەل مەسەل چىلىك خېلى تەرەققى قىلىپ، ئۇ ئەدەبىياتىمىزنىڭ بىر ژانىرىغا ئايلاندى.

سەككىزىنچى باب

ئۇيغۇر خەلق ماقال - تەمسىللىرى

ماقال - تەمسىلەر ئۇيغۇر خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى ئىچىدىكى خەلق ئارىسىغا ئەڭ كەڭ تارقالغان، مول ۋە چوڭقۇر مەزمۇنغا ئىگە ژانىرلاردىن بىرى ھىسابلىنىدۇ.

ماقال - تەمسىلەر خەلقنىڭ قىممەتلىك تەجرىبىلىرى ۋە چوڭقۇر مۇلاھىزىسىنىڭ سەمەرىسى بولۇپ، ئۇنىڭ پەيدا بولۇش تارىخى ناھايىتى ئۇزۇن. ئەسىرلەر داۋامىدا ئېغىزدىن - ئېغىزغا ئۆتۈپ دەۋرىمىزگىچە كېلىۋاتقان بۇ ماقال - تەمسىلەر خەلقنىڭ ئۆتمۈشتىكى ھاياتىنى، دۇنياقارىشىنى، پەزىلەتلىرىنى، ئورپ - ئادەت ۋە مىجەز خۇلقىنى، جەمىيەت بىلەن مۇناسىۋىتىنى ھەمدە كىشىلىك تۇرمۇش تەجرىبىلىرىنى ئەكس ئەتتۈرىدۇ.

ماقال - تەمسىلەر كوپ ئەسىرلىك تۇرمۇش ۋە كۆرەش تەجرىبىلىرىنىڭ يەكۈنى، يەنى ئىنسانلارنىڭ تۇرمۇشتىكى تۇرلۇك ھادىسىلەردىن ھاسىل قىلغان قىممەتلىك تەجرىبىلىرىنىڭ يەكۈنى بولغاچقا، ئۇنىڭ قايىل قىلىش كۈچى ناھايىتى زور.

ماقال ۋە تەمسىلەر خەلقنىڭ تۇرمۇشىغا چەمبەرچەس باغلانغانلىغى ۋە ئۇنىڭغا زىچ تەتبىقلانغانلىغى، جۈملىدىن ئۇزى

كىلىپ چىققان ئىجتىمائى شارائىتنى ئەكس ئەتتۈرىدىغانلىقى ئۈچۈن، ئۇ، شۇ خەلقنىڭ تارىخىنى، تىلىنى، ئورپ-ئادەت، تۇرمۇش ئالاھىدىلىكلىرىنى چۈشىنىشتە قىممەتلىك ماتېرىيال بولۇپ خىزمەت قىلىدۇ.

ئۇيغۇر خەلق ماقال-تەمسىللىرى ئۇيغۇر تىلىنىڭ جەۋھىرى بولۇپ، ئۇ پۈتۈنكۈل خۇسۇسىيەتكە ئىگە. شۇنىڭ ئۈچۈن ماقال-تەمسىللەرنىڭ ئىستىلىستىك رولى ناھايىتى زور بولىدۇ. ئۇلار تىلنىڭ بەدىئىگىنى، ئاممىباپلىغىنى، ئاھاڭدارلىغىنى ئاشۇرىدۇ، ئابىستراكت چۈشەنچىلەرنى كونكرېتلاشتۇرىدۇ، تىلغا ئېنىقلىق بېرىدۇ، كۆچ-قۇۋۋەت ۋە گۈزەللىك بېغىشلايدۇ، پىكرىنى ئىخچام، ئوبرازلىق ئىپادىلىشىمزگە يارىدەم بېرىدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن خەلقىمىز "ئەر كۆركى-ساقال، سۆز كۆركى-ماقال" دەپ ناھايىتى ئورۇنلۇق باھا بەرگەن.

ماقال ۋە تەمسىللەر بىر ياكى بىرنەچچە كىشىنىڭ ئىجادى بولماستىن، پۈتۈن بىر كوللېكتىپنىڭ تەپەككۇر مەھسۇلاتى بولغاچقا، ئۇنىڭ مەنتىقلىغى نىسبەتەن كۈچلۈك بولىدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن ئۇ ھەممەتلىك سۆزلەر دەپسۇ ئاتىلىدۇ.

خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىنىڭ باشقا تۈرلىرىگە ئوخشاش ماقال ۋە تەمسىللەردە ئەمگەكچى خەلق ئاممىسىنىڭ ئارزۇ-ئۇمىتلىرى، تىلەك-خاھىشلىرى، ئىجتىمائى تۇرمۇشقا بولغان قاراشلىرى، ئىلىم-پەن ۋە ھۈنەر-كەسپكە بولغان قىزغىنلىغى، ۋەتەنپەرۋەرلىك ۋە ئىنسانپەرۋەرلىك خىسلەتلىرى، ئەمگەك ۋە ئەمگەك سۆيۈش، كوللېكتىپ ۋە كوللېكتىۋىزملىق توغرىسىدىكى كۆزقاراشلىرى. قىسقىسى، خەلق ئاممىسىنىڭ بارلىق ئىجتىمائى پائالىيەتلىرى ئەكس ئەتكەن بولىدۇ. شۇ سەۋەپتىن ماقال ۋە

تەمسىللەرنىڭ ئىجتىمائى، سىياسى، تەربىيىۋى ۋە تارىخىي ئەھمىيىتى ناھايىتى چوڭقۇر.

خەلق ئىغىز ئىجادىيىتىنىڭ باشقا تۈرلىرىگە قارىغاندا، ماقال ۋە تەمسىللەرنىڭ ئاممىۋىلىغى ۋە ئاممىباپلىغى ئىنتايىن كۈچلۈك بولغاچقا، خەلقىمىزنىڭ كۈندىلىك ئىجتىمائى پائالىيەتلىرى ماقال ۋە تەمسىللەردىن زادىلا خالى ئەمەس. چۈنكى ماقال ـ تەمسىللەر ئىنسانلارنىڭ تۇرمۇش تەجرىبىسىنىڭ قايمۇغى بولغاچقا، ھەرقانداق كىشى ئۆز پىكرىنىڭ قايىل قىلىش كۈچىنى ئاشۇرۇش ۋە ئىپادىلىمەكچى بولغان مەقسەدىنى تېخىمۇ ھەم دەل ـ جايىدا ئىزاھلاش مەقسەدىدە ھامان ماقال ۋە تەمسىلـ لەرگە مۇراجەت قىلماي قالمايدۇ.

پۇرولېتارىياتنىڭ ئۇلۇغ داھىسى لېنىن خەلق ماقال ـ تەمسىللىرىگە ناھايىتى يۇقۇرى باھا بېرىپ: "...ناھايىتى ساز، ناھايىتى ياخشى، ئەنە شۇلاردىن يازغۇچىلىرىمىز ئۈگەنسىلا بىر جۈملە بىلەن پارچە ـ پارچە قىلىپ تاشلايدىغۇ... چوڭ بولغان ماقال ۋە تەمسىللەر توپلىمىنى تۈزۈش كېرەك. بۇ بولسا، يازـ غۇچى ۋە ناتىقلىرىمىز ئۈچۈن چوڭ بىر غەزىنە بولۇپ خىزمەت قىلىدۇ" دېگەن ئىدى. («لېنىن ئەسەرلىرى» 20 ـ توم 299 ـ بەت)

لېنىن يەنە خەلقنىڭ ماقال ـ تەمسىللىرى ۋە ئىدىيوملارـ نىڭ رولىنى تەكىتلەپ: "شۇ خىل ئىدىيوم سوزلەرمۇ بارىكى، مۇنداق سوزلەر غايەت مۇرەككەپ ھادىسىلەرنىڭ ماھىيىتىنى ياخشى ئىپادىلەپ بېرىدۇ" دېگەن ئىدى.

پۇرولېتارىياتنىڭ ئۇلۇغ يازغۇچىسى ماكسىم گوركىي خەلق ئىغىز ئىجادىغا بولۇپمۇ ماقال ـ تەمسىللەرگە يۇكسەك باھا بېرىپ: "ئەڭ ئۇلۇغ دانالىق سوزنىڭ ساددىلىغىدادۇر. ماقال ـ تەمسىلـ

لەر دائىم قىسقا بولىدۇ. ئۇلاردا پۈتۈن - پۈتۈن كىتاپلارنىڭ مەزمۇنىغا تەڭ كېلىدىغان پىكىر ۋە سەزگۈلەر مەۋجۇت بولۇپ تۇرىدۇ". دىگەن ئىدى. (گورکى: «ئەدەبىيات توغرىسىدا» 1 - توم.) شۇنداقلا ئۇ يەنە: "ئومۇمەن ماقال - تەمسىللەر ئەمگەكچىلەر ئاممىسىنىڭ پۈتۈن تۇرمۇش ۋە ئىجتىمائى، تارىخىي تەجرىبىلىرىنى نەمۇنىلىك سۈرەتتە شەكىللەندۈرىدۇ. يازغۇچى سوزلەرنى خۇددى مۇشتۇمنى تۈككەندەك ئىخچام قىلىشقا ئۇگىتىدىغان مۇنداق ماتېرىيال بىلەن تونۇشۇش كېرەك" دەيدۇ.

ئا.س. پوشكىن خەلق ماقالىلىرىنى كوزدىن كوچۇرۇپ ئۇلارنىڭ ئەبەدى گۈزەللىگىگە قايىل بولغان ۋە ئوز ئىجادىيىتىدە ئەمگىگدىمۇ ماقال - تەمسىللەردىن ئۇستىلىق بىلەن پايدىلانغان. ئۇ: "ھەر بىر ماقالنىڭ قانچىلىك مەنىدار! قانچىلىك چىرايلىق!! قانچىلىك مەزمۇنلۇق! ئالتۇندە، ئالتۇن!!!... ئۇلارنى ئىجات قىلىش ئاسان گەپ ئەمەس" دەيدۇ.

ئومۇمەن قەدىمدىن ھازىرغىچە ئوتكەن بارلىق مۇتەپەككۇرلار، بۇيۇك سەنئەتكارلار...نىڭ ھەممىسى خەلق ئېغىز ئىجادىغا بولۇپمۇ ماقال - تەمسىللەرگە كوپ مۇراجەت قىلغان ۋە ئۇنىڭ يۇكسەك كۇچىگە قايىل بولغان. ھەقىقەتەن ياخشى تالانغان ۋە جايىدا قوللىنىلغان ماقال - تەمسىللەر يازغۇچىلارنىڭ ئەسەرلىرىگە نىسبەتەن خۇددى "ئالتۇن ئۇزۇكىكە ياقۇت كوز" دەك مەنا ۋە شەۋكەت بېغىشلايدۇ.

ئەمگەكچان ئۇيغۇر خەلقىنىڭ قەدىمى خەلق بولۇش بىلەن بىللە، خەلق ئېغىز ئىجادىغا، بولۇپمۇ ماقال ۋە تەمسىلىلەرگە ئىنتايىن باي. ئۇيغۇر خەلق ماقال - تەمسىللىرى ئوزىگە خاس ئالاھىدىلىكلەرگە ئىگە بولۇش بىلەن بىرلىكتە، قەدىمقى

زامانلاردىن بۇيان خەلق ئارىسىدا تاۋلىنىپ ئىسىل ئەدەبىي مە-
راسىلار قاتاردا ئەۋلاتتىن-ئەۋلاتقا داۋاملىشىپ كەلدى ۋە بۈ-
گۈنگە مۇكەممەللەشتى. مەسىلەن، 11-ئەسىردە ئۇتكەن ئۇيغۇر
خەلقىنىڭ ئۇلۇغ ئالىمى ۋە ئاتاقلىق تىلشۇناسى مەھمۇت قەش-
قەرى ئۇزىنىڭ «تۈركى تىللار دىۋانى» ناملىق قامۇسىدا قەدىمقى
ئۇرۇق ۋە قەبىلىلەر ئارىسىدا كەڭ تارقالغان ماقال ۋە تەمسىل-
لەردىن ناھايىتى كوپ نەمۇنىلەرنى كەلتۈرگەن. ئەنە شۇ ماقال-
تەمسىللەرنىڭ خېلى كوپچىلىگى ھازىرمۇ خەلقىمىز ئارىسىدا
تۇرلۇك ۋارىيانتلاردا ئىشلىتىلىپ كەلمەكتە.
مەسىلەن:

"كىشى ئالەسى ئىچتىن
يىلقى ئالەسى تاشتىن"
(ئادەم ئالىسى ئىچىدە، مال ئالىسى تېشىدا)
"ئىر سوزى بىر"
(ئەرنىڭ سوزى بىر)
"ئەگمىگۈنچە ئۇنمەس"
(تېرىمىسا ئۇنمەيدۇ)
"ئەمگەك ئەكمزە قالماس"
(مېھنەت يەردە قالماس)
"ئاش تاتىغى تۇز"
(ئاشنىڭ تەمى تۇز بىلەن)
"قۇت بىلگۈسى بىلۈگ"
(بىلىم بەخت بەلگىسى)
قورقمۇش كىشىگە قوي

باشقۇش كورۈنەر
(قورققانغا قوش كورۈنەر)
"كىچىشلىك بىللىك ئارتاماس"
(كىچىشلىك توي تارقىماس)

"بورىنىڭ ئورتاق، قوزغۇنىنىڭ يىغاچ باشىدا"
(بورە تاپسا تەڭ ئورتاق، قاغا تاپسا دەرەخ ئۈچىدا)
"ئالىمچى ئارسلان، بىرىمچى سىچقان"
(ئالغۇچى ئارسلان، بەرگۈچى چاشقان)
"ئاتاسى ئاچمىخ ئالمايسە، ئوغلىنىڭ چىشى قامار"
(ئاتىسى ئالما يىسە ئوغلىنىڭ چىشى قاماپتۇ)

«تۈركى تىللار دىۋانى»دا خەلقنىڭ ئەنە شۇنداق كوپلىگەن ماقال-تەمسىللىرى نەمۇنە قىلىنغان.

ماقال-تەمسىللەردىن يالغۇز بەدىئى ئەدەبىياتتىلا پايدىلىنىپ قالماستىن، بەلكى تارىخىي ۋە پولىتىك ئەسەرلەردە، ھەرخىل ئىدىيىۋى ۋە سىياسى ماقالىلاردىمۇ كەڭرى پايدىلىنىدۇ. بىز ئادەتتە گېزىت ۋە ژورناللاردىكى باش ماقال ۋە ئىدىيىۋى پىكىلۇنلارنى ئوقۇساق، ئۇنىڭ ئىچىدە خېلى كوپ ماقال-تەمسىللەرنىڭ بارلىغىنى ئۇچرىتىمىز.

خۇلاسىلىغاندا، ماقال ۋە تەمسىلىلەرنىڭ ئەھمىيىتى ۋە رولىنى تۆۋەندىكىچە يىغىنچاقلاش مۇمكىن:

1-ئىجتىمائى ۋە تەربىيىۋى رولى. ماقال ۋە تەمسىلىلەرنىڭ مەزمۇن دائىرىسى ئىنتايىن كەڭ بولۇپ، ئۇ ئىنسانىيەت ئىجتىمائى تۇرمۇش تەجرىبىسىنىڭ جەۋھىرى بولغاچقا،

كىشىلەرنى سىياسى، ئىدىيەۋى جەھەتتىن تەربىيىلەيدۇ. كوپلىگەن ماقال-تەمسىللەر يالغۇز ئوبىكتىپ دۇنيانىڭ قانۇنىيەتلىرىگە قارىتىلغان بولماستىن بەلكى ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋەتلىرى بولغان ئادەملەر، كوللېكتىپلار، سىنىپلار ئوتتۇرىسىدىكى مۇرەككەپ ئىجتىمائى مۇناسىۋەتلەر، ھەتتا ئەخلاق، دىن، سىياسى، قانۇن قاتارلىق ئىدىيەۋى قاراشلارنى ئەكس ئەتتۈرىدۇ.

مەسىلەن: ئۇيغۇر خەلق ماقال-تەمسىللىرى ئىچىدە، "ئانا يۇرتۇڭ ئامان بولسا، رەڭگى-رويۇڭ سامان بولماس"، "يۇرت قوغدىساڭ ئوسەرسەن، قوغدىمىساڭ ئوچەرسەن"، "ئانا يۇرتۇڭ ئالتۇن بوشۇك"، "ئەل ئامان-شەرىڭ ئامان" "ئەلگە باقمان خار ئەمەس"، "كىشىنىڭ يۇرتىدا سۇلتان بولغىچە، ئۆز يۇرتۇڭدا ئۇلتاڭ بول"، "ئۆز يۇرت-تۇققان ئانا، كىشى يۇرتى ئوگەي ئانا" دىگەنگە ئوخشاش ۋەتەنگە مۇھەببەت ۋە ساداقەت ھىسلىرى بىلەن تولغان ماقاللار بولۇپ، ئۇ كىشىلەرنى ۋەتەنپەرۋەرلىك روھىدا تەربىيىلەيدۇ.

ئۇنىڭدىن باشقا، ئىجتىمائى مۇناسىۋەتلەر توغرىسىدىكى كوپلىگەن ماقال-تەمسىللەردە ئىجتىمائى ھايات ۋە سىنىپىي كۆرەش ئەكس ئېتىدۇ. ئەمگەكچى خەلق ئاممىسىنىڭ ھوكۇمران سىنىپلارغا ۋە ئىكسپىلاتاتورلارغا قارشى غەزەپ-نەپرىتى بايان قىلىنىدۇ، ئەزگۈچى سىنىپلارنىڭ خەلققە سالغان جەۋرى-زۇلۇملىرى دەلىدۇ-دەل پاش قىلىنىدۇ. مەسىلەن "ئوڭدا ياتقان گىمرده يەپتۇ، كەتمەن چاپقان جىگدە"، "ھاۋانى ھەكىم يەر، تاياقنى بېتىم." "بايدىن ئاياق سورىساڭ ئۇ ساڭا تاياق بېرىدۇ." "بېرىشتە سانىغى توققۇز،

ئېلىشتا سانغى ئوتتۇز" "بېگىڭگە يەتكىچە بىلىڭ ئوشتۇلار"، "خوجامنىڭ قوسغى توق، قۇلى بىلەن ئىشى يوق"، "ئوت قويسا ئامبال يوق سوراق، پۇخرا ياقالمايدۇ چىراق"، "كىم چاپانىنى يېگى كەيسە، باي خوجامنىڭ ئوغلى شۇ، كىم چاپانىنى كونا كىيسە تامنى تەشكەن ئوغرى شۇ." قاتارلىق ماقاللار كەشىلەرنى سىنىپىي كۆرەش روھىدا تەربىيىلەيدۇ.

"قازى ئاچ قالسا بازار كېزىدۇ، سوپى ئاچ قالسا مازار"، "ئىشانىنىڭ قوسغى بەشتۇر، بىرى دائىم بوشتۇر"، "يىلان-چايان ئىزلىسەڭ، قازىنىڭ گورىنى ئاچ" قاتارلىق ماقال-تەمسىللەردە چىرىك فېوداللىق دىنى ھاكىمىيەتنىڭ رەزىل ئەپتى بەشىرىسى پاش قىلىنىدۇ.

ئومۇمەن، مۇشۇ خىلدىكى ماقال-تەمسىللەر روشەن سىياسى خاھىشقا ئىگە بولۇپ، ئۇنىڭ ئىجتىمائى ئەھمىيىتى ناھايىتى زور بولىدۇ. قىسقىسى ھەر بىر مەزمۇندىكى ماقال-تەمسىللەر شۇ ساھەدىكى ئىجتىمائى ھايات تەجرىبىسىدىن يەكۈنلەنگەچكە، ئۇ شۇ ساھە بويىچە كىشىلەرگە قانداق قىلىش كېرەكلىكىنى ئۇگىتىدۇ.

2-تارىخىي ئەھمىيىتى. ماقال ۋە تەمسىللەر جەمئىيەت تارىخىي تەجرىبىلىرىنى تېپىكلەشتۈرۈپ ئىپادىلىگەن بايانى بولغاچقا، بىز ئۇ ئارقىلىق ھەرقايسى تارىخىي دەۋرلەرنىڭ تۈپ خۇسۇسىيىتىنى بىلىپ ئالالايمىز. ھەرقايسى مىللەتلەرنىڭ ماقال-تەمسىللىرى شۇ خەلقلەرنىڭ تۇرمۇش ئالاھىدىلىگى بىلەن زىچ باغلانغاچقا، ماقال-تەمسىللەرنىڭ مەزمۇنىغا قاراپ، ئۇنىڭ پەيدا بولغان دەۋرىنى ئۇنىڭ شۇ خەلقنىڭ تۇرمۇش ئالاھىدىلىگى بىلەن بولغان مۇناسىۋىتىنى مولچەرلەشكە بولىدۇ. ئادەتتە

یاشاش شارائىتى، تىل ۋە مىللى ئالاھىدىلىگى ئوخشاپراق كېتىدىغان خەلقلەرنىڭ ماقال - تەمسىللىرىنى بىر - بىرىدىن پەرق - لەندۈرۈش قىيىنراق كورۈنسىمۇ، تازا ئىنچكە مۇلاھىزە قىلغاندا، ئۇنىڭ شۇ مىللەت خەلقىغە خاس بولغان مىللى ئالاھىدىلىكلەر بىلەن ئالاقدار ئىكەنلىگىنى كورۈۋېلىش مۇمكىن. مۇشۇ نۇقتىدا ئۇيغۇر خەلق ماقال - تەمسىللىرى ئۇيغۇر خەلقنىڭ تارىخىنى، قانداق ئىجتىمائى شارائىتلاردىن ئوتكەنلىگىنى، ئۇنىڭ ئاشۇ ئىجتىمائى شارائىتلارغا بىۋاستە مەنسۇپ بولغان ئاڭ - سەزىمىنىڭ دەرىجىسىنى كوزدىن كوچۇرۇپ چىقىشقا يارىدەم بېرىدۇ. ئەمما تەبىەت ھادىسىلىرى، مېھنەت، ھۇنەر، بىلىم ۋە ئەقلىيە سوز خازىنىسىدىكى خېلى كوپلىگەن ماقال - تەمسىللەر مەلۇم ئورتاقلىققا ئىگە بولىدۇ.

3 - بەدىئى ئەھمىيىتى. ماقال - تەمسىللەر خەلق تەپەككۇرىنىڭ نەچچە مىڭ يىللاردىن بېرى تاللىنىپ ۋە تاۋلىنىپ چىققان جەۋھىرى بولغاچقا، ئۇنىڭ ئىستېتىكلىق قىممىتى ناھايىتى زور بولىدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن ماقال - تەمسىللەر كىشىلەرنىڭ يۇقىرىقىگە تەسىر قىلالايدۇ. ماقال - تەمسىللەر ئىنتايىن ئىخچام، ئاممىباپ، ئوبرازلىق، رېتىملىق ۋە كوپمەنچە قاپىيىلىك تۈزۈلگەچكە، كىشىلەرگە يۇكسەك بەدىئى زوق بېرەلەيدۇ. بۇ نۇقتىدا ماقال - تەمسىللەرنى بەدىئى ئەدەبىياتنىڭ ئەڭ يۇكسەك نەمۇنىسى دېيىشكە بولىدۇ.

ئۇيغۇر خەلق ماقال - تەمسىللىرىنىڭ بەدىئى قۇرۇلمىسى ناھايىتى مۇستەھكەم، ئوبرازچانلىغى كۈچلۈك، شەكلى خىلمۇ - خىل بولغاچقا، خەلقىمىز ماقال - تەمسىللەرنى ناھايىتى ياخشى كوردۇ. ئۇيغۇر خەلق ماقال - تەمسىللىرىدە سوزلەر شۇنچىلىك

ئىخچام ۋە جىپسىلاشقان بولىدۇكى، بىرەر سوزنى قوشۇپ قو-
يۇشقىمۇ، ئىلھۇبتىشكىمۇ ۋە ياكى ئالماشتۇرۇشقىمۇ بولمايدۇ.
مەسىلەن: "جاپانى كىم تولا تارتسا، گۇھەرنى شۇ ئالۇر تاشتىن"،
"ئىشلىسەك ئالىسەن قاپلاپ ئاش، ئىشلىمىسەك قالسەن ئاتلاپ
باش"، "يامغۇر بىلەن يەر كوكىرەر، ئەمگەك بىلەن ئەر"، "مال
سەمرىسە ياغ بولىدۇ، يەر سەمرىسە باغ"، "سېغىز يەر — مېغىز
يەر، شور يەر — پور يەر"، "ھەق ئىگىلەر سۇنماس". "ياش توكە-
كىچە مۇش تۇگ" قاتارلىق ماقال - تەمسىللەرنى ئالساق گۈزەل
بەدىئى ۋاستىلەر ئارقىلىق ئوتتۇرىغا قويماقچى بولغان پىكىر
يۇكسەك دەرىجىدە يىغىنچاقلاشتۇرۇلغان. بۇنداق ماقالىلار بىزگە
شەمرى لەززەت بېرىدۇ، خۇددى قۇمغا سۇ سىڭگەندەك كىشىلەر
ئارىسىغا تەبىئى ھالدا سىڭىشىپ ئوزلىشىپ كېتىدۇ. شۇڭلاشقا ئۇ
ئەدەبىي - سەنئەت ئىجادىيىتىنى ئوستۇرۇشتە، ئەدەبىي تىلنى را-
ۋاجلاندۇرۇشتا زور ئەھمىيەتكە ئىگە بولىدۇ.

ماقال ۋە تەمسىللەرنىڭ پەيدا بولۇش مەنبەسىدىن ئې-
لىپ ئېيتقاندا، خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىنىڭ باشقا تۈرلىرىگە
ئوخشاش ماقال - تەمسىللەرمۇ خەلقنىڭ ئىشلەپچىقىرىش ئەمگە-
گىدىن ئايرىلمايدۇ. بۇ ھەقتە ماكسىم گوركي: "سوز سەنئىتى —
ئادەملەرنىڭ ئەمگەك پائالىيىتى نەتىجىسىدە ئەڭ قەدىمقى زامان-
لاردىن تارتىپ پەيدا بولىدى، بۇ شۇ چاغدىكى ئادەملەرنىڭ
ئوزىنىڭ ئىش - تەجرىبىلىرىنى كوڭلىدە ئوگىگاي ۋە
پۇختا ساقلاپ قېلىش ئۈچۈن سوز شەكلىدە، يەنى "بەيت"،
"ماقال"، "تەمسىل"، "ئەمگەك قوشاقلىرى" شەكلىدە رەسمىلەشتۇر-
گەنلىگىدىن كېلىپ چىققان ئىدى" دەپ كورسىتىدۇ. (م. گوركي:
«ئەدەبىيات توغرىسىدا» 1 - توم)

خۇلاسه قىلغاندا، ماقال - تەمسىلەر، بىرىنچىدىن، خەلقنىڭ كۈندىلىك تۇرمۇش ھايات‌ىدىن كېلىپ چىققان ھىكمەتلىك سوز - لەردىن، ئىككىنچىدىن، ناخشا - قوشاق، ھىكايە - چوچەك ۋە شۇنىڭغا ئوخشاش ئېغىز ئەدەبىياتنىڭ ئايرىم شەكىللىرىدىن، ئۈچىنچىدىن، ئېغىز ئەدەبىياتىغا كىرىپ ئوزلىشىپ كەتكەن ئەدەبىي پارچىلاردىن تەشكىل تاپتى. خەلقىمىز ئەنە شۇ "ماقال ۋە تەمسىل" دەپ ئاتالغان ھىكمەتلىك سوزلەر ئارقىلىق ئوزد - نىڭ كوپ ئەسىرلىك ئەمگەك تەجرىبىسى بىلەن كۈرەش ھەر - كەتلىرىنى ئىپادىلىدى.

ماقال - تەمسىلەر، جۈملىدىن خەلقنىڭ ئىدىيوم سوزلىرى ئوخشاشلا فرازئولوگىيىلىك (ئورۇپ - ئادەت سوزلىرى) سوزلەر قاتارىغا كىرسىمۇ، لېكىن بۇلارنىڭ ھەرقايسىسى ئوزىگە خاس ئالاھىدىلىككە ئىگە. شۇڭا بۇلارنى بىر - بىرى بىلەن ئارىلاش - تۇرۇۋەتمەستىن، پەرقىنى ئوبدان ئايرىشقا توغرا كېلىدۇ.

ماقال — خەلقنىڭ ئۇزۇن تارىخىي تەرەققىيات جەريانىدا ئىجتىمائى تۇرمۇش تەجرىبىلىرىنى ۋە بېشىدىن كەچۈرگەن ۋە - قەلەرنى يەكۈنلەپ بېرىدىغان، كىشىلەرگە ئۇلگە، ئىبرەت بولە - دىغان، ئوزىگە خاس ئەدەبىي خۇسۇسىيەتكە ۋە شېئىرىيەتتە بولىدىغان قاپىيە، ۋەزىن، تۇراقلارغا ئىگە ئاھاڭداشلىق فورما - سىدىكى ئەقلىيە سوزلەردۇر. مەسىلەن: "ئەقىل ياشتا ئەمەس، باشتا"، "ئويناپ سوزلىسەڭمۇ ئويلاپ سوزلە"، "ئەلنىڭ قۇلىغى ئەللىك"، "دوستنى يامانلىغان ئەقلىنىڭ بوقلۇغى، تاماقتىن يا - مانلىغان قوساقنىڭ توقلۇغى" "ئىلىملىك - نۇر، ئىلىمسىز - خور"، "ئاشنى باداڭدىن سورا، ئىشنى كاداڭدىن" دېگەنگە ئوخشاش. تەمسىل بولسا، ھاياتتىكى بىرەر ھادىسىنى ئېنىق ۋە ئورۇنلۇق

گەۋدىلەندۇرۇپ بېرىدىغان قىياپى ئىبارىدۇر، يەنى تۇرمۇشتىكى تۈرلۈك ھادىسىلەرنى كىشىلەرنىڭ ياخشى - يامان خۇسۇسىيەت-لىرىنى ھايۋان ۋە نەرسىلەرنىڭ ھالىتى بىلەن تەققاس قىلىنغان (سىلىشتۇرۇلغان) كوچىمە مەنىدىكى تەسۋىرى سوزلەر تەمسىل دەپ ئاتىلىدۇ. تەمسىلەردە شۇنىڭ ئۈچۈن تەجرىبە-ساۋاق، ئۆلگە ياكى ئىبرەتلىك مەنا بولمايدۇ. مەسىلەن: "موزاينىڭ يۈگۈرىشى ساماناققچە"، "پاپپاققا ناله قاققاندەك"، "قاغىلار قاق ئېتىدۇ، ئوز كوڭلىنى شات ئېتىدۇ". "قاغا بالام-ئاپپاق بالام، كىرپە بالام يۇمشاق بالام"، "توشۇك يىرتقتىن كۆلەر" "چاش-قانىنىڭ ئولگىسى كەلسە مۇشۇكنىڭ قۇيرۇغىنى چىشلەر"، "ئىتنىڭ ساددىلىغىدىن تۆلكە تورگە چىقىۋاپتۇ" "مۇشۇكنى ھارۇغا قاتساڭ، كاتنىڭ ئاستىغا سورەيدۇ" "توخۇ داڭگال چۈشەر، ئوشكە جاڭگال"، "ئەگرى قوزۇقتا دونايى توقماق"، "ئالا ئىنەكنىڭ بالىسى چالا-قۇيرۇق"، "ئوزى بىر غېرىچ، ساقىلى ئىككى غېرىچ" "بىر پىلەكتە مىڭ خەمەك" دىگەنگە ئوخشاش.

قىسقىسى، ماقالدا ئىپادىلەنگەن پىكىر ئەڭ ئاخىرقى نەتىجىسى بىلەن تولۇق بېرىلىسە، تەمسىلدە، ئۇنىڭ ئىشارىسى بېرىلىدۇ، يەنى ئوخشىتىش، سېلىشتۇرۇش ئارقىلىق دىمەكچى بولغان پىكىر ئىشارە قىلىنىدۇ.

ئادەتتە جانلىق تىلدا، ماقالنى تەمسىل ئورنىدا، بۇنىڭ ئەكسىچە تەمسىلنى ماقال ئورنىدا ئىشلىتىشمۇ مۇمكىن، مەسىلەن: "ئاتتىن چۈشسەمۇ ئۇزەڭگىدىن چۈشمەپتۇ" دىگەن تەمسىل ئوزدىنى تەكەببۇر تۇتىدىغان، بۇرۇنقى مەنسەپ، مەرتىۋىسىدىن ئايرىلىپ قالغان بولسىمۇ، يەنىلا مەنمەنلىگىدىن قالمىغان، ھالىغا باقماي ئوزىنى باشقىلاردىن يۇقۇرى تۇتىدىغان ئادەمنىڭ قىيا-

پی تەسۋىرى، ئەمما بىز بۇ تەمسىلنى "ئاتتىن چۈشسەڭ ئۈزەڭ - گىدىنىۋ چۈشسەن" دەپ ئايلاندۇرساق، ئۇنداقتا بۇ تەمسىل ماقالغا ئايلىنىپ قالىدۇ. چۈنكى ئۇنىڭدا باشقىلارغا ئىبرەت، ساۋاق، بولىدىغان تولۇق ئاياقلاشقا پىكىر بار.

يەنە بىر تەرەپتىن ماقال شەكىل ۋە مەزمۇن جەھەتتە - مۇ ئوزىگە خاس ئالاھىدىلىكلەرگە ئىگە. ماقال خەلق ئارىسىغا ناھايىتى كەڭ تارقالغان بولۇپ، ماقال ئىپادىلەيدىغان پىكىر، مۇلاھىزە، ئادەتتە تۇرمۇشتا كۆپلىگەن تەجرىبىلەرنىڭ قىسقىچە ۋە ئېنىق خۇلاسىسى. بۇ خۇلاسە نەچچە مىڭ يىللار داۋامىدا ئەۋلاتلار تەرىپىدىن تەكشۈرۈلۈپ سىنالغان، مۇكەممەللەشكەن. شۇڭلاشقا ماقالدا ئېيتىلغان پىكىرنى ئىنكار قىلىش ئاسانلىقچە مۇمكىن ئەمەس. ماقالنى كىشىلەر تۇرمۇش ساۋاقى سۈپىتىدە قەدىرلەيدۇ. ئۇزلىرىنىڭ كۈندىلىك تۇرمۇش ئىشلىرى ئۈچۈن كەڭ كولەملىك پايدىلىنىدۇ ھەمدە ئۇنىڭغا ئىشەنچىلىك ئەمەل قىلىدۇ.

ئۇيغۇر خەلق ماقال - تەمسىللىرىنىڭ مەزمۇنى يۇقۇرىدا كۆرگىنىمىزدەك ئىنتايىن باي ۋە خىلمۇ - خىل. يەنى ئۇ، ئۇيغۇر خەلقىنىڭ قەدىمقى زامانلاردىن تارتىپ تا ھازىرقى دەۋرىمىزگىچە بولغان بارلىق تۇرمۇش ھادىسىلىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. مەسىلەن: ۋەتەن ۋە ۋەتەنپەرۋەرلىك، ئەمگەك ۋە ئەمگەك سۆيۈش، كوللېكتىپ ۋە كوللېكتىۋىزىملىق، سىنىپ ۋە سىنىپلار مۇناسىۋىتى، ئىتتىپاقلىق، ئوملۇك ۋە يەككىلىك، دوستلۇق ۋە دۇشمەنلىك، باتۇرلۇق، مەرتلىك ۋە قورقانچاقلىق، ئىلىم - پەن، ھونەر ۋە نادانلىق، ۋاقىت مەزگىل ۋە تەبىئەت ھادىسىلىرى، ئەقىل - ئىدرەك، كەمتەرلىك، تەكەببۇرلۇق ۋە ماختانچاقلىق،

راستچىلىق ۋە يالغانچىلىق، دانالىق ۋە نادانلىق، مۇھەببەت ۋە ۋاپا-دارلىق، سەمىمىيەتلىك، دوستلۇق، يولداشلىق، ئىقتىسات ۋە ئىقتىسات-ساتچانلىق؛ ئارزۇ - ئۈمىت ۋە ئىشەنچ، ياشلىق ۋە قېرىلىق، تازىلىق، ساغلاملىق، كېسەللىك ۋە ئولۇم - يېتىم، ھۇشيارلىق ۋە ئېھتىياتچانلىق، بىخىللىق ۋە ئاچكوزلۇك، مىجەز، خۇلۇق ۋە پەزىلەت، ئائىلە-تۇرمۇش، تاماق ۋە يىمەك - ئىچمەك، بايلىق ۋە كەمبەغەللىك، سېخىلىق، بېخىللىق، ئاچكوزلۇك ۋە ئىنساپ، سودا - سېتىق، ۋە ئېلىم - بېرىم، ئېتىقات ۋە ئىشەنچ، پەندى - نەسىھەت ... قاتار-لىق مەزمۇنلارنى ئوز ئىچىگە ئالىدۇ. قىسقىسى، خەلقىمىزنىڭ كۈندىلىك ئىجتىمائى تۇرمۇشىدا دوچ كېلىدىغان ھادىسىلەرنىڭ ھەممىسى دېگۈدەك ماقال ۋە تەمسىل شەكلىدە ئوز ئەكسىنى تاپقان.

ماقال ۋە تەمسىللەر مەزمۇن جەھەتتىن روشەن سىنىپىي خاھىشقا ئىگە بولغاچقا، ئوتمۇش كونا جەمىيەتتە ھوكۈمران ئو-رۇندا تۇرغان ئەزگۈچى سىنىپلارنىڭ ئىدالوگىيىسى بەزى ما-قال - تەمسىللەرگە سىڭىشىپ كەتكەن. شۇنىڭ بىلەن ماقال - تەمسىللەرنىڭ بەزىلىرى ئىكسپلاتاتۇرلارنىڭ پەسكەش روھى دۇنياسىنى، ئىدىيالىستىك پىكىر ئېقىملىرىنى ئىپادىلەيدۇ.

مەسىلەن: "ئېرىقنىڭ يېتىنى ئال، چاكارنىڭ جېنىنى (ئال)"، "قۇم، يىغىلىپ تاش بولماس، قول يىغىلىپ باش"، "قۇل ئات مىنسە چىقمىغان دوڭى قالماس"، "ئىت ۋاپا، خوتۇن جاپا"، "خوتۇن كىشىنىڭ چېچى ئۇزۇن، ئەقلى قىسقا" قاتار-لىق، ئۇرۇقچىلىق، قۇللۇق، ۋە فېئوداللىق خۇراپى ئىدىيىلەرنى تەشۋىق قىلىدىغان ماقال - تەمسىللەرنى خەلقنىڭ ئىلغار پىكىر-لىك ماقال - تەمسىللىرىدىن پەرقلەندۇرىشىمىز كېرەك، مۇنداق

ماقال - تەمسىللەردىنمۇ ئوز نوۇنتىدە سەلبى ماتېرىيال سۇپىتىدە پايدىلىنىشقا بولىدۇ.

ئۇيغۇر خەلق ماقال - تەمسىللىرىنىڭ شەكلى ۋە پوئېتىك خۇسۇسىيىتى

ئۇيغۇر خەلق ماقال ۋە تەمسىللىرى شەكىل جەھەتتىنمۇ ئوزىگە خاس ئالاھىدىلىكلەرگە ئىگە.

ئۇيغۇر خەلق ماقال - تەمسىللىرىدە ئىپادىلەنگەن پىكىرنىڭ قۇرۇلۇش شەكلى بىردەك بولمايدۇ. بەزىبىر ماقاللار پەقەت ئوز - مەنىسىدىلا قوللىنىلسا، بەزىلىرى ھەم ئوز مەنىسىدە ھەم كوچمە مەنىلەردە ياكى پەقەت كوچمە مەنىدىلا ئىشلىتىلىدۇ. ئۇيغۇر خەلق ماقال - تەمسىللىرىنىڭ ئىپادىلىگەن مەنىسىدىكى بۇ خىل مۇرەككەپلىك ئۇنىڭ شەكىل جەھەتتىن خىلمۇ - خىللىغىنى كەلتۈرۈپ چىقارغان.

مەسىلەن: "تەن ساقلىق — پادىشالىق"، "قۇلدەك ئىشلەپ بەگدەك يە"، "ياخشى ھاۋا، تەنگە داۋا"، "ئانارنى چولگە تىك، ئەنجۇرنى كولگە"، "ئاغرىغان چىشنىڭ دورىسى — ئامبۇر"، "ساما - ساق - ئۇنى، يىگەننىڭ تېنى ساق"، "ئادەمنىڭ تەمى سوز بىلەن، ئاشنىڭ تەمى تۇز بىلەن"، "يەر تويمىغچە ئەر تويماس" قاتارلىق ماقال - تەمسىللەر پەقەت ئوز مەنىسىدىلا قوللىنىلىپ، ئوز مەنىسىدىن باشقا نەرسىلەرگە تەتبىق قىلغىلى بولمايدۇ. شۇڭا مۇنداق ماقال - تەمسىللەرنىڭ ئەمەلىيەتتە ئىشلىتىلىش دائىرىسى چەكلەنگەن.

ئۇنىڭ ئەكسىچە: "قىلىچنىڭ كوچىدىن قەلەمنىڭ ئوچى

ئارتۇق"، "ئىككى ئات تېپىشسە ئاردىدا قالغان ئىشەككە زىيان"، "سەن بورىنى ئايىساڭ، بورە سېنى تالايدۇ"، "چۈمولە بىرلەشسە شىرنىڭمۇ تىرىسىنى شىلۋالىدۇ"، "ئوز يېرىدە قۇغۇنەك ھەم غاز ئالار ھەم ئودەك، كىشى يېرىدە بوزلاچىن نە غاز ئالسۇن نە ئودەك"، "ئېتى ئۇلۇغ — سۇپىرىسى قۇرۇق"، "ئىككى نان تاپسا بىرىنى داپ چاپتۇ". "مۇشۇكنىڭ پۇلى يوق گۆشكە ئامراق" "سەۋزىدىن خەۋەر يوق گۇرۇچ دەم يەپتۇ"، "بۇغداينىڭ بانىسىدا قارىمۇق سۇ ئىچەر"، "ئاغزى يۇمشاق مۇزاي قوش ئەمچەك ئىمەر"، "چۈجىنى كۆزدە ساناڭ" "ئىشەنگەن تاغدا كىيىك ياتماپتۇ" "ھەسەن ئاكام ئاچچىق، مىغىزلىرى تاتلىق"... قاتارلىق ماقال-تەمسىللەر گەرچە ئەينى مەزگىلدە بىرەر ۋەقە ياكى ھادىسىگە ئاساسلانغان ھالدا پەيدا بولغان بولسىمۇ، ھازىر پەقەت كوچمە مەنىدىلا ئىشلىنىدۇ. ئۇدۇل مەنىسى بويىچە تۇرمۇشقا تەتبىقلىغاندا، ئۇنىڭ ھېچقانداق ئەقلىيە تۈسى بولمايدۇ. ئۇنىڭدىكى مەنتىق پىكىر پەقەت ئۇ قارىتىلغان ھادىسە ۋە شەيئىلەر ئىچىگە يوشۇرۇنغان بولىدۇ.

يەنە بەزى ماقاللار بارىكى ئۇلار ھەم كوچمە مەنىدە ھەم ئوز مەنىسىدە ئىشلىنىشى مۇمكىن.

مەسىلەن: "ياخشى ئاتقا بىر قامچا، ياماق ئاتقا يۈز قامچا"، "سۇ كېتىدۇ، تاش قالىدۇ، ئوسما كېتىدۇ، قاش قالىدۇ"، "بورە يۇڭىنى پاخپايتىپ ئورۇقلۇغىنى بىلدۇرمەس"، "ئالتۇننىڭ قەدرىنى زەگەر بىلەر"، "پاختا ئىچىگە كىرىۋالغان تىكەن قولىغا بەك سانچىلىدۇ" "پاختا ئىچىدە ئوت ساقلىغلى بولمايدۇ"... بۇنداق ماقاللارنىڭ ئىپادىلىگەن مەنىسىنى ئۇنىڭ ئىشلىتىلىش ئورنى ۋە شارائىتىغا قاراپ ئايرىپ ئېلىش كېرەك. چۈنكى

يۇقۇرقى ماقالىلار، ئۇزۇنىنىڭ ئودۇل مەنىسىدىمۇ ئىشلەتىلىدۇ، شۇنداقلا ئىجتىمائى تۈس ئالغاندا ئۇز مەنىسىدىن باشقا كوچىمە مەنادىمۇ ئىشلىتىلىدۇ. شۇڭا مۇنداق ماقالىلار مەنا جەھەتتىن مۇقىملىققا ئىگە ئەمەس.

ئۇيغۇر خەلق ماقال ۋە تەمسىللىرى ئىچىدە مۇنداق شەكىلدىكى ماقاللارمۇ باركى، بەزىلىرىنىڭ مەنىسىنى يەككە ھالەتتە ئايرىش مۇمكىن ئەمەس. پەقەت ئۇ، مەلۇم كونكرېت ئوبيېكتقا قارىتىپ ئېيتىلغاندىلا، ئاندىن ئۇ بەلگىلىك مەنانى بىلدۈرىدۇ. ئۇنىڭدا ئىپادىلەنگەن مەنا كوپىنچە شۇ ماقال ياكى تەمسىل قارىتىلغان ئوبيېكتقا تامامەن ئەكسىچە تەئەددى قىلىش، زەردە قىلىش، تەنە قىلىش يولى بىلەن يەتكۈزۈلىدۇ. مەسىلەن: "ياز بولسا قىش بولمىسا، ئاش بولسا ئىش بولمىسا"، "ئېتىنىڭ ھارسا دوڭگە چاپ"، "ئۇسسىساڭ تالقان كاپ ئەت" "مۇزلىساڭ مۇز يە"، "ئالسام بەرمەسەم" قاتارلىق ماقال - تەمسىللەرنىڭ يەككە مەناسىنى بىلگىلى بولمايدۇ. پەقەت بەلگىلىك ھادىسە ۋە نەرسىلەرگە قارىتىلغاندىلا مەلۇم مەنىنى ئىپادىلەپ پەندى - نەسىھەت مەزمۇنىغا ئىگە بولىدۇ. بۇنداق ماقال - تەمسىللەرنى ھەجۋى مەنىدە قوللىنىلىدىغان ماقاللار دەپ ئاناش مۇمكىن.

ئۇيغۇر خەلق ماقال - تەمسىللىرى تۈزۈلۈش جەھەتتىن كوپىنچە ئىستىلىستىك ۋاستىلەرگە تايىنىدۇ. يەنى ئوخشىتىش، سىلىشتۇرۇش، سەمۇۋۇل، جانلاندۇرۇش، مىتافورىلاش قاتارلىق ئىستىلىستىك ۋاستىلەر ئۇيغۇر خەلق ماقال - تەمسىللىرىگە جانلىق مەزمۇن ۋە بەدىئى كۈچ بېغىشلايدۇ.

مەسىلەن: "قىشنىڭ ئاپتىۋى دۇشمەننىڭ كۈلگىنىچە بار"، "قىشنىڭ گۈلى — ئوت"، "بىر قالىغاچ كەلمەك بىلەن باھار

بولماس"، "ئېغىز — دەرۋازا، سوز — شامال"، "يالغان گەپنىڭ ئات ئىگىرى تۇقۇغلۇق"، "ئىشتى يوق ئىشەك، دەردى يوق كىسەك"، "بالىلىق ئوي — بازار، بالىسز ئوي — مازار"، "گۈلنىڭ تونى قىرىق ياماق، يوپۇرماقلىرى يىرتىق بولسىمۇ ھوسنى پاك". يەنە بەزى ئۇيغۇر خەلق ماقال - تەمسىللىرى تۇزۇلۇش شەكلى جەھەتتىن يەرلىك ئالاھىدىلىككە ئىگە بولىدۇ. مەسىلەن: "قەشقەرنىڭ قىشى ئاز، سوغىقى ئەتىياز"، "ئاش پەيغەمبەر، نان — ئەۋلىيا"، "پولو قورۇشتىن، شورپا سورۇشتىن"، "ئۇگرە ئەتسەڭ تۇزۇك ئەت، ئىتەلمىسەڭ ئۇزۇپ ئەت"، "ئانار چولدە، ئەنجۇر كولدە" مۇنداق ماقال - تەمسىللەر شۇ خەلقلەرنىڭ تۇرمۇش ئالاھىدىلىگى ۋە مىللى ئالاھىدىلىگى بىلەن زىچ باغلانغان بولۇپ، ئۇنى پەقەت شۇ خەلقلەرنىڭ تۇرمۇشىغىلا تەتبىقلىغىلى بولىدۇ.

ماقال ۋە تەمسىللەرنىڭ ئىجاتچىسى كەڭ خەلق ئاممىسى بولغاچقا، ئۇلارنى ھەربىر كىشى ئوز سوزىگە تېخىمۇ جىپسلاشتۇرۇپ يېقىنلاشتۇرۇش مەقسىدىدە لازىم تېپىلغاندا، ئۇنىڭ ئەسلى شەكلىنى قىسمەن ئوزگەرتىپ ئىشلىتىدۇ.

مەسىلەن: "ئاچنىڭ دەردىنى توق بىلمەس" دىگەن تەمسىلنى ئادەتتە بەزى ھاللاردا "ئاچنىڭ دەردىنى توق نەدىن بىلسۇن!" دەپ ئوز سوزىگە ئايلاندۇرۇپ ئىشلىتىش مۇمكىن. بۇنداق ئەھۋال شېئىرلاردا كوپ ئۇچرايدۇ. شېئىرلاردا ماقال ۋە تەمسىللەر نەقىل كەلتۈرۈلگەندە، ئۇنىڭ گىراماتىكا - لىق فورمىسى بۇزۇلۇپ، سوزلەر ئوز ئارا ئورۇن ئالمىشىپ كېتىش ئەھۋاللىرى بولىدۇ، ھەتتا بەزى جۈملە، مىسرالاردا بىر پۈتۈن ماقال - تەمسىلنىڭ پەقەت بىر بولىگى، بىر پارچە -

سىلا ئېلىنىشى مۇمكىن. بۇنداق ئەھۋالدىمۇ يەنىلا ئەسلى ماقال تەمسىلىنىڭ مەنىسىنى بىرەلەيدۇ.

مەسىلەن: قولۇم قامچا، پۇتۇم ئاتتىن ئۈكا بىر چاغلار،
ماڭالمايمەن قېنى ھازىر ئىشەنگەن تاغلار.

بۇ ئەسلىدە "ئىشەنگەن تاغدا كىمىڭ ياتماپتۇ" دېگەن ماقالنىڭ بىر پارچىسىدۇر.

"ئوزگە يۇرتنا شاھى تون ئىچىرە قورۇنغان تەنلىرىم
ئوز ئېلىمدە يايرىغاي كىيىسىم كۆلاھۇ - جەندە مەن"
(ت. ئىلىيۇپ)

قۇتىرىدى ھە دەپ شاپاشلاپ، ھورپىيىپ دەھشەت سىلىپ،
دىيىشىپ: "بازار شۇنىڭ كىم ماڭسا چاققان ئالدىدا"
(ت. ئىلىيۇپ)

بۇ ئىككى پارچە شېئىرنىڭ بىرىنچىسىدە "كىشى يۇرتىدا سۇلتان بولغىچە، ئوز يۇرتۇڭدا ئۇلىتاڭ بول" دېگەن ماقال، ئىككىنچىسىدە "بازار چاققانىنىڭ" دېگەن تەمسىل شېئىرى پىكىر بىلەن ئوزلەشتۇرۇلگەن.

ئۇيغۇر خەلق ماقال - تەمسىللىرىنىڭ شەكلىنى قىسمەن ئوزگەرتىپ پايدىلىنىشقا بولىدىغانلىقى ئۇچۇن بەزى ماقال - تەمسىللەرنىڭ شەكىل جەھەتتىن ئوخشىمايدىغان بىر نەچچە خىل ۋارىيانتلىرى پەيدا بولغان ھەم ئۇلارنىڭ تەركىۋىدىكى كونىرە -

غان سوزلەر ئورنىغا دەۋر تەلەپكە ماس كېلىدىغان ئامىسباپ، چۈشىنىشلىك سوزلەر ئالمىشىپ، بارا-بارا سىلىقلىشىپ مۇكەممەللىشىپ بېرىشىغا سەۋەپ بولغان.

مەسىلەن: 1. تويغا بارساڭ تويۇپ بار،
بوز خالتاڭنى قويۇپ بار.

2. تويغا بارساڭ تويۇپ بار،
بەش بالاڭنى قويۇپ بار.

3. تويغا بارساڭ بۇرۇن بار،
بۇرۇن بارساڭ ئورۇن بار.

4. تويغا بارساڭ تويۇپ بار،
تاۋا-توقا كىيىپ بار.

يۇقۇرىدىكى 4 ماقالىنىڭ 1-قۇرلىرى ئاساسەن ئوخشاش بولسىمۇ، 2-قۇرلىرى شەكىل جەھەتتىن ئوزگەرگەن. بۇنىڭ سەۋەبى، ماقال-تەمسىللەر ئۇزاق تارىخىي جەريانلاردىن بۇيان ئېغىزدىن-ئېغىزغا كوچۇپ تۇرلۇك ئىجتىمائى قاتلام كىشىلىرىنىڭ ئوخشاش بولمىغان تۇرمۇش چۈشەنچىلىرىنى سىڭدۈرۈۋالغانلىغىدىن بولىدۇ.

يەنە بىر تەرەپتىن، ھەر يەرنىڭ تۇرمۇش شارائىتى، ئورپ-ئادىتى ۋە تىل شۇلىرى ئاز-تولا پەرقلىنىدىغانلىغى ئۈچۈن بىر مەزمۇندىكى ماقال باشقىچە سوز ئاتالغۇلار بىلەن تۇزۇلگەن بولىدۇ.

مەسىلەن: 1. ھەسەلنى كوپ يىسەك ئەمەن تىتىيدۇ،
2. ھالۋىنى كوپ يىسەك زاك تىتىيدۇ.

1. سادىن نار چىقىپتۇ.
2. سادىن لاچىن تۇغۇلۇپتۇ.

1. بىلىملىك ئوزار،
بىلىمسىز توزار.

2. بىلىملىكنىك باھاسى يوق،
بىلىمسىزنىك ساپاسى.

3. بىلىملىك ئاسمانغا چىقىپتۇ،
بىلىمسىز ساماندا يېتىپتۇ.

4. بىلىملىك — نۇر
بىلىمسىز — خور

1. قورقاقان يەردە جىن بار،
2. قورقاقانغا قوش كورۇنەر.
كولەڭگۇسى بەش كورۇنەر.

1. ئەقىل بولمىسا كوز تام توشۇگى.
2. كوڭول بىلەن قارىمساك كوز تام توشۇگى.

1. سەن سالا، مەن سالا، ئاتقا ئوتنى كىم سالا.
2. سەن سالا، مەن سالا ئاشقا پۇرچاقنى كىم سالا.

يۇقۇرقى سەۋەپلەر بىلەن ئوزگىرىپ، تۇرلۇك شەكىل ئالغان ماقال - تەمسىللەر خېلى كوپ ئوچرايدۇ. بۇنىڭ بىرى ئاساس، قالغان خىللىرى ۋارىانت بولىدۇ. ۋارىانتلار مەزمۇن جەھەتتە ئوخشاش بولسىمۇ، ئورۇن ۋە پەيتكە قاراپ تاللاپ ئىشلىتىلىدۇ.

يەنە شۇنداق ماقال - تەمسىللەرمۇ ئۇچرايدىكى، دىمەكچى بولغان بىر خىل مەقسەت قارىمۇ - قارشى مەزمۇندا تۇزۇلگەن بولىدۇ.

مەسىلەن:

1. ئاتمىشقا كىرگەن ئاتىدىن ئەقىل سورىما.
2. ئاشنى باداڭدىن سورا، ئىشنى كاداڭدىن.
3. چوڭنىڭ ئەقلىمۇ چوڭ.
4. بىر چوڭنىڭ گېپىگە كىر، بىر كىچىكنىڭ.
5. بورە قىرىسىنى ئالدايدۇ.
6. كوپ قېرىنىڭ ئىچىدە بىر بالا بولسا دانا بولار، كوپ بالا ئىچىدە بىر قېرى بولسا، بالا بولار.

1. قىرىق ھۇنەر — ھۇنەر ئەمەس،
ئەسلى ھۇنەر — چويلىچىلىق.
2. ئەر كىشىگە يەتمىش تۇرلۇك ھۇنەرمۇ ئاز.
1. گەپكە كەلگەندە ئاتاڭدىن قايتما،

2. ئاغزىمغا كەلدى دەپ دىمە.
ئالدىمغا كەلدى دەپ يىمە.

ماقال - تەمسىللەرنىڭ مەزمۇنىدىكى مۇناسىق قارىمۇ - قارشىلىقنىڭ بولۇشى، ھەرقانداق ھادىسە ۋە نەرسىنىڭ ئىككى تەرىپى بولىدىغانلىغى ئۇچۇن، كىشىلەر مەسىلىنىڭ قايسى تەرىپىگە دۇچ كەلسە شۇ توغرىدا تەجرىبە ھاسىل قىلغان ۋە شۇ مەزمۇندا ماقال كېلىپ چىققان.

ئۇيغۇر خەلق ماقال - تەمسىللىرى كوپىنچە ئىككى بولەك - تىن تۇزۇلىدۇ. ھەربىر بولىگى بىر - بىرىگە بەزى خۇسۇسىيەت - لىرى بويىچە يېقىن تۇرغان نەرسە ياكى ھادىسىلەرگە قارىتىلىغان بولىدۇ. مۇناسىق ماقاللارنى ئىشلىتىشكە توغرا كەلگەندە ئىككى بولەكنى بىردەك تولۇق ئېلىشمۇ مۇمكىن، ياكى بىر بولۇگىنىلا ئېلىپ يارىمچى مەنا بېرىدىغان بولۇگىنى قالدۇرۇپ قويۇشىمۇ مۇمكىن.

مەسىلەن:

يامانغا ياغ يارىشماس، ئوشكىگە يۇمغاقسۇت...
دوست سوزىنى تاشلىما، تاشلاپ بېشىڭنى قاشلىما.
ئىككى ياخشى ئىچىدە قىل ئۇزۇلمەس،
تومۇر زەنجىر ئۇزىدۇ ئىككى بىلمەس...
تاما - تاما كول بولار، تامامي قالسا چول بولار.
ئالماقنىڭ بەرمىگى بار، چىقماقنىڭ چۇشمىگى.
تەڭ يىگەن تەڭگە سىڭەر، يالغۇز يىگەن يەرگە (سىڭەر.)
يالغۇز ئاتنىڭ چېڭى چىقماس،چېڭى چىقسىمۇ دىكى چىقماس.

ئىككى بولەكتىن تۇزۇلگەن مۇناسىق ماقاللارنىڭ بىرسى

ئاساسى بولەك بولۇپ، ئىككىنچىسى ئاشۇ بولەكنى تولۇقلاش، كۇچەيتىش، جانلاندۇرۇش ئۈچۈن خىزمەت قىلىدۇ. شۇڭا ئۇنىڭ ئاساسى بولۇگىنى ئىشلەتسىمۇ شۇ ماقالىنىڭ ئومۇمى مەنىسىگە تەسىر يەتكۈزمەيدۇ.

"باللىق ئوي - بازار
بالىسىز ئوي—مازار"
"يەر بۇزۇلسا بۇدۇشقاق بولار
خوتۇن بۇزۇلسا ئۇرۇشقاق بولار"
"ئوزەڭنى مەھكەم تۇت
خوشنانىڭنى ئوغرى تۇتما"
"بىلىملىك — ئۇزار،
بىلىمسىز — توزار"
"ئىشلىگەننىڭ يۇزى يورۇق
ئىشلىمىگەننىڭ يۇزى چورۇق"
ئىشلىسەڭ ئالىسەن قاپلاپ ئاش
ئىشلىمىسەڭ قالىسەن تاتلاپ باش"

قاتارلىق ماقاللارمۇ ئىككى بولەكلىك بولۇپ، ھەر ئىككى بولىگى مۇستەقىل مەناغا ئىگە. لېكىن ماقال سۆپىتىدە ئىشلەتكەندە ئۇنىڭ بىر بولىگىنى ئىشلىتىپ يەنە بىر بولىگىنى چۈشۈرۈپ قويۇشقا بولمايدۇ. ئۇنداقتا ئۇنىڭ ماقالىلىق تۈسى ئوزگىرىپ كېتىدۇ.

بۇنداق ئىككى بولەكتىن تۇزۇلگەن ماقال - تەمسىلەرنىڭ ئورۇن تەرتىۋى ھەممە ۋاقىت تۇراقلىق بولۇۋەرمەيدۇ. بەلكى

پات - پات ئورۇن ئالمىشىپ قېلىشىمۇ مۇمكىن. مۇنداق ھالدا ئىمكانىيەت بار سىنتاكسىلىق قانۇنىيەت بويىچە ئىگە ۋە خەۋەر شەكلىگە كەلتۈرۈپ تۈرۈش لازىم. چۈنكى ئۇيغۇر خەلق ماقال - تەمسىللىرى قۇرۇلۇش شەكلى جەھەتتىن 1 - بولىگىدە شەرت - شارائىت بېرىلسە، 2 - بولىگىدە نەتىجە ۋە خۇلاسە بېرىلمىدۇ. يەنى بىرىنچىسى ئىگە، ئىككىنچىسى خەۋەر ھالىتىدە تۈزۈلمىدۇ يەكى ئۇنىڭ ئەكسىچە بولمىدۇ.

ئۇيغۇر خەلق ماقال - تەمسىللىرى مەزمۇن ۋە شەكىل جەھەتتىن نىسبى مۇقىملىققا ئىگە بولۇش بىلەن بىرلىكتە، جەمىيەت تەرەققىياتىغا ئەگىشىپ داۋاملىق يېڭى ماقال - تەمسىللەر پەيدا بولۇپ تۇرىدۇ. بەزىلىرى ئۇنىڭ ئەكسىچە ئۆزىنىڭ رولىنى يوقىتىپ ئاستا - ئاستا ئىشلىتىلمىشتىن قالىدۇ، يەنە بەزىلىرى گەرچە پۈتۈنلەي ئىشلىتىلمىشتىن قالمىسىمۇ، ئەسلىدىكى مەنالىرىدىن ئايرىلىپ يېڭى مەنا ۋە مەزمۇنغا ئىگە بولغان ھالدا قىسمەن ئوزگەرتىلىپ قوللىنىلىدۇ.

مەسىلەن:

"كۆرەش قىيىن، غەلىبە شىرىن"
"ئوت قويسا ئامبال يوق سوراق،
پوخرا ياقالمامدۇ چىراق."
"خەلق قوزغالسا تومۇر مۇنارمۇ گۈم بولىدۇ"
"كىشىنىڭ تامىغىنى يەپ تىلىڭ قىسقىرىدۇ
كىشىنىڭ سوغىسىنى ئېلىپ قولۇڭ قىسقىرىدۇ"
"سۆيگەن ئامما ئىشىنى، مەھكەم تۇتقىن پىشىنى."
كادىر بولساڭ سىلىق بول، سۇغا چۈشكەن بېلىق بول"

"یاندا قویساڭ ئوتتۇز تەڭگەڭ توققۇز بولار،
بانکىدا قويساڭ توققۇز تەڭگەڭ ئوتتۇز بولار"

قاتارلىق ماقال - تەمسىللەر بۇگۈنكى دەۋر روھىغا ماس ھالدا، يېڭىدىن پەيدا بولۇپ، ئۇيغۇر خەلق ماقال - تەمسىللىرى ئارىسىدىن مۇناسىپ ئورۇن ئالدى.

ھەرقايسى قىرىنداش مىللەتلەر ۋە خەلقلەر ئارىسىدىكى ئوز ئارا مەدەنىيەت ئالماشتۇرۇش ۋە باشقا ئىجتىمائى مۇناسىۋەتلەر نەتىجىسىدە ماقال - تەمسىللەرمۇ تەبىي ھالدا ئوزئارا سىڭىشىدۇ. بولۇپمۇ ئازاتلىقتىن كېيىن شەكىللەنگەن قويۇق مىللى دوستلۇق ۋە ھەمكارلىق نەتىجىسىدە باشقا مىللەتلەرنىڭ خېلى كوپ ماقال - تەمسىللىرى خەلقىمىز ئارىسىدا سىڭىشىپ، كۇندىلىك تۇرمۇشتا كەڭرى پايدىلىنىلماقتا.

مەسىلەن:"دەرەخ يىقىلسا مايمۇن توزۇپتۇ"، "ئۇچقۇندىن يانغىن چىقىدۇ."، "دەرت تېغى ئاستىدا ئويغىنىپ پارتلىمىساڭ ئاخىرى يەنجىلىپ ئولىسەن"، "ۋەتەنسىز كىشى — ناخشىسىز بۇلبۇل"، "ئاغزىڭ قانغا تولسىمۇ دۇشمىنىڭ ئالدىدا تۇكۇرمە"
"ئاۋايلاپ ئۇچمىغان قۇش قانىتىدىن ئايرىلىدۇ"،
"ئاغمىخانىڭ توخۇنى ھېيتلىشىدا ياخشى نىيەت يوق"
"كۇرەش قۇربانسىز بولماس، كۇرەشسىز ئازاتلىق بولماس"
"بورە يۇڭىنى پاخپايتىپ ئورۇقلۇغىنى بىلدۇرمەس."
"بورىنىڭ قوي يېيىشى قوينىڭ گۇناھكارلىغىدىن ئەمەس"
"دۇنيادا ھۇشيارلىقتىن ئارتۇق چېگرا يوق"

قاتارلىق كوپلىگەن ماقال - تەمسىللەر تەرجىمە ئارقىلىق ئوزلەشكەن بولۇپ تەدرىجى ھالدا ئۇيغۇر خەلق ماقال - تەمسىللىرىنىڭ تەركىبى قىسمىغا ئايلانىدى ۋە ئايلانماقتا، يەنە بىرمۇنچە

ماقال - تەمسىلەر بارکى، ئۇلار قىرىنداش مىللەت خەلقلىرىنىڭ ھەممىسىگە ئورتاق بولىدۇ. شۇڭا ئۇنداق ماقال - تەمسىلەرنى "سېنىڭ"، "مېنىڭ" دەپ تالىشىش ھاجەتسىز.

ئۇيغۇر خەلق ماقال - تەمسىللىرىنىڭ شەكلى جەھەتتىن يەنە بىر ئالاھىدىلىگى بارکى، بەزى ماقال - تەمسىلەر تولۇق ناخشا - قوشاق تۈسىگە كىرگەن بولۇپ، ئۇنى ھىكمەتلىك قوشاقلار دەپ ئاتاش مۇمكىن.

مەسىلەن:

سۇغا سالسا سۇ كوتەرمەس، مىسقال تومۇرنى،
ئالتۇن بېرىپ ئېلىپ بولماس قالغان كۆڭۈلنى.

ئوتمە نامەرت كوۋرۈگىدىن،
سەل سېنى ئاقتۇرسىمۇ.
ئىچمە نامەرت ئاشىنى،
ئاچلىق سېنى ئولتۇرسىمۇ.

زىمىستان كورمىگەن بۇلبۇل،
باھارنىڭ قەدرىنى بىلمەس.
جاپانى تارتمىغان ئاشىق،
ۋاپانىڭ قەدرىنى بىلمەس.

كىم يامانلىق ئويلىسا
تاپماس يامانلىقتىن ئامان.
ئۇ يامانىنىڭ ئاپىتى
يانغاي ئوزىگە شۇ زامان.

جاپانی کىم تولا چەكسە،
گوھەرنى شۇ ئالۋر تاشتىن.
گوھەر ئالغىچە تاشتىن،
نى سەۋدا ئوتتۇ باشتىن.

بۇ خىلدىكى ماقال - تەمسىللىك قوشاقلارنىڭ شەھەرى خۇسۇسىيىتى ناھايىتى قويۇق بولۇپ، باشقا مىللەت خەلقلىرىدە كەمدىن - كەم ئۇچرايدۇ.

يۇقۇرقىلاردىن شۇنى كورۇشكە بولىدىكى، ئۇيغۇر خەلق ماقال - تەمسىللىرى ئۇيغۇر تىلىنىڭ بايلىغى ۋە گۈزەللىگىگە ماس ھالدا، ئۇزىنىڭ ئۇسلۇبى ۋە شەكلى ئىنتايىن جانلىق ۋە خىلمۇ - خىل بولۇپ، مەزمۇن تەرەپتىن ئۇيغۇر خەلقىنىڭ تۇرمۇشىدىكى بارلىق خۇسۇسىيەت - لىرىنى ئوز ئىچىگە ئالغان ھالدا تىل ۋە ئەدەبىيات غەزىنىمىز - دىكى بىباھا گوھەر ھىساپلىنىدۇ. شۇڭلاشقا باي ۋە رەڭدار بولغان ئۇيغۇر خەلق ماقال - تەمسىللىرىگە ئىسسل ئەدەبى مىراس سۈپىتىدە ۋارىسلىق قىلىشىمىز ۋە ئۇنى ئۇزلۇكسىز ھالدا بېيىتىشىمىز لازىم.

تـوقـقۇزىنچى بـاپ

ئۇيغۇر خەلق تېپىشماقلىرى

تېپىشماق دېگەن سوزنىڭ ئوزىدىن مەلۇم بولىدىكى، ئۇ "تېپىش"، "ئويلاش"، "ئىزلەش" دېمەكتۇر. تېپىشماقلار شەكىل جەھەتتىن ئىنتايىن قىسقا ۋە يىغىنچاق تۇزۇلگەن بولۇپ، ماقال-تەمسىلەرنىڭ قۇرۇلۇشىغا ئوخشاپ كېتىدۇ، لېكىن مەنا تەرەپتىن تامامەن ئوخشمايدۇ.

تېپىشماقلارمۇ ماقال - تەمسىلەرگە ئوخشاش نىسبىي مۇقىملىققا ئىگە. يەنى، ئۇ ھەرقايسى تارىخىي دەۋرنىڭ ئالاھىدىلىگىگە ماس ھالدا داۋاملىق ئىجادىي بېيىپ ماڭىدۇ ۋە يېڭى مەزمۇنلارغا ئىگە بولىدۇ. جەمىيەت تەرەققىياتى جەريانىدا پەيدا بولغان يېڭى شەيئىلەر ھامان خەلقنىڭ تېپىشماقلىرىدا ئوز ئەكسىنى تاپىدۇ.

ئومۇمى مەنىدىن ئېيتقاندا تېپىشماقلارنىڭ ئىجاتچىسى كەڭ خەلق ئاممىسى بولغاچقا، ئۇ ئەلۋەتتە خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىغا مەنسۇپ بولىدۇ. ئۇنىڭدىن تاشقىرى يەنە خەلق ئىچىدە مەخسۇس تېپىشمىچى ئىجات قىلغۇچىلارمۇ بولىدۇ. يەنى بەزى يازغۇچى - شائىرلار خەلق تېپىشماقلىرىنى ئۇلگە قىلىپ داۋاملىق

تۇردە يېڭى تېپىشماقلارنى ئىجات قىلىپ تۇرىدۇ ۋە شۇ ئارقىلىق تېپىشماقلار ئۇزلۇكسىز تەرەققى قىلىپ ماڭىدۇ.

بىز قەدىمقى ئۇيغۇر كىلاسسىك شېئىرىيىتىگە نەزەر سالساق، بەزى شېئىرلارنىڭ موغەممە شەكلىدە (مەنىسى يوشۇرۇن، تېپىشماق شەكلىدە) يېزىلغانلىقىنى كۆرىمىز. بۇ ھال تېپىشماقلار ئەزەلدىن خەلقىمىزنىڭ ئەدەبىي ھاياتىدا مەۋجۇت ئىكەنلىگىنى ھەمدە ئۇنىڭ بەلگىلىك دەرىجىدە يازما ئەدەبىياتقا سىڭىشكەنلىگىنى ئىسپاتلايدۇ.

بۇرۇنقى تەتقىقاتچىلىرى تېپىشماقنىڭ ئىجتىمائى رولىنى توۋەنلىتىپ، ئۇنى پەقەت كۆڭۈل ئېچىش، ئويۇن-چاقچاق ۋە كۆلكە پەيدا قىلىش دەپ قارايدۇ، ئۇنىڭ ئۇستىقۇرۇلمىلىق خاراكتېرىنى ۋە زور ئىجتىمائى ئەھمىيەتكە، ئوزىگە خاس خۇسۇسىيەتكە ئىگە بولغان سەنئەتنىڭ بىر تۈرى ئىكەنلىگىنى ئىتىراپ قىلمايدۇ. چۈنكى تېپىشماق خەلقنىڭ يۈكسەك ئەقىل-پاراسىتى ۋە زېرەكلىگىنى ئىپادىلەيدىغان بىر خىل بەدىئى ۋاستە بولۇپ، تېپىشماق ئارقىلىق كىشىلەر ئوزلىرىنىڭ تەپەككۇر قىلىش ئىقتىدارىنى ئوستۇرىدۇ، ئەقىل-ئىدرەك ۋە پەم-پارا-سەتنى يېتىلدۇرىدۇ. مەلۇم مەنىدىن ئالغاندا، تېپىشماقلار تولۇق مۇكەممەل ئاساستىكى يوشۇرۇن ئوخشىتىش بولۇپ، ئۇ يۈكسەك تەسەۋۋۇر بىلەن ئوبرازلىق تەپەككۇر قىلىشنىڭ مەھسۇلى. شۇڭا ئۇ بالىلار ئەدەبىياتىنىڭ مۇھىم بىر مەزمۇنى سۈپىتىدە، ئالدى بىلەن بالىلارنىڭ زېھنى-قۇۋۋىتى ۋە زېرەكلىگىنى يېتىلدۇرۇشنى ئوزىنىڭ ئىجتىمائى مەقسىدى قىلىدۇ.

ياش ئوسمۇرلەر دەۋرىمىزنىڭ مۇناسىپ ئىز باسارلىرىدۇر. كەلگۈسىنىڭ ئۈمىدى بولغان ياش بوغۇنلارنى تەربىيىلەشنىڭ

ۋاستىلىرى ئەلۋەتتە ھەر خىل بولىدۇ. ئۇلارنىڭ ئەقىل-پارا-سىتىنى يېتىلدۇرۇپ، ئىلىم-پەنىنىڭ يۇقۇرى چوققىسىنى ئىگىلە-لىتىش ئۈچۈن، ئىلىم-پەنگە ئائىت ھەر خىل ساۋاتلارنى ئوقۇتۇشتىن تاشقىرى بۇ جەھەتلەردە تېپىشماقلارنىڭ رولىنمۇ سەل قارىماسلىق كېرەك؛ چۈنكى باللارنىڭ خاراكتېرى ۋە پىسخولوگىيىلىك ئالاھىدىلىگىگە ئاساسلانغاندا، ئۇلار تېپىشماق خاراكتېرلىق نەرسىلەرگە ئالاھىدە قىزىقىدۇ. بۇنداق بولۇشنىڭ سەۋەبى شۇكى، تېپىشماقلارنىڭ تىلى ناھايىتى راۋان ھەم ئاددى بولۇپ، ئۇ ئوبرازلىق ۋە ئاھاڭدارلىق خۇسۇسىيىتىگە ئىگە، شۇنداقلا سەنئەتنىڭ باشقا تۈرلىرىگە سېلىشتۇرغاندا جەلپ قىلىش كۈچى يۇقۇرى. شۇڭلاشقا تۇت-بەش ياشلىق باللارمۇ بىرەر تېپىشماق ئاڭلىشى بىلەنلا ئۇنىڭغا دەرھال يېپىشىدۇ ۋە ئېسىدە قالدۇرالايدۇ، باللارغا خاس مىڭە سەرپ قىلىپ ئۇنىڭ جاۋابىنى تېپىشقا تىرىشىدۇ. بۇ، تېپىشماقلار يالغۇز باللارغىلا خاس سەنئەت تۈرى دېگەنلىك ئەمەس، ئىجتىمائى تۇرمۇش ئەمىلىيىتىدە چوڭ كىشىلەر ھەتتا ياشانغان بوۋاي-مومايلارنىڭمۇ ئوزئارا تېپىشماق ئېيتىشىدىغانلىغىنى داۋاملىق ئۇچرىتىش مۇمكىن. بۇ تېپىشماقلارنىڭ خەلقىمىز ئىچىدە بىرقەدەر ئومۇملاشقان بىر خىل سەنئەت تۈرى ئىكەنلىگىنى چۈشەندۈرىدۇ.

تېپىشماقلار كىشىلەرنىڭ ئەقىل-پاراسىتى ۋە زېھنى قۇۋۋىتىنى يېتىلدۈرۈش، پىكىر قىلىش ئىقتىدارىنى ئوستۈرۈشتىن تاشقىرى، ئوزىدىكى جانلىق ئوبرازلار ئارقىلىق كىشىلەرنىڭ ئىجتىمائى ھاياتقا ۋە ماددى دۇنياغا بولغان مۇھەببىتىنى كۈچەي-تىدۇ، شەيئىلەرنىڭ ئالاھىدىلىگىنى بىلىشكە ئىنتىلدۈرىدۇ. گەرچە تېپىشماقلاردىكى ئىدىيە ۋە سىياسى خاھىش خەلق ئېغىز ئەدە-

بىياتتىنك باشقا تۈرلىرىدىكىدەك روشەن ۋە كۈچلۈك خاراكتېر ئالغان بولمىسىمۇ، لېكىن ئۇنىڭدىمۇ بىلىنەر-بىلىنمەس دەرىجىدە ئىدىيەۋىلىك ئەكس ئېتىلىدۇ.

مەسىلەن: پەيدا بولۇش تارىخى ئۇزۇنراق تېپىشماقلار-دىن "باينىڭ بالىسى تۇلكە تۇماقچان — ئۇ نىمە؟" (قومۇش) دېگەن تېپىشماق بىر تەرەپتىن ئوتمۇشتە تۇلكە تۇماق پەقەت بايلارغىلا خاس ئىكەنلىگىنى ئۇقتۇرسا، يەنە بىر تەرەپتىن ئۇزىنىڭ جاۋابى ئارقىلىق بايلارنىڭ ئەسلى سىنىپىي ماھىيىتى قومۇشقا ئوخشاش ئاجىز ئىكەنلىگىدىن بىشارەت بېرىدۇ. "بىر رەنا، 12 دەنا، 30 ئانا — ئۇ نىمە؟" (يىل، ئاي، كۈن) دېگەن تېپىشماقنى ئالساق، خەلقىمىزنىڭ نەزىرىدە ۋاقىت بىباھا گوھەر ھېسابلانغاچقا، ئۇنى رەنا-غا، دەنا-غا، ئانا-غا تەقلىت قىلىپ گۈزەل ئوخشىتىشلار ئارقىلىق سۈپەتلىگەن.

بولۇپمۇ يېڭىدىن ئىجات قىلىنغان تېپىشماقلاردا ئىدىيە-ۋىلىك تېخىمۇ روشەن ئەكس ئېتىدۇ ۋە بەلگىلىك ئەھمىيەتكە ئىگە مەنتىقى پىكىرلەر ئالغا سۈرۈلىدۇ. مەسىلەن:

"بىر نەرسەم بار قاتمۇ-قات، بىلمىگەننى بىلدۈرەر، ئەگەر ئۇنى دوست تۇتساڭ، مەرادىڭغا يەتكۈزەر" (كىتاپ)، "بىر مەھ-سۇلات بار ئىكەن، ئۇنىڭ ئەسلى قار ئىكەن، ئۇ بولمىسا جانلىقلار، ھالاك ئىكەن-خار ئىكەن، تىزگىنلەنسە ئۇنىڭدا، نازۇ-نېمەت بار ئىكەن" (سۇ)، "ئۇچ بۇرجەكلى بار ئۇنىڭ، رەڭگى ئوتقاش قان ئۇنىڭ، بىر مەركەزگە چىگىلگەن، ئەلدە نامى بار ئۇنىڭ، يېقىن دوستى ئوسمۇرنىڭ، ئاڭا ئىشقىم بار مېنىڭ" (گالىستوك) قاتارلىق تېپىشماقلار ئەلۋەتتە روشەن ئىدىيەۋى خاھىشقا ئىگە. چۈنكى، تېپىشماقلارنىڭ ئىجتىمائى

مەنبەسىدىن قارىغاندا، تاپماقچى بولغان تەسۋىرى ئوبرازنىڭ ئارقىسىدا ئەمگەكچى خەلقلەرنىڭ روشەن ھاياتى ئىپادىلىنىدۇ ۋە ئۇلارنىڭ ئىدىيىسى خاھىشى مەلۇم دەرىجىدە سىڭىدۇ.

ئۇيغۇر خەلق تېپىشماقلىرىنىڭ مەزمۇنى ماقال - تەمسىل - لەرگە ئوخشاش كەڭلىككە ۋە ھەر تەرەپلىمىلىككە ئىگە. ئومۇمەن ئىجتىمائى ھادىسىلەردىن تارتىپ تەبىەت دۇنياسىدىكى مادىدى نەرسىلەرگىچە، ئاسماندىن تارتىپ يەر - زىمىنغىچە، دېڭىز - ئوكيانلاردىن تارتىپ تاغۇ - دەريالارغىچە، ئوسۇملۇك، دەل - دەرەخ - لەردىن تارتىپ ھايۋانات، قۇرۇت - قوڭغۇز، جاندارلارغىچە، تۇرمۇش لازىمەتلىرىدىن تارتىپ، يىمەك - ئىچمەك بۇيۇملىرىغىچە، تەبىەت ھادىسىلىرىدىن تارتىپ مادىدى ۋە مەنىۋى مەۋجۇداتلار ۋە ئۇلارنىڭ سۈپەتلىرىگىچە ... تەرىپلەيدۇ ۋە شۇ شەيئىلەرنىڭ خىلمۇ - خىل خۇسۇسىيەتلىرىگە ئاساسەن خىلمۇ - خىل تېپىشماقلار بارلىققا كېلىدۇ. مەسىلەن: "بىر ئۆزى، مىڭ كۆزى؟" (غەلۋىر)، "تېشى ئۇزۇق، ئىچى قوزۇق؟" (جىگدە)، "پاكار - پاكار بويى بار، يەتتە قەۋەت تونى بار؟" (پىياز) قاتارلىق تېپىشماقلاردا شۇ شەيئىنىڭ ئالاھىدىلىگى قىياسەن ئوتتۇرىغا قويۇلغان. "بېشى بوغان قاپاقتەك، پۇتى ئىنچىكە ساپاقتەك، ئۇچىمىي قوساق تەشىدا، قۇلىغى پۇتى بېشىدا؟" (دۇتار)، "ئانىسى ئوڭدا ياتىدۇ، بالىسى پىلتىڭلايدۇ؟" (ئاشتاختا، ئۇغۇچ)، "ئاغزىدا يۈزلەپ چىشى، بىرنى ئىككى قىلماق ئىشى؟" (ھەرە) قاتارلىق تېپىشماقلار شۇ شەيئىنىڭ تۈزۈلۈش شەكلى ۋە ھەركىتىنى ئوزىگە مەزمۇن قىلغان بولۇپ، قىلمىقلاندۇرۇش ۋاستىسى ئارقىلىق جانسىز نەرسىنى جانلىق نەرسىگە ئايلاندۇرغان. دېمەك، ئۇيغۇر خەلق تېپىشماق -

لىرنىڭ مۇتلەق كوپ قىسمى مۇشۇنداق تەقلىت قىلىش ئۇسۇلى بىلەن ياسىلىدۇ.

تېپىشماقلار ئىنسانلارنىڭ كۈندىلىك تۇرمۇش تەجرىبىسىدىن پەيدا بولغان قانۇنىيەتلىك يەكۈنگە ئاساسەن، ئابستراكت نەرسىلەرنى كونكېرت، ھەسسى نەرسىلەرگە ئايلاندۇرۇپ كىشىلەردە گۈزەل ئوبرازى تۇيغۇ پەيدا قىلىدۇ. مەسىلەن: "بىر تۇپ دەرەخ، ئون ئىككى شاخ، ئوتتۇز يوپۇرماق، بىر يۈزى قارا، بىر يۈزى ئاق؟" (يىل، ئاي، كۈن، كېچە ۋە كۈندۈز)، "ساندۇقۇمدا جىق ئوق، ئەتىسى قويسام بىرىمۇ يوق؟" (يۇلتۇز). مۇنداق تېپىشماقلار مىتافورىلاش ئارقىلىق ياسالغان. يەنى يىلغا قىياسەن دەرەخنى، ئايغا قىياسەن دەرەخ شېخىنى، كۈنگە قىياسەن ئۇنىڭ يوپۇرماقلىرىنى،... يۇلتۇزغا قىياسەن ئوقنى مىتافورا قىلغان.

ئادەتتە مەۋجۇت شەيئىلەرنىڭ بەلگىلىرى ھەر خىل بولغانلىقى ئۈچۈن تېپىشماقلاردا مىتافورىلاشنىڭ شەكىللىرىمۇ ھەر خىل بولىدۇ. شۇڭا شەيئىلەرنىڭ كوپ تەرەپلىمىلىك خۇسۇسىيەتلىرىنى پۇختا بىلمەي تۇرۇپ تېپىشماقلارنىڭ جاۋابىنى تېپىش مۇمكىن ئەمەس. شۇنىڭ ئۈچۈن خەلق تېپىشماقلىرىنىڭ ئىجاتچىلىرى تۇرمۇش ئاساسىغا پۇختا بولۇشى كېرەك، ئىجتىمائى رىيالىلىقنىڭ بەلگىلىرىنى ھەر تەرەپلىمە ئىگەللەشكە ماھىر بولۇپ، تەسەۋۋۇر قىلىش ئىقتىدارىنى داۋاملىق ئوستۇرۇشلىرى كېرەك. شۇ جاغدىلا تېپىشماقلارنىڭ مەزمۇنى قۇرۇق، ئابستراكت بولماستىن، بەلكى رىيالىقنى تېخىمۇ چوڭقۇر ئەكس ئەتتۈرۈشكە پايدىلىق بولىدۇ.

تېپىشماقتىكى مەۋھۇم نەرسىنىڭ خۇسۇسىيىتى ئوخشىتىلى-

غاندا، ئىمكانىيەتنىڭ بېرىچە مەزمۇن جەھەتتىن يېقىنلىق بولۇشىغا دىققەت قىلىش لازىم. ئۇيغۇر خەلق تېپىشماقلىرىغا قارىساق بۇ نۇقتىغا ئالاھىدە ئېتىۋار بېرىلگەن. مەسىلەن: "بىر ئويگە كىرسەم بېشىلى باغلاغلىق قىز ئولتۇرۇپتۇ" بۇ تېپىشماقتا سۇپۇرگىنى قىزغا تەقلىت قىلغان. ئادەتتە "قىز" سۇپۇرگىگە تەڭ بولمىسىمۇ، ئەمما ئەتراپلىق مۇلاھىزە قىلغاندا ئىجابى تەرەپتىن سۇپۇرگە بىلەن قىز ئوتتۇرىسىدا ئوگىكىلىق مەزمۇن باغلىنىشى بار. چۈنكى سۇپۇرگىنى كوپ ھاللاردا قىزلار ئىشلىتىدۇ. شۇڭلاشقا تەمتىرىسەستىن بۇ تېپىشماقنى "سۇپۇرگە" دەپ جاۋاپ بېرەلەيدۇ.

جەمىيەت تەرەققىياتىغا ئەگىشىپ، ئىنسانلارنىڭ تۇرمۇش شارائىتىمۇ ئۆزگىرىپ، ئىجتىمائى مۇھىتنى تونۇش ۋە چۈشىنىش تەجرىبىسى ئۇزلۇكسىز ئوسۇپ بارىدۇ. بۇ ھال يېڭىدىن-يېڭى تېپىشماقلارنىڭ پەيدا بولۇشىغا تۈرتكە بولىدۇ. بۇنىڭدىن شۇنداق نەتىجە كېلىپ چىقىدۇكى، تېپىشماقلار تېماتىك مەزمۇن جەھەتتىن ئۇزلۇكسىز بېيىپ بارىدۇ. ھەرقايسى تارىخىي دەۋرلەردە پەيدا بولغان يېڭى شەيئىلەر ھامان تېپىشماقلاردا ئۆز ئەكسىنى تاپىدۇ. مەسىلەن: رادىئو، ئايروپىلان، پاراخوت، كومبايىن، ئېلىكتىر، سائەت، ماشىنا... قاتارلىقلار يېقىنقى دەۋرلەرنىڭ مەھسۇلى بولۇشىغا قارىماي، ئۇلار خەلق تېپىشماقلىرىدا ئۆز ئەكسىنى تاپتى.

مەسىلەن:

يۇلتۇزمىكىن دېمەڭلار،
يىراق ئەمەس يۇلتۇزدەك.

يۇلتۇزلاردەك نۇر چاچسا،
كېچە بولار كۇندۇزدەك.
(ئېلېكتىر چىراق)

گاھ ئۇستەلدە گاھ تامدا،
گاھ بىلەكتە، گاھ ياندا،
چىكىلدايدۇ يېقىملىق،
كېرەكتۇر ھەرقاچاندا.
(سائەت)

ئۇزى ماڭار ئىزى يوق،
ماڭلىيدا كوزى يوق.
(كىمە)

يىشىل كىمخاپ يېپىغلىق،
بىر - بىرىگە چېتىغلىق.
لوم - لوم ئۇنىڭ كارۋىتى،
يولۇچىلار يېتىغلىق.
يول ئۇستىدە پۇشقۇرۇپ
شامال كەبى چېپىغلىق؟
(پويىز)

سۇيۇپ دېگىز بېتىنى،
يېرىپ دولقۇن قېتىنى،
يېقىن قىلار ۋەتەنگە،

دېگەز - ئوكيان چېتىنى.
ئېغىر يۇكتىن قورقمايدۇ
ئويلاپ تېپىڭ ئېتىنى؟
(پاراخوت)

يول ماڭمايسەن يىراققا،
ئالساڭ دەرھال قۇلاققا.
جاۋاپ كېلەر شۇ هامان،
سەن سورىغان سوراققا.
ئوخشاش ئۇنىڭ سۇرئىتى
شەھەر، سەھرا هەم تاققا؟
(تېلىپۇن)

خەلق تېپىشماقلىرىنىڭ { ئۇيغۇر خەلق تېپىشماقلىرى
بەدىئى شەكلى { شەكىل جەھەتتىن ئالاهىدە

خاراكتېرلىق كىچىك تېپتىكى شېئىرىيەت هىسابلىنىدۇ، يەنى ئۇنىڭدا ئومۇمەن شېئىرى ئامىللار هازىرلانغان بولىدۇ. تېپىشماقلار ئوخشتىش، سېلىشتۇرۇش، تەقلىت قىلىش، مىتافورا، مۇبالىغە، مەتانومىيىگە ئوخشاش بەدىئى ۋاستىلەرگە كۆپرەك تايىنىدۇ ۋە بۇ ئارقىلىق ئىپادىلىمەكچى بولغان ماددىنىڭ تۈپ ماهىيىتىنى ياكى پەقەت بىرلا نۇقتىسىنى كۆرسىتىپ، شۇ ئاساستا كىشىلەرنى ئويلاندۇرىدۇ. دېمەك، تېپىشماقلار بەدىئى قۇرۇلۇش جەھەتتىن شەيئىلەرنىڭ خاسلىغى ۋە ئومۇمىلىغىغا ئاساسلىنىدۇ. خاسلىق بىلەن ئومۇملۇق ئارىسىدىكى دىئالېكتىكىلىق مۇناسىۋەت بەدىئى

ئۇسۇل بىلەن ئىپادىلىنىپ تېپىشماقلارنى شەكىللەندۈرىدۇ.

مەسىلەن: "كىچىك چېغىدا توت پۇتلۇق، چوڭ بولغاندا ئىككى پۇتلۇق، قېرىغاندا ئۈچ پۇتلۇق، ئۇ نىمە؟" بۇ تېپىشماق ئادەمنىڭ تۇغۇلۇش، چوڭ بولۇش ۋە قېرىشتىن ئىبارەت ئۈچ مەزگىلدىكى ئادەمنىڭ ماس كېلىدىغان خاسلىقىنى ئىپادىلەش ئارقىلىق ئادەمدىن ئىبارەت بىر پۈتۈن ئومۇمىلۇقنى كۆرسەتكەن. يەنە بىر تەرەپتىن ئىنسانلار پىسخولوگىيىسىدە بولىدىغان تۇغۇلۇش، چوڭ بولۇش، قېرىش ھالەتلىرى باشقا جاندارلار ئۈچۈنمۇ ئومۇمى قانۇنىيەتتۇر.

ئۇيغۇر خەلق تېپىشماقلىرى "بۇ كىم؟ ئۇ نىمە؟" دېگەن يوشۇرۇن سوئاللارغا جاۋاپ تېپىش شەكلىدە تۇزۇلىدۇ، تېپىشماقلارغا بېرىلگەن جاۋاپ تەسۋىرلەنگەن ئوبرازلار ئارقىلىق ئىپادە قىلىنىدۇ. تېپىشماقلارنىڭ ئاساسى ئوبرازى — مىتافورىدىن ئىبارەت بولىدۇ.

مەسىلەن: "تېشى سىرلاقلىق، ئىچى مىخلاغلىق—ئۇ نىمە؟" (ئانار) "تاياق، تاياق ئۈستىدە ئاياق، ئاياق ئۈستىدە مايماق؟" (ئاپتاپپەرەس) "دادىسى تولغىماش بوۋاي، بالىسى شىرىن-شەكەر؟" (ئۈزۈم) "ئاش يىمەيدۇ مۇشۇگۈم، سۇ ئىچمەيدۇ مۇشۇگۈم، تاۋا-دۇردۇن ئۈستىدە، يورغىلايدۇ مۇشۇگۈم؟" (دەزمال) "ئاخشىمى كېلەر ئەگلىكىم، كۈندۈزى كېتەر ئەگلىكىم؟" (ئاي) يۇقۇرقى تېپىشماقلاردا شۇ شەيئىنىڭ قىياسەن تەسۋىرى ئاستىغا "—" قويۇلغان مىتافورلار بىلەن ئىپادىلەنگەن.

يەنە بەزى تېپىشماقلاردا شەيئىلەرنىڭ تاشقى تەسۋىرى ئاساس قىلىنماستىن، ئۇنىڭ ھالىتى ياكى ھەرىكىتى ئاساس قىلىنىدۇ.

مەسىلەن :

ئۇزۇن كەتكەن بىر كىشىنى،
تۇغۇلغىلى مىڭجىر - مىڭجىر،
ئايىغىدا گۈل ئېچىلۇر
بېشى شورتاغلىق ئىدىر؟

(كارىز)

"كۆڭلۈم كۆمۈلمەس، تەپسىم تەۋرىمەس، ماڭسام ماڭىدۇ،
تۇرسام تۇرىدۇ؟"(سايە)

ئاق كېپەك، ئاپپاق كېپەك،
سۈدا ئۇزۇر بۇ كېپەك.
سىرىق تۇمشۇق كەك تاپان،
ئېيتىڭلارچۇ بۇ نېمە؟

(ئۇدەك)

ئۇ كاچىتىغا ئۇرىدۇ
بۇ كاچىتىغا ئۇرىدۇ،
مەن ھېچ گۇنا قىلمىسام
مېنى نېمىشقا ئۇرىدۇ؟

(ئەگلەك)

تىرىك بېرىپ ئولۇكتىن نان سورايدۇ،
ئولۇك قوپۇپ تىرىكتىن جان سورايدۇ؟

(تاختا مۇشۇك، قاپقان)

قوسغىدىن يەپ، دۇمبىسىدىن چىقىرىدۇ، — ئۇ نىمە؟
(رەندە)

يەنە بەزى ئۇيغۇر تېپىشماقلىرى بىرقانچە بولەكتىن تەركىپ تاپقان بولۇپ، ئۇنىڭ بەزى بولەكلىرى مەناغا ئىگە بولمىغان تەسۋىرى ئىبارىلەردىن ياكى شېئىرى تۇسكە ئىگە قىلىش ئېھتىياجى ئۈچۈن ئېلىنغان ئاھاڭ قاپتارمىسىدىن ئىبارەت بولىدۇ. بۇ، تېپىشماقلارنىڭ جەلپ قىلىش كۈچىنى ئارتتۇرىدۇ. مۇنداق تېپىشماقلارنىڭ جاۋابىنى تېپىشتا نەزەر دائىرىنى شۇ شەيئىنىڭ ئوبرازى تەسۋىرلەنگەن ئاساسى بولەككە قارىتىش كېرەك.

مەسىلەن: "هولو ـ هولو ئالامەت، ئىچى قىزىل قىيامەت؟"
(تونۇر)

"بىلىم ـ بىلىم ـ بىلىمات، بىلى سۇنۇق تورۇق ئات؟"
(چۈمۈلە)

"توت لاپ ـ لاپ، ئەگرى ساپلاپ
ئىككى دىك ـ دىك، بىر شىپ ـ شىپ؟"
(توگە)

"ياپىر، بويىنى كىر، ئاغزى ئىككى، تۇۋى بىر"
(ئىۋرىق)

"ئاخشىمى كېلىدۇ لەك - لەك،
ئەتىسى كېتىدۇ سەك - سەك؟"
(تۇڭلۇك ياپقۇچ)

ئۇيغۇر خەلق تېپىشماقلىرىدا تەسۋىرلەنگەن ئوبيكت ئىكىكى نەرسىدىن ئىبارەت. ئۇنىڭ بىرى ئادەم ۋە نەرسىلەر بولۇپ، يەنە بىر خىلى تەبىئى ۋە ئىجتىمائى ھادىسىلەردۇر. ئەمما ھادىسىلەر توغرىلىق ئېيتىلغان تېپىشماقلارغا قارىغاندا ئادەم ۋە نەرسىلەر توغرىلىق ئېيتىلغان تېپىشماقلار كوپرەك ئۇچرايدۇ. قىسقىسى، تېپىشماقلاردا جانسىز ئوبرازلار جانلىق ئوبرازلار دەرىجىسىگە كوتىرىلىپ، كىشىلەردە روشەن بەدىئى تەسەۋۋۇر پەيدا قىلىدۇ. لېكىن تېپىشماقلاردا ئەدەبىياتنىڭ باشقا تۈرلىرىگە ئوخشاش روشەن تېپىك ئوبراز يارىتىش تەلەپ قىلىنمايدۇ. كۈندىلىك تۇرمۇشىمىزدا بىزگە يولۇققىدەك شەيئىلەرنىڭ ئىچكى ۋە تاشقى خۇسۇسىيەتلىرى ھەر خىل بولغاچقا، تېپىشماقلاردا تەسۋىرلەشنىڭ خىللىرىمۇ كوپ بولىدۇ. يەنە بىر تەرەپتىن بەلگىلىك شەيئىنىڭ خۇسۇسىيەتلىرى ۋە بەلگىسى ھەققىدە كىشىلەرنىڭ مۇلاھىزىسى ۋە كۆزىتىشى بىردەك بولمايدۇ. چۈنكى، بەزىلەر مەلۇم بىر شەيئىنىڭ سىرتقى شەكلىگە قاراپ تېپىشماق تۈزسە، يەنە بەزىلەر شۇ شەيئىنىڭ ئىچكى ھالىتى ياكى ھەرىكىتىگە قاراپ تېپىشماق تۈزۈشى مۇمكىن. شۇ سەۋەپتىن ئۇيغۇر خەلق تېپىشماقلىرىنىڭ ۋاريانتى كوپ بولىدۇ.

مەسىلەن:

ئانار
1. تېشى سىرلاغلىق، ئىچى مىخلاغلىق.
2. كىچىككىنە ساندۇقچە، ئىچىدە جىق ئۇگۇنچە.
3. كىچىككىنە دومبۇلاق، ئىچى تولا قۇمبۇلاق.

قەلەم

1. ئۆزى بىر غىرىچ، تىلى مىڭ غىرىچ؟
2. ئۆزى ئورۇق، ئۇچى يورۇق، مۇزدا يۈگرەيدۇ؟
3. پۇتى يوق ماڭمدۇ، تىلى يوق سۆزلەيدۇ؟
4. كىچىككىنە ساپىنىم، بەش ئات ئۇنى تارتمدۇ؟
5. ئاپپاق يەرگە رەت بىلەن رەڭلىك ئۇرۇق سالمدۇ؟

توخۇم

1. ئاپپاق يۇمىلاق بىر كورا، ئىچىدە ئىككى خىل دورا؟
2. دوپ دوگىلەك بىر قۇتا، ئوتقا سالسام مۇز تۇتا؟
3. ئولۇكتىن تىرىك چىقتى، تىرىكتىن ئولۇك؟

ئۇيغۇر خەلق تېپىشماقلىرىنىڭ بەدىئى تۈزۈلۈشىدە بىر-لىككە كەلگەن مۇقىم ئولچەم بولمايدۇ. لېكىن ئەسىرلەردىن بېرى جەمئىيەت تەرەققىياتىغا ئەگىشىپ تېپىشماقلارنىڭ شەكلىمۇ ئاددىلىقتىن مۇرەككەپلىككە، قوپاللىقتىن گۈزەللىككە قاراپ را-ۋاجلىنىپ ماڭدى. بولۇپمۇ بۈگۈنكى دەۋرىمىزدە ئىجات قىلىنغان تېپىشماقلار تېخىمۇ مۇكەممەل شېئىرى تۈسكە ئىگە بولماقتا.

يەنە بەزى تېپىشماقلار بارکى: ئۇلار ھىكايە قىلىش شەكلى بىلەن نۈزۈلگەن بولۇپ، ئۇ چوچەكلىك تېپىشماقلار دەپ ئاتىلىدۇ. مۇنداق تېپىشماقلاردا ئوتتۇرىغا قويۇلغان پىكىر بىر قەدەر مۇرەككەپرەك بولۇپ كىشىلەرنىڭ ئوبرازلىق تەپەككۇر قىلىش قابىلىيىتىنى ئوستۇرۇپلا قالماستىن، بەلكى لوگىكىلىق تەپەككۇر قىلىش ئىقتىدارىنى ئوستۇرۇشكىمۇ ياردەم بېرىدۇ.

مەسىلەن:

بۇرۇنقى بىر زاماندا،
يىراق چول - باياۋاندا،

بىللىشىپ، بىر ئاتقا
بىر ئەر، بىر قىز مىنىپتۇ.
بۇ كىم؟ — دەپ سورىسا
شۇنداق جاۋاپ بېرىپتۇ:

جىنىمنىڭ جاناسى، يۈرىگىمنىڭ سەكپارىسى، بۇ ئادەمنىڭ ئانىسى، مېنىڭ ئانامنىڭ قىنانىسى. قېنى ئويلاپ بېقىڭلار، ئۇلار زادى قانداق تۇققان؟ (ئاتا ـ بالا)

جاۋابنى ماتىماتىكا ئۇسۇلى بىلەن ھىساپلاش ئارقىلىق تېپىشقا بولىدىغان تېپىشماقلارمۇ يۇقۇرقىدەك خۇسۇسىيەتلەرگە ئىگە. مەسىلەن: توخۇ، توشقان قىرىق سەككىز،
پۇتلىرى يۇز سەككىز، توخۇ قانچە، توشقانچۇ؟

×

كېلىپ چۈشتى ئونبەش ئۇدەك كولچەككە،
زايىت چىقىپ مىلتىق ئاتتى ئۇدەككە.
بىر پاي ئوقتا يىقىلىپتۇ ئالتىسى
ھايات قالدى شۇ كولچەكتە قانچىسى؟

×

توت بۇلۇڭدا توت مۈشۈك، ھەر مۈشۈكنىڭ ئالدىدا،
ئۈچتىن مۈشۈك، ھەممىسى قانچە مۈشۈك؟ ۋە باشقىلار.

ئۇيغۇر خەلق تېپىشماقلىرىنىڭ بەدىئى قۇرۇلۇشىدا باشقا خەلقلەرنىڭ تېپىشماقلىرىغا ئوخشىمايدىغان يەنە بىر ئالاھىدىلىك بار، يەنى بەزى ئۇيغۇر خەلق تېپىشماقلىرى ئۇيغۇر تىلىنىڭ فونېتىكىلىق ئالاھىدىلىگىگە قاراپ تۇزۇلگەن بولۇپ، ئۇنداق تېپىشماقلارغا ئۇيغۇر تىل - يېزىغىدىن خەۋىرى بار كىشىلەرلا جاۋاپ تاپالايدۇ. باشقا تىل سېستېمىسىدىكى خەلقلەرگە نىسبەتەن ئېيتقاندا مۇنداق تېپىشماقلارنىڭ تېپىشماقلىق خۇسۇسىيىتى بولمايدۇ. مەسىلەن:

"سەن" دە بىرلا، "مەن" دە بىرلا،
ئىزلىسەم "ئالەم" دە يوق.
"شام" غا بېرىپ ئۇچنى تاپتىم،
"مىسىر" غا كەلسەم بىرنەمۇ يوق — ئۇ نىمە؟

بېيجىڭدىن ئالسام توققۇز ياڭاق،
ئۇرۇمچىدە قاپتۇ ئۇچلا ياڭاق؟
(ئۇيغۇر كونا يېزىغىدىكى "چېكىت"

ياكى بىر بوغۇمدىن تۇزۇلگەن
ئۇچلا ھەرپ قوشۇلۇپ.
ئەنە يۇرەر ئالدىڭدا
مەيدان ئارا يۈگۈرۈپ؟

(توپ — ت. و. پ)

"بىرى" دېۋىدىم ئىككى تاغ ئورۇشتى،
"ئىككى" دېۋىدىم يىراق تۇرۇشتى؟
(كالپۇك)

"ئىگىز بىلەن "پەس" نىڭ
ئوتتۇرىسىدا نېمە بار؟
("بىلەن" سوزى)

ئول نېمىدۇر، ئادىمگە قىشى - ياز لازىم ئىمىش،
بېشى بىردۇر، بىلى ئالتە، قۇيرۇغى توت يۇز ئىمىش.

بۇ ئوت (ا و ت) بولۇپ، كونا ئەبجەت ھىساۋى بويىچە "ا" — بىرگە، "و" — ئالتىگە، "ت" — توت يۈزگە تەڭ بولىدۇ. ئۇيغۇر يېزىقىنىڭ ئالاھىدىلىگى بىلەن كونا ئەبجەت ھىساۋىدىن خەۋىرى يوق كىشىلەرنىڭ بۇ تېپىشماقنى چۈشىنىشى ۋە جاۋابىنى تېپىشى ئەلۋەتتە مۇمكىن ئەمەس.

يۇقۇرقىلاردىن كورۇشكە بولىدۇكى، ئۇيغۇر خەلق تېپىشماقلىرىنىڭ بەدىئى قۇرۇلۇشى خىلمۇ - خىل بولۇپ، ئۇ جانلىق بەدىئى تەسىرلەندۇرۇش كۈچىگە ئىگە. شۇنىڭ ئۈچۈن تارىخىتىن بېرى كوپلىگەن ئالىملار ۋە ئەدىپلەر تېپىشماقلارغىمۇ خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىنىڭ باشقا تۈرلىرىگە ئوخشاش ئېتىۋار بىلەن قاراپ كەلدى ۋە ئۇزلىرىنىڭ خەلق ئەدەبىياتىغا ئائىت ئەسەرلىرىدە خەلق تېپىشماقلىرىدىن بەزى ئۈلگىلەرنى خاتىرە قالدۇردى.

نوۋەتتە تېپىشماقلارنىڭ ئىجتىمائى ئەھمىيىتى ۋە بەدىئى

ئالاھىدىلىگى ھەققىدىكى چۈشەنچىمىزنى ئوستۇرۇپ، خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىنىڭ باشقا تۈرلىرى قاتارىدا ئۇيغۇر خەلق تېپىشماق-لىرىنىمۇ توپلاش، رەتلەش ۋە تەتقىق قىلىش خىزمىتىگە ئەس-تايىدىل ئەھمىيەت بېرىشىمىز لازىم ھەمدە يېڭى شەيئىلەرنىڭ خۇ-سۇسىيەتلىرىنى ھەر تەرەپلىمە ئېپادىلەپ بېرەلەيدىغان جانلىق تېپىش-ماقلارنى كوپلەپ ئىجات قىلىپ ياش ئەۋلاتلارنىڭ ئەقلىي جەھەتتىن تەربىيىلىنىشىگە يېقىندىن ياردەم بېرىشىمىز لازىم.

ئونىنچى باپ

يېڭى خەلق قوشاقلىرى ۋە قوشاقچىلار

1. يېڭى خەلق قوشاقلىرى

ئازاتلىقتىن كېيىن، پارتىيە ۋە ھوكۇمەتنىڭ غەمخورلۇغى ۋە رەھبەرلىگىدە ئۇيغۇر ھازىرقى زامان ئېغىز ئەدەبىياتى يېڭى تەرەققىيات باسقۇچىغا قەدەم قويدى. خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىنىڭ نەچچە مىڭ يىللاردىن بۇيانقى ئىستىخىيىلىك خاراكتېرى ئۆزگىرىپ، كەڭ خەلق ئاممىسى ئۆچۈن، سوتسىيالىزم ئۆچۈن ئاڭلىق تۈردە خىزمەت قىلىدىغان سوتسىيالىستىك ئەدەبىياتنىڭ مۇھىم تەركىۋى قىسمىغا ئايلاندى.

سوتسىيالىستىك ئىنقىلاپ مەزگىلىدە خەلقچىللىق ۋە دېموكراتىك مەزمۇنغا ئىگە تىرادىتسىيىلىك خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى ئەسەرلىرى خەلق ئىچىدە داۋاملىق تۈردە زور ھاياتى كۈچىنى جارى قىلىپلا قالماي، دەۋر ئۆزگىرىشى بىلەن خەلق ئىچىدە ھەر خىل ژانىردىكى يېڭى ئېغىز ئەدەبىياتى ئەسەرلىرى مەيدانغا چىقتى. خەلقنىڭ مەدەنىيەت سەۋىيىسىنىڭ ئوسۇشى، مەتبۇئات ۋە تەشۋىقات قوراللىرىنىڭ تەرەققى قىلىشى بىلەن

ئېغىز ئەدەبىياتىنىڭ كوللېكتىپ ئىجات قىلىنىشى، ئېغىزدا تارقىلىشى، ۋارىيانتلىق بولۇشى قاتارلىق خۇسۇسىيەتلىرىدىمۇ بەزى مۇھىم ئوزگىرىشلەر مەيدانغا كەلدى.

ھازىرقى زامان ئېغىز ئەدەبىياتى ئىچىدە ئەڭ گۈللەنگەن، تارىخىي رولى ئىنتايىن چوڭ بولغان شەكىل خەلق قوشىغى بولدى. زامانىمىزنىڭ يېڭى قىياپىتى ئۇيغۇر خەلق قوشاقلىرىغا يېڭى ھاياتى كۈچ بەردى. يېڭى خەلق قوشاقلىرى يېڭى ئىدىيە، يېڭى ھېسسىيات ۋە يېڭى ئۇسلۇپ بىلەن مەيدانغا چىقىپ، سوتسىيالىستىك ئۇيغۇر پوئېزىيىسىگە غايەت چوڭ تۆر تەسىر كورسەتتى. ئوتمۇشتىكى تىرادىتسىيىلىك خەلق قوشاقلىرىنىڭ ئومۇمى خاراكتېرى — قايغۇ - ھەسرەت، ئىسيانكارلىق بولسا، بۈگۈنكى يېڭى خەلق قوشاقلىرىنىڭ ئومۇمى خاراكتېرى — خوشاللىق، تەنتەنە، قەسىدىدىن ئىبارەت.

يېڭى خەلق قوشاقلىرىنىڭ مەزمۇنىدىكى بۇ ئالاھىدىلىكلەر توۋەندىكىچە:

1 - يېڭى خەلق قوشاقلىرى — دەۋرىمىزنىڭ ئەينىگى ۋە سىمۋالى سۈپىتىدە، ئازاتلىققىتىن بۇيان پارتىيە رەھبەرلىگىدە ئېلىپ بېرىلغان ھەر بىر ئىجتىمائى ھەرىكەتلەردە، خەلق تۇرمۇشى ۋە كورىشى بىلەن زىچ باغلانغان ھالدا مەيدانغا چىقىپ، ئىجتىمائى تۇرمۇشتىكى يېڭى ئوزگىرىشلەرنى ئەكس ئەتتۈرۈپ، خەلقنىڭ كۆرەش ئىرادىسىنى ئوستۇردى ۋە ئۇلارنىڭ يېڭى جەمىيەتكە بولغان مېھرى - مۇھەببىتىنى ئاشۇردى.

يەر ئىسلاھاتى — ئازاتلىقتىك دەسلەپكى مەزگىللىرىدە، پۈتۈن مەملىكەت مىقياسىدا ئېلىپ بېرىلغان ئاممىۋى خاراكتېرلىق قەد كوتىرىش ھەرىكىتى، بۇ بوران - چاپقۇنلۇق ئاممىۋى كۈ-

رەش ئارقىلىق پومىشىكلار سىنىپى يوقىتىلىپ، دېخانلار يەر-گە ئىگە بولىدى. خەلق ئاممىسىنىڭ روھى جۈشقۇن ۋە كو-تىرەڭگۈ بولدى. شۇڭا يەر ئىسلاھاتى جەريانىدا مەيدانغا چىقـقان قەد كوتىرىش قوشاقلىرىدا غەلبە خوشاللىغى، تەنتەنە كەيـپىياتى جارىلاپ تۇرىدۇ.

مەسىلەن:

گۈڭچەنداڭنىڭ زامانى،
كەمبەغەلنى هور قىلدى.
قارىڭغۇنى يورۇتۇپ،
ئولكىمىزنى نۇر قىلدى.

قوش، كالا، ئۇرۇق بىزنىڭ،
يەر - سۇ ۋە هوقۇق بىزنىڭ.
گۈڭچەنداڭ بار ئومۇرلۈك،
كۆڭلىمىز يورۇق بىزنىڭ.

يەر ئىسلاھاتىدا مەيدانغا چىققان قوشاقلار ئاشۇ جىددى ۋە هالقىلىق كۈرەش ئەمىلىيىتىنىڭ ئىنكاسى بولغاچقا، ئۇ يۈك-سەك جەڭگىۋارلىققا ئىگە:

كىۋەزلىكنىڭ ئىچىگە،
ئۇنۇپ قاپتۇ تاش كاۋا.
بىزنى ئەزگەن زومىگەرنىڭ،
سىرى بولدى ئاشكارا.

ئالمىلىق باققا كىرىپ،
ئالمىلارنى ئىغاتتۇق.
زومىگەر - پومىششىكنى،
ھەر بۇلۇڭدا يىغلاتتۇق.

يەر ئىسلاھاتى ۋاقتىدا مەيدانغا چىققان يېڭى خەلق قوشاقلىرىدا يەر ئىسلاھاتىنىڭ يېزىلاردىكى ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنى ئازات قىلغانلىقى، دېخانلارنىڭ ئىشلەپچىقىرىش ئاكتىپلىغىنى قوزغىغانلىقى چوڭقۇر ئەكس ئەتتى:

دەرتنى تارتقان دەرتمەنلەر،
ئوملىشەيلى بەرىمىز.
لاپقۇتلىشىپ ئىشلىسەك،
بوشقا كەتمەس تەرىمىز.

يەنە ئىگىلىگىنى كوپېراتسىيىلەشتۇرۇش بولدىكى ئۇلۇغ ھەركەت جەريانىدا مەيدانغا چىققان خەلق قوشاقلىرىدا خەلق ئاممىسىنىڭ يەككە ئىگىلىكتىن قۇتۇلۇش، سوتسىيالىزم يولىدا قەتئى مېڭىش تەلىۋى، ئىرادىسى مەركەزلىك ھالدا چوڭقۇر ئىپادىلەندى. بۇ مەزگىلدىكى قوشاقلاردا يەر ئىسلاھاتىدا مەيدانغا چىققان قوشاقلارغا ئوخشاش جۈشقۇن كەيپىيات، جەڭگىۋار روھ ئىپادىلىنىش بىلەن بىرلىكتە دېخانلار ئاممىسىنىڭ سوتسىيالىستىك ئاڭ سەۋىيىسى روشەن ئەكس ئەتتى. كوپېراتسىيىلىشىش مەزگىلىدە مەيدانغا چىققان قوشاقلار ئازاتلىق مەزگىلىدە

ۋە يەر ئىسلاھاتى مەزگىلىدە چىققان قوشاقلاردىن ئالاھىدە يەرق قىلىدۇ:

بۇلبۇل ئامراق گۈللۈككە،
بىز ئامراقمىز ئوملۇككە.
ئىرىشتۇردى ماۋ جۇشى،
ئېلىمىزنى ھورلۇككە.

سانائەت ساھەسىدىكى ئۆتۈقلارنى مەدھىيىلەش، يېڭى ئەۋلات ئۈيغۇر ئىشچىلىرىنىڭ خوجايىنلىق ئىپتىخارىنى، يېڭى-لاش غەيرىتىنى ئەكس ئەتتۈرۈش ئۇيغۇر خەلق قوشاقلىرىنىڭ مەزمۇنىدىكى بىر يېڭىلىق بولدى:

ئولكىمىزنىڭ بايلىغى،
بولدى نېفىت مايلىغى.
چىقسۇن يەنە كوپلەپ كان،
ئوسسۇن دولەت بايلىغى.

گۈدۈك توۋلاپ ھەركۈنى،
ئىش ئورنىغا چاقرار.
جاسارەتلىك ئىشچىلار،
ئىش ئورنىغا ئالدىرار.

مەدەنىيەت ئىنقىلاۋى ئېلىپ بېرىلغان 10 يىل ئىچىدە جۇڭگو كومپارتىيىسى بىلەن جۇڭگو خەلقى لىن بياۋ ۋە

"4 كىشىلىك گۇرۇھ" تىن ئىبارەت ئەكسىلئىنقىلاۋىي سۆيىقەستچىلەر گۇرۇھىغا قارشى شىددەتلىك، كەسكىن ۋە مۇرەككەپ كۈرەش ئېلىپ باردى. يېڭى خەلق قوشاقلىرى بۇ كۈرەشنىڭ غەلىبىسىنى ناھايىتى تېز، دەل ۋاقتىدا ئىنكاس قىلدى:

بوران چىقىپ قوغلىدى،
ھاۋادىكى بۇلۇتنى.
گورگە تىقتى پارتىيە،
توت زەھەرلىك قۇرۇتنى.

يېڭى ئاچقان بوز يەردە،
ھارۋا-ھارۋا ئاش بولدى.
قارا نىيەت "سىرىنباڭ"
گۈمران بولدى، پاش بولدى.

روشەنكى، سوتسىيالىستىك يېڭى خەلق قوشاقلىرى خەلق ئاممىسىنىڭ ئوتمۇشتىكى پاجىەلىك تۇرمۇشىنىڭ ئىنكاسى ئەمەس، شۇنداقلا يەكلە ئىشلەپچىقارغۇچىلارنىڭ روھىي-ھىسسىياتىنىڭ ئىنكاسىمۇ ئەمەس، بەلكى ئوز تەقدىرىگە ئوزى خوجا بولغان ئەمگەكچى خەلق ئاممىسىنىڭ خوشاللىق ناخشىسى، قەھرىمانلىق ناخشىسىدىن ئىبارەت. ئۇنىڭدا ئەمگەكچى خەلق ئاممىسىنىڭ خوجايىنلىق ئىپتىخارلىغى، جەمىيەتنى ۋە تەبىەتنى ئوزگەرتىش يولىدىكى جاسارىتى، كېلىچەككە بولغان قىزغىن ئۈمىدى ئىپادىلەندى. يېڭى خەلق قوشاقلىرى بۇ جەھەتتىن تىراددىتسىيىلىك قوشاقلار بىلەن تۇپ ماھىيەت جەھەتتىن پەرق قىلىدۇ.

2 - يېڭى خەلق قوشاقلىرى — سوتسيالىستىك تۇزۇم، پار-تىيە، ماۋجۇشى توغرىسىدىكى تەسىرلىك قەسىدىدىن ئىبارەت. خەلق ئاممىسى ئىجتىمائى تۇرمۇشتىكى ئۆرگىرىشلەرنى سوتسيالىزم يولىدا چىڭ تۇرغانلىغىنىڭ، پۈرولېتارىيات دىكتاتۇرىسىدا چىڭ تۇرغانلىغىنىڭ، كومپارتىيىنىڭ رەھبەرلىگىدە چىڭ تۇرغانلىغىنىڭ نەتىجىسى دەپ قارىدى، شۇڭا ئەڭ زور قىزغىنلىق بىلەن ئەڭ گۈزەل ئوبراز ئىچىدە سوتسيالىزمنى، پار-تىيىنى، ماۋجۇشىنى مەدھىيىلىدى.

مەسىلەن:

ئاتام مۇنچە كۈلمەيتتى،
ئانام مۇنچە كۈلمەيتتى.
پارتىيىمىز بولمىسا،
بەختىم مۇنچە كۈلمەيتتى.

دولقۇنلار ياساپ تارىم،
باغلارغا ئاقار دائىم.
پارتىيە ئېلىپ كەلگەن،
ئومرۇمىز باھار دائىم.

يېڭى خەلق قوشاقلىرى خەلق ئاممىسىنىڭ پارتىيە ۋە ماۋجۇشىغا بولغان مۇھەببىتىنى سوتسيالىستىك قۇرۇلۇش جەريا-نىدا قولغا كەلتۈرگەن غەلىبە بىلەن مۇستەھكەم باغلىدى. شۇڭا يېڭى خەلق قوشاقلىرىنىڭ تۇرمۇش پۈرىغى كۈچلۈك، ھىسسىياتى چوڭقۇر، ئىشىنەرلىك، ساپ ۋە ساغلام بولۇپلا قالماي، بەلكى تەربىيەۋى ئەھمىيىتىمۇ چوڭ:

شىكەر بولدى تېنىمىز،
ناۋات بولدى تېنىمىز.
ئاقارسەلدەك ئۇلغىيىپ،
پارتىيىگە مېھرىمىز.

بۇلبۇل چاك-چاك سايرايدۇ.
گۈڭشپ بېغى بوستاندا.
گۈڭچەندائنى كۈيلەيمىز،
ناخشىمىزدا، — داستاندا.

3 - يېڭى خەلق قوشاقلىرىدا سوتسىيالىستىك ۋە كوممۇنىستىك روھ تولۇپ تاشقان. بۇ سوتسىيالىستىك تۇزۇمگە بولغان سۆيگۈ - مۇھەببەتتە، كوممۇنىزملىق گۈزەل غايىگە بولغان ئىشەنچە گەۋدىلىك ئىپادىلەنگەن:

تاتلىق ئىكەن بال ئىكەن،
يېڭى باغنىڭ ئۈزۈمى.
كوڭلىمىزگە بەك ياقتى،
سوتسىيالىزىم تۇزۇمى.

بۇ يىل ئەجەپ ئوخشىدى،
بېغىمىزنىڭ ئانارى.
بىزگە بەخت ئەپكەلدى،
سوتسىيالىزىم باھارى.

ئاینی کورسەمۇ یورۇق،
کۈننی کورسەمۇ یورۇق.
ئوملەشکەچکە هەممەز،
یولمز کۈندىن یورۇق.

4 - یېڭی خەلق قوشاقلىرىدا سوتسیالىستىك دەۋرىمزگە مۇناسىپ بولغان یېڭی ئىدىیە ۋە یېڭی خىسلەت روشەن ئىپادىلەنگەن بولۇپ، بۇ یېڭی ئىدىیە ۋە یېڭی خىسلەتنىڭ گەۋدىلىك ئىپادىسى شۇكى:

① یېڭی خەلق قوشاقلىرى ئەمگەكنى مەدھىیىلىدى ۋە ئەمگەكنى گۈزەللەشتۈردى. ئوتمۇشتىكى خەلق قوشاقلىرىدا ئەمگەكچى خەلق ئاممىسىنىڭ ئەمگەك جەریانىدىكى جاپا - مۇشەققىتى، دەرت ئەلىمى تەسۋىرلىنەتتى. بۇگۈنكى خەلق قوشاقلىرىدا دولەتنىڭ خوجىسى بولغان خەلق ئاممىسىنىڭ ئەمگەكنى شەرەپ دەپ بىلگەنلىگى، ئەمگەك جەریانىدىكى خوشاللىغى، غەیرەت - شىجائىتى تەسۋىرلەندى:

دۇتتار - راۋاپ تارى بىز،
یىگىتلەرنىڭ نارى بىز.
ئىسسىق - سوغدا چېنىققان،
ئەمگەكچىنىڭ یارى بىز.

ئېتىزلىقتا یاكرایدۇ،
ئەمگەكچىنىڭ ناخشىسى.
ئەمگەك قىلماق، ئوقۇماق،
هەممە ئىشنىڭ یاخشىسى.

ئىشلەپ ناخشا ئېيتىمىز،
چاڭ كەلتۈرۈپ ھاۋانى.
كوپلەپ ئېلىپ دارامەت،
كەيمەكتىمىز تاۋانى.

② يېڭى خەلق قوشاقلىرىدا يەنە كىشىلەر ئوتتۇرىسىدىكى يېڭچە كومموئنستىك مۇناسىۋەت ئىپادىلەندى. بۇ ھال مىللەتلەر ئىتتىپاقىنى كۈيلىگەن قوشاقلاردا ئالاھىدە كورۈندۇ:

گومىنداڭلار گۇم بولدى،
ھەجەپ ياخشى كۈن بولدى.
كومپارتىيە دەۋرىدە،
ھەممە مىللەت ئوم بولدى.

بولدى چىڭ ئويۇلتاشتەك،
مىللەتلەرنىڭ دوستلۇغى.
سىغماي كەتتى ئالەمگە،
قەلبىمىزنىڭ خوشلۇغى.

③ يېڭى ئىدىيە، يېڭى خىسلەت يېڭى مۇھەببەت قوشاقلىرىدا ئوزىگە خاس ئالاھىدىلىك بىلەن ئىپادىلەندى. بۇ ئالاھىدىلىك ئەمگەك بىلەن مۇھەببەتنىڭ ھەقىقى بىرلەشكەنلىگى، ئوز-ئارا بىر بىرىگە ئىلھام بېرىدىغان كۈچكە ئايلانغانلىغىدا ئىپادىلىنىدۇ.

يارىمنىڭ ئېتى ئىشچان،
هورۇننىڭ ئېتى مىشچان.
مېنىڭ سۆيگەن گۈل يارىم،
ئىش - ئەمگەك بىلەن پىشقان.

ئوستەڭلەرگە ياسىدىم،
مەر - مەر تاشتىن تاش كوۋرۈك.
بۇ ئالەمدە بارمىكىن،
سەن يارىمدەك ئاي يۈزلۈك.

دىمەك، بۇگۈنكى ياش ئوغۇل - قىزلار ئەمگەك بىلەن مۇ - هەببەتنى بىرلەشتۈردى. ئۇزۇنىڭ مۇھەببىتىنى سوتسىيالىستىك ئىجادىي ئەمگەكتىن يارالغان بەخت ئىچىگە سىڭدۈردى. بۇ ئالىجاناپ روھ ۋە كوممۇنىستىك پەزىلەتنىڭ ئىپادىسى.

يېڭى خەلق قوشاقلىرى سوتسىيالىزملىق ئىدىيە، كوممۇ - نىزملىق غايە بىلەن تولۇغانلىغى، كوممۇنىستىك ئەخلاقى پەزد - لەتنىڭ گەۋدىلەنگەنلىگى، جۈملىدىن بۇ يېڭى روھ يېڭى خىسلەت ئەمگەك بىلەن بىرلەشكەنلىگى ئۈچۈن، يېڭى خەلق قوشاقلە - رى سوتسىيالىستىك ئەدەبىيات - سەنئەتنىڭ مۇھىم تەركىۋى قىس - مى سۈپىتىدە كۈچلۈك تەربىيىۋى رولىنى جارى قىلدۇرماقتا.

يېڭى خەلق قوشاقلىرىنىڭ قەسىدىلىك خاراكتېرى ئۇنىڭ تۈپ ئالاھىدىلىگى ۋە ئاساسى ئېقىمى. لېكىن خەلق مەنپە - ئەتى زىيانغا ئۇچرىغاندا، خەلقنىڭ دېموكراتىك هوقۇقى دەپ - سەندە قىلىنغاندا، خەلق ئۇزىنىڭ قوشاقلىرى ئارقىلىق كۆرەش

قىلدى، ئوزلىرىنىڭ خوشاللىغى، قايغۇسى ۋە نەپرىتىنى قوشاق ئارقىلىق ئاشكارا بايان قىلدى.

ئايرىۋالدۇق شامالدا،
بۇغداي بىلەن سامانىنى.
ھۇشيار بولۇپ بايقايمىز،
ياخشى بىلەن ياماننى.

× × ×

ئېتىزدىكى يانتاقنى،
چاپتۇق كەتمەن - چوت بىلەن.
لىن ئوغرىنىڭ زەھىرى،
ئورتەنمەكتە ئوت بىلەن.

خەلق ئاممىسى ئوز قوشاقلىرى ئارقىلىق خەلق ئىچىدىكى ناچار ئىدىيىۋى خاھىشلارنى، ناچار ئىستىللارنى تەنقىت قىلىدۇ. بۇنداق قوشاقلارنىڭمۇ ئاممە ئىچىدىكى تەربىيىۋى ئەھمىيىتى چوڭ. مەسىلەن:

كوردۇمەن بىر ھورۇننى،
پوتىسى بويىندا.
ياتار يېرى ئوچاق ئالدى،
تىزى قويىندا.

ياز كۈنلىرى چاپىنىنىڭ،
يېڭىنى ساپمايدۇ.
قىشتىن ئەسلا غېمى يوق،
بېشى قاتمايدۇ.
ئەگەر ئاڭا بەش نان بەرسەڭ،
قارنى تويمايدۇ.
قازان بىلەن ئاشنى قويساڭ،
بىر تال قويمايدۇ.
ئىش ۋاقتىدا ئۇنى كورسەڭ،
ھالى ياماندۇر.
قىش كۈنلىرى جاي تاپالماي،
رەڭگى ساماندۇر.
سېرىق سوگەت سايىسىدا،
يازبويى ياتقان.
قىش كەلگەندە نان تاپالماي،
كاللىسى قاتقان.
ئىش قىل دىسەڭ يوغان سوزلەپ،
پاختىنى ئاتقان.
قىش كەلگەندە ئون پۇللۇقنى،
بىر پۇلغا ساتقان.
شۇڭا قىشتا كىيەي دىسە،
يوقتۇر چاپىنى.
ھورۇنلۇقتىن يېرىلغاندۇر،

ئۇنىڭ تاپىنى.
ياز كۈنلىرى ئىشلىسەڭ سەن،
نەمە بولاتتىڭ.
ئەل قاتارى تاغارلاپ ئاش،
پۇلمۇ ئالاتتىڭ.
دارامەتنى ھەچكىم سەندىن،
تارتمۇالمايتتى.
قىش كەلگەندە تەنلىرىڭ
ئوچۇق قالمايتتى.

ئۇيغۇر يېڭى خەلق قوشاقلىرى ــ تەرادىتسىيىلىك قوشاقلار ئاساسىدا تەرەققى قىلغان. يېڭى خەلق قوشاقلىرىدا كونا خەلق قوشاقلىرىدىكى ئوبرازنىڭ ئېنىقلىغى، تىلنىڭ جانلىقلىغى، رېتىم، ۋەزىنىنىڭ گۈزەللىگى، شەكىلنىڭ ھەر خىللىغى قاتارلىق خۇسۇسىيەتلەر كەڭ جارى قىلىنىپلا قالماي، بۇ خىل بەدىئى ۋاستىلەر يېڭى تەرەققىياتقا ئېرىشتى.

يېڭى خەلق قوشاقلىرىنىڭ ئوبراز يارىتىش جەھەتتىكى ئالاھىدىلىگى شۇكى، ئۇنىڭدىكى شېئىرى ئوبراز بىرقەدەر ئوچۇق ۋە ئېنىق. كونا جەمىيەتتە خەلق ئاممىسى ئېغىر ئېكسپىلاتاتسىيىگە ئۇچرىغانلىغى ئۈچۈن خەلق ئاممىسىدا سوز ئەركىنلىگى بولمىغاچقا كونا خەلق قوشاقلىرىدا ئالغا سۈرۈلۈۋاتقان پىكىر كوپ ھاللاردا يوشۇرۇن بېرىلەتتى. ئازاتلىققىن كېيىن بولسا خەلق دولەتنىڭ ئىگىسى بولدى، مەنسۇي ئازاتلىققا ئېرىشتى، سوز قىلىش ئەركىنلىككە ئىگە بولدى. شۇڭا يېڭى خەلق قوشاقلىرىدىكى پىكىر ۋە ئىدىيەۋى مەزمۇنيات ئىنتايىن ئوچۇق ۋە كۆچلۈك:

ئازات قىلىپ قۇللۇقتىن،
بەخت بەردى گۈزىچەنداڭ.
خوجا قىلىپ دولەتكە،
ھوقۇق بەردى گۈزىچەنداڭ.

ۋەتىنىمىز جۇڭگونىڭ
بېيجىڭ دېگەن تەختى بار.
گۈزىچەنداڭنىڭ دەۋردە،
ئەمگەكچىنىڭ بەختى بار.

سىلىشتۇرۇش ئۇسۇلىنى قوللىنىش كونا خەلق قوشاقلىرىدا كوپ ئۇچرايدىغان ئۇسۇل ئىدى، يېڭى خەلق قوشاقلىرىدا بۇ خىل ئۇسۇلنى تېخىمۇ ئاكتىق قوللىنىپ، بىر-بىرىگە قارمۇ-قارشى بولغان ئىككى خىل شەيئىنى بىر-بىرىگە سېلىشتۇرۇپ، شەيئىنىڭ ماھىيىتىنى دەل، توغرا ئىپادىلەپ، خەلق ئامىمىسىنىڭ كونا جەمىيەتكە بولغان غەزەپ-نەپرىتىنى، يېڭى جەمىيەتكە بولغان سۆيگۈ مۇھەببىتىنى چوڭقۇر ئىپادىلىدى:

گۈزىچەنداڭ كېلىپ مۇندا،
گۈل ئۇندۇردى يۇرتلارغا.
ئوتۇك كەيدۇق خۇرۇمدىن،
چورۇق كەيگەن پۇتلارغا.

× × ×

قۇشنى پەرۋاز قىلدۇرغان،
ئۇنىڭ ئىككى قاناتى.

گۈڭچەندائسىز خەلقىمىز،
يوقتۇر جېنى — ھاياتى.

ئوخشىتىشتىن ئىبارەت بۇ بەدىئى ئىپادىلەش ۋاستىسىمۇ يېڭى خەلق قوشاقلىرىمىز يېڭى مەزمۇننى ئىپادىلەشتە مۇھىم رول ئويناندى:

تاققا چىقتۇق دۇلدۇلدەك،
باققا كىردۇق بۇلبۇلدەك.
گۈڭچەندائىمىز نۇرىدا،
ئېچىلدۇق قىزىل گۈلدەك.

× × ×

كوتىرىلدى پامىرىمىز،
گۈڭشېمىزنىڭ قامىتى.
ئېقىپ كەلدى دەريادەك،
ھەسسىزنىڭ ئامىتى.

يېڭى خەلق قوشاقلىرىمىز شەكلى ئەنئەنىۋى قوشاق شەكلى بىلەن ئاساسەن ئوخشاش بولسىمۇ، لېكىن يېڭى مەزمۇننى ئىپادىلەش تەلىۋى ئاساسىدا يېڭى خەلق قوشاقلىرىمىز شەكلى تېخىمۇ ئەركىن، جانلىق تۇس ئالدى:

گۈڭشېمىزنىڭ يېرى كەڭ،
قوينى چىسىققۇر.

گۈشپمزدا ئەزالارنىڭ،
روھى تسەندۇر.
قىسقىسى، يېڭى خەلق قوشاقلىرى ــ سوتسىيالىستىك مەزمۇنغا ۋە مىللى شەكىلگە ئىگە بولغان ئىخچام ۋە جانلىق خەلق ئىجادىيىتىدۇر.

II خەلق قوشاقچىلىرى

خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى ــ ئەمگەكچىلەر ئاممىسىنىڭ كوللېكتىپ ئىجادى. تارىختىن بويان خەلق ئاممىسى ئىچىدە بەلگىلىك سەنئەت تالانتىغا، بىرقەدەر ئىلغار پىكىرگە ئىگە، تۇرمۇش تەجرىبىسىگە باي، كۆرەشچانلىغى ئۈستۈن خەلق سەنئەتكارلىرى ئوتكەن.
خەلق سەنئەتكارلىرى خەلق ئاممىسىنىڭ بىر ئەزاسى بولۇپ، خەلق ئاممىسى ئىچىدە چوڭقۇر يىلتىز تارتقان، خەلقنىڭ ئەقىل - پاراسىتى ۋە سەنئەت مۇدىسىنى ئۈزىگە سىڭدۈرگەن. ئۇلار ھەم مۇنەۋۋەر ئەسەرلەرنىڭ ئىجاتچىسى ھەم تارقاتقۇچىسى شۇنداقلا مىللى مەدەنىيەتنى ساقلاپ قالغۇچى، جارى قىلدۇرغۇچى، راۋاجلاندۇرغۇچى بولۇپ، ئۇلار خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىغا ۋارىسلىق قىلىش ۋە ئۇنى تەرەققى قىلدۇرۇشتا ئىنتايىن مۇھىم رول ئويناپ كەلدى.
ئۇيغۇر خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىنىڭ تارىخىي تەرەققىياتى جەريانىدا كوپلىگەن خەلق قوشاقچىلىرى، مۇقامچىلىرى، لەتىپە-چىلىرى، مەددالار ئوتكەن بولسىمۇ، لېكىن تارىخنىڭ ئوتۇشى، بولۇپمۇ ئەكسىيەتچىل ھوكۈمران سىنىپلارنىڭ زىيانكەشلىگى،

ئۇزۇن يىللىق قاراڭغۇ ئوتمۇشتە ئەمگەكچى خەلق **ئاممىسىنىڭ** ساۋاتسىز قېلىشى نەتىجىسىدە نۇرغۇنلىغان خەلق سەنئەتكارلىرى-نىڭ نامى، ئەسەرلىرى، ئىجادىيەت تەجرىبىلىرى دىرەكسىز يوقالغان. تارىخىي ھوججەتلەردە جۇ خاندانلىغى دەۋرىدە (561 - ۋە 570 - يىللار) كۇچارلىق قوشاقچى ۋە مۇقامچى سۇجۇپنىڭ چاكىنەنگە بېرىپ ئۇيغۇر خەلقىنىڭ ناخشا - ئۇسۇل ۋە مۇزىكىسىنى **كەڭ** تارقاتقانلىغى، سۇي سۇلالىسى دەۋرىدە كۇچارلىق ئاقارىماندا (بەيمەندا) نىڭ چاكىنەدە ياشاپ ئۇيغۇر ناخشا - ئۇسۇل ۋە مۇزىكا ئىجادىيىتى بىلەن شۇغۇللانغانلىغى خاتىرىلەنگەن بولسىمۇ لېكىن ئۇلارنىڭ ئىجادىيىتى خاتىرىلەنمىگەن. دەۋرىمىزگىچە ساقلىنىپ، خەلق ئىچىدە داۋاملىق چوڭقۇر تەسىر كورسىتىپ كېلىۋاتقىنى 19 - ئەسىرنىڭ باشلىرىدا ئوتكەن ئۇيغۇر خەلقىنىڭ قەھرىمان پەرزەندى سادىر پالۋان بىلەن نوزۇگۇمنىڭ قوشاقلىرىدىن ئىبارەت.

1. سادىر پالۋان ۋە ئۇنىڭ قوشاقلىرى

① سادىر پالۋان ۋە ئۇنىڭ كۇرەشچان ھاياتى

سادىر پالۋان 1798 - يىلنىڭ باھار پەسلىدە غۇلجا شەھرىگە يېقىن موللا توختى يۇزى يېزىسىدىكى بىر كەمبەغەل دىخان ئائىلىسىدە دۇنياغا كەلدى.

سادىرنىڭ دادىسى خۇشئەخمەت مانجۇ ئىستىبداتچىلىرى خوتەنىدىن مەجبۇرى يوتكەپ چىققانلارنىڭ بىرى بولۇپ، ئۇ 1760 - يىلى ئىلىغا چىققاندىن باشلاپ مانجۇلارنىڭ

دارخانلىق تۈزۈمىدە ئىشلەيتتى. (دارخانلىق — قۇمۇل ۋاڭلىرى دىخانلارغا قاراتقان كىرىپوستنويلۇق تۈزۈم بولۇپ، بۇ تۈزۈم بويىچە دىخانلار ھەر ھەپتىدە 6 كۈن ۋاڭلار ئۈچۈن، بىر كۈن ئۆزى ئۈچۈن ئىشلەيتتى. مانجۇلار 1766 - يىلدىن باشلاپ ئىلىدىكى مۇشۇ تۈزۈمنى قوللانغان.)

سادىر كېچىگدىن تارتىپ، تېتىك، خۇشخۇي، ئەقىللىق، راست سۆزلۈك، كەسكىن مىجەزلىك، مۇھەببەت - نەپرىتى ئوچۇق بالا بولۇپ ئوستى. ئۇ بالىلىق چېغىدىن باشلاپلا، مەھەللىسىدىكى بوۋاي ۋە مومايلاردىن نۇرغۇن ھىكايە ۋە چوچەكلەرنى، قوشاق ۋە تېپىشماقلارنى ئاڭلاپ يادلىۋالدى ھەمدە خەلق ناخشىلىرى، ھىكايىلىرى ۋە نەغمىلىرىگىمۇ مۇھەببەت باغلىدى. سادىر 15 يېشىدىلا بالىمان، نەي، راۋاپ قاتارلىق سازلارنى ئۆگەندى ۋە ئۇستا غەزەلچىمۇ بولدى. بولۇپمۇ سادىرنىڭ ياش قەلبىگە خەلقنىڭ مۇڭزارلىق ناخشىلىرى ۋە نەغمىلىرى چوڭقۇر تەسىر قىلدى.

مانجۇ ئىستىبداتلىرىنىڭ زۇلمىنىڭ كۈنسېرى كۈچىيىشىغا ئەگىشىپ ئىلى خەلقىنىڭ ئادالەتسىزلىك ۋە مىللى زۇلۇمغا قارشى نارازىلىغى بارغانسېرى كۈچىيىشكە باشلىدى. سادىرنىڭ ئاتىسى خۇشئەخمەت مانجۇ ئىستىبداتلىرىنىڭ ئېغىر زۇلمى دەستىدىن ۋاپات بولدى. دادىسىنىڭ ئولىمى ۋە يۇرتىدا بولۇۋاتقان قاباھەتلىك ئىشلار بالىلىق چېغىدىن باشلاپلا خەلق بىلەن ھەمنەپەس بولۇپ كېلىۋاتقان سادىرغا كۈچلۈك تەسىر قىلدى.

مانجۇ ئىستىبداتلىرىنىڭ زۇلمى يالغۇز ئىلىدىلا ئەمەس، مەمكىتىمىزنىڭ ھەممىلا يېرىدە چېكىدىن ئاشقان ئىدى. ئاخىرى زۇلۇمغا چىدىيالمىغان خەلق 1851 - يىلى ئۇلۇغ "تەيپىن-

تەنگۇ" قوزغىلىڭنى قوزغىدى. بۇ قوزغىلاڭ تېزدىن گۈيجۇ، شەنشى، يۈننەن، سىچۈەن، گۈاڭشى ۋە گەنسۇلارغىچە كېڭەيدى. "تەيپىن تيەنگۇ" قوزغىلىڭنىڭ تەسىرى بىلەن شىنجاڭنىڭ ھەرقايسى جايلىرىدىمۇ كەينى - كەينىدىن مانجۇ ھوكۈمرانلىرىغا قارشى قوزغىلاڭلار پارتلاپ چىقتى. مانجۇ ھوكۈمىتى خەلقنىڭ بېشىدىكى ھەر خىل سىلىقنى تېخىمۇ كۈچەيتتى، شۇنىڭ بىلەن مانجۇ ئىستىبدات ھوكۈمىتىنىڭ ئېغىر سىلىقلىرىنى تولەشكە چا - مىسى كەلمىگەن، جەبرى زۇلمىغا چىداشقا تاقەتى قالمىغان سا - دىرنىڭ يۇرتداشلىرى ھاياتلىق يولىنى ئىزلەپ، يۇرتىنى، ئويمىنى تاشلاپ، تاغ - باياۋانلارغا قېچىشقا مەجبۇر بولدى. سادىرمۇ ئاشۇ يوقسۇل نامراتلار قاتارىدا مانجۇ ھوكۈمران گۇرۇھلىرىغا قارشى پۈتمەس - تۈگىمەس غەزەپ - نەپرەت بىلەن تاقتا قېچىپ چىقىپ، تاغلاردا يوشۇرۇنۇپ يۈرگەن باش - پاناسىز كەمبەغەللەرنى ئۈيۈشە - تۈرۈپ تەشكىللەپ 1861 - يىلى مانجۇ ھوكۈمرانلىرىغا قارشى قوزغىلاڭ كوتەردى. بۇ قوزغىلاڭنىڭ يولباشچىسى سادىر ئىدى.

ئۇلار تاغلارنى ماكان قىلىپ شۇ دەۋرنىڭ قورالىرىدىن بولغان ئوقيا، نەيزە، ئايپالتا، چوقماق، كالتەكلەر بىلەن قورالـ - لىنىپ مانجۇ ھەربى كۈچلىرىگە قارشى كۈرەش ئېلىپ باردى. سادىر ئۇروشتا مىسلىسىز قەھرىمانلىق كۈرسەتكەنلىگى ئۈچۈن خەلق ئۇنىڭغا "پالۋان" دەپ نام بەردى. سادىرنىڭ قوشۇنى كۈنسىرى كۈچەيدى، سېپى كېڭەيدى، تاقتا چىقىپ سادىرنىڭ قوشۇنىغا قوشۇلىدىغانلار كۆپىيىپ، بىرنەچچە مىڭدىن ئېشىپ كەتـ - تى. ئىلى ۋىلايىتىدە باشلانغان خەلقنىڭ ئازاتلىق قوزغىلىڭىدا سادىر خەلق ئۈچۈن زور خىزمەت كۆرسەتتى. مانجۇ ئىستىبـ - دادلىرىنىڭ "يۇرتگى" ھىساپلانغان بايانداي قەلئەسىنى ئېلىش

(1864 - يىلى بولغان) كورىشى بىلەن كۇرە قورغىنىنى تېلىش كۇرىشىگە سادىر ئوزى يولباشچىلىق قىلدى ۋە بۇ كۇرەشتە ئاجا - يىپ باتۇرلۇق كورسەتتى.

مانجۇ ئىستىبداتلىرى سادىرنى "كوزىمىزگە قادالغان مىخ" دەپ قارىغاچقا داۋاملىق سادىرنىڭ پىيىدا يۇرۇپ بىرقانچە قېتىم قولغا ئالدى، ئىلى رايونىدىن يىراق جايلارغا پالىدى ۋە زىندانلارغا تاشلىدى. لېكىن باتۇر، چاقىقان، پەم - پاراسەتلىك، خەلق بىلەن ئىچقويۇن - تاشقويۇن بولغان سادىر ھەرخىل ئۇسۇللار بىلەن زىندانىنى تېشىپ، قېچىپ چىقىپ ئادالەتلىك كۇرەشنى قەتئى داۋاملاشتۇردى. گەرچە ئۇ قوزغىلاڭنا قاتناشقاندا ئىككى بالىسى بار بولسىمۇ، لېكىن يۇرتى، ماكانى ۋە بالا - چاقا - لىرىغا تاتىشماي، كۇرەشنى ئاخىرغىچە داۋاملاشتۇردى. بەختكە قارشى سادىر پالۋان 1871 - يىل ماي ئايلىرىدا 73 يېشىدا ۋاپات بولدى.

ئومرىنىڭ تولىسىنى خەلقنىڭ ئازاتلىق كۇرىشى يولىغا سەرىپ قىلغان ۋە بۇيولدا ئوچمەس قەھرىمانلىق كورسەتكەن خەلق پالۋانى سادىرنى خەلقىمىز مەڭگۇ يادىدىن چىقارمايدۇ.

2 سادىر پالۋان قوشاقلىرىنىڭ ئىدىيىۋى مەزمۇنى ۋە ئالاھىدىلىگى

سادىر پالۋان ئۇيغۇر تارىخىدا دىخانلار قوزغىلىڭىنىڭ قەھرىمانى ۋە خەلق قوشاقچىسى سۈپىتىدە مەلۇم بولۇپ، ئۇ - نىڭ ئىنقىلاۋىي پائالىيىتى ۋە ئەدەبىي ئىجادىيىتى ئىلىدا مەز - چىڭ ئىستىبداتىغا ۋە يەرلىك فېئوداللىق زۇلۇمغا قارشى كوتە -

ردلگەن كەڭ كولەملىك دېخانلار قوزغىلىڭنىڭ دىموكراتىك ئۇ-
قۇمى بىلەن چەمبەرچەس باغلانغان. شۇڭا سادىر پالۋان قوشاقلىرىنى
يالغۇزلا ئۇنىڭ هايات سەرگۈزەشتىسى بولۇپلا قالماي، شۇ ۋا-
قىتتىكى دېخانلار قوزغىلىڭنىڭ ئوبرازلىق كارتىنىسى دەپ قا-
راش مۇمكىن. سادىرنىڭ قوشاقلىرىدا ئالدى بىلەن ئوتتۇرا
ئەسىرنىڭ باشلىرىدىكى مىللى زۇلۇم ۋە سىنىپىي ئىكسپىلا-
تاتسىيە چوڭقۇر ئەكس ئېتىدۇ:

ئوستەڭنىڭ تېگى قاتتىق،
چاپسا كەتمەن ئوتمەيدۇ.
زالىم تۆڭچىسى بەگلەر،
بېشىمىزدىن كەتمەيدۇ.

مانا بۇ دېخانلار قوزغىلىڭى هارپىسىدىكى مىللى زۇلۇم
ۋە سىنىپىي زۇلۇمنىڭ ئوبرازلىق كارتىنىسى. سادىر پالۋان قو-
شاقلىرىدا سادىر ۋە ئۇنىڭ كەمبەغەل قېرىنداشلىرىنىڭ مەنچىڭ
هوكۈمرانلىرى ۋە يەرلىك فېئوداللارنىڭ دەهشەتلىك زۇلمى ئاس-
تىدىكى سەرسانلىق - سەرگەردانلىق تۇرمۇشى، قوزغىلاڭ هارپىسـ
ىدىكى ئىسيانكارلىق پائالىيىتى يارقىن ئىپادىلەنگەن:

تاغىمۇ - تاغ ئېشىپ يۇرۇپ،
پۇتلىرىم يېغىر بولدى.
شالۋارنى كاۋاپ قىلسام،
بىر تاتلىق بېغىر بولدى.

سادىر ۋە ئۇنىڭ ئىسيانكار دوستلىرى مەنچىڭ ھاكىمىيىتىگە قارشى كۆرەشكە ئاتلانغاندىن كېيىن، ئادەم ۋە قوراللىرى جەھەتتىن نەچچە ھەسسە ئۈستۈن بولغان مەنچىڭ ھاكىمىيىتى ئۈلارغا قارشى كەڭ كولەملىك ھۇجۇم بىلەن زەربە بەردى. سادىرنى بىر قانچە قېتىم تۈتۈپ يامۇلغا سولىدى. لېكىن سادىر ئەپچىللىك بىلەن يامۇلنى تېشىپ قېچىپ، يەنە تاغ ئارىسىدا ئىسيانكار دوستلىرى بىلەن تېپىشىپ كۆرەشنى داۋام قىلدۇردى. بۇ ھال سادىر قوشاقلىرىدا مۇنداق ئۇبرازلىق ئىپادىلەنگەن:

يامۇلدا تولا يېتىپ،
چېچىم بىر قۇچاق بولدى.
يامۇلنى تېشەر چاغدا
قۇۋۇرغام پىچاق بولدى.

يامۇلنىڭ ياغاچلىرى،
ئىگىز قارىغاي چەنزە.
يامۇلدىن قېچىپ چىققان،
سادىر ئۇزى خوخەنزە.

يەتتە مىڭ چىرىك چىقتى،
مىنگەن ئاتلىرى قاشقا.
چىرىك ئاتىدۇ تاشقا،
سادىر ئاتىدۇ باشقا.

سادىرنىڭ قوزغىلاڭ ۋاقتىدىكى قەھرىمانلىقلىرى توغرىسىدا خەلق ئىچىدىكى قوشاقچىلار تەرىپىدىن چىقىرىلغان "بايانداي

ئۇرۇشى" دىگەن تاخماق شەكىللىك قوشاق ئالاھىدە ئەھمىيەت-
كە ئىگە. بۇنىڭدا قوزغىلاڭچىلار بايانداي سېپىلنى قورشۇۋال-
غان بولسىمۇ لېكىن شەھەرگە باستۇرۇپ كىرىشنىڭ ئېپىنى تا-
پالماي تەمتىرەپ قالغاندا، ساددىرنىڭ يول تېپىشى بىلەن ئو-
ڭۇشلۇقتا ئېرىشكەنلىكىنى بايان قىلىنىدۇ:

قالدى ئەسكەر قايغۇرۇپ،
باتۇر سادىر قاڭرۇق.
قولغا ئالدى تېشىنى:
—يەر ئاستىدىن تېشىلى.
دورا بىلەن ئوت ياقاي،
ۋەيران بولسۇن سېپىلى.
مەسلىھىتىمۇ شۇ بولدى،
سېپىللىرى گۇم بولدى.
ئاندىن لەشكەر يۈگۈرۈپ،
دۇشمەنلەرگە تىغ ئۇردى.
قۇۋۋەت تاپتى قوزغىلاڭ،
ئاندا قاتتىق جەڭ بولدى.
ئىككى ياقنىڭ ئولىگى،
سېپىل بىلەن تەڭ بولدى.
جاڭجۇن باشلىق چوڭلىرى،
توت ئىشىككە يۈگۈرۈپ.
يېتىپ باردى ئالدىراپ،
ھەم ئولۇمگە ئۇلگۈرۈپ.

شۇ كۆتىلا سەكھاز!،
بىر - بىرىنى چېپىشتى.
تالقان يىگەن تارانچى،
نېمە تلەرگە يېتىشتى.
ئازات بولۇپ زۇلۇمدىن،
مۇڭلىرىنى ئېيتىشتى.

بۇ قوشاقلار سادىر پالۋان قوشاقلىرىنىڭ مەزمۇنىنى بېيىتىپ، سادىر قوشاقلىرىدا ئەكس ئېتىلگەن سادىرنىڭ قەھرىمانلىق ئوبرازىنى تېخىمۇ ئاچىدۇ، تولۇقلايدۇ.

سادىر پالۋان قوشاقلىرىدا ئۇنىڭ تاغ - ئوگ - كۆرلەردە ۋە سۇرگۈنلەردە ئوز يېزىسىنى، ئوي - ئىچىنى سېغىنىپ ئېيتقان قوشاقلىرىمۇ خېلى كوپ. بۇ قوشاقلاردا تۇغۇلۇپ ئوسكەن يېزىسىنى، ئائىلىسىنى، بالا - چاقلىرىنى سېغىنىش ئوزىنى شۇ كۇلپەتلەرگە گىرىپتار قىلغان ھوكۇمران گۇرۇھلارغا بولغان ئوچمەنلىك، ئىنتىقام روھى بىلەن بىرلىشىپ كەتكەن. مەسىلەن:

ئىسىت ئومرۇم ئوتۇپ كەتتى،
زالىملارغا قۇللۇقتا.
ھىچ راھەت كورەلمىدىم،
زۇلۇمەت ئىچرە زورلۇقتا.
بىز قۇمۇلغا پالاندۇق،
شەۋانخان توقاچ يېقىك.
بىزدىن قالدى بەش بالا،
تىنەتمەي ئوبدان بېقىك.

یامۇلدىن قېچىپ چىقىپ
مۇڭلار چۈشتى بېشىمغا،
پىچاق - چاقمىغىم خالتا،
شەۋانخان ئاداشىمغا.....

سادىر مەنچىك ھاكىمىيىتى ۋە يەرلىك فېئودال باينىلارغا قارشى كۈرەشتە، قېرىنداش مىللەتلەر ئەمگەكچىلىرى بىلەن ئىتتىپاقلىشىشنىڭ زورۇرلۇقىنى تونۇغان ۋە ئۇنى ئەمىلىيەتتە جارى قىلغان. سادىر شۇڭە ئەمگەكچىلىرى بىلەن دوست بولغان ۋە بىللە كۈرەش قىلغان. شۇنىڭدەك ئۇ يامۇلدا ياتقان چاغلىرىدا، ئىلغار پىكىرلىك خەنزۇ ۋە مانجۇ ئەسكەرلىرى (گۇندىپايلىرى) بىلەن يېقىنلىشىپ، ئۇلارنىڭ ياردىمىگە ئېرىشكەن. بۇ:

يامۇلدىن قاچار ۋاقىتتا،
لوسىشى① ئامال تاپتى.
سېپىلنى تېشىپ قويۇپ،
توشۇككە چاپان ياپتى.

دېگەن قوشىغىدا ئوز ئىپادىسىنى تاپقان.

مەن يامۇلدىن قاچقاندا،
بىر مانجۇ بىلەن قاچقان.
سالاسۇنگە سولاپ قويسا،
قۇلۇپ تولغاپ ئىشىك ئاچقان

① لوسىشى — سادىرنىڭ يامۇلدا بىللە ياتقان خەنزۇ دوستى.

دىگەن قوشاقلاردىمۇ ئاشۇ مەزمۇن ئىپادىلىنىدۇ. **سادىرنىڭ** مۇشۇ خىل مەزمۇنداكى قوشاقلىرى قاچانلا بولسۇن ھەرقايسى مىللەت ئەمگەكچىلىرىنىڭ تەقدىرى ۋە قەلبى بىر ئىكەنلىگىنى چۈشەندۈرىدۇ. بۇ تارىخىي ھەقىقەت سادىر قوشاقلىرىدا تولىمۇ روشەن ئىپادىلىنىدۇ. رىۋايەتلەرگە قارىغاندا، سادىر پالىنىپ بېيجىڭىغىمۇ **بارغان،** خان ئۇنى ئوردا ئەتىراپىدىكى بىر زىندانغا سولىغان، لېكىن بەزى ئىلغار پىكىرلىك كىشىلەرنىڭ ياردىمى ئارقىسىدا زىندانىدىن بوشىتىلىپ، كوچىلارغا چىقىش ئەركىنلىگىگە ئېرىشكەن ۋە ئۇ يەردە بىر مەزگىل كوكىتاتچىلىقىمۇ قىلغان، ئۇنىڭ:

سادىرنى تۈتۈپ بەرگەن،
ئاق جاڭزىدىكى شاڭيۇ.
جان باقماق ئۈچۈن ساتتىم،
بېيجىڭ شەھرىدە ياڭيۇ.

دىگەن قوشىغى ئەنە شۇ چاغدىكى كۈنلىرىنىڭ خاتىرىسى دىيىلىدۇ.

بىز ھازىرچە سادىرنىڭ پالىنىپ، بېيجىڭغا بارغانلىغى توغرىسىدا ئۇچۇق تارىخىي ھوججەتكە ئىگە ئەمەسمىز. لېكىن ئۇنىڭ بېيجىڭغا بارغانلىغى، ۋە ئۇ يەردىكى ھاياتى تۇغرىسىدىكى رىۋايەتلەرنىڭ مەلۇم ئەھمىيىتى بار. بۇ رىۋايەتلەردىكى بەزىبىر نۇقتىلار مەسىلەن، ئۇنىڭ ئوردا ئەتراپىدىكى بىر قىسىم ئىلغار پىكىرلىك كىشىلەرنىڭ ياردىمى بىلەن زىندانىدىن چىقىرىلىپ كوچىلارغا چىقىش ئەركىنلىگىگە ئېرىشىش، كوكىتات سېتىپ يۈرگەن چاغدا خېرىدارلارغا ئوز سەيلىرىنى خەنزۇچە

قوشاقلار بىلەن تەرىپلەشلىرى سادىرنىڭ خەنزۇ ۋە باشقا قېرىنداش مىللەتلەر بىلەن بولغان دوستانە مۇناسىۋىتىنى چۈشەندۈرىدۇ. كىشىلەر ئىچىدە "سادىر خەنزۇچىمۇ قوشاق توقۇشنى بىلىدىكەن"، دېگەن سوزلەر خېلى كوپ. سادىر قوشاقلىرىدىكى:

ياموللىنىڭ ياغاچلىرى،
ئىگىز قارىغاي چەكزە.
سادىر دېگەن خوخەنزە،
قولىدا قېلىچ نەيزە.

ۋاكزى پۇلنى دەيدۇ،
ۋاكزىغا نىمە لازىم.
يارخالتا ئەۋەتىپتۇ،
ياموللا يېتىپ تازىم.

دېگەندەك نۇرغۇن قوشاقلاردا خەنزۇچە سوزلەرنىڭ ئورنىلۇق ئىشلىتىلىشى بۇ سوزلەرنىڭ ئاساسسىز ئەمەسلىگىنى ئىسپاتلايدىغان جانلىق بىر پاكىت.

چوڭ قوزغىلاكىدىن كېيىنكى سادىرنىڭ ھاياتى توغرىسىدا ئانچە كوپ مەلۇماتقا ئىگە بولمىساقمۇ شۇ نەرسە ئېنىقكى، قوزغىلاكىنىڭ غەلىبە مۇئىسى يەرلىك فېئودال - بايلار تەرىپىدىن بۇلاپ كېتىلىپ، سادىر پالۋان چەتكە قېچىلىغان. لېكىن ئۇنىڭ ئەمگەكچى خەلقنىڭ ئازاتلىق يولىدىكى كۈرىشى ۋە جەڭگىۋار قوشاقلىرى بىر ئەسىردىن كوپرەك ۋاقىتتىن بۇيان خەلقنىڭ يۈرىگىدە قەھرىمانلىق قەسىدىسى سۆيىتىدە ياشاپ كەلمەكتە.

سادىر پالۋان قوشاقلىرى — سادىرنىڭ كۆرەشچان ھاياتى-نىڭ خاتىرىسى. سادىر پالۋان قوشاقلىرىنىڭ كوپچىلىگى سادىر-نىڭ قىلغان كۆرەشلىرى جەريانىدا توقۇلغان، خەلق تەرىپىدىن داۋاملىق تولۇقلىنىپ داستان خاراكتېرىنى ئالغان. سادىرنىڭ قوشاقلىرى ئىنتايىن كوپ، بىز پەقەت سادىر پالۋان قوشاقلىرى-نىڭ مەزمۇنىنى تونۇشتۇرۇش يۈزىسىدىن بىرقانچە مىسالنىلا كور-سەتتۇق.

سادىر پالۋان قوشاقلىرىنىڭ ئالاھىدىلىگى شۇكى، ئۇنىڭ ئۇمىتۇارلىق — ئۇپتىمىسلىق روھى ئىنتايىن كۈچلۈك. سادىر پالۋان قوشاقلىرىدا سادىرنىڭ پالۋانلىق روھى، كوز ئالدىدىكى ھەرقانداق دۇشمەندىن ئەيمىنمەيدىغان، مەغلۇبىيەت ئالدىدا ھەر-گىزمۇ چۈشكىنلەشمەيدىغان ئەمگەكچىلەرگە خاس ئالىجاناپ پەزىلىتى ئىنتايىن جانلىق ئىپادىلەنگەن. ئۇنىڭدىكى بۇ روھىي كۈچ، ئىسىل خىسلەت ئۇنىڭ زالىملارغا بولغان چوڭقۇر غەزەپ-نەپرىتى ۋە ئۇچمەنلىگى، ھەقىقەت ئىگىسى بولغان جاپاكەش ئەمگەكچى خەلقنىڭ ئويغىنىشىغا، كۈچ-قۇۋۋىتىگە بولغان مۇس-تەھكەم ئىشەنچىسىدىن تۇغۇلغان. شۇنىڭ ئۈچۈنمۇ ئۇ، قولىغا چۈشكەن ۋە ئېغىر قىيىن-قىستاقلار ئىچىدە تۇرغان پەيتتىمۇ زالىملارغا پىسەن قىلمايدۇ، ئۇلارغا يېلىنمايدۇ، ئوز تەقدىرىدىن ناله قىلمايدۇ:

كۆرە يولىدا مېڭىپ،
مەيدەڭ سۇندىمۇ شەڭگەن.
سادىرنى تۇتۇپ بېرىپ،
كوڭلۇڭ تىندىمۇ شەڭگەن.

تىيانشان تاغلىرى دەيدۇ
مېنىڭ ياتقان ماكانىمدۇر.
نىمە قىلساڭ قىل، شەنگەن
سېنىڭ سورار زامانىڭدۇر.

سادىر پالۋان قوشاقلىرىدىكى يەنە بىر ئالاھىدىلىك شۇ-كى، ئۇنىڭدا ھېسسىيات ساپ ۋە تەبىئى. كەمبەغەل دېخانلارغا خاس ئىشقى-مۇھەببەت، سەمىمى ھېسسىيات جانلىق بايان قىلىنغان، شۇڭا سادىر پالۋان قوشاقلىرى ئىنتايىن تەسىرلىك. بۇ ھال سادىر پالۋانىڭ ئەل-يۇرتىنى بالا-چاقىلىرىنى ۋە يارى-بۇرادەرلىرىنى، قېرىنداشلىرىنى سېغىنىپ ئېيتقان قوشاق-لىرىدا تولىمۇ جانلىق ئىپادىلەنگەن:

ئاتاسىدىن يېتىم قالغان،
ئاناسىدىن يېتىم قالغان،
يېتىم قالغاندا مەن ئالغان،
شەۋانخان ئامان بارمۇ؟

ئويۇمنىڭ توردە ياتقان،
چاشقانىنى ماراپ ياتقان،
يوقسۇزلۇقنى تەڭ تارتقان،
مۇشۇكلىرىم ئامان بارمۇ؟

ئالتىنچى ئاينىڭ ۋاقتىدا،
يەل - يىمىشلەر پىشقاندا،
ئوزى پىشىپ ئوزى چۈشكەن،
ئالما، ئۇرۇك ئامان بارمۇ؟

بۇ قوشاقلار ئۇزۇن يىللاردىن بۇيان كىشىلەر تەرىپىدىن ناخشا قىلىپ ئېيتىلماقتا. ئۇنىڭ ئوزىگە خاس ئاھاڭى بولۇپ ئۇ ئوپتىمىستىك روھى بىلەن ۋە ئەمگەكچى خەلق ئارمىسىنىڭ ھىسسىياتى بىلەن زىچ بىرلەشكەن. ئۇنىڭ مۇزىكىسىنمۇ سادىرنىڭ ئوزى ئىجات قىلغان بولۇپ، تا ھازىرغىچە خەلق ئىچىدە مەغرۇر جاراڭلىماقتا.

ئومۇمەن، سادىر پالۋان 19 - ئەسىردە ئوتكەن ئۇيغۇر خەلقىنىڭ ئاتاقلىق خەلق قەھرىمانى ۋە مەشھۇر خەلق قوشاقچىسى سۈپىتىدە خەلقىمىزنىڭ قەلبىدە مەڭگۇ ساقلىنىدۇ.

2 - نوزۇگۇم ۋە ئۇنىڭ قوشاقلىرى

نوزۇگۇمنىڭ ھاياتى

بىز نوزۇگۇمنىڭ تارىخىغا دائىر بىر قىسىم يازما ۋە ئاغزاكى ماتېرىياللارغا ئىگە بولساقمۇ، لېكىن بۇ ماتېرىياللار تارىخىي جەھەتتىن ئېنىقلىنىپ بىرەر سىستېمىغا سېلىنىپ، تولۇق رەتلەنگىنى يوق. بۇ جەھەتتە خەلق ئىچىدە ھازىرغىچە ساقلانغان نوزۇگۇم قوشاقلىرى ۋە ئوتكەن ئەسىردە ياشىغان ئۇيغۇر شائىرى موللا بىلال بىننى موللا يۈسۈپنىڭ "نوزۇگۇم" قىسسىسى بىزگە بەزى مەلۇماتلارنى بېرىدۇ. موللا بىلال بۇ "نوزۇگۇم"

قىسمىنى ئوز ۋاقتىدا خەلق ئىچىدىكى ئاغزاكى ماتېرىياللارغا ئاساسەن يېزىپ چىققان. نوزۇگۇم قوشاقلىرى ۋە موللا بىلالنىڭ "نوزۇگۇم" قىسسەسىدىكى بايانلارغا قارىغاندا، نوزۇگۇم 18 - ئەسىرنىڭ 30 - يىللىرىدا ياشىغان قەشقەرلىق قەھرىمان ئۇيغۇر قىزى بولۇپ، ئۇنىڭ قوشاقلىرى ئەينى ۋاقىتتىكى ھەر مىللەت خەلقىنىڭ مەنچىلىڭ ھوكۈمرانلىرىغا بولغان كۈرىشىنى، ئەمگەكچى خەلقىنى قەشقەردىن ئىلىغا سۈرگۈن قىلىشتىن ئىبارەت تارىخى ۋەقەنىڭ ماھىيىتىنى ئېچىپ بېرىدۇ.

1826 - يىلى قەشقەر خەلقىنىڭ مانجۇ باسقۇنچىلىرىغا قارشى ئازاتلىق كۈرىشى مەغلۇبىيەتكە ئۇچرىغاندىن كېيىن مانجۇ خانى دوۋاڭ قوزغىلاڭ قاتناشچىلىرىدىن مىڭلىغان كىشىلەرنى دارغا ئاستى، زىندانلارغا تاشلىدى ۋە مىڭلاپ كىشىلەرنى قەشقەردىن يىراق بولغان ئىلىغا مەجبۇرى سۈرگۈن قىلىپ ھەيدەپ ماڭدى.

ئىلىغا ھەيدەلگەن سۈرگۈنلەر ئىچىدە نامرات، يوقسۇل ئائىلىدىن كېلىپ چىققان قامىتى كېلىشكەن چىرايلىق ۋە ئەقىللىق ئۇيغۇر قىزى — نوزۇگۇممۇ بار ئىدى. نوزۇگۇمنىڭ مانجۇ ئىستىبدادلىرى تەرىپىدىن سۈرگۈن قىلىنىشى قەشقەر خەلقىنىڭ قەلبىدە ئوچمەس قەھرى - غەزەپ ئوتىنى تۇتاشتۇردى.

چارىسىز قالغان نوزۇگۇم ئېغىر دەرت - ئەلەم ۋە قايغۇ - ھەسرىتىنى يۇرىگىگە پۈكۈپ، ئارزۇ - تىلەكلىرىنى ئېيتىپ ئاخىرقى مەرتىۋە ئاتا - ئانا، قوۋمى - قېرىنداش، يارۇ - بۇرادەرلىرى بىلەن دەرت - پىغان ئىچىدە خوشلاشتى.

سۈرگۈن قىلىنغانلار 3 ئايدىن ئارتۇق يول يۈرۈپ ئاخىرى ئىلىگە يېتىپ كېلىپ ئۇدۇل يامۇلغا قامالدى. يول ئازاۋى، مانجۇ

چىرىكلىرىنىڭ دەھشەتلىك خورلاشلىرى تېخى ئەمدى 18 گە توشقان نوزۇگۇمنىڭ ياش قەلبىدە چەكسىز نارازىلىق ۋە غەزەپ نەپرەت قوزغاتتى. ئۇ مانجۇ باسقۇنچىلىرىغا قارشى كۈرىشىنى يولبويى زادى توختاتمىدى.

مانجۇ ئىستىبداتلىرى گۇناسىز سۇرگۈنلەرنى ئىلىغا يالاپ ئېلىپ كەلگەندىن كېيىن ئۇلارنى بىر - بىرلەپ مانجۇ خانلىرىغا، بايلارغا، ئەمەلدارلارغا قۇل ئورنىدا سېتىپ بەردى. گۇزەل نوزۇگۇمنۇ چوڭ يۇلتۇزلۇق چوڭ بىر مانجۇ بېگىگە سېتىلدى. نوزۇگۇم شۇندىن باشلاپ قۇل ئورنىدا موڭغۇل بېگىنىڭ خانىغانچە دەپسەندە قىلىشىغا ئۇچرىدى. نوزۇگۇمنىڭ گۈلدەك چىرايلى ئوزىگە دۇشمەن بولدى. مانجۇ بېگىنىڭ ياۋۇز ئادەمخور كوزى نوزۇگۇمغا چۇشۇپ ئۇنى خوتۇنلۇققا ئالماقچى بولدى.

ئەزەلدىن قەلبى ساپ ۋە سەممى ياشىغان نوزۇگۇم بۇ ئەلەمگە قانداقمۇ چىداپ تۇرالىسۇن؟ نوزۇگۇم ئاخىرى "ئولۇش- كە رازىمەنكى، نومۇسۇمنى بۇ قېرى جاددىگەرگە ساتمايمەن" دىگەن قەتئى ئىرادىگە كەلدى - دە، بۇ كۇيقاپنىڭ ئىچىدىن جېنىنى ئېلىپ قاچتى. ئۇ نەچچە ئايلار قومۇشلۇقلارنى، تاغلارنى ماكان قىلىپ قېچىپ يۇرۇپ، ئوزىنى تۇتۇشقا كەلگەن مانجۇ چىرىكلىرى بىلەن تىغمۇ - تىغ كۇرەش قىلدى. تېخى ئىلىنىڭ تاغۇ - دەريالىرى بىلەن تونۇشلۇغى بولىغان بۇ قىز ئالتە ئايدىن كېيىن ئاخىرى مانجۇ چىرىكلىرى تەرىپىدىن تۇتۇلدى ۋە ئىلىغا يالاپ كېلىنىپ، جاڭجۇڭ تەرىپىدىن سوراق قىلىندى. باتۇر ئىرادىلىك نوزۇگۇم جاڭجۇڭ ئالدىدا قىلچە تىز پۇكمەي تىغمۇ - تىغ ئېلىشتى. نوزۇگۇمنى زادى ئەيۇاشقا كەلتۇرەلمەي ئامالسىز قالغان جاڭجۇڭ نوزۇگۇمنى بازاردا سازايى قىلىپ، مويتۇگزىدا دارغا

ئىسىپ ئولتۇرۇشكە بۇيرۇق چۈشۈردى. نوزۇگۇم ئولۇم ئالدىدىمۇ ئۇيغۇر قىزلىرىغا خاس قەھرىمانە شىجائەت بىلەن: "ئەزىز يۇرتداشلىرىم! زالىملار مېنى دارغا ئاسماقچى، مەيلى ئاسسۇن، مەن ئولۇم ئالدىدا تىز پۈكمەيمەن. مەن ئولگەن بىلەن مېنىڭ خەلقىم ئولمەيدۇ، خەير..." دەپ مەردانە قەدەم بىلەن ئىگىز دار ئاستىغا ئوزى كەلدى.

دار كوتىرىلگەنسېرى مەيداندا قىقاس - چۇقانلار كوتىرىلدى. ئۇيغۇر خەلقىنىڭ مۇنەۋۋەر قىزى نوزۇگۇم مانجۇ ئىستىبداتلىرى ئالدىدا كوكرەك كېرىپ تۇرۇپ، مەرتلەرچە قۇربان بولدى...

ئۇيغۇر مەھنەتكەش خەلقى ئوزىنىڭ سوپۇملۇك ۋاپادار قىزى نوزۇگۇمنى مەڭگۇ ئۇنۇتمايدۇ.

② نوزۇگۇم قوشاقلىرى ۋە ئۇلارنىڭ ئالاھىدىلىگى

نوزۇگۇم كىچىكىدىنلا چىچەن، جىگەرلىك، قوشاقچى قىز بولۇپ ئوسكەن. نوزۇگۇم قوشاقلىرىنىڭ ھەر خىل نۇسخىلىرى بولۇپ، مولا بىلال قاتارلىق شائىرلارنىڭ ۋە خەلقنىڭ تولۇقلىشىدىن ئوتكەن. خەلق ئارىسىدا ھازىرغىچە ساقلىنىپ كەلگەن نوزۇگۇم قوشاقلىرى نوزۇگۇمنىڭ ھايات سەزگۈزەشتىسىنى بايان قىلغان بولۇپ، داستان خاراكتېرىنى ئالغان. قوشاقلارنىڭ مەزمۇنى بىر پۈتۈنلۈككە ئىگە بولۇپ، ئۇنىڭدا نوزۇگۇمنىڭ قەھرىمانلىق ئوبرازى جانلىق گەۋدىلەنگەن.

بۇ قوشاقلار نوزۇگۇمنىڭ كۈرەشچان ھاياتىنىڭ ئوبرازلىق خاتىرىسى.

"نۇزۇگۇم قوشاقلىرى" دا ئالدى بىلەن قەشقەردىن سۈرگۈن قىلىنغان چاغدا ئاتا - ئانىسى، يۇرتداشلىرى ۋە ئوز يۇرتىدىن

ئايرىلىش هىسسىياتىنى بايان قىلىش ئارقىلىق مانجۇ ئىستىبداتـ
لىرىنىڭ دەھشەتلىك زۇلمىنى چوڭقۇر پاش قىلمدۇ.

خەير ئاتا - مېھرىبانىم،
غەمگۇزارىم ياخشى قال.
كوزلىرىم ئاقۇ - قاراسى،
تەندە جانىم ياخشى قال.
رازى بول جېنىم ئاتام،
ئاقلالمىدىم بەرگەن تۇزۇڭ.
گەر قازا يەتمەي ئامان،
كەلسەم قىلارمەن خىزمىتىڭ.
بىللە ئويناپ، بىللە ئوسكەن،
يارۇ - دوستلار ياخشى قال.
كىندىك قېنىم توكۇلگەن،
قەشقەر شەھرىم ياخشى قال.

×

زالىم دوۋاڭ زار يىغلاتتى،
يوقسۇللارنى كوپ قاخشاتتى.
ياش دىمىدى ياكى قېرى.
دارغا ئاستى، پۇلغا ساتتى.
نى يىگىتلەر، سولۇن قىزلار،
ئەرك يولىدا قانغا پاتتى.
گۈناهى يوق مەسۇملارنىڭ

باشلىرىغا قىلىچ چاپتى.
ئەپيۇنكەش جاللاتلار،
دوڭ يامۇلدا ياتىدۇ.
قاراڭغۇ ھەم زەي ئويدە،
نوزۇك يالغۇز ياتىدۇ.
ئالدىمىزدا جاللاتلار،
قىلىچىنى ئوينىتار.
مېنى ئۇشبۇ ئولۇمدىن،
قانداق كىشى ئاجرىتار.

نوزۇگۇمنىڭ ھاياتىدا يېڭى خەۋپ، ئېچىنىشلىق تۇرمۇش باشلىنىدۇ. مانجۇ ئەمەلدارى نوزۇگۇمنى مەجبۇرى خوتۇنلۇققا ئېلىشنى قەستلەپ ھەر خىل ئۇسۇللارنى قوللىنىدۇ. دارىن دەسلەپتە ئۇنى تۇرلۇك زىيۇ - زىننەتلەر بىلەن ئالدىماقچى بولىدۇ. مۇھەببەتنى خارلاشنىڭ بۇ ئالدامچىلىق ئۇسۇلى نوزۇگۇم قەلبىدە ھوكۇمرانلارغا نىسبەتەن تېخىمۇ كۈچلۈك غەزەپ - نەپرەت قوزغايدۇ:

توگە ياتۇر قامغاقتا،
بىر ئاكام بار قالماقتا.
ئىنساۋى يوق قالماقنىڭ،
قەستى مېنى ئالماقتا.
دارىن ئويى زىننەتلىك،
مەن يار بىلەن قىممەتلىك.
ئۇ باقىدىن باشقا يوق،
نازۇك بىلەن ھەمدەملىك.

دارىنىڭ ياۋۇز ئۇرۇنۇشى بىلەن ئوز بېشىغا يەنە بىر دەرت - ئەلەم چۈشكەنلىگىنى سەزگەن نوزۇگۇم ئوز يارىغا مۇراجىەت قىلىپ مۇنداق دەيدۇ:

تاغدىن چۈشكەن ساپ سۇنى،
سۇزۇپ ئىچەر ئەر بارمۇ؟
نازۇك باشقا مۇڭ چۈشتى،
ئېلىپ قاچار ئەر بارمۇ؟
باقى يىگىت كەلسەڭچۇ،
يۇرەك باغرىم بولساڭچۇ،
نازۇك باشقا مۇڭ چۈشتى،
مېنى ئېلىپ قاچساڭچۇ.

تۇتقۇنلۇقتا قالغان يارى — نوزۇگۇمنى قۇتۇلدۇرۇش ئۈچۈن باقى قەتئى نىيەتكە كېلىدۇ. بۇ ھال ئۇنىڭ ئايغاقچى ئارقىلىق نوزۇگۇمغا يوللىغان سالىمدا مۇنداق كۈيلىنىدۇ:

نازۇك يارىم ئامانمۇ؟
رەڭگى - روھى يامانمۇ.
چۈشكەن چاغدا قاراڭغۇ،
ئېلىپ قاچاي نوزۇكنى.

ئوز يارىنى قۇتۇلدۇرۇش ئۈچۈن باقى قانچە ئۇرۇنسىمۇ، ئوڭۇشلۇق بول تاپالمايدۇ. شۇ ئارىلىقتا ئوزىنىڭ ئالداامچىلىغى بىلەن نوزۇگۇمنى تەسلىم قىلالمىغان دارىن زورلۇق كۈچىگە

يولىنىپ، ئۇنى خوتۇنلۇققا ئالىدۇ. لېكىن توي كېچىسى نوزۇ-گۈم دارىنى ئولتۇرۇپ قاچىدۇ. ئۇنىڭ ئارقىسىدىن نۇرغۇن ئىس-تەكچىلەر قوغلاپ ئىزلەپ تاپالمايدۇ. نوزۇگۈم دەشتى چوللەردە يول ئېلىپ، قومۇشلۇققا مۆكۈپ، ئالتى ئاي ۋاقىتنى ئوتكۈزىدۇ. تۇۋەندىكى قوشاقلار نوزۇگۈمنىڭ قاچقۇنلۇق دەرت - ئەلەم كۈيلىرىدۇر:

مەن قەشقەردىن چىققىلى،
چۈشەك سېلىپ ياتقان يوق،
ئانام ئورگەن چېچىمغا،
تاغاق سېلىپ باققان يوق.
ئالتى ئاي ياتتىم قومۇشتا،
قومۇش ئارىلاپ كۈن چۈشتى.
مەن نازۇكنىڭ بېشىغا،
تاغدىن ئېغىر مۇڭ چۈشتى.
قاينام تۇرغان قازانغا،
چومۇچ سېلىپ باققان يوق.
ئالتى ئاي يېتىپ قومۇشتا،
تەكىيە قويۇپ ياتقان يوق.
ئالتى ئاي ياتتىم خاماندا،
نان پۈشۈردۈم ساماندا.
يالغۇز نوزۇك جاڭگالدا،
ئاتام يۈرەر قايىندا.
قومۇشزارلىق بولدى جايىم،

بوره، تۇلكه ھەمرايسم.
پەلەكنىڭ گەردىشى شۇنداق،
باشقىچە يوقتۇر چارىم.
ئالتى ئاي بولدى يالغۇز مەن،
قەشقەر يولىنى بىلمەسمەن.
خۇدا ئامان ساقلىسا،
چىرىكلەرنى كورمەسمەن.

بۇ جەريانىدا نوزۇگۇمنى ئىزلەش جىددىلىشىدۇ. خان تەرىپىدىن نوزۇگۇمنى ئولۇمگە ھوكۇم قىلىش توغرىسىدا بۇيرۇق كېلىدۇ. ئەسكەرلەر نۇرغۇن ئىزلەپ يۇرۇپ جاڭگالدىكى قومۇش-لۇقتىن نوزۇگۇمنىڭ دىرىكىنى تاپىدۇ. قومۇشلۇققا ئوت قويىدۇ-دە، ئاخىرى نوزۇگۇمنى تۇتۇۋېلىپ غۇلجىغا ئېلىپ كېلىدۇ. بۇ جەريانىنى نوزۇگۇم ئوز قوشاقلىرىدا مۇنداق بايان قىلىدۇ.

يايى چىقتى تۇتقىلى،
ئەجدىھار بولۇپ يۇتقىلى.
ئونبەش يايى كېلىپتۇ،
مەن نوزۇكنى تۇتقىلى.

× ×

نازۇك قولۇم باغلاندى،
خەلق ئالەمگە ئاڭلاندى.
باقى يىگىت سەن ئۇچۇن،
يۇرەك-باغرىم داغلاندى.

×

جېنىم ئاتامنى كورمەي،
ئولۇپ كېتەر بولدۇممەن
باھارنىڭ ۋەسلىگە يەتمەي،
سولۇپ كېتەر بولدۇممەن.

باقى مېنى ئويلايدۇ،
نوزۇگۇم دەپ يىغلايدۇ.
ئىزلەپ مېنى جان ئاكام،
دەريا بويى بويلايدۇ.

×

ھەچكىم مەندەك بولمىسۇن،
بالالارغا قالمىسۇن.
بىزگە كەلگەن جاپالار،
ھەچ بەندىگە كەلمىسۇن.
غەم بىلەن بېشىڭنى ئەگمە،
ئەلنى باسقان تۇن كېتەر.
ئاخىرى قۇياش چىقار،
بىزنى ئازات كۇن كۇتەر.

نوزۇگۇمنىڭ بۇ قوشاقلىرى نوزۇگۇمنىڭ شانلىق، جەڭگـ
ۋار ھاياتىنىڭ خاتىرىسى، شۇنداقلا قەسەم نامىسى سۇپىتىدە

خەلقنىڭ قەلبىدە تا ھازىرغىچە ياشىماقتا.

نوزۇگۇم قوشاقلىرىنىڭ ئالاھىدىلىگى شۇ يەردىكى، نو-زۇگۇم قوشاقلىرىدا كونكرېت، جانلىق پېرسۇناژ ئوبرازى ۋە تۇرمۇش ۋەقەلىگى بار. بۇ ۋەقەلىك نوزۇگۇم قوشاقلىرىدا نوزۇ-گۇم بىلەن باقىنىڭ دىئالوگى شەكلىدە بېرىلگەن:

باقى يېگىت: نازۇك كوكۇل قىسىلما،
تۇتقۇن مەن دەپ پوچۇلما،
سېنىڭ ئەركىڭ ئۆزەكتە،
باقى تۇرار سوزىدە.

نوزۇگۇم: نازۇك باشنى تۇتقۇن قىلسا،
كوكلى ئۇنىڭ ئاققان يوق.
ئامراق ئۇچۇن قۇربان بولسا،
نازۇك باشتا ئارمان يوق.

دىگەندەك قوشاقلار ئارقىلىق نوزۇگۇمنىڭ باقىغا بولغان ساپ-تەۋرەنمەس ئىشقى مۇھەببىتىنى، باقىنىڭ نوزۇگۇمغا بولغان چىن ئەقىدىسىنى بايان قىلىدۇ.

نوزۇگۇم قوشاقلىرىدا نوزۇگۇم ئوبرازى پېرسۇناژلار مۇناسىۋىتى، تىپىك تۇرمۇش ۋەقەلىگى ئىچىدە فېئودال ھوكۇم-رانلىققا قارشى ئويغانغان قەھرىمان جەڭچى سۈپىتىدە مەيدانغا چىقىدۇ. نوزۇگۇم ئوبرازىنىڭ ھاياتى كۈچىمۇ ئەنە شۇ يەردە.

نوزۇگۇم قوشاقلىرىدا ئاپتورنىڭ پېرسۇناژلار ۋە تۇرمۇش ۋەقەلىگىگە نىسبەتەن ئىچكى ھېس-تۇيغۇسى جانلىق ئوخشىتىش

ۋە سېلىشتۇرۇشلار ئارقىلىق تولىمۇ روشەن سۈرەتلەپ بېرىلگەن. شۇڭا كىشىنىڭ قەلبىدە چوڭقۇر ھاياجان قوزغىمايدۇ:

ھاۋا تۇتۇلۇپ چىقتى،
قار - يامغۇرلار ياققىلى.
قانداق چاغدا تورەلدىم،
بار دەرت بولسا تارتقىلى.

نوزۇگۈم قوشاقلىرى ئۇزىگە خاس ئاھاڭغىمۇ ئىگە بولۇپ، ئۇ خەلق ئىچىدە ھازىرغىچە ناخشا بولۇپ ئېيتىلىپ كەلمەكتە.

3. ئايۇپ سامساق ۋە ئۇنىڭ قوشاقلىرى

خەلق سەنئەتكارلىرىنىڭ، جۈملىدىن خەلق قوشاقچىلىرىنىڭ يېڭى ھاياتى پەقەت ئازاتلىقتىن كېيىنلا باشلاندى. ئۇلار ئەمگەكچى خەلق ئامىسى بىلەن بىرلىكتە ئازاتلىققا ئېرىشىپ، ماددى ۋە مەنىۋى جەھەتتىن ئۆزۈل - كېسىل قەد كوتەردى. ئۇلار ئوتتۇرىشتە كونا جەمىيەتنىڭ ئىسيانكارلىرى سۈپىتىدە ئوز قوشاقلىرى ئارقىلىق قاراڭغۇ جاھالەتكە نەپرەت ئۇقتىسا، ئازات زاماندا يېڭى دەۋرىمىزنىڭ ئاكتىپ قۇرغۇچىلىرىغا ۋە خەلق كۈيچىلىرىگە ئايلاندى.

ئازاتلىقتىن كېيىن يېتىشىپ چىققان خەلق قوشاقچىلىرى نۇرغۇن بولۇپ ئۇلارغا پارتىيە، خەلق ھوكۇمىتى زور غەمخورلۇق قىلدى. ئۇلارنىڭ ئىجادىيىتى ئۇچۇن كەڭ يول ئېچىپ بەردى. بىرقانچە قېتىم ئۇيغۇر خەلق قوشاقچىلىرىنىڭ

قوشاقلار توپلىمى نەشر قىلىنىپ ئاممە بىلەن يۈز كۆرۈشتى. گەزىت - ژۇرناللاردا ئولارنىڭ قوشاقلىرى داۋاملىق تونۇشتۇرۇلدى. ئۇلار ئەدەبىيات - سەنئەت قوشۇنىمىزنىڭ مۇھىم تەركىۋى قىسمى سۈپىتىدە ئېتىۋارغا ئېلىنىپ، سوتسىيالىستىك ئەدەبىيات - سەنئەت ئىشلىرىمىزنى راۋاجلاندۇرۇش ئۈچۈن كۈرەش قىلماقتا.

① ئايۇپ سامساقنىڭ ھاياتى

ئايۇپ سامساق 1908 - يىل ئاقسۇ ۋىلايىتى كەلپىن ناھىيىسىنىڭ گەزلىك يېزىسىدا نامرات دېخان ئائىلىسىدە تۇغۇلغان. ئۇ كىچىكىدىن تارتىپلا خەلق قوشاقلىرىغا زور قىزىقىش بىلەن بېرىلىپ، ئۇزۇن ئۆتمەي، توي - مەشرەپلەردە ئوزىنىڭ بىمىتقا ئۇستىلىغى، خۇشچاقچاقلىغى بىلەن "ئوتتۇز ئوغۇلنىڭ گۈلى" بولۇپ قالغان.

ئۇنىڭ ئاتىسى سامساقمۇ قوشاقتا خېلى ئۇستا ئادەم بولۇپ، ئايۇپ بالىلىق چېغىدىلا ئېتىزلىقتا، مال باققان جايلاردا ئاتىسىدىن ۋە باشقىلاردىن ئۇگەنگەن قوشاقلارنى ئاھاڭغا سېلىپ ئېيتاتتى.

ئۇ 25 ياشلارغا بارغاندا خېلى قىزىق - قىزىق قوشاقلارنى توقۇشقا باشلىدى. بۇ خىل قوشاقلار كوپرەك ساپ كوڭۈل دېخان ياشلىرىنىڭ مۇھەببەتكە بولغا ئادىل كوز قاراشلىرىنى ئىپادىلەيتتى.

ئۇ كېيىنكى ۋاقىتلاردا ئوز قوشىغىدا ئىجتىمائى مەسىلىلەرنىمۇ ئىپادىلەشكە باشلىدى. ئۇنىڭ بۇ تېمىدىكى قوشاقلىرى كونا دەۋرنىڭ رەزىل ئىللەتلىرىنى ۋە يامان كەيپىياتلىرىنى پاش قىلىش ۋە ئۇنىڭغا نەپرەت بىلدۈرۈش ئاساسىدا مەيدانغا چىقتى. كېيىن ئۇنىڭ قوشاقلىرى گومىنداڭغا قارشى كۈرەش بىلەن

بىۋاسته باغلىنىپ، گومىنداڭغا قارشى كۈرەشته كۆچلۈك تەشۋىقات-چىلىق رول ئويناندى.

ئازاتلىق — ھەرمىللەت خەلقىنىڭ جۈملىدىن ئايۇپقا يېڭى ھايات ئېلىپ كەلدى. ئايۇپنىڭ ئازاتلىقىنىڭ دەسلەپكى مەزگىللىرىدە توقۇغان قوشاقلىرى ئازاتلىققا ئېرىشكەن دىخانلار ئاممىسىنىڭ يېڭى ھىسسىياتىغا ۋەكىللىك قىلدى. ئايۇپ سوتسىيالىستىك ئۈزگەرتىش مەزگىلىدە، سوتسىيالىستىك كۈرەشنىڭ جەڭچىسى ۋە ئۇنىڭ قوشاقچىسى بولۇپ مەيدانغا چىقتى. ئۇنىڭ ھەمكارلىشىش، كوپېراتسىيىلىشىش توغرىسىدىكى قوشاقلىرى يالاغۇز ئۇنىڭ ئۆز يېزىسىدىكى دىخانلارغىلا ئەمەس، پۈتۈن شىنجاڭدىكى دىخانلار ئاممىسىگە كەڭ تارقىلىپ، ھەرمىللەت دىخانلار ئاممىسىنىڭ سوتسىيالىزىم يولىدا قەتئىي مېڭىشىغا زور ئىلھام بەردى.

بۇ تالانتلىق خەلق قوشاقچىسى 1956 - يىل 6 - ئىيۇل كۈنى كېسەل سەۋەبىدىن ۋاپات بولدى. ئەمما ئۇ ئۆزىنىڭ قوشاقچىلىق ساھەسىدىكى قىممەتلىك ئەمگەكلىرى بىلەن خەلقىمىز دىلىدا مەڭگۈ مۇھەببەت بىلەن يادلانغۇسى.

2. ئايۇپ سامساق قوشاقلىرى ۋە ئۇنىڭ ئالاھىدىلىگى

ئايۇپ سامساق قوشاقلىرى ئىككى دەۋرگە مەنسۇپ. ئۇنىڭ ئوتمۇش توغرىسىدىكى قوشاقلىرىنىڭ مەزمۇن جەھەتتىكى ئالاھىدىلىگى شۇكى، بۇ قوشاقلار مۇھىم ئىجتىمائى مەسىلىلەر بىلەن زىچ باغلانغان بولۇپ ئەينى ۋاقىتتىكى كەڭ خەلق ئاممىسىنىڭ جانجان مەنپەئىتىگە ئالاقىدار

بولغان مۇھىم ۋەقەلەرگە ماسلاشقان ھالدا مەيدانغا چىقتى. شۇڭا ئۇنىڭ جەڭگىۋارلىغى ئۇستۇن. بۇنىڭ ئۈچۈن ئۇنىڭ "ياقۇپ شەنجاڭغا لەنەت" دىگەن قوشغىنى ئەسلەپ ئوتۇش كۇپايە. گومىنداڭنىڭ ئەشەددى يالاقچىسى بولغان ياقۇپ كەلپىن ناھىيىسىنىڭ شىيەنجاڭلىغا ئېرىشىش نىيىتىدە ئۇرغۇن قۇتراپ كەتتى. ئۇ گومىنداڭ ئەمەلدارلىرىغا، بايلارغا كوپلەپ سوغا سالامارنى ھەدىيە قىلىپ، ئۇرغۇن پۇل خەجلىدى. خەلق ئاممىسى ئۇنىڭ بۇ ھەركىتىگە نەپرەت كوزى بىلەن قارىدى. ئايۇپنىڭ مۇشۇۋەقەگە ئاساسەن توقىغان قوشىغى يالغۇز ياقۇپنىلا ئەمەس، بەلكى شۇ دەۋردىكى ھاكىمىيەت بېشىدىكى گومىنداڭ ئەمەلدارلىرىنىڭ تىپىكلەشكەن چىرىك ئەپتى-بەشىرىسىنى كورسەتسە، ئۇلارنى خەلقى ئالەم ئالدىدا پاش قىلدى:

سەن زالىمنىڭ ۋاقتىدا،
ھەقىقەت يول يېپىلغان.
ۋىجدانسىز قانخور گاچا،
كىم پۇل بەرسە سېتىلغان.
گومىنداڭغا قېتىلماقتا.
قارار تاپتىڭ سېتىلماقتا،
تاياق يەيسەن كېگەچ گاچا،
ھەددىڭ يوق چېقىلماقتا.
ئالتە توك-توك پوستەكچى،
بوپتۇ ساڭا توقماقچى.
پەيلىڭدىن يان بولمىسا،
سېنى ياشلار سوقماقچى....

ئايۇپ سامساقنىڭ "بىر قۇربان ھېيىتنىڭ خاتىرىسى" ناملىق قوشىغى ئۇنىڭ ئازاتلىقتىن بۇرۇن يازغان قوشاقلىرىغا ۋەكىللىك قىلىدۇ.

ناھىيىمىز كەلپىنگە،
بىر نەچچەيلەن باش بولدى.
ھېيىت قۇربان كۈنىسى،
ناھايىتى بەلەن ئاش بولدى.
چاقىرىشتى چوڭلارنى،
خەتكە ئىسىمنى سېلىپ.
"چوڭلار" گۈشنى يەپ كەتتى،
"ئۇششاقلار" قاراپ قېلىپ.

×

قىيان سۇ ئۇلۇغ كەلسە،
ئۇلاقلارمۇ ئوتەلمەيدۇ.
"چوڭلار" مۇنداق قىلماڭلار،
خۇدايىم كوتەرمەيدۇ.
بۇزامان شۇنداق زامان،
گوشنى "چوڭلار" يەيدىغان!
"چوڭلار" مۇنداق قىلساڭلار،
ئاخىر ھالىڭلار يامان.

دەپ "چوڭلار" ۋەكىللىك قىلغان ئەزگۈچى سىنىپلار ھوكۈمرانلىقىنىڭ چوقۇم يەر بىلەن يەكسان بولىدىغانلىقىنى جاكالايدۇ. بۇنىڭ

بىلەن دەۋر تەلىۋىنى، خەلق ساداسىنى چوڭقۇر ئىنكاس قىلدۇ. بۇ قوشاق شۇ ۋاقىتتا "ئۇششاقلار" نىڭ قىزغىن ئالقىشىغا مۇيەسسەر بولۇپ، "چوڭلار" نىڭ قارا يۇرىگىنى خېلى ئېچىشتۇرغان. شۇنىڭ ئۈچۈنمۇ ئايۇپنى "چوڭلار" ئانچە ياخشى كورمىگەن، ھەتتا ئولار ئايۇپنى بىرەر بالاغا تىقماقچىمۇ بولۇشقان. لېكىن ئۇلار كوپچىلىك خەلقنىڭ يۇرىگىدىكى سوزنى قىلغان ۋە كوپچىلىك خەلق تولىمۇ ياخشى كورىدىغان بۇ ئادەمنى بىر نەرسە قىلىۋېتىشكە پېتىنالمىغان، ئۇلارنىڭ ئايۇپقا بولغان قارشىلىغى پەقەتلا ئۇنى قاغاش ۋە خۇدادىن ئۇنىڭغا زاۋاللىق تىلەش بىلەنلا چەكلەنگەن.

ئايۇپ سامساق قوشاقلىرىنىڭ يېڭى دەۋرى ئازاتلىقتىن كېيىن باشلاندى.

ئايۇپ 1951 - يىلى كۇزدە باشلانغان يەر ئىجارىسىنى كېمەيتىپ، زومىگەرلەرگە قارشى تۇرۇش ۋە 1952 - يىلى باشلانغان يەر ئىسلاھاتى ھەرىكىتىگە ئاكتىپ قاتناشتى. ئۇ بىر تەرەپتىن شۇ كۇرەشلەرنىڭ ئاكتىپ جەڭچىسى سۈپىتىدە مەيدانغا چىقسا، يەنە بىر تەرەپتىن ئۇزىنىڭ قوشاقچىلىغى بىلەن خەلقنى كۇرەشكە ئۇندەپ، دۇشمەننى پاش قىلدى.

سەن پومىششىك زومىگەر،
دۇنيانى نەدىن تاپقان؟!
كەتمەنلەرنى بىز چاپقان،
كارۋاتتا سەن ياتقان!
كەتمەن چاپسا كەمبەغەل،
ئاپپاق نانىنى سەن يەيسەن.

هساپ ۋاقتىمىز كەلدى،
جاۋابىغا نىمە دەيسەن؟
پومىششىكنىڭ يەرلىرى،
بەرى بىزنىڭ يېرىمىز.
تىرىكتاپ پومىششككە،
ئەمدى زەربە بېرىمىز.

فېودالىلىق يەر تۈزۈمى ئاغدۇرۇلۇپ يېزىدا ئىشلەپچىقىرىش كۈچى ئازات قىلىنغاندىن كېيىن دېخانلارنىڭ ئالدىدا كۆرەشنىڭ يەنە بىر يېڭى مەزىرىسى ئېچىلدى. بۇ ئىشلەپچىقىرىشتا ھەمكارلىشىشتىن باشلاپ يەككە ئىگىلىكنى كولېكتىپ ئىگىلىككە ئايلاندۇرۇشنى مەقسەت قىلغان سوتسىيالىزم يولى ئىدى. ئايۇپ بۇ كۆرەشتە يەنە ئالدىنقى قاتاردا تۇرۇپ ئۇزىنىڭ ئەملىي پائالىيىتى ۋە قوشاقچىلىغى بىلەن باشقىلارغا زور ئىلھام بەردى. سوتسىيالىزم غەلىبىسىنى كۈيلىدى. ئۇنىڭ:

كوپېراتىپتا دېخانلار،
ئەزمەيدۇ، ئېزىلمەيدۇ.
ئىشقا راسا قىزىقسىپ،
ئويۇنغا بېرىلمەيدۇ.
يەككە ئىشلەپ تەر توكۇپ،
قىلغان ئىشنىڭ تايىنى يوق.
ھەمكارلىشىپ ئىشلىگەن،
دېخانلارنىڭ قارنى توق.

دىگەندەك قوشاقلىرى كوللىكتىپ ئىشلەپچىقىرىش مەيدانىنىڭ ناخشىسىغا ئايلىنىپ كەتتى.

قىسقىسى، ئايۇپ ساماسىق قوشاقلىرى دەۋر روھىنىڭ، خەلق قەلبىنىڭ بەدىئى ئىنكاسى بولۇپ، ئۇيغۇر دېخانلىرى ئارىسىدا چوڭقۇر تەسىر قوزغىدى. ئايۇپ دەۋر كۈيچىسى، خەلق قوشاقچىسى دېگەن شەرەپلىك نامغا ئىگە بولدى.

ئايۇپ ساماسانىڭ قوشاقلىرى يالغۇز مەزمۇن جەھەتتىنلا ياخشى بولۇپلا قالماي، بەلكى سەنئەت جەھەتتىنمۇ ئالاھىدىلىككە ئىگە. بۇ ئۇنىڭ ئۇيغۇر خەلق قوشاقلىرىنىڭ مىللى شەكلى ۋە ئىپادىلەش ئۇسۇلىدىن تولۇق پايدىلانغانلىغىدا كورۇنىدۇ. ئۇنىڭ قوشاقلىرىدا ئۇيغۇر خەلق قوشاقلىرىدا بار بولغان شەكىللەرنىڭ خېلى كوپى تېپىلىدۇ. ئۇنىڭ قوشاقلىرى تولاراق 7 - 8 بوغۇملۇق، توت قۇرلۇق بولۇپ ئاھاڭغا چۈشىدۇ. ئۇنىڭدىن باشقا ئونبەش بوغۇم، توت قۇرلۇق، ئون ئىككى بوغۇم ئىككى قۇرلۇق ۋە شۇنىڭغا ئوخشاش شەكىللەر دىمۇ ئەركىن قوشاق توقيالايدۇ. مەسىلەن:

تەقدىر دەپلا ئېزىپ كەلدىڭ،
بىزنى گوللاپ،
قېنىمىزنى شورۇدۇڭسەن،
ئۆزۈڭ يىللاپ.

ئايۇپ ساماسىق ئوز قوشاقلىرىدا ئۇيغۇر خەلق قوشاقلىرىدا قوللىنىلغان ھەر خىل ئىستىلىستىك ۋاستىلەردىنمۇ خېلى جانلىق پايدىلانغان. مەسىلەن، ئۇ ئوزىنىڭ:

يوقالدى تۇنلەر،
يوردى كۇنلەر.
ئەركىن ياشايمىز
ئىچىلدى گۈللەر.

دىگەن قوشىغدا تەبىەت تەسۋىرى بىلەن جەمىيەتنىڭ ئۆزگىرىشىنى بىر-بىرىگە ماسلاشتۇرۇپ يېڭى دەۋرنى كۈيلەيدۇ.

ئايۇپنىڭ قوشاقلىرى شېئىرىيەت شەكلى ۋە ئىسپاتلىشى ئۇسۇلى جەھەتتە مىللى بولۇش بىلەنلا قالماي تىلى گۈزەل ۋە ئاممىباپ، جۇملىلىرى ئەركىن تۈزۈلىدۇ. ئۇزى تۇرمۇش ئەمەلىيىتىدىن ياخشى خەۋەردار بولغىنى ئۈچۈن تەسۋىرلىرىمۇ خىيالى ئەمەس. شۇنداقلا ئايۇپ قاپىيە تۈزەشكە خېلى ئۇستا، ئۇ ئۆز قوشاقلىرىغا ئاچ قاپىيىنى دارتمايدۇ. شۇنداقلا ئاھاڭداشلىغى بار دەپلا مەزمۇنغا مۇناسىۋەتسىز قاپىيىنى ئىشلەتمىشىمۇ ئانچە ياخشى كۆرمەيدۇ. مەسىلەن:

قۇلىغىمىزغا ئىشتىلمەيدۇ،
خۇراپاتنىڭ ناخشىسى.
ئەمگەك قىلماق، ئوقۇماق—
ھەممە ئىشنىڭ ياخشىسى.

× ×

بىز مەكتەپتە ئوقۇيلى،
ھەي يولداشلار چاپسان بول.
ئەگەر بىلگەن ئادەمگە،
ئوقۇش دىگەن ياخشى يول.

ئايۇپ سامساق قوشاقلىرىنىڭ قۇرۇلۇشى بىر قەدەر مۇكەممەل بولۇپ ئۇنىڭ ھەربىر قوشىغىدا بىر پۈتۈن مەزمۇن تولۇق گەۋدىلەندۇرۇلىدۇ. شۇڭا ئۇنىڭ قوشاقلىرى خەلق ئارىسىغا تارقىلىش بىلەن مۇقىملىغىنى ساقلىيالايدۇ. بۇ ئۇنىڭ قوشاقچىلىقتا پىشىپ يېتىلگەنلىگىنىڭ بەلگىسى. "بىر قۇربان ھېيتىنىڭ خاتىرىسى" 10 كۇبلىت بولۇپ، ھازىرغىچە خەلق ئىچىدە شۇ پېتى ساقلانماقتا.

ئايۇپنىڭ قوشاقلىرىدىكى يەنە بىر خۇسۇسىيەت، ئۇنىڭدا ھەجۋى خاراكتېر خېلىلا گەۋدىلىك ئىپادىلىنىدۇ. ئايۇپ ئوز دۇشمەنلىرىنى پاش قىلىشتا، جەمىيەتتىكى يامان كەيپىياتلارنى تەنقىت قىلىشتا ھەجۋى - كىنايى ئۇسۇلىدىن ياخشى پايدىلانغان. بۇ خۇسۇسىيەت ئۇنىڭ ئازاتلىققتىن بۇرۇن توقۇغان "ياقۇپ شېھنجاڭغا لەنەت" ئازاتلىققتىن كېيىن توقۇغان "قىمارۋاز" قاتارلىق قوشاقلىرىدا ياخشى گەۋدىلەنگەن.

ئايۇپ سامساق تۇرمۇشتىكى ماھىيەتلىك مەسىلىلەرنى چوڭقۇر كۇزىتىپ، ئۇنى تېپىكلەشتۇرۇشكە، تىراديتسىيىلىك شەكىل ۋە ئىپادىلەش ئۇسۇللىرىنى جانلىق ئىشلىتىشكە ماھىر بولغان، قوشاق قۇرۇلۇشىنىڭ مۇكەممەللىگى، ھەجۋى كۇچىنىڭ كۇچلۇكلۇگى جەھەتلەردە ئوزىگە خاس ئۇسلۇپ ياراتقان قوشاقچى بولۇپ، ئۇ ئىجات قىلغان قوشاقلار ئۇيغۇر خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىدا مۇھىم ئورۇن ئىگەللەيدۇ.

4. مەھەممەت ناپىر ۋە ئۇنىڭ قوشاقلىرى

① مەھەممەت ناپىرنىڭ ھاياتى

يېڭى دەۋر قوشاقچىسى مەھەممەت ناپىر 1910 - يىلى ئاتۇش ناھىيىسىنىڭ ئۇستۇن ئاتۇش رايونىدىكى قايراق كەنتى-

ده بىر نامرات دىخان ئائىلىسىدە تۇغۇلغان. ئۇنىڭ قوشاقچىلىق ئىجادىيىتى 1951 - يىلى باشلانغان بولۇپ، تۇنجى قوشىغى "غەللە پاراق" شۇ يىلى مەتبۇئاتتا ئېلان قىلىنغان ۋە خەلق ئومەكلىرى تەشكىللىگەن تەشۋىقات ئەترەتلىرى تەرىپىدىن ئاھاڭغا سېلىنىپ، سەھنىلەردە ئوقۇلۇپ، كەڭ ئاممىنىڭ ئالقىشىغا ئېرىشكەن.

مەھەممەت ناپىر قوشاقچىلىق سېپىگە يېڭى دەۋرىمىزنى كۈيلەش بىلەن كىرگەن ئاتاقلىق قوشاقچى بولۇپ، ئازاتلىقتىن بۇيان كوپلىگەن ئاممىباپ، يېڭى - يېڭى قوشاقلارنى ئىجات قىلىپ پارتىيىنى، ئازات زامانىنى، ئەمگەكچى خەلقنى، سوتسىيالىزىمنى مەدھىيىلىدى. ئۇ سوتسىيالىستىك يېڭى خەلق قوشاقچىلىغىنى تەرەققى قىلدۇرۇشتا بەلگىلىك توھپە قوشقانلىغى ئۈچۈن 1957 - يىل 5 - ئايدا ئۇرۇمچىدە ئېچىلغان جۇڭگو يازغۇچىلار جەمئىيىتىنىڭ شىنجاڭ شۆبىسىنى تەسىس قىلىش يىغىنىغا، 1960 - يىل بېيجىڭدا ئېچىلغان مەملىكەتلىك 3 - نۆۋەتلىك ئەدەبىيات - سەنئەت چىلەر ۋەكىللىرى قۇرۇلتىيىغا قاتناشتى.

خەلق قوشاقچىسى مەھەممەت ناپىر ئۆز ئىجادىيىتىنى يېڭى - يېڭى تېمىلار بىلەن يېڭى - يېڭى شەكىللەر بىلەن بېيىتىۋاتقان چاغدا لىن بياۋ ۋە "4 كىشىلىك گۇرۇھ" نىڭ مەدەنىيەت مۇستەبىتچىلىگى ئەدەبىيات - سەنئەتنى، جۇملىدىن خەلق قوشاقچىلىرىنىمۇ ۋەيران قىلىپ، مەھەممەت ناپىرنىڭ گۇللەپ - ياشناۋاتقان ئىجادىي تەرەققىياتىنى ئۈزۈپ قويدى. ئۇ 1975 - يىل 22 - فېۋرالدا كېسەل سەۋەبىدىن ۋاپات بولدى.

②مەھەممەت ناپىر قوشاقلىرى ۋە ئۇنىڭ. ئالاھىدىلىكلىرى

مەھەممەت ناپىرنى يېڭى دەۋرىمىز قوشاقچىلىق سەھنىسىگە ئېلىپ چىققانلىغى ئۈچۈن، ئۇنىڭ قوشاقلىرىدا يېڭى دۇنيا، يېڭى شەخسلەر ئىنكاس قىلىندى. مەھەممەت ناپىرنىڭ قوشاقلىرى دەۋرىمىز تەرەققىياتىغا ئەگىشىپ يېڭى-يېڭى مەزمۇنلار بىلەن بېيىپ، تېما ۋە تىپ(ۋەقەلىك) دائىرىسى جەھەتتە داۋاملىق كېڭىيىپ باردى.

مەھەممەت ناپىر تۇرمۇشتىكى يېڭى ئۆزگىرىشلەرنى دەل ئۆز ۋاقتىدا ئىنكاس قىلىشقا ماھىر بولۇپ، ئۇ ئۇزۇنىڭ تۇنجى قېتىم توقۇغان "غەللە-پاراق" ناملىق قوشىغدا:

ئوتمۇشتىكى پاراقنى،
كەمبەغەللەر بېرەتتى.
كەمبەغەلنى بوزەكلەپ،
دوغا-يايى ئۇراتتى.
.....
ھازىر غەللە ئادالەت،
ئەھۋالىچە بېرىدۇ.
توغرا ئىشنىڭ قەدرىنى،
توغرا ئادەم بىلىدۇ.

دەپ غەللە-پاراقتىكى تۇپ ئۆزگىرىش ئارقىلىق ئازات زامانىنىڭ ئەۋزەللىگىنى كۆيلىدى.

يەر ئىسلاھاتىدىن كېيىن كوپىراتسىيە قۇرۇلۇپ، سوت-

سىيالىزىم يولى داغدام ئىچىلدى. مەھەممەت ناپىر تۇرمۇش ئەسلىيىتى ئارقىلىق بۇ غايەت زور بۇرۇلۇشنى مەدھىيىلىدى. مەسىلەن: ئۇ "تۇردى مەمەتنىڭ ئىيتقىنى" دىگەن قوشغىدا كوپىراتسىيىنىڭ ئەۋزەللىگىنى مۇنداق دەپ مەدھىيىلەيدۇ:

كوپىراتسىيە يولىدا،
ئىشلەش كېرەك پولاتتەك.
ئاش ئوزەكنىڭ قولىدا،
قانداق يىسەڭ ناۋاتتەك.

× ×

يەككە دېخانىنىڭ ئىشى،
ئىشلىمىگەن شويىنەك.
ھەم ئۇلارنىڭ تۇرمۇشى،
بوش توقۇلغان چويلىدەك.

مەھەممەت ناپىر ئوز قوشاقلىرىدا، يېزىلاردىكى يېڭى ئىش، يېڭى كەيپىيات ۋە يېڭى شەخسلەرنى ھەر تەرەپلىمە ئىنىكاس قىلدى. مەسىلەن: "توپلىدىم كوپىلەپ ئوغۇت" دىگەن قوشغىدا:

سمدىق بىلەن بىر يەردە،
ئولتۇرۇشتۇق سوھبەتتە.

لىق تولۇپتۇ شۇ يەردە،
يەققان ئۇغۇت سېۋەتكە.

سەدىق دەدى: "ھەي ئۇكام،
ئىش ئەمگەكتە پىشقانمەن.
يەكلى ئازات زاماندا،
ھارمايدىغان ئىشچانمەن.

رەتلەپ قويدۇم ئۇغۇتنى،
كەڭرى ئېتىز ئىچىگە.
ماغدۇر بەردى پارتىيە،
مەندەك قېرى كىشىگە.

دەپ، ياشانغان بوۋايلارنىڭمۇ كوپىراتسىيە ئۇچۇن ئۇغۇت توپ-لاشتىكى غەيرىتىنى قوشاقلا قېتىپ مەدھىيىلىسە "قىزىل بايراق ئالايلى" دىگەن قوشىغدا، ئوتمۇش جەمىيەتتە:

يورۇق كۇننى كورمىگەن،
يېڭى كىيىم كىيمىگەن.
دائىم بايغا ئىشلىسەم،
ئەھۋال قانداق دىمىگەن.

دىگەن ھالەتتە تۇرمۇش كەچۇرگەن گۇلئايىم ئىسىملىك بىر قىزنىڭ يېڭى جەمىيەتتە:

كوزۇم قاندى تاۋاغا،
خۇرۇم كىيدىم پۇتۇمغا.
پاكچۇ كوينەك دۇخاۋا،
ئۇلىپ كىيدىم ئۇچامغا.

دىگەندەك پاراغەتلىك تۇرمۇشقا ئۇيرىشىپ، ئىش-ئەمگەكتە نەمۇنىچى بولغانلىغىنى تەسۋىرلەپ، يېزا ئىگىلىگىنىڭ بىرىنچى سىپىدە ئىشلەۋاتقان ياشلارنىڭ ئاۋانگارتلىق رولىنى مەدھىيىلەيدۇ.

مەھەممەت ناپىر ھەرۋاقت خەلق ئىچىدە ياشىغانلىغى ئۈچۈن خەلقنىڭ قەلبىنى چوكقۇر چۈشىنىدۇ. شۇڭا ئۇ نۇرغۇن قوشاقلىرىدا خەلق كوكۈل بولدىغان، مەسىلىلەرنى ۋە خەلقنىڭ تەلۋىنى ئوز ۋاقتىدا توغرا ئىنكاس قىلدى. بۇ جەھەتتە ئۇنىڭ "كادىر بولساك" ناملىق قوشىغى ئالاھىدە ئەھمىيەتكە ئىگە.

كادىر بولساك سىلىق بول،
ھەممە ئىشقا قىزىق بول.
خەلقىمىزنىڭ ئىچىدە،
سۇغا چۈمگەن بېلىق بول.

ئىش ئورنۇكىغا ئىشىنىپ،
ھاكاۋۇرلۇق قىلمىغىن.

مەرتىۋەڭگە يولىنىپ،
تەكەببۇرلۇق قىلمىغىن.

كادىر بولساڭ سىلىق بول،
سوغاق بولما ئىللىق بول.
خەلقىمىزنىڭ ئىچىدە،
سۈغا چۈشكەن بېلىق بول.

بۇ قوشاقتىن بىز مەھەممەت ناپىرنىڭ ئىجتىمائىي تۇرمۇشتىكى يېڭى ئىش ۋە يېڭى شەخسلەرنى مەدھىيىلەپلا قالماي، خەلق كوڭۈل بولىدىغان ئىجتىمائى مەسىلىلەرنىمۇ ئوتتۇرىغا قويۇشقا جۇرئەتلىك ئىكەنلىگىنى، زىددىيەتلەرنى پاش قىلىشقا ماھىر ئىكەنلىگىنى چۈشىنىمىز.

مۇھەممەت ناپىر قوشاقلىرىنىڭ بەدىئى ئالاھىدىلىگى شۇكى، ئۇ يېڭى دەۋرنى كۈيلىگەندە كوپرەك تۇرمۇشتىكى ئاددىتىكى شەيئىلەرنىڭ ئوزگىرىشىنى تاللاپ، ئۇنى ئوبرازلاشتۇرىدۇ. بىر خىل پىكىرنى تۇرمۇشنىڭ خىلمۇ-خىل ۋەقەلىگى ئىچىدە ئىپادىلەيدۇ. شۇڭا مۇھەممەت ناپىر قوشاقلىرىدا شەھرى مەنزىرە يېڭى، تۇرمۇش پۇرىغى كۈچلۈك. مەسىلەن "داڭلاشقا لايىق ئەنجۇرۇم" دېگەن قوشىغىدا:

شاخلىرىڭ كۈنگە قاراپ،
تاتلىغىڭ كەتسە ياراپ.
يەيدۇ مېھمان بىر سوراپ،
ماختايدۇ ئاندىن ئەنجۇرۇم.

دەپ ئەنجۇرنىڭ شەرۋەتكە تولغانلىغى بىلەن تۇرمۇش-نىڭمۇ ئەنجۇرگە ئوخشاش شىرىن-شەرۋەت ئىكەنلىگىنى ئىپا-دىلەيدۇ.

مۇھەممەت ناپىر ئۇزۇنىڭ كوپچىلىك قوشاقلىرىنى 7 بو-غۇملۇق ۋەزىندە توقۇغان بولسا، "گۈللىنەرسەن كاتتا يايلاق" دېگەن قوشمىغىنى خەلق قوشاقلىرىدا ئاز ئۇچرايدىغان 12 بوغۇملۇق ۋەزىندە يېزىپ، بىر قەدەر مۇرەككەپ ۋەزىن ئىچىدە كوپ كۆپلىتىلىق قوشاق ئارقىلىق كاتتا يايلاقنىڭ بىر پۈتۈن ئۇزگىرىش جەريانىنى تەسۋىرلىدى. بۇ مۇھەممەت ناپىر ئىجادىيىتىدىكى بىر تەرەققىيات. بۇ قوشاق مۇنداق باشلىنىدۇ:

ئۇزۇن يىللار زەيلەپ ياتقان كاتتا يايلاق،
دوۋە قوملار بېسىپ ياتقان قارا شورلۇق.
بەختىڭ ئۇچۇن يېتىپ كېلىپ قىزىل بايراق،
دوۋە قوملار، قاراشورلار قاچتى يىراق.

بىر نەچچە كۈن جاپا چىكىپ زەيدە يېتىپ،
دېخانلىرىڭ تۇڭنى يېرىپ، زەيكەش چېچىپ؛
ئىشلىگەچكە يوقالدى زەي، كەتتى قېچىپ،
گۈلزارلىققا ئايلىنارسەن كاتتا يايلاق.....

بۇنداق كوپ ۋەزىنلىك قوشاق شەكلى تىرادىتسىيىلىك خەلق قوشاقلىرىنىڭ شەكلى، ۋەزىندىكى ئاھاڭدارلىغىنى قوبول قىلغاندىلىغى ئۈچۈن يەنىلا خەلقتە سۆيۈملۈك، خەلق ياخشى كورۈپ ئوقۇيدۇ.

قىسقىسى مۇھەممەت ناپىرنىڭ تۇرمۇشتىكى يېڭى شەيئەلەرنى مەدھىيىلەشكە ماھىرلىغى، خەلق كوڭۈل بولىدىغان مۇھىم ئىجتىمائى مەسىلىلەرنى ئوتتۇرىغا قويۇشقا جۇرئەتلىك بولۇشى، شەكىل جەھەتتىن داۋاملىق يېڭىلىق يارىتىش روھى بىزنىڭ داۋاملىق ئۆگىنىش ۋە تەتقىق قىلىشىمىزغا ئەرزىيدۇ.

× × ×

ئۇيغۇر خەلقىنىڭ يۇقۇرقىدەك بىر قەدەر ۋەكىللىك خاراكتېرغا ئىگە بولغان داۋاملىق خەلق قوشاقچىلىرىدىن باشقا، ئازاتلىقتىن كېيىن ئوسۇپ يېتىلگەن خەلق قوشاقچىلىرى خېلى كوپ. ئۇلارنىڭ ھەر خىل تېمىدىكى مەزمۇندار قوشاقلىرى ئۇيغۇر خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىنى، بولۇپمۇ خەلق قوشاقلىرىنى يېڭى مەزمۇنلار بىلەن بېيىتماقتا.

مەسىلەن، كۇچارلىق خەلق قوشاقچىسى موللا تۇردىنىڭ "بۇگۈن كەڭرى زامان كەلدى"، "گۈلزار بولۇر ھەممەيەر"، "نېفىت ھەققىدە قوشاق"، شىنجاڭ داشۇبىنىڭ سابىق ئىشچىسى مەرھۇم سىدىق راشىدىن ئوغلىنىڭ "ياشلار ئوستىگى"، "مۇلۇكلەرنىڭ زارى"، قەشقەر كونا شەھەرلىك مەشھۇر خەلق مۇزىكانتى ۋە ناخشىچىسى مەرھۇم ئاۋۇت راۋاپچىنىڭ يېڭى دەۋرنى كۈيلەيدىغان ناخشا قوشاقلىرى، خوتەن قارىقاشلىق داڭلىق خەلق داستانچىسى شا مەمەتنىڭ ناخشىلىق قوشاقلىرى... قاتار-

لىقلار جامائەتچىلىك ئىچىدە كۆچلۈك تەسىرگە ئىگە.

بۇ خەلق قوشاقچىلىرىنىڭ ھەر بىر سىنىڭ ئوزىگە خاس ئالاھىدىلىگى بار. ئۇلارنىڭ ئورتاقلىقى شۇكى، سوتسىيالىس - تىنىك ئازات زامانىدىن چەكسىز مىننەتدارلىقىنى ئوزلىرىنىڭ ھەر خىل شەكىلدىكى قوشاقلىرىدا تولۇپ - تاشقان قىزغىنلىق بىلەن كۆيلەپ ئۇيغۇر خەلق ئەدەبىياتى ئەزىزىمىگە زور توھپىلەر قوشتى، خەلق ئارىسىدىكى ئەدەبىيات - سەنئەت پائالىيەتىنى كەڭ جارى قىلدۇرۇشتا تۇرتكىلىك رول ئويناندى، خەلقىمىزنىڭ مەنىۋى دۇنياسىغا زوق بېغىشلىدى. شۇنىڭ ئۈچۈن ئۇلارنى خەلق ئاممىسى ئىپتىخار بىلەن تىلغا ئالىدۇ.

خەلق قوشاقچىلىرىغا قىزغىن يارەم بېرىش، ئىلھاملاندۇرۇش، ئوستۇرۇش — سوتسىيالىستىك ئەدەبىيات - سەنئەتنىڭ مۇھىم ۋەزىپىسى، ئەلۋەتتە. شۇڭا بۇ نىشاندا تەۋرەنمەستىن چىڭ تۇرۇپ، پىشقەدەم خەلق قوشاقچىلىرىغا زور ئېتىۋار بىلەن قاراشتىن تاشقىرى يېڭىدىن يېتىشىۋاتقان ياش خەلق قوشاقچىلىرىنىمۇ ئۇمىتىلىك قاراپ، ئۇلارنىڭ دەۋرىمىز شەنىگە ئوتلۇق قوشاقلارنى ئىجات قىلىشىغا كەڭ زېمىن ھازىرلاپ بېرىش لازىم. پەقەت شۇنداق قىلغاندىلا:

خەندان ئۇرۇپ سايرىسا،
گۈل شېخىدا بۇلبۇللار،
ئەسلەتمەمدۇ باھارنى،
نوتا سۇرسە سۇمبۇللار.

دېگەندەك ئۇيغۇر خەلق ئەدەبىياتىنىڭ ھەقىقى باھارى جىلۋىلىنىدۇ.

پايدىلىنىلغان كىتابلار

— ماركس: "'سىياسى - ئىقتىسات تەنقىدى' گە رەددىيە" (1858 - يىل)

ماركس - ئىنگىلس، لېنىن، ستالىن: "ئەدەبىيات - سەنئەت توغرىسىدا"

— لېنىن: "پارتىيە تەشكىلاتى ۋە پارتىيە ئەدەبىياتى"

— ئىنگىلس: "تاللانما ئەسەرلەر" 7 - توم.

— ستالىن: «تاللانما ئەسەرلەر» 5 - توم.

— ماۋزېدۇڭ: "ئەدەبىيات توغرىسىدا" 1957 - يىل نەشرى.

— ماۋزېدۇڭ: "يولداش چىن يىغا شېرىيەت توغرىسىدا يېزىلغان خەت"

— ماكسىم گوركى: "ئەدەبىيات توغرىسىدا" 1 - 2 - توم.

— ماكسىم گوركى: "1934 - يىلى پۈتۈن ئىتتىپاق سوۋېت يازغۇچىلار سىيىزىدا سوزلەنگەن نۇتۇق."

— "كۆللى تاڭ نەزمىلىرى"

— "مۇزىكا تەپسىرى" خۇيلىن

— "غەربىي زىمىن ھەققىدىكى شېئىرى تەسىراتلار". جىن شاۋسۇن

— "قەدىمقى ئۇيغۇر مەدەنىي يادىكارلىقلىرى" مىللەتلەر شوبيۇەنى تۈزگەن.

— س. مالوپ: "قۇمۇل ئەدەبىياتى" 1948 - يىل.

— س. مالوپ: «ئۇيغۇر يېزىغى» 1954 - يىل. موسكۋا.

— مەھمۇت قەشقەرى: «تۈركى تىللار دىۋانى»
— «شەجەرەئى تۈرك».
— «تۈرك گىراماتىكىسى» 1945 - يىل. ئىستامبۇل.
— ۋ. ئى. ئاۋادىيوۋ "قەدىمقى شەرق تارىخى"
— دوسان: "موڭغۇللارنىڭ مەخپى تارىخى"
— موللامۇسا سايرامى: "تارىخىي ھەمدىيە"
— موللا مۇھەممەت تومۇر قارىقاش: "تەزكىرەئى رىشاد"
— موللا ئىسمىتۇللا: "تاۋارىخ موسىقىيون"
— جاجى: "خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى"
— يۇەن جۇڭيۇ: "لەتىپە توغرىسىدا"
— "خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى" ژورنىلى 1956—1965 - يىللاردىكى سانلىرى.
— ق. ھەسەن: "ئۇيغۇر ئەل ئەدەبىياتى"
— "ئۇيغۇر ئەدەبىياتى" 1957 - يىل نەشرى. ئالمۇتا، 1 - توم.
— ش. سامى: "قاموسولئەلەم" 4 - جىلد
— "12 مۇقام تېكىستلىرى"
— "خەلق قوشاقلىرى" 1956 - يىل.
— "ئۇيغۇر خەلق چوچەكلىرى" 1957 - يىل.
— م. رەھمۇپ: "ئۇيغۇر خەلق ماقال - تەمسىللىرى" 1978 - يىل.
— ئا. تۇردى: "ئۇيغۇر خەلق لەتىپىلىرى" 1979 - يىل.
— ئا. تۇردى: "ئوغۇزنامە" ("شىنجاڭ ئەدەبىيات سەنئىتى" ژورنىلى 1979 - يىل 5 - سان)
— "چاشتانى ئىلىگ بەگ" (شىنجاڭ ئەدەبىيات - سەنئىتى"

ژورنىلى 1979 - يىل 7 - سان.
— "ئۇيغۇر شېئىرىيىتىدىكى ئاروزۇەزنى توغرىسىدا".
ئا. ت ئوتكۇر (شىنجاڭ ئەدەبىيات - سەنئەت ژورنىلى 1979 - يىل 12 - سان).
— "ئەدەبىيات سەنئەت نەزىرىيىسى ئاساسىي" — (چېگرا رايون 14 ئالى مەكتەپ بىرلىكتە تۈزگەن) 1979 - يىل.
— "ئەدەبىيات نەزىرىيىسى". سەيىي تۈزگەن. 1979 - يىل بېيجىڭ.
— "ئۇيغۇر خەلق ئەدەبىياتى" 1936 - يىل ئالمۇتا
— "ئۇيغۇر ئەل ئەدەبىياتى" 1925 - يىل موسكۋا
— "ئۇيغۇر ئەدەبىياتى" 1956 - يىل ئالمۇتا.
— "ئۇيغۇر خەلق ئەدەبىياتى" 1949 - يىل ئالمۇتا
— "شىنجاڭ ئەدەبىياتى"، "تارىم" ژورناللىرىنىڭ ئازاتلىققتىن كېيىنكى سانلىرى.
— "ئوزبەك خەلق داستانلىرى" 1957 - يىل تاشكەنت.
— "ئۇيغۇر خەلق قوشاقلىرى" 1948 - يىل. تاشكەنت.
— "ئۇيغۇر خەلق چوچەكلىرى" 1955 - يىل. تاشكەنت.
— "ئۇيغۇر ماقال - تەمسىللىرى" 1960 - يىل ئالمۇتا
— "كوللى تاڭ نەزمىلىرى" دىكى مۇزىكا - ئۇسۇل ما - تېرىيالى (مۇزىكا نەشرىياتى 1958 - يىل نەشر قىلغان)
— «جۇڭگو مەدەنىيەت تارىخى" — گاۋساڭ شۇنجى يازغان. سودا نەشرىياتى 1925 - يىل)
—"خەلق ئېغىز ئەدەبىيات ساۋادى" (جاڭ سەي جىن يازغان. جىلىن خەلق نەشرىياتى 1963 - يىل نەشرى)
— "خەلق ئېغىز ئەدەبىيات نەزىرىيىسى" — جوڭجىڭۇن

تەھرىرلىگىدە بېيجىڭ داشۇي قاتارلىق 20 ئورۇن بىرلە-
شىپ ئىشلىگەن. 1980 - يىل)
— جۇڭجىڭۇبن — "خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى توغرىسىدا"
("ئېغىز ئەدەبىيات" ژورنىلى 1963 - يىل)
— خى چىڭفاڭ — "شەنبى قوشاقلىرى"
— گومورو، جۇياڭ — "قىزىلبايراق قوشاقلىرى"
— "ئوز بېكىستان س س ر تارىخى" — 21 - توم. تاشكەنت
1966 - يىل.
— "ئوتتۇرا ئاسىيا تارىخى"
— لىن جىنسەن (ياپونىيەلىك) "سۇي، تاڭ نەزمىلىرى
تەتقىقاتى" (گومۇرۇ تەرجىمە قىلغان)
— «12 مۇقام تېكىستلىرى» 1964 - يىل. ئۇرۇمچى
— «قومۇل خەلق 12 مۇقامى» (قومۇل ۋىلايەتلىك سەنئەت ئومىگى باسقان. 1973 - يىلى)
— «دولان مۇقام تېكىستلىرى»
— «موتيەنزىنىڭ تەزكىرىسى»
— «شىنجاڭنىڭ تاڭ دەۋرىدىكى ناخشا - ئۇسۇل سەنئىتى»
(شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى) ئا. مەھەممەت ئىمىن
— «ئوز بېك پوئېزىيەسىنىڭ ئانتولوگىيەسى» (موسكۋا.
1950 - يىل)

ئەسەر ھەققىدە ئىزاھاتىمىز

ئۇيغۇر خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى پۈتمەس - تۈگىمەس باي غەزنە بولۇشىغا قارىماي، ئۇ تېخىچە تولۇق قېزىلمىدى ۋە

تەتقىق قىلىنمىدى. خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىنى توپلاش، رەتلەش-تەتقىق قىلىشنىڭ مۇھىملىغى ھەققىدە ماركسىزىم كىلاسسىكلىرى ۋە پىشقەدەم يازغۇچىلار نۇرغۇن قىممەتلىك پىكىرلەرنى ئوتتۇرىغا قويغان.

قىسقىسى: "خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى يازما ئەدەبىياتنىڭ سۈت ئانىسى" بولغانلىغى ئۈچۈن ئەلۋەتتە، ئۇ كىشىلەرنىڭ جۈملىدىن نەشر ئەپكارلىرىنىڭ دىققەت-ئېتىۋارىنى قوزغىشى كېرەك.

بىز ماناشۇ نىشان ۋە مەقسەت ئاستىدا، ئۇيغۇر خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى ئۈستىدە ئازراق ئەمگەك سەرپ قىلىشنى مىللەت ۋە خەلق ئالدىدىكى مۇقەددەس بۇرچىمىز دەپ تونۇپ ئۇزۇندىن بېرى بۇ ساھەدە ئاز-تولا ئىزلەندۇق؛ خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىنىڭ نەزىرىيىسىگە ئائىت بولغان ھەرقايسى تىللاردىكى ئەسەرلەر بىلەن تونۇشتۇق ۋە ئۆگىنىدۇق. بىرقانچە قېتىم شىنجاڭنىڭ ھەر قايسى جايلىرىغا بېرىپ ئۇيغۇر خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىنىڭ خام ماتېرىياللىرىنى توپلىدۇق. خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى تەتقىقاتى بىلەن كوپتىن بېرى شۇغۇللىنىپ كەلگەن پىشقەدەم ئۇستازلاردىن ئۆگەندۇق ۋە ئۇزئارا پىكىرلەشتۇق.

بولۇپمۇ لەنىتى "4 كىشىلىك گۇرۇھ"نىڭ فاشىستلىق مەدەنىيەت مۇستەبتىلىگى بىتچىت قىلىنغاندىن كېيىنكى يېڭى ۋەزىيەتنىڭ تەقەززاسى ۋە خەلقىمىزنىڭ تەلەپ-ئارزۇسى بىزنى زور دەرىجىدە ئىلھاملاندۇردى. بىز ئۆگىنىش جەريانىدا ئۇيغۇر ئەدەبىياتىنى تەتقىق قىلىش خىزمىتىنىڭ ئارقىدا قالغان ئەڭ ئاجىز ھالقا ئىكەنلىگىنى چوڭقۇر ھېس قىلدۇق. تېز ئارىدا بۇ بوشلۇقنى تولدۇرۇپ كومۇلۇپ قالغان ئۇيغۇر مەدەنىيىتىنى جاھانغا

باماياں قىلىشنىڭ 1 - قەدىمى خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىنى قوۋ - قۇزۇۋلىش ئىكەنلىگىنى تونۇپ يېزىمۇ ئىشىنى شۇنىڭدىن باشلىدۇق.

ئەۋلاتلارغا نىشانە سۈپىتىدە تەقدىم قىلىنغان بۇ كىتاپنىڭ ئىشلىنىش مەقسىدى ۋە جەريانى ھەققىدە تۆۋەندە قىسقىچە ئىزاھات بېرىمىز.

1. بۇ كىتاپ ئالى مەكتەپلەرنىڭ ئەدەبىيات پاكولتېتىدا كەلگۈسى ئوچىلماقچى بولغان "ئۇيغۇر خەلق ئەدەبىياتى" كەسپى ئۈچۈن ھەمدە ھەرقايسى ئورۇنلاردىكى ئۇيغۇر خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى بىلەن شۇغۇللانغۇچىلارنىڭ پايدىلىنىشى ئۈچۈن ماتېرىيال بولىدۇ.

2. بۇ كىتاپتا خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىنىڭ نەزمىيىسى شەرھىلىنىدۇ. بۇ ئارقىلىق خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىنى تۇپلاش رەتلەش، تەتقىق قىلىش خىزمىتىگە تۈرتكىلىك رول ئويناش مەقسەت قىلىنىدۇ.

3. بۇ كىتاپ 1978 - يىلىنىڭ بېشىدىن باشلاپ رەسمى يېزىلىشقا باشلىغان، بۇ جەريانىدا 3 ئاي تۇۋەنگە چۈشۈپ كورلىدىن خېتەنگىچە بولغان كەڭ رايونلاردا كوپ قېتىم ئامما ئىنكى پىكرى ئېلىندى. مەملىكىتىمىزنىڭ ئاتاقلىق خەلق ئەدەبىياتشۇناسى جاجىنىڭ سەمىمىگە سىڭىپ، قىممەتلىك ياردىمى قوبۇل قىلىندى. شۇ ئاساستا ئوتكەن يىل 5 - ئايدا دەسلەپكى پىكىر ئېلىش نۇسخىسى شىنجاڭ داشۇي ئېلمى - تەتقىقات باشقارمىسى تەرىپىدىن بېسىلىپ مەملىكىتىمىزنىڭ ھەر قايسى جايلىرىغا تارقىتىلدى ۋە كوللېكتىپ، شەخسلەر بويىچە كىتاپ ھەققىدە تەنقىدى ياردەم پىكرلەر توپلاندى. مۇشۇ ئاساستا

هەرقايسى مۇناسىۋەتلىك ئورگانلارنىڭ ھەم پىشقەدەم ئۇستازلار-
نىڭ پىقىندىن يار-يولەكتە بولۇشى ۋە مەدەت بېرىشى بىلەن
ئىككىنچى قېتىم قايتا ئىشلەندى.

4. بۇ كىتابنىڭ تېخى ئۇلگىسى بولمىغاچقا، رەت تەر-
تىۋى ۋە بەزى نەزەرىيىۋى ئۇقۇملاردا ئوزۇمزنىڭ قارشى
ئىجادىي تەتقىق قىلىندى.

5. بۇ كىتاپ تۇنجى قېتىم ئىشلەنگەنلىگى جۇملىدىن
تەتقىقات سەۋىيىمزنىڭ توۋەنلىگى، ماتېرىيالنىڭ قىسلىغى
تۇپەيلىدىن تېخى مۇكەممەللىكتىن خېلىلا يىراق تۇرىدۇ. ئەم-
كانىيىتىمزنىڭ يار بېرىشچە ئەجىر سىڭدۈرگەنلىگىمز ئۈچۈن
پەقەت "ئات تاپقىچە ھېچ بولمىغاندا ئېشەك ئورنىدا" ئىشلە-
تىشكە ياراپ قالار، دېگەن خالىس نىيىتىمزنى سىلەرگە ئىز-
ھار قىلىمز. ھەمدە بۇ كىتابنىڭ دۇنياغا كېلىشىگە ھەر جە-
ھەتتىن يار-يولەكتە بولغان بارلىق ئۇستازلار ۋە يولداشلارغا
سەمىمى مىننەتدارلىق بىلدۈرىمز.

ھورمەت بىلەن:

ئاپتورلار

1980 - يىل 5 - ئاينىڭ 4 - كۈنى.

ئۇيغۇر خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىنىڭ
ئاساسلىرى
شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى نەشر قىلدى
شىنجاڭ شىنخۇا كىتابخانىسى تارقىتىدۇ
شىنجاڭ شىنخۇا باسما زاۋۇدىدا بېسىلدى
1981 - يىل 8 - ئاي 1 - نەشرى
1982 - يىل 3 - ئاي 1 - بېسىلىشى
كىتاپ نومۇرى: M10098·548
باھاسى 0.87 يۈەن

维吾尔民间文学基础（维吾尔文）

买买提祖农，阿不都克里木　编

新疆人民出版社出版

（乌鲁木齐市解放路306号）

新疆新华书店发行　新疆新华印刷厂印刷

850×1168毫米 32开本　16印张

1981年8月第1版　1982年3月第1次印刷

印数：　1——8,200

统一书号：M 10098·548　定价：0.87元

统一书号：M10098·548
定　　价：0.87元